त्वेन नित्यभ्रमप्रसङ्गः। सहकारिसद्भावात् कदाचिद्भ्रमः, तद्वैकल्यात्तु पश्चान्निवृत्तिरितिचेत्? तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सहकारिदोष इत्युक्तं भवति। तत्रापि हि परमार्थापरमार्थविकल्पानुपपत्तिर्दुर्वारा। कश्चासौ सहकारित्वेन विवक्षितः? तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानप्रागभाव इति चेन्न;— भावरूपाज्ञानप्रतिपादनप्रयासवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्य च प्रागभावस्य न ब्रह्मस्वरूपता युक्ता, तत्त्वज्ञानाद्ब्रह्मनिवृत्तिप्रसङ्गात्। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु मिथ्यात्वेन तद्दर्शनहेतुदोषत्वं ब्रह्मण एव स्यात्। ब्रह्मणश्च नित्यत्वेन तस्य नित्य-

---

ननु सहकारिवशादतत्त्वज्ञानाद्भ्रमः, उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने सहकारिणो निवृत्तेः स्यान्न भ्रमोत्पाद इति शङ्कते— सहकारी ति। तर्ही ति। ब्रह्मणि सत्यपि सहकार्यभावे भ्रमानुत्पत्तेस्तत्सत्त्वे च भ्रमोत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहकारित्वेनाभिमतस्यैव कारणत्वं स्यान्न ब्रह्मणः, परिणामित्वमपि ब्रह्मणोऽपरिणामित्वश्रुत्यनुसारेण सहकारिण एव स्यात्— इति तस्यैव दोषत्वं युक्तम्; ब्रह्मणः परिणामित्वेऽपि अखण्डाकारवृत्तिरूपप्रमां प्रत्यपि कारणत्वाद्भ्रमासाधारणकारणत्वाभावात् न ब्रह्मणो दोषत्वम्, किन्तु सहकारिण एवेत्यर्थः। विकल्पानुपपत्ति रिति। विकल्पयोः कोट्योरनुपपत्तिरित्यर्थः। दुर्वारे ति। "ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु" त्यादिना वक्ष्यमाणो दोषोऽपरमार्थे प्रसज्यत इति भावः॥ नेति। ननु परिणाम्यर्थः तदुपादानम्, अभावस्य भावपरिणामत्ववत् भावपरिणामित्वस्यापि विरोधात्। किं प्रागभावो ब्रह्मस्वरूपमेव, उत तद्व्यतिरिक्त इति विकल्पमभिप्रेत्याद्ये दोषमाह—तस्ये ति। अनित्यभावस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वादिति भावः, यद्वा तत्त्वज्ञाने सति ब्रह्माभावप्रसङ्ग इत्यर्थः। द्वितीये दोषमाह—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्ये ति। मिथ्यात्वेने ति। अन्यथा अद्वैतहानिरिति भावः। तस्ये ति। प्रागभावस्येत्यर्थः। ननु कथं तत्त्वज्ञानानुत्पादप्रसङ्गः? तत्सामग्रीवशात्तदुत्पत्तेः आनिवार्यत्वादिति चेन्न;— अभ्याससामग्र्या नित्यत्वेन तत्त्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे अनागतकालेऽपि प्रागभावाध्यासस्यानन्यकत्वात्, तस्य चाध्यस्यमानाविनाभावात्,

प्रकाशप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानानुत्पादप्रसङ्गः । अपरमार्थभावरूपदोषपक्षेऽप्ययमेव दोषः । अनादित्वान्न दोषान्तरापेक्षेति चेत् ; अनादित्वेऽपि तयोः कारणापेक्षा परिहर्तुं शक्यते, न पुनरपरमार्थस्य प्रतिभासे दोषाख्यनिबन्धननैरपेक्ष्यम् । अन्यथा दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य

तदानीं तत्त्वज्ञानोत्पादे तत्कालीनस्य तदभावत्वायोगप्रसङ्गेन प्रागभावाध्यासस्य नित्यदोषाधीनत्वमभ्युपगच्छता तत्त्वज्ञानानुत्पत्तेरङ्गीकार्यत्वादिति भावः । अविद्यारूपो दोषोऽपरमार्थ इति द्वितीयं शिरो दूषयति- अपरमार्थभावरूपे ति । अविद्याया मिथ्यात्वात्तद्दर्शनहेतुदोषान्तराभावादविद्याध्यासे दोषत्वं ब्रह्मण एव स्यात्, ततश्चाविद्याध्याससामग्र्या नित्यतया तदध्यासस्यापि नित्यत्वे तद्विरोधित्वेनाभिमतस्य तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिरविरोधो वा स्यादित्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानसामग्रीवशात्तत्त्वज्ञाने उत्पन्ने अध्यासहेतुदोषसत्त्वेऽपि तत्त्वज्ञानेनैव प्रतिबन्धान्नाध्यास इति चेन्न;- यदि तत्त्वज्ञानस्य निवृत्तिरिष्यते तदा तदनन्तरं सामग्रीवशादविद्याध्यासो दुर्वारः, परिणामि च ब्रह्मैव स्यात् - तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्त्युत्पत्तये ब्रह्मणः परिणामित्वस्यावश्यवाच्यत्वात्, यदि च नेष्यते तदा तत्त्वज्ञानाध्यास एव दुर्वार इति सर्वथाप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । अविद्याप्रागभावयोरनादित्वात्तदध्यासस्याप्यनादित्वान्न तत्र दोषापेक्षेति शङ्कते— अनादित्वा दिति । दोषाधीनत्वाभावे दोषनित्यत्वेनाध्यासनित्यताया आपादयितुमशक्यत्वात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिसम्भव इति भावः । तयो रिति । प्रागभावाविद्ययोरित्यर्थः । न पुन रिति । अध्यासप्रवाहस्यानादित्वेऽपि न स्वरूपतोऽनादित्वमिति भावः । अन्यथे ति । दोषाजन्यज्ञानस्य तत्त्वविषयत्वादिति भावः । नन्वविद्यावदविद्याध्यासोऽप्यनादिरेव; नचैवमनादित्वेऽप्यविद्यासम्बन्धस्याविद्याधीनत्ववद्दोषाधीनत्वाङ्गीकारादापादनसम्भवः, अनादिदोषाधीनेऽप्यनाद्यध्यासे स्वसामग्रीवशसम्पन्नतत्त्वज्ञानेन निवृत्ते पुनस्तदापादकाभावात्; नन्वस्मिन् पक्षे ब्रह्मरूपदोषो ऽविद्याध्यासोत्पत्तिसामग्री, येन सामग्रीवशात्कार्यापादनं स्यादिति चेन्न;- अविद्याध्यासस्याविद्यारूपत्वेऽविद्यायास्स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गात्; ब्रह्मरूपत्वे अविद्याध्यासस्यानिवृत्तिप्रसङ्गात् । नन्वविद्याध्यासे ब्रह्म न दोषः,

ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । दोषस्य दोषान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वपरनिर्वाहकोयं दोष इति चेन्न;— प्रपञ्चस्यैव दोषमन्तरेणाध्यास प्रसङ्गात् । मिथ्यार्थस्य दोषमन्तरेण प्रतिभासोनुपपन्न इति चेन्न;- अविद्याया इव स्वस्यैव स्वप्रतिभासहेतुदोषत्वकल्पनामात्रेण तत्प्रति भासोपपत्तेः । स्वस्यैव स्वहेतुत्वमनुपपन्नम्, अध्यासोत्पत्त्योर-विरोधादिति चेन्न;- अनाद्यविद्याध्यासे तयोर्विरोधस्य भवतैव स्वी-कृतत्वात् । नह्यसावनध्यस्ता, सत्यत्वतुच्छत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् ।

जाप्यस्य दोषानपेक्षत्वम्, किन्तु दोषान्तरमेव, तच्च तत्त्वज्ञानान्निवर्तत इति न नित्यमविद्याध्यासप्रसङ्ग इत्यत्राह— दोषस्ये ति । निर्वाहकान्तरनैरपेक्ष्य मेव स्वनिर्वाहकत्वमित्यभिप्रायेणाह— ने ति । मिथ्यार्थस्य दोषं विना प्रतिभासा नुपपत्तेर्दोषमन्तरेण न प्रपञ्चाध्यासम्भवः, अविद्याध्यासे ऽप्यविद्यैव दोषः, स्व-निर्वाहकपदेन स्वस्य स्वाध्यासे दोषत्वमेव विवक्षितम् नतु निर्वाहकान्तर नैरपेक्ष्यम्; नचैवं प्रपञ्चस्यापि स्वनिर्वाहकत्वप्रसङ्गः, तत्तदध्यासे तत्तदर्थस्य दोषत्वकल्पनायां गौरवेण सर्वत्राविद्याया एव दोषत्वकल्पनौचित्यादिति शङ्कते— मिथ्यार्थस्ये ति । नचैवं गौरवम्, धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघु-त्वेनाननुगतानामपि क्लृप्तानामेव दोषत्वकल्पनं युक्तमित्यभिप्रायेणाह— दोषत्व कल्पनामात्रेणे ति । स्वस्यैवे ति । अविद्यायास्तु स्वाध्यासहेतुत्वमगत्या कल्प्यते; नच तथा प्रपञ्चे अगतिः, अविद्याया एव दोषत्वसम्भवादिति भावः । अनाद्यविद्याध्यास इति । अङ्गीकृते सतीति शेषः । अविद्याध्यासे अ-विद्याया एव हेतुत्वाङ्गीकाराद्ध्यासोत्पत्त्योर्विरोधस्त्वयैव दर्शित इत्यर्थः । नच गत्यन्तराभावादविद्यायां तथाङ्गीकारः, गत्यन्तराभावस्य प्रपञ्चेपि तुल्यत्वात् । नच तत्राविद्याया दोषत्वसम्भवाद्गत्यन्तरसद्भावः, तस्या अक्लृप्तत्वात् । अन्यथा अविद्याध्यासे दोषान्तरमङ्गीकृत्य तत्रैव गत्यन्तराभावात् स्वनिर्वाहकत्वकल्पना प्रसङ्गात् । नन्वविद्याया अध्यस्तत्वमेव नेष्यत इत्यत्राह— नही ति । नन्व विद्याया अध्यस्तत्वे ऽनुत्पन्नत्वादुत्पत्तिकारणमेवाध्यासकारणमपि भविष्यतीति

नचाध्यस्ताप्युत्पन्ना, अनादित्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। नच साप्यादिमती, प्रपञ्चाविशेषप्रसङ्गात्। तथाच किं तया, तद्वदेवा नियमतोपि प्रपञ्चस्य स्वतोऽध्यासोपपत्तेः। अध्यासोत्पत्त्योरविशेषाभ्युपगमेऽप्यविद्यायां स्वाध्यासमूलदोषतयाऽभ्युपगतायां स्वहेतुत्वव्याघातो दुस्त्यजः। किंच यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोऽविद्याप्रकाशेत, नित्यं तत्प्रकाशप्रसङ्गः, अविशेषात्। निवृत्तत्वात्पश्चान्न प्रकाशिष्यत इति चेन्न; नश्वरपक्षे प्रकाशनिवृत्तेरेव प्रकाशमाननिवृत्ति

न स्वाध्यासे स्वस्य दोषत्वमित्यत्राह— नचे ति। अभ्युपगमविरोधमुक्त्वा अर्थविरोधमप्याह– नचे ति। प्रपञ्चे ति। प्रपञ्चवदेव स्वव्यतिरिक्तदोषापेक्षत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। इष्टापादनमाशङ्क्याह– तथाचे ति। यथा– अविद्यान्तरेणाविद्याध्यस्यते एवं प्रपञ्चान्तर्गतो घटादिः प्रपञ्चान्तर्गतमृदादिलक्षणदोषेणैवाध्यस्यताम्; नच तत्तद्घटपटादिप्रपञ्चाध्यासस्य तत्तद्धेत्वधीनत्वेननुगमो दोषः, क्लृप्तत्वेन लाघवात्, अनियमतोपि स्वस्वकारणादेवाध्यासस्य न्याय्यत्वात्, अन्यथा अनवस्थिताविद्यापरम्पराकल्पनायां गौरवादित्यर्थः। स्वशब्दः प्रपञ्चपरः, नतु तद्व्यक्तिपरः, ततश्च प्रपञ्चान्तर्गतव्यक्तिविशेषस्य दोषत्वमुक्तं भवति। एवमध्यासोत्पत्त्योर्विशेषाङ्गीकारः स्थापितः; इदानीमविशेषाभ्युपगमेपि स्वस्य स्वाध्यासे दोषत्वाङ्गीकारादध्यासोत्पत्त्योरविशेषात् स्वस्य स्वोत्पत्तिकारणत्वमपि सिद्ध्येदित्याह- अध्यासोत्पत्त्यो रिति। अनादित्वान्न दोषापेक्षेति शङ्कायाः परिहारान्तरमाह– किञ्च यदी ति। अविशेषा दिति। पूर्वापरकालयोर्हेत्वधिकरणत्वतदनधिकरणत्वरूपवैधर्म्याभावादित्यर्थः। निवृत्तत्वा दिति। ननु पूर्वं प्रकाशमानस्य पश्चादप्रकाशो हि प्रकाशनिवृत्तिरेव, ततश्चाविद्याप्रकाशात्मनो ब्रह्मणो निवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न,– "पश्चान्न प्रकाशिष्यत" इत्यनेन प्रकाशसम्बन्धनिवृत्तेरेव विवक्षितत्वेन प्रकाशनिवृत्तेरविवक्षितत्वात्। सच सम्बन्ध आध्यासिको निवृत्तियोग्य एवेति भावः। नश्वरपक्ष इति। मिथ्यावस्तुनः प्रतिभासमात्रशरीरत्वादिति भावः। यद्वा अध्यासाध्यस्यमाननिवृत्त्योः समानकालीनत्वनियमो विवक्षितः, अथवा अविद्यानिवृत्तिर्हि ब्रह्मस्वरूपमेव, प्रकाशसम्बन्धनिवृत्तिरपि तदेवेति न साध्यसाधनभावसम्भव इत्यर्थः।

स्वरूपात् तयोर्हेतुसाध्यभावनिर्देशानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञानोदयात्तस्या-दप्रकाशः, पूर्वन्तु तदभावात् तस्याः प्रकाश इति चेत् ? तथासति तत्त्वज्ञानप्रागभाव एव ब्रह्मणोऽविद्यादर्शननिबन्धनमिति प्रपञ्चदर्श-नस्यापि स एव प्रयोजकः किं न स्यात् । तथाच किमन्तर्गड्डुना ऽविद्यया । अभावस्य विचित्राध्यासहेतुत्वं न दृष्टमिति चेत् ? भावस्य वा घटादेः क्व दृष्टम् । तिमिरादिदोषाणां दृश्यत इतिचेत् ? विशेषा ग्रहादेरभावरूपस्यापि तद्दृश्यत इति तुल्यम् । अभ्युपगतञ्च सर्वै रपि भ्रमेषु भेदाग्रहो निबन्धनमिति । अभावस्य पूर्वापरकाला विशिष्टत्वात्तत्तत्कालविशेषप्रतिनियतकार्यविशेषाध्यासाय तादृश महिमशालिन्यविद्या कल्पनीयेति चेत् ? कल्पितापि सा कथम-नादिरातत्त्वज्ञानमनुवर्तमाना तत्तत्कालनियतानि च कार्याण्यध्य सेत् । स्वभावादिति चेत् ? स किमभावे नांगीक्रियते । कल्पनालाघ-वन्तु तत्र विशेषः । विवर्तपारम्पर्यादविद्यायास्तदुपपत्तिः, तत्त्वमात्रस्य

निर्विकारस्येति चेत् ? सा किं विवर्तपरम्पराविद्यायास्स्वरूपम्, उत तत्कार्याण्येव, यद्वा वस्त्वन्तराणि ? नाद्यः, उक्तदोषानतिक्रमात् ; स्वरूपस्याविशेषात् सर्वदा सर्वाध्यासप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, निर्वाह्यस्यैव निर्वाहकत्वानुपपत्तेः । नच तृतीयः, अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेपि तत्सत्यमिथ्यात्वादिविकल्पशतदौस्थ्यापातात् । सत्यत्वे सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात्, मिथ्यात्वेपि तत्परम्परायां प्रतिनियतकालविचित्राध्यासे तथाविधपरम्परान्तरकल्पनातिप्रसङ्गात् । पूर्वपूर्वविवर्तानामेव उत्तरोत्तरहेतुत्वान्नासौ दोषः, यथा ब्रह्मपरिणामानां प्रकृतिपरिणामानां वा तत्तदुत्तरोत्तरपरिणामहेतुभाव इति चेन्न;— तथाप्यविद्याकल्पनस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गात्, ब्रह्मण्येवान्यनिरपेक्षानाद्यध्यासप्रवाहवैचित्र्येण सर्वाध्याससिद्धेः । तर्हि परिणामपरंपरासामर्थ्यमाश्रित्य परिणामिद्रव्यापह्नवप्रसंग इति चेन्न—प्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गात् । नचात्रापि तथा, तद्विषयप्रमाणानां प्रत्येकं प्रतिक्षेपात् । न तथा निरधिष्ठानभ्रमापत्तिरिति

उत तत्कार्याण्येवे ति । तत्तत्कालनियतोत्पत्तिकतया निर्वाह्यत्वेनाभिमतान्येवेति विरोधसूचनार्थं एवकारः । उक्ते ति । नियताध्यासासम्भवादित्यर्थः ; तदेवोपपादयति— स्वरूपस्ये ति । परम्परायास्स्वरूपत्वं हि परम्परान्तर्गतानां तदभेद एवेति नियामकत्वेनाभिमतानां मृदादीनां सर्वदा सत्त्वान्नियाम्यत्वेनाभिमतानामपि सर्वेषां घटादीनां सर्वदाध्यासप्रसङ्ग इत्यर्थः । निर्वाह्यस्यैवे ति । कार्यक्रमे नियामकप्रश्ने क्रमविशेषविशिष्टकार्यस्यैव नियामकत्वोक्तावात्माश्रय इत्यर्थः । क्रमविशेषविशिष्टकार्याणामेव विवर्तपरम्पराशब्दार्थत्वादिति भावः । मिथ्यात्वेपीति । प्रतिनियताध्यासनियामकत्वेनाङ्गीकृतायाः विवर्तपरम्परायाः क्रमिककार्यघटितत्वात् तत्तत्कार्यक्रमेपि विवर्तपरम्परान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु परम्परात्मकसमुदायस्य न समुदायरूपेण नियामकत्वं विवक्षितम्, येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु पूर्वपूर्वविवर्तविशेषस्य उत्तरोत्तरविवर्तविशेषहेतुत्वमिति शङ्कते- पूर्वे ति । प्रत्यक्षे ति । पिण्डघटाद्यवस्थाव्यतिरेकेणानुगतस्य मृद्द्रव्यस्य दर्शनादित्यर्थः ।

भेतव्यं भवता, ब्रह्मण एव सर्वविवर्ताध्यासाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात् । न ह्यपरमार्थभूताया अविद्याया अधिष्ठानतया स्वीकारश्शक्यः, तथासति ब्रह्मण एवासिद्धिप्रसङ्गे माध्यमिकमताजमध्यमध्यास्स्व । ब्रह्मसत्यत्वश्रुत्यादिबलात्तदभ्युपगमः, नतु विवर्ताधिष्ठानत्वादिति चेन्न;- विकारतद्रुपादानप्रकृत्यादिमत्यत्वश्रुतिबलादेव प्रकृतितत्परिणाम परम्पराभ्युपगमप्रसंगेनाविवादप्रसंगात् । तत्सत्यत्वप्रतिपादकश्रुति बाधे ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादिकाया अपि तस्या बाधितुं शक्यत्वात् । किञ्च किमविद्या प्रकाशते, नवा? नचेत्तुच्छत्वम्, निरुपाख्यस्यैव तुच्छत्वात् । प्रकाशते चेत् स प्रकाशः किमविद्यास्वरूपम्, उत ब्रह्मस्वरूपम्, अथ तस्यास्तस्य वा धर्मः, उतान्यः कश्चित्? न तत्राद्यः, स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तन्नित्यत्वेन नित्यमविद्याप्रकाशादनिर्मोक्षप्रसंगात् । नापि तृतीयः, तयोर्ज्ञातृत्वा नभ्युपगमात् । अध्यस्तज्ञातृत्वाभ्युपगमे कः प्रतीकार इति चेन्न;- तस्याप्यध्यासस्याविद्याहेतुकत्वेऽन्योन्याश्रयणात्, प्रकाशाध्यासस्य तदधीनत्वात्, तस्याश्च प्रकाशाधीनसिद्धित्वात् । ब्रह्महेतुकत्वे तस्य नित्याध्यासप्रसङ्गात् । अहेतुकत्वे पूर्ववत्प्रपञ्चाध्यासस्यैवाहेतु कत्वप्रसंगादादिमदनादिवैषम्यस्याप्रयोजकत्वोक्तेः । निर्दोषप्रकाश

श्रुतिबला दिति । "नित्या सततविक्रिया" "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपा" मित्यादि वाक्यं विवक्षितम् । प्रकाशाधीनासिद्धित्वा दिति । अध्यस्तस्याध्यासात् प्रागसिद्धेरित्यर्थः । अप्रयोजकत्वोक्ते रिति । अनादित्वेपि कारणापेक्षा परिहर्तुं शक्यत इत्यत्रेत्यर्थः । निर्दोषे ति । दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गादित्युक्तो दोषः, यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोविद्या प्रकाशेत नित्यं तत्प्रकाशप्रसङ्ग इत्युक्तो दोषः, अविद्यायामुक्तरीत्या तत्त्वज्ञानप्रागभावसत्त्वा सत्त्वाभ्यां ज्ञातृत्वस्य प्रकाशाप्रकाशान्यतरथायाश्च- तथासति तत्त्वज्ञानप्रागभाव एवेत्यादिनोक्तः अविद्याया असिद्धिप्रसङ्गलक्षणदोषश्चात्र विवक्षितः । अविद्या

गोचरत्वप्रयुक्तदोषाणां च प्रागनुवृत्तेः । नापि चतुर्थः, सत्यस्य तस्यानभ्युपगमात्, मिथ्याभूतस्य त्वध्यासेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

एतेनाविद्याप्रवाहपक्षोऽपि निरस्तः, प्रपञ्चप्रवाहस्यैव हेतुकार्यभावेन स्थित्युपपत्तौ निरर्थकाविद्याप्रवाहकल्पनायोगात्, उपलम्भाद्यसिद्धेश्च ।

किञ्चेयमविद्या निराश्रया, साश्रया वा ? पूर्वत्र ब्रह्मवत् सत्यत्वप्रसङ्गः । शशशृङ्गवद्वा तुच्छत्वप्रसङ्गः । उत्तरत्राप्यसावाश्रयः किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवोपहितम्, अथवा स्वतन्त्रोऽन्यः ? न प्रथमः, नित्यशुद्धस्याशुद्धिविरोधात् । अन्यतरमिथ्यात्वे वोभयमिथ्यात्वे वा तदविरोध इति चेन्न;– शुद्धमिथ्यात्वेऽपसिद्धान्तशास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । अशुद्धमिथ्यात्वे तन्निवृत्तिनैरपेक्ष्यप्रसंगात् । कदाचिदपि तस्या अभावात् तत्प्रतिभासनिवृत्तेरपेक्षेति चेत् ? प्रतिभासस्यापि मिथ्यात्वे प्रसंगसाम्यात् । तत्सत्यत्वानभ्युपगमात् । मिथ्यात्वेऽपि सत्यत्व इवापुरुषार्थत्वाविशेषात् तन्निवृत्त्यपेक्षेति चेत् ? तर्ह्यपुरुषार्थाश्रयत्वलक्षणाशुद्धत्वस्य दुस्त्यजत्वा

प्रवाहाङ्गीकारपक्षे नायमन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वाविद्यया उत्तरोत्तराविद्याप्रकाशोपपादनसम्भवादित्यत्राह– एतेने ति । एतद्विवृणोति– प्रपञ्चे ति । कार्यानुपपत्त्यभावेऽपि प्रमाणबलात्स्वीक्रियत इत्यत्राह– उपलम्भादी ति । स्वतन्त्रोऽन्य इति । ब्रह्मानाश्रय इत्यर्थः । मिथ्यात्वेऽपी ति । व्यावहारिकसत्त्वस्य विद्यमानतया अपुरुषार्थत्वतन्निवृत्त्योरसम्भवादिति भावः । सत्यत्व इति । सत्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । तर्ही ति । ब्रह्मणो हेयसम्बन्धाङ्गीकारे ब्रह्मणो निरवद्यत्वप्रतिपादिकानां बह्वीनां श्रुतीनां तदुपबृंहकबहुस्मृतीतिहासपुराणानाञ्चाप्रामाण्यप्रसङ्गे हेयसम्बन्धस्य मिथ्यात्वेनाप्रामाण्यं परिहरसि, तस्य यदि सत्त्वमङ्गीकरोषि तदा यादृशसत्त्वविशिष्टादशुद्धिर्लोके तादृशी ब्रह्मण्यप्यङ्गीकृतैवेति तच्छ्रुतिप्रामाण्योप-

त्तनिमिथ्यात्वोक्तिरुपच्छन्दनमात्रे पर्यवस्यति । उभयमिथ्यात्वे तूभय विधदोषापत्तिः । व्याघातादयश्च स्युः । नापि द्वितीयः, अविद्या श्रयस्य ब्रह्मण उपाधिमत्त्वे सत्यमिथ्याविकल्पिताविद्यान्तरादिपरिग्रहे ऽपसिद्धान्तानवस्थाविरोधादिदोषसमुन्मेषात् । नापि तृतीयः,

---

पादनमुपच्छन्दनमात्रमेवेत्यर्थः । धर्मिसमसत्ताकाशुद्धेरेव हेयत्वम्, प्रातिभासिका शुद्धिविशिष्टेऽशुद्धत्वाव्यवहारात्, ततश्च धर्मिसमसत्ताकाशुद्धिरेव ब्रह्मणि निषि ध्यत इति चेत्? तर्हि जीवब्रह्मणोस्सावद्यत्वनिरवद्यत्ववैधर्म्यं न सिद्ध्येत्, जीवेपि धर्मिसमसत्ताकस्य अवद्यस्यासिद्धेः । उपहितस्यैवाविद्याश्रयत्वाद्धर्मि समसत्त्वमस्तीति चेत्? तत्र किमुपाधेरविद्याश्रयत्वम्, उतोपाध्युपलक्षितस्य, उत तद्विशिष्टस्य? नाद्यः,— उपाधेरेव जीवत्वापातेन जीवब्रह्मणोरभेदानुप पत्तेः । न द्वितीयः, दोषस्य धर्मिसमसत्ताभावेन जीवस्य सावद्यत्वाभावप्रसङ्गात् । तृतीयेप्यवद्यस्य किमुभयत्र प्रत्येकं परिसमाप्य वृत्तित्वं विवक्षितम्, उत व्यासज्यवृत्तित्वं? नाद्यः— पूर्वोक्तदोषद्वयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,- असिद्धेः, दुःखादेरन्तःकरणवृत्त्यात्मकस्यान्तःकरणे परिसमाप्य वृत्तेः, तदभेदाज्जीवे प्रती तावपि व्यासज्यवृत्तित्वासिद्धेः । उभयमिथ्यात्व इति । उभयविधो दोषः— अपसिद्धान्तादिः निवृत्तिनैरपेक्ष्यादिश्च । व्याघाते ति । शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावा भावात्मकयोरसमानसत्ताकयोः परस्परव्याघात इत्यर्थः । उभयोर्भिन्नसत्ताकत्वे च यद्यशुद्धेर्व्यावहारिकत्वं शुद्धेश्च प्रातिभासिकत्वमिष्यते तदा ब्रह्मपरशुद्धिप्रति पादकवेदाप्रामाण्यं स्यात्, यद्यशुद्धेः प्रातिभासिकत्वं शुद्धेर्व्यावहारिकत्वमिष्यते तदा संसारस्य प्रातिभासिकत्वप्रसङ्ग इत्यादिदूषणान्यादिपदेन विवक्षितानि । नापी ति । उपहित ब्रह्मैवाविद्याश्रय इत्यत्र किं स उपाधिरविद्यान्तरम्, उता न्यः? उभयथापि सत्यत्वाङ्गीकारे अपसिद्धान्तः; मिथ्यात्वे तु निराश्रयत्वे सत्यत्वापत्त्या साश्रयत्वे वाच्ये आश्रयान्तरासम्भवाच्च ब्रह्माश्रयत्वे वाच्ये केवलब्रह्मणः शुद्धिविरोधेन तदाश्रयत्वासम्भवेनोपहितस्यैव तदुपाध्याश्रयत्वे वाच्ये तदुपाध्याश्रयत्वमपि पूर्ववदुपाध्यन्तरोपहितस्यैवेत्यनवस्था, एतत्परि हारार्थं स्वस्यैवोपाधित्वे उच्यमाने स्वस्मिन्नपि स्ववृत्त्या विरोध इत्यर्थः। किंच यद्यु

ब्रह्माज्ञानवादपरित्यागादिप्रसंगात्। तस्याप्याधाननिरूपणे ऽनवस्थादिप्रसंगाच। स्यादेतत्, ब्रह्मवत्स्वयमेवाविद्या स्वाश्रयेति; तन्न, आश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रतिसम्बन्धिकयोरूपाधिभेदमन्तरेण विरुद्धत्वात्। ब्रह्मणस्तु स्वाश्रयत्वं नास्त्येव। आश्रयान्तरनिषेधाभिप्रायेण स्वाश्रयत्वोक्तिः। अस्तूपाधिभेदेनेति चेन्न;— तस्याप्याधाराकारोपाधेरनाधारत्वानुपपत्तेः तदाधारोपाध्यन्तरादिभेद

पाधिर्विशेषणं, तदा तस्य सांसारिकत्वादिप्रसङ्गः, यदि च उपलक्षणं तदा ब्रह्मण एव सावयवत्वादिप्रसङ्गश्चादिपदग्राह्यम्। ब्रह्माज्ञानवादपरित्यागादी त्यादिशब्देन जीवाज्ञानपरित्यागवादपरिग्रहः। अन्यगताशुद्धिनिवृत्त्यर्थं जीवस्य श्रवणाद्यनुपपत्तिश्चादिशब्देन विवक्षिता। स्यादेत दिति। नचैवं निराश्रयत्व इव स्वाश्रयत्वेपि ब्रह्मवत् सत्यत्वप्रसङ्गः; ब्रह्मभिन्नत्वेन मिथ्यात्वात्। नच निराश्रयत्वेपि तथा वक्तुं शक्यम्, निराश्रयत्वे अधिष्ठानस्याप्यभावेन सत्यत्वस्यावश्यकत्वात्; स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वस्यासम्भवात्; निरधिष्ठानभ्रमस्यानङ्गीकाराच्च। आश्रयाश्रयित्वयो रिति। यद्यप्याश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रतिसम्बन्धिकयोरुपाधिभेदेनाप्येकत्र वृत्तिर्न दृष्टा, तथापि विरुद्धधर्माणां केषाञ्चित्कपिसंयोगतदभावादीनां मूलत्वाग्रत्वाद्युपाधिभेदादेकत्र वृत्तिदर्शनमात्रेण इदमुक्तम्। कथं तर्हि "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित" इति श्रुतिरित्यत्राह— आश्रयान्तरे ति। तदाधारे ति। आधाराधेयत्वप्रयोजकयोराकारयोरविरोधे द्रव्यत्ववृक्षत्वयोरिव कपिसंयोगतदभावयोः प्रयोजकत्वासम्भवाद्विरोधे वाच्ये तयोरप्येकाश्रयत्वाय उपाध्यन्तरं कल्पनीयमित्यनवस्थेत्यर्थः। कथं तर्हि मूलत्वाग्रत्वयोरवच्छेदकत्वम्? अविरोधादिति चेन्न;— तयोरप्यवयवभेदेनैव वृत्त्या विरुद्धत्वात्। ननु तर्हि कपिसंयोगतदभावयोरप्यवयवभेदेनैव वृत्तेः कथमयं दृष्टान्त इति चेन्न;— वृक्षरूपसमुदायापेक्षया दृष्टान्तोपादानात्। ननु विषयविषयिभावसम्बन्धेन विषये विद्यमाना प्रमैव प्रमाविषयत्वमिति कैश्चिदभिधानात् प्रमेत्यादिसामान्याकारकं ज्ञानं विषयत्वेन स्वाधारः— विषयित्वेन स्वाधेयम्, तद्वदत्रापि स्यादिति चेन्न;— अत्र तादृशाकारद्वयादर्शनात्। नन्वत्रापि मिथ्यात्वेनाविद्याधेयत्वम्, घटादे-

कल्पनेऽनवस्थानात् । आधेयाकारतादात्म्येन तस्यापि स्वाधेयत्वे तूपाधिभेदवाचोयुक्तिविलोपप्रसङ्गात् । नन् मिथ्याभूताया: क्रिया श्रयविकल्पेन, अध्यासस्याधिष्ठानमात्रं ह्यपेक्षितमिति चेन्न;—भवत्पक्षे सर्वत्राश्रयाणामध्यासाधिष्ठानमात्रत्वात् । घटादिसंसर्गोऽपि भूतलादावध्यस्त एव, अन्यथा तत्रैव तत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । किंचापरमार्थभूतेयमविद्याप्रतीतिर्नाहङ्कारतद्वृत्तितदवच्छिन्नदर्शिष्व-न्यतमा, तेषां तदपत्यत्वात् । अन्यथापि काल्पनिकत्वेन मूल

रतयात्वात्, अविद्यात्वेन च तस्या आधारत्वमिति चेन्न;- नहि घटादेर्मिथ्या-त्वेनाविद्याधेयत्वम्, अपितु तत्परिणामतया, न्चानादिरविद्या तत्परिणामः । आधारत्वाधेयत्वप्रयोजकाकारयोर्विरुद्धयोर्व्यवस्थापके ये उपाध्यन्तरे तयोरपि विरुद्ध योर्व्यवस्थापके उपाध्यन्तरे आदिशब्दार्थः । एतच्चानवस्थोपपादनार्थमादिशब्देन गृहीतम् । ननु आधारत्वाधेयत्वप्रयोजकाकारयोः परस्परतादात्म्यादविरोधादेकत्र वृत्त्युपपत्तेस्तन्निर्वाह्ययोराधारत्वाधेयत्वयोरप्यैक्य सम्भवान्नानवस्थेत्याशङ्कामनूद्य परिहरति- आधेयाकारे ति । आधेयाकारः-आधेयत्वप्रयोजकाकारः । तस्य–आ-धारत्वप्रयोजकाकारस्य । स्वाधेयत्वम्– अविद्याधेयत्वम् । आश्रयाधिष्ठानयो र्भेदाभिप्रायेण शङ्कते- ननु मिथ्याभूताया इति । अधिष्ठाने ति । ब्रह्मण एवा विद्याधिष्ठानत्वसम्भवात् अशुद्धयधिष्ठानस्य च शुद्धिविरोधाभावादिति भावः । भवत्पक्ष इति । आश्रयित्वाधिष्ठानत्वयोरभेदादाश्रयत्वाभावे अधिष्ठानत्वमपि न स्यात्, अधिष्ठानत्वे च जडस्याशुद्धाश्रयघटादिष्विव शुद्धिविरोधो दुस्त्यज इति भावः। अन्यथे ति । यत्र यदध्यस्त न भवति तत्र तत्स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणं न भवतीति व्याप्त्या तस्य तत्र मिथ्यात्वासम्भवादिति भावः । एकदेशिमतेने-दमुक्तम् । किंचे ति । तदपत्यत्वं– तत्कार्यत्वम् । तत्कार्यस्य च तदध्यासकत्व मनुपपन्नम्, कार्यपूर्वकाले तदध्यासाभावेनाविद्यास्वरूपस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्, आध्यासिकस्याध्यासकाले नियतसत्ताकत्वादित्यर्थः । अन्यथे ति । अविद्या-कार्यत्वाभावेऽपि काल्पनिकत्वे तन्मूलदोषान्तरं वाच्यम्, तदध्यासस्यापि काल्प

दोषान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । नच ततोऽन्या काचिद्दृष्टिः ? तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । तदतिरिक्त संविदन्तरासिद्धेश्च । अपिच प्रकाशमानेयमविद्या किं ब्रह्मा त्मना प्रकाशते, उत तदन्यत्वेन, यद्वान्यत्वानन्यत्वसाधारणा त्मना ? नाद्यः, सहि ब्रह्मस्वभावनिह्नवेन वा, स्वस्वभावनिह्नवेन वा, उभयोस्समुच्चयेन वा, उभयनिह्नवेन वा? आद्ये ब्रह्मस्वभावनिह्नवे प्रकाशतत्त्वविलयेन तदधीनसत्ताकमविद्यादिकमपि विलीनमेव स्या दिति वृथा शास्त्रादिपरिश्रमः; प्राप्यनिवर्त्यायाः प्रसंगस्यापि दूरापा स्तत्वात् । अविद्यास्वभावनिह्नवे तु ब्रह्ममात्रप्रकाशे अपवर्गबन्ध

निकल्वे तथापि दोषान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । नच ततोन्ये ति । अविद्याप्रती- त्युद्देशस्यानुषङ्गः । कुत इत्यत्राह— तस्या इति । संविदन्तरम्— संविद्विशेषः । यद्वान्यत्वे ति । अन्यत्वानन्यत्वान्यतरमात्रसहचरितत्वेन गृहीतरूपान्यरूपेणेत्यर्थः। सही ति । प्रकाशः । स्वभावनिह्नवः— स्वासाधारणधर्माप्रतीतिः । तत्प्रतीतौ हि भेदप्रतीतेः न ब्रह्मात्मना भानमुपपद्यत इति प्रथमद्वितीयचतुर्थविकल्पानां भावः । तत्तदाकारयोरविरोधप्रतीत्या समुच्चयसम्भवाद्ब्रह्मात्मना भानमुपपद्यत इति तृतीयविकल्पस्य भावः । आद्य इति । ब्रह्मस्वभावस्याप्रकाशे तत्प्रकाशात्मक ब्रह्मस्वरूपमेव न स्यादिति तदधीनसत्ताक किमपि न स्यादित्यर्थः । प्राप्य निवर्त्याया इति । प्राप्येति ल्यबन्तम् । णिच्प्रकृतिभूतधात्वर्थनिवृत्त्यपेक्षया समानकर्तृकत्वं बोध्यम् । यद्वा प्राप्येति णिजन्तादेव ल्यप्, "विभाषाप" इति णेरयादेशाभावपक्षे रूपं णिजन्तम्, निवर्तयतिधात्वर्थापेक्षयैवास्मिन् पक्षे समान कर्तृकत्वम् । आत्मा ह्यप्यस्यन्तान्तिद्धं प्रापयति ज्ञानेन निवर्तयति च । यद्वा प्राप्येति अर्हार्थे ण्यत् । प्राप्या चासौ निवर्त्या चेति पूर्वकालैकसर्वेत्यादिना समा- नाधिकरणसमासः: पूर्वं प्राप्तयर्हा, अनन्तरं निवृत्त्यर्हेत्यर्थः । पूर्वं प्राप्तौ सत्येवानन्तरं निवृत्त्यर्हेत्युक्तं भवति । अविद्यास्वभावनिह्नवेऽ- विद्यागतासाधारणधर्माप्रतीतौ। ब्रह्ममात्रप्रकाश इति। ब्रह्मण एव स्वासाधारणाकारविशिष्टतया प्रतीतौ। अविद्याया स्स्वासाधारणाकारविशिष्टतया प्रतीत्यभावे तन्निवर्तकब्रह्मज्ञानेच्छाया अभावात्,

वैषम्यविरहप्रसंगेन पूर्वोक्तदोषानतिपातः। समुच्चयस्तु न सम्भव त्येव, विद्याविद्ययोर्वैरस्य शाश्वतिकत्वात्। अन्यथा विद्यानिवर्त्यत्वमविद्यायाः क्वचिदपि न स्यादिति स्थितमन्यत्र। उभयनिह्नवे तु उभयविधदोषस्यानायाससिद्धिः स्यात्। स्यादेतत्, यथा दर्पण मुखयोस्स्वभावमनपहृत्य दर्पणे मुखाध्यासः, यथावा अतिरस्कृतोभय स्वभावो दीपकज्जलसंभेदः, यथा वा दीपालोकमण्डलस्य तद्बाह्य

ब्रह्ममात्रप्रकाशस्य च सिद्धत्वाज्जिज्ञासाविरहादपवर्गार्थप्रवृत्तिविघातः। वैषम्येति। अविद्यायाः स्वरूपेणैव प्रकाशे अनर्थन्वादेरप्रकाशात् प्रकाशाधीनसिद्धिकस्य च तस्य प्रकाशाभावे असिद्धेस्तत्त्वज्ञानात्प्रागनर्थसम्बन्धस्तदुत्तरमनर्थनिवृत्तिरिति वैषम्यस्य विरहप्रसङ्गात्तदर्थशास्त्रपरिश्रमवैयर्थ्यमित्यर्थः। समुच्चयस्त्वि ति। तुशब्देन तत्तदसाधारणाकारेण प्रतीतौ भेदप्रतीतेरावश्यकत्वादभेदाध्यासो न सम्भवतीति सूच्यते। नच तत्तदसाधारणाकारयोरविरोधभ्रमात् तादात्म्याध्यास सम्भवः, जडत्वाजडत्वयोरविरोधभ्रमासम्भवात्। स हि व्यावहारिकविषयो वा प्रातिभासिकविषयो वा स्यात्; तत्र व्यावहारिकविषयत्वं तावन्नोपपद्यते, जडत्वा जडत्वयोर्विरोधस्यैव व्यावहारिकतया तुल्यसत्ताकाविरोधासिद्धे.। नापि प्रातिभासिकत्वम्, अनाद्यध्यासस्य प्रातिभासिकत्वासिद्धेः। भेदे प्रतीयमाने अभेदेनाध्यासासम्भवे हेतुमाह– विद्याविद्ययो रिति। भेदे प्रतीयमाने ऽभेदाज्ञानासम्भवात्तदधीनाभेदाध्यासो नोपपद्यत इत्यर्थः। क्वचिदपी ति। शुक्तिरजतादिस्थलेपि शुक्तिज्ञानात् शुक्त्यज्ञाननिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। ननु ब्रह्माविद्ययोरसाधारणं रूपद्वयं तयोर्विरोधश्च प्रतीयत एव; नचैव ब्रह्मण्यविद्याध्यासानुपपत्तिः, अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरसाधारणाकारे प्रतीयमान एवाध्यासदर्शनात्; तथान्यत्रापि शाश्वतिकविरोधे आलोके विद्यमानेपि सन्तमसदर्शनाच्च; इति शङ्कते– स्यादेतदिति। मुखाध्यास इत्यनन्तरं क्रियत इति शेषः। यथावे ति। अतिरस्कृते ति च्छेद.। यथावे ति। अयञ्च निवर्तकसन्निधानेपि निवर्त्यसद्भावमात्रे दृष्टान्तो

सन्तमसमण्डलस्य च सामीप्याविरोधः, एवमयमविद्याब्रह्मणोरनप ह्नुतोभयस्वभावयोरेवानादिरासत्तिविशेष इति किमस्मान् वर्णनावशेन वशीचिकीर्षसि ; मैवम्, सर्वत्र तादात्म्याध्यासे भेदाग्रहं संसर्गाध्यासे ऽस्वसंसर्गाग्रहमन्तरेण क्वचिदपि भ्रमासिद्धेः । दर्पण मुखाध्यासेऽप्यन्तरालाग्रहणादेव नैरन्तर्यभ्रमः । कथं तर्हि दर्पणस्य दूरस्थताग्रहणमिति चेत् ? श्रूयतामवधानेन, दर्पणाभिमुखप्रवृत्तेन नायनतेजःप्रवाहेण सान्तरालदर्पणग्रहः, दर्पणप्रतिहतेन तु प्रति स्रोतसा तेनागृह्यमाणान्तरालमुखस्वरूपमात्रग्रहः, तत एव दर्पणे

न्यासः । अनपह्नुतोभयस्वभावयो रिति । प्रतीयमानतत्तदसाधारणाकार विशिष्टयोरित्यर्थः । आसत्तिविशेषः— आध्यासिकं तादात्म्यम् । अध्यासरूपवि-शेषणसम्भवोपपादने तात्पर्यं परिहरति- किमस्मा निति । किमित्याक्षेपे । इच्छा मात्रमेव,नतु तत्फलसिद्धिरित्यर्थः । वर्णनावशेने ति । दृष्टान्तोपन्यासेनेत्यर्थः । यथा कविभिः काव्यादिनोपमाद्यलङ्कारैर्ललितमनसो वशीक्रियन्ते नैवं तत्त्वनिर्णयप्रधाना मीमांसका इति भावः । सर्वत्रे ति । भेदग्रहो हि तादात्म्याध्यासं प्रत्येव विरोधीति भेदाग्रहं विना तादात्म्याध्यासः परं न स्यात्, न तु संसर्गाध्यासः, स तु तदसंसर्गग्रहस्यैव विरोधितया तदभावं विना परं न स्यात्, नतु भेदाग्रहं विना; दर्पणे मुखाध्यासश्च संसर्गाध्यास एवेति ग्रहणभेदो विरोधासम्भवत्येवेति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः । ननु तर्हि विरोधिभूतासंसर्गग्रहे विद्यमान एव दर्पणे मुखसंसर्गाध्यास एव ब्रह्माविद्ययोर्भेदग्रहेपि अभेदाध्यासे दृष्टान्तोस्त्वित्यत्राह— दर्पण इति । अन्तरालम्- असंसर्गः । नैरन्तर्यम्- संसर्गः । यदि मुखदर्पणयोरसंसर्गग्रहो न स्यात् तदा कथं दर्पणस्य मुखा पेक्षया दूरस्थत्वग्रह इति शङ्कते- कथं तर्ही ति । सान्तरालदर्पणग्रह इति । मुखासंसर्गविशिष्टदर्पणग्रह इत्यर्थः । अगृह्यमाणान्तराले ति । अगृह्यमाण दर्पणासंसर्गमुखस्वरूपग्रहणमित्यर्थः । तत एवे ति । प्रतिस्रोतसा तेजःप्रवा हेण दर्पणासंसर्गस्य मुखे अग्रहणात् मुखग्रहणाच्च तेन दर्पणाभिमुखप्रवृत्त

सुखमिति भ्रमः, तद्व्यवहारमात्रं वा जायते । ज्ञानद्वित्वं न दृश्यत इति चेत् ? किं धारावाहिकधीसन्ततौ तद्भेदः ? अत्र तु तत्वधीभ्रमयोरितरेतराव्यवहिता धारेति विशेषः । यौगपद्यप्रतीतिस्तु शैघ्र्यातिशयेन कालकलाभेदाग्रहणात् । अतः न क्वचिदपि प्रत्यक्षविरुद्धाकारस्य क्लृप्तिः । दीपकज्जलसम्भेदे तु न विरोधगन्धोपि, तत्राध्यासप्रसङ्गाभावात् , वध्यघातकभावादि

नायनरश्मिजन्यज्ञानोपनीतदर्पणस्य मुखे संसर्गभ्रमो दर्पणे मुखमित्याकारको जायत इत्यर्थः । यद्यपि दर्पणाभिमुखप्रवृत्तरश्मिभिरसंसर्गो मुखदर्पणयोर्गृहीतः, तथापि संसर्गग्रहहेतुभूतसन्निकर्षेणासंसर्गस्याग्रहणादसंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वमव्याहत मेवेति भावः । नन्तु भेदाग्रहस्य कथमभेदज्ञाने कारणत्वम्, अङ्गुल्यवष्टम्भा दिना भेदे गृह्यमाण एव चन्द्रादौ अभेदग्रहात् ; अस्ति हि चन्द्रद्वित्वे गृह्यमाण एव दक्षिणचन्द्रो दक्षिणचन्द्रादभिन्न इति ग्रह इति चेन्न;- तद्रूपेणो पस्थिते तद्रूपावच्छिन्नभेदग्रहाभावस्यैव तद्रूपोपस्थिते तद्रूपावच्छिन्नाभेदज्ञानहेतु त्वात् ; अत्र च सव्यचन्द्रत्वावच्छेदेन दक्षिणचन्द्रभेदज्ञानेपि दक्षिणचन्द्रो दक्षिणचन्द्राद्भिन्न इति तदवच्छेदेन भेदग्रहाभावात्तदवच्छेदेनाभेदग्रहसम्भवात्। अख्यातिपक्षानुसारेणाह- व्यवहारमात्र मिति । किमिति-दृश्यत इत्यनुषङ्गः । 'अत्रेत्वि ति । प्रथमप्रवृत्तनायनरश्मिभिर्मुखासंसृष्टत्वेन दर्पणग्रहणं तत्त्वधीः,प्रतिहत नायनरश्मिभिर्दर्पणसंसृष्टतया मुखज्ञानं भ्रमः, शैघ्र्याद्द्वित्वाप्रतीतावयवविरोधो न विरोधीति भावः । क्लृप्ति रिति । भ्रम इत्यर्थः।विरोधगन्धः-अनुपपत्तिगन्धः। 'यथा वा अतिरस्कृतोभयस्वभावो दीपकज्जलसम्भेद'इत्यत्र किंयथा दीपकज्जलयोर्भेदे भासमानेपि अभेदोऽध्यस्यते तथात्रापीति विवक्षितम्,उत यथा विरुद्धयोरपि दीपक ज्जलयोस्संसर्गस्तथेहापि विरुद्धयोरपि विद्याविद्ययोस्संसर्ग इतीत्येवं विकल्पमभि प्रेत्याद्यं दूषयति- तत्राध्यासे ति । द्वितीयं दूषयति- वध्यघातके ति। वध्यघा- तकभावः- निवर्त्यनिवर्तकभावः। आदिशब्देन एकस्मिन् काले सहानवस्थान नियमलक्षणविरोधो गृह्यते। ननु मूर्तयोस्सामान्यतः समानदेशत्वविरोधेपि यथा

विरोधासिद्धेः । मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधस्त्वंशभेदेन सूक्ष्मवै देश्यात्परिहृतः । आलोकसन्तमसमण्डलयोरपि सादेश्य एव विरोधः, नतु सामीप्ये । नच अत्रापि ब्रह्माविद्ययोः परस्पर समीपदेशत्वादिस्वीकारो युक्तः; परिच्छिन्नत्वादिप्रसङ्गात् । अतो नाविद्या ब्रह्मासक्तिर्वक्तुं शक्यते । एवमन्यान्यप्यनन्तानि विकल्परूपाणि अविद्यास्वरूपमनुबध्नन्ति ।

ननु किमनेनानिष्टापादनप्रपञ्चेन, प्रासादनिगरणादिवदवस्तुभूतायामविद्यायां नैते वस्तुदोषाः क्षतिमावहन्ति; यदाहुः—"दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषण" मिति ; अतोऽविद्याप्यनुपपन्नेति स्थितो ब्रह्माद्वैतमकण्टकमिति चेत् ! हन्त निष्प्रयोजनः प्रयासः तव माध्यमिकादिमतनिरासे । तेपि यदि सर्वशून्यत्वमपि दुर्घटम्, ततोपि सर्वशून्यत्वमेव प्रतिष्ठितमितीष्टप्रसक्ततां यदि ब्रूयुः, तदानीं किं वक्ष्यसि । यदि सर्वशून्यत्वं दुर्घटम्, तदा परपक्ष

दीपकज्जलयोस्समानदेशत्वम्, एवमिहापि निवर्त्यनिवर्तकयोस्सामान्यतो विरोधे सत्यपि विद्याविद्ययोरविरोधोऽस्त्वित्यत्राह—मूर्तयो रिति। विरोधः- अनुपपत्तिः। प्रदीपकज्जलदृष्टान्तोपादानेन यदि विरुद्धयोरपि कश्चित्संसर्गो न स्यात् तदा मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधात् प्रदीपकज्जलयोर्मूर्तयोस्समानदेशत्वस्य चानुपपत्ति रापादयितुमिष्यते सा इष्टापत्त्या परिहृतेत्यर्थः। आलोके ति। यद्यप्यालोक सन्तमसयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावः, तथापि समानदेशत्वेनैव, तथा च भिन्नदेशस्य स्यानिवर्तकत्वात्सामीप्यलक्षणसंसर्ग उपपद्यत इत्यर्थः। ननु ब्रह्माविद्ययोरपि सादेश्य एव विरोधः, इदानीं च परस्परं समीपदेशत्वमेवेति नाविद्यानिवृत्ति रित्याशंक्याह— नचे ति। परिच्छिन्नत्वादीति। आदिशब्देन ब्रह्मभिन्नदेशस्था विद्यादेर्ब्रह्मण्यध्यस्तत्वानुपपत्तिः परिच्छिन्नत्वप्रयुक्तमिथ्यात्वादिकञ्च गृह्यते । अत इति । आसक्तिः— तादात्म्याध्यासः ; एवमविद्या ब्रह्मात्मना प्रकाशत इति पक्षो दूषितः । द्वितीयतृतीयपक्षौ दूषयन् दूषणान्तराण्यपि सङ्गृह्णाति— एवमन्यानीति ।

विजयप्रसङ्गः, ततश्च दुर्घटपक्षं परित्यज्य परपक्षः स्वीक्रियतामिति ब्रूयामितिचेत्? तर्हि स्मामिरप्येवमभिधाने भव निरुत्तरः । तदेतत् सर्वमुपक्षिप्तं भाष्ये- " निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूत उतापरमार्थभूत इति विवेचनीय" मित्यादिना । आरम्भणाधिकरणे च व्यास्तृणात ।

इति शतदूषण्यामविद्यास्वरूपानुपपत्तिर्नाम
एकचत्वारिंशो वादः ॥४१॥
——(*)——

अयं भावः,- मिथ्यापदार्थस्य ब्रह्माधिष्ठानमस्त्येव सत्यमिति तव सिद्धान्तः, तच्च तादात्म्याध्यास एव स्यात्, ततश्चाविद्यायास्तादात्म्येन ब्रह्माण्यध्यासाभावे प्रातिभासिकत्वं व्यावहारिकत्वं वा न स्यादिनेति तुच्छत्वं परमार्थत्वं वा स्यात्, तथाच तत्त्वज्ञाननिवृत्तिरपि न स्यात् । किञ्च अधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावोधिकरणादिर्गत इति त्वयैवाभिधानात् ब्रह्मणि प्रपञ्चनिवृत्तिर्ब्रह्मभिन्नैव स्यात्, तत्र च पारमार्थिकत्वादिविकल्पो दुर्वारः । किञ्च दृग्दृश्ययोरसम्बन्धानुपपत्तेः, आध्यासिकं तादात्म्यमेव सम्बन्ध इत्यवोचः, ततश्च ब्रह्मतादात्म्यासिद्धौ दृग्दृश्ययोरसम्बन्धान्तरमधिष्ठानभूतदृगन्तरं अविद्याया अप्रतीतिर्वा स्यात्, तथा तस्या अपरोक्षत्वञ्च न स्यात्, संवित्तादात्म्यस्यापरोक्षत्वात् । किञ्चाविद्याया व्यावहारिकत्वे प्रातिभासिकरजतोत्पत्तिर्न स्यात्, प्रातिभासिकत्वे व्यावहारिकोत्पत्तिर्न स्यात् ।

ननु प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकार्थक्रियाकारित्वमस्त्येव, शुक्तिरजतरज्जुसर्पादेरपि भयाद्यर्थक्रियाजनकत्वात्; नच ज्ञानं वार्थक्रियाजनकं तच्च व्यावहारिकमिति वाच्यम्, ज्ञानमात्रस्य जनकत्वे घटादिज्ञानादपि भयादिप्रसङ्गात्; रजतादिविषयत्वेन जनकत्वे चागतमेवार्थस्यापि प्रयोजकतयाऽर्थक्रियाकारित्वम्; स्वप्नकल्पिततडागादिना स्नानपानादिक्रियाऽदर्शनाच्च; नच

तत्र क्रियाध्वंसेनेति वाच्यम्, तदवस्थायां सुखादिजनिकायास्तस्या घटादि क्रियाऽविशेषात्; अवस्थान्तरे सुखाद्यनुवृत्तिस्तु घटादावपि तुल्या; किंच रजतादिकमपि स्वध्वंसे अनुवर्तत इति चेन्;—सर्पादिज्ञानस्यैव भयाद्यर्थक्रियाकारणत्वात्। न च ज्ञानमात्रस्य भयाद्यर्थक्रियाकारित्वे घटादिज्ञानादपि तत्प्रसङ्गः, घटादिविषयत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वात्। स्वाप्नतडागस्नानादिनापि भ्रान्तिनिवृत्तिरुपलब्धैव। गतिस्तु तुच्छज्ञानजन्यैव। शुक्तिरजतादेश्च यदि अतिरिक्तध्वंसोऽस्ति तदा स प्रातिभासिक एव। वस्तुतस्तत्त्वविकरणात्मैव तद्ध्वंस इति स्वोक्तिविरोध एव, अधिकरणस्य तदजन्यत्वात्।

किञ्च— किमज्ञानं भावः, उताभावः? नाद्यः;—ध्वंसस्याज्ञानानुपादानकत्वप्रसङ्गात्। यदि चाभावस्यापि भावोपादानकत्वमिष्येत, तदा भावस्याप्यभावोपादानकत्वाविरोधात्तत्त्वज्ञानप्रागभावोपादानकत्वमेव प्रपञ्चस्य लाघवात्प्रसज्येत। अत एव न द्वितीयः। अपि च किमज्ञानं सादि, उतानादि? आद्ये अनवस्था। द्वितीयेऽपि किमज्ञानमेकम्, उतानेकम्? नाद्यः, शुक्तिज्ञानेन तन्निवृत्तौ संसारोच्छेदप्रसंगात्। न च शुक्तिज्ञानेन सम्बन्धनिवृत्तिरेव, नत्वज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्, एकेन ज्ञानेन सम्बन्धे निवृत्ते पुनः कालान्तरे तदज्ञानानुभवापातात्। न च पूर्वसम्बन्धनिवृत्तौ सम्बन्धान्तरमुत्पद्यत इति वाच्यम्,— पूर्वोत्तरकालयोरविशेषात्सम्बन्धनिवृत्त्युत्तरक्षण एव सम्बन्धान्तरोत्पत्त्यापत्त्या सर्वदाऽज्ञानानुभवप्रसङ्गात्। ननु तदज्ञानमेव तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकमिति चेत्? तर्हि ज्ञानानन्तरमेव सम्बन्ध उत्पद्येत। न चेष्टापत्तिः, ज्ञानानन्तरं न जानामीत्यनुभवप्रसंगात्। न च तदपीष्टमेवेति वाच्यम्; सकृज्ज्ञानेन प्रागवगतं न जानामीत्यनुभव इति स्वोक्तिविरोधात्। किंच अज्ञानसम्बन्धो ह्यज्ञानावरणं तच्च नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यता, तस्याश्च यावद्वस्तुभाविन्याः कथं मध्ये निवृत्तिरुत्पत्तिर्वा? अज्ञानेनापि वा सम्बन्धस्यैव निवृत्तावज्ञानस्यानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च। द्वितीयेऽपि किं प्रतिविषयं अज्ञानभेदः, उत प्रतिपुरुषम्, उत प्रतिज्ञानम्? नाद्यः,— एकेनैव शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तौ पुरुषान्तरस्य कस्यापि कालान्तरे शुक्त्यज्ञानानुभवापातात्। अत एव न द्वितीयः,— एकेन ज्ञानेनैकाज्ञाने निवृत्ते अज्ञानान्तरस्य सत्वेन तदानीमेव तेनावरणप्रसङ्गात्। नचैक

मेवाज्ञानमेकदावृणोति, यदावृणोति तन्निवर्तत इति वाच्यम् । तथा सति अज्ञानान्तराणामानर्थक्यप्रसंगात् ; कालान्तरे अज्ञानानुभवबाधाताच्च । कालान्तरे किंचिदज्ञानान्तरमावृणोति, तस्मिंश्च ज्ञानान्तरेण निवृत्ते पुनरज्ञानान्तरमिति नाज्ञानान्तरवैयर्थ्यम् , नच कालान्तरे ऽज्ञानाननुभवप्रसंग इति चेन्न,— एकेन ज्ञानेन एकाज्ञाने निवृत्ते तदानीमेवाज्ञानान्तरावरणप्रसंगात् । नच कालान्तर एव तेनावरणमिति वाच्यम् । तत्कालकालान्तरयोरविशेषात् । अपि च घटोत्पत्ति क्षण एव एकेनाज्ञानेनावरणवत् सर्वाज्ञानैरप्यावरणप्रसंगेन प्राथमिकज्ञानेनैव सर्वाण्यज्ञानानि निवर्तेरन्निति अज्ञानान्तरवैयर्थ्यमनिवार्यमेव । किंच— एवं तत्तत्प्रागभावानामेव आवारकत्वकल्पनायां लाघवमिति मुधैव भावरूपाज्ञान कल्पनम् । अपिच किमिदमज्ञानत्वं ज्ञानाजन्यत्वम्, उत ज्ञानविरोधित्वम्, अथवा ज्ञानाभावत्वम्? नाद्यः, घटादावतिव्याप्तेः । अतएव न द्वितीयः, घटादेरात्मधर्मत्वाभावात् । न तृतीयः, असम्भवात् ; तदङ्गीकारेऽतिव्याप्तेः । नच ज्ञानत्वाविद्यात्यतिरेकेणाभावो नेति वाच्यम् , घटादौ तस्यैवाङ्गीकारादिति ।

अत्र कश्चित् ब्रह्ममीमांसागोचरप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतावच्छेदकत्व मज्ञानत्वम् । विषयप्रयोजनादिसत्त्वस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुत्वात् , ' अज्ञातं ब्रह्म विषयो ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजनमि' त्यङ्गीकाराद्ब्रह्मणश्शास्त्रे प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वात्, तस्य प्रागेव ज्ञातत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेः, प्रतिपाद्यतावच्छेदकमज्ञान मेव पर्यवस्यति । प्रतिपाद्यत्वमेव हि विषयत्वम् । नच ब्रह्मत्वमेव तदवच्छेदकम्, प्रतिपाद्यभिन्नावृत्तित्वादिति वाच्यम्,— प्रतिपन्ने ब्रह्मणि प्रतिपाद्यताया अभावेन तदभाववद्वृत्तित्वेनावच्छेदकत्वाभावात् । प्रतिपत्तिप्रागभावावच्छिन्न समयमात्रवृत्तिधर्मस्यैव तदवच्छेदकत्वादज्ञानमेव तथा, न तु ब्रह्मत्वादि । नच घटाद्यज्ञाने अव्याप्तिः, यदवच्छिन्नस्य विषयतावच्छेदकत्वं तदाश्रयत्वमेव तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यात् , तादृगवच्छेदकमज्ञानत्वमेवेति तदाश्रयत्वात् । अथवा— स्वसमानाधिकरणषड्विधतात्पर्यलिङ्गान्यतमप्रयोजकत्वकत्वे सति विषयनिष्ठात्य न्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वं वा । प्रतिपिपादयिषायाश्च उपक्रमोपसंहारप्रयोजकत्वेपि विषयनिष्ठत्वाभावात् , ब्रह्मत्वादेश्च विषयनिष्ठत्वेपि तात्पर्यलिङ्गान्यतमप्रयोजकत्वाभावात्, उपक्रमादिषट्कस्य धर्म्याश्रयत्वेन धर्मितावच्छेदकतया तस्य

साधारण्येन सकलप्रयोजकत्वेपि अन्यतमप्रयोजकत्वाभावाद्दलद्वयोपादानम्। तदेकमात्रसाधारणप्रयोजकत्वस्यैव तदर्थत्वात्, ज्ञातत्वे अपूर्वत्वायोगात् अज्ञातत्वे सत्येवापूर्वत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपूर्वत्वप्रयोजकमज्ञानम्। अपूर्वताया विषयनिष्ठत्वात्तत्समानाधिकरणमेवाज्ञानं तत्प्रयोजकम्। नह्यन्यस्याज्ञातत्वे अन्यस्यापूर्वता, अतिप्रसङ्गात्। तथाच विषयनिष्ठमज्ञानं स्वसमानाधिकरणापूर्वतायां प्रयोजकम्, अपूर्वता च तात्पर्यलिङ्गमिति न लक्षणासम्भवः, नचैवं शुकवाक्यज्ञाने अव्याप्तिः, तत्रोपक्रमादेरभावादिति वाच्यम्;— वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्छुकवाक्येऽपि वाक्यार्थत्वसम्भवेनापूर्वत्वस्य वक्तव्यत्वात्, तत्राप्युपक्रमादिकल्पनायास्सुकरत्वात्। प्रयोजकत्वेत्यत्र फलोपधानस्याविवक्षितत्वात्प्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपस्वरूपयोग्यतायाश्च तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः। यद्वा— मीमांसकनैयायिकमतसिद्धविशेषादर्शनभिन्नत्वे सति विशेषादर्शनाधारसमवायानाधारसंशयसामग्री अज्ञानम्। अधिकरणमेवाभाव इति मते अधिकरणज्ञानाभावस्य अतिरिक्ताभावमते विशेषदर्शनाभावस्य च संशयसामग्रीत्वेपि उभयवादिसिद्धतद्भिन्नत्वाभावात्, धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादेश्च तद्भिन्नसंशयसामग्रीत्वेपि विशेषदर्शनकालेपि सत्त्वेन तदाधारसमवायानाधारत्वाभावान्नातिव्याप्त्यादिदोषः। यद्वा— निग्रहस्थानविभाजकोपाधिव्यापकभावत्वान्यव्यतिरेकिधर्माश्रयस्संशयसामग्री अज्ञानम्, प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहस्थानमध्ये अज्ञानाख्यनिग्रहस्थानस्यापि परिगणितत्वात्तस्य च वादिवाक्यार्थज्ञानरूपत्वात् यत्र वादिवाक्यार्थाज्ञानत्वं तत्राज्ञानत्वमिति व्याप्त्या अज्ञानत्वस्य तादृशविभाजकोपाधिं प्रति व्यापकत्वात्तदाश्रयत्वमज्ञानमात्रेऽस्तीति नासम्भवः। प्रमेयत्ववस्तुत्वादेस्तादृशधर्मान्प्रति व्यापकत्वेपि व्यतिरेकिधर्मत्वाभावात्तदादाय धर्मिज्ञानकोटिस्मृत्यादौ नातिव्याप्तिः। अतएव भावत्वान्येत्यपि सार्थकम्। नचाज्ञानं नाम निग्रहो ज्ञानाभाव एव, नतु भावरूपाज्ञानमिति लक्षणस्यासम्भव एवेति वाच्यम्,— ज्ञानाभावस्य निग्रहसामान्यलक्षणत्वेन अज्ञानाख्यनिग्रहविशेषासाधारणधर्मत्वाभावात्। ननु वादिवाक्यार्थज्ञानाभाव एवाज्ञानमस्तु, निग्रहसामान्यं च ज्ञानसामान्याभावः, सामान्यविशेषाभावयोर्भेद एवेति न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति; न, एवमपि ज्ञानाभावव्याप्यभावरूपाज्ञानस्यानिराकरणाद्विनिगमनाविरहात् उभयस्यापि निग्रहस्थानत्वात्। इत्याद्।

तत्र तावत्तावं लक्षणमनुपपन्नम् । तथाहि— किं मीमांसापदेन शास्त्रं विवक्ष्यते, किंवा ज्ञानेच्छा, अथवा विचारः? नाद्यः, शास्त्रं प्रवर्तकीभूतं ज्ञानं वेदान्तार्थनिश्चयोपयोगिन्यायप्रतिपादनपरमिदं शास्त्रमिति ज्ञानम्, तज्ज्ञानविषयत्वं च वेदान्तानां शास्त्रस्य न्यायस्याप्यस्तीति तद्विषयतावच्छेदकेष्वतिव्याप्तिः । न द्वितीयः, तद्विषये प्रवृत्तेरेवासिद्धेः । अत एव न तृतीयः । तदुद्देश्यप्रवृत्तिविवक्षायाञ्च वेदान्तत्वादौ पूर्ववदतिव्याप्तिः । किञ्च ब्रह्मविचारो निश्चयद्वारा मोक्षसाधनमिति ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाद्विचारनिर्णयफलानां तद्विषयत्वात्तेषां विषयतावच्छेदकेष्वतिव्याप्तिः । यदुक्तं— 'अज्ञातं ब्रह्मविषय' इति । तत्र किमज्ञानावृततरं विवक्ष्यते, उत ज्ञानविषयत्वाभावः? नाद्यः, तत्त्वज्ञानविषयस्य मोक्षकालीनस्य च ब्रह्मणो मीमांसाविषयत्वात् । न द्वितीयः । ज्ञानाभावेऽतिव्याप्तेः । यदप्युक्तं 'प्रागेव ज्ञातत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिरिति, तन्न, प्रतिपाद्यत्वं हि शास्त्रजन्यप्रतिपत्तियोग्यत्वम्, तच्च पूर्वं ज्ञाते ऽप्यस्त्येव । अत एव भाविप्रतिपत्तियोग्यत्वमपि । पूर्वमप्रतिपन्नत्वे सति भाविप्रतिपत्तियोग्यत्वं तदिति चेन्न;— प्रवर्तकीभूतज्ञानस्य तद्विषयत्वे मानाभावात् । यच्चोक्तं- 'प्रतिपाद्यमेव हि विषयत्व' मिति । तन्न,- शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं हि शास्त्रजन्यप्रमितिविषयत्वम् । अत्र चाज्ञानावच्छेद्यतया विवक्षितं विषयत्वं प्रवर्तकीभूतज्ञानविषयत्वमेव, कथमनयोरभेदः? ततश्च कथं प्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रकृतविषयतावच्छेदकता । यच्चोक्तं 'नच ब्रह्मत्वमेव तदवच्छेदक' मित्यादि; तन्न; तथा सत्यज्ञानस्यानवच्छेदकत्वाभावापत्तेः । तदपि हि वाक्यजन्यप्रतिपत्त्युत्तरकालीनजीवन्मुक्तिदशायामपि सत्त्वेन न प्रतिपत्तिप्रागभावावच्छिन्नसमयमात्रवृत्ति । किञ्च घटाद्यज्ञाने अव्याप्तिः; नच यदवच्छिन्नं विषयतावच्छेदकं तदाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्तादृशज्ञानत्वाश्रयत्वात् नाव्याप्तिरिति वाच्यम्; यदवच्छिन्नमित्यत्रावच्छेदकत्वं न सम्बन्धमात्रम्, तथा सति तादृशप्रमेयत्वाद्यवतया घटादावतिव्याप्तेः; किन्तु कारणतावच्छेदकत्वादितुल्यं विषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तथाच घटाद्यज्ञानेऽतिप्रसक्तत्वाज्ज्ञानत्वं तथा, किन्तु घटाद्यज्ञानत्वमेवेत्यव्याप्तिरेव । अज्ञानत्वज्ञाने सत्युक्तविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वज्ञानम्, तज्ज्ञाने च तद्घटितलक्षणज्ञानादज्ञानत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयः । द्वितीयलक्षणमप्ययुक्तम्, अज्ञानस्यापूर्वत्वप्रयोजकत्वाभावात् । ज्ञानविषयत्वाभावो [illegible]

पूर्वत्वम्, तत्रच ज्ञानसामग्रीविरहस्यैव प्रयोजकत्वात् । नचाज्ञानविषयत्व मेवापूर्वत्वम्, तत्रचाज्ञानं प्रयोजकमिति वाच्यम्, ज्योतिष्टोमादेर्जडस्याज्ञान विषयस्यापूर्वत्वाभावप्रसङ्गात् । नच तत्रापि ज्योतिष्टोमाद्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञान मेवापूर्वत्वप्रयोजकमिति वाच्यम्, अज्ञानविषयेप्यहङ्कारादौ "अथातोऽहङ्कारादेश" इति शास्त्रप्रतिपाद्ये अपूर्वत्वस्य सत्त्वाद्विद्वद्वाक्यादेरपूर्वार्थकतया ऽननुवादत्वप्रसङ्गात् । आग्नेयादिवाक्यैस्तत्तदर्थप्रतीतावपि ततो ऽज्ञानानिवृत्तेः । अज्ञानविषयत्वरूपापूर्वत्वस्याज्ञानत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वात् । अपूर्वत्वप्रयोजकत्वरूपाज्ञानत्वस्य चापूर्वत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वादन्योन्याश्रयः । किंच सर्वस्याप्यज्ञानाधीनत्वेनान्यतममात्रप्रयोजकत्वाभावादसम्भवः । अज्ञानत्वेनान्यतममात्रप्रयोजकत्वं विवक्षितम्, तथाचोपादानत्वेन सर्वप्रयोजकत्वेपि उक्तरूपेणापूर्वत्वं प्रत्येव प्रयोजकत्वमिति चेन्न;— अज्ञानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वेनात्माश्रयात् । किंच ब्रह्मत्ववदज्ञानमेव धर्मितावच्छेदकमस्त्वित्यसम्भवः । अज्ञानस्य स्वनिवृत्तिरूप फलप्रयोजकत्वाच्चासम्भवः । अद्वैतोपपत्तिप्रयोजकमेव कल्पितत्वप्रयोगित्वाच्चाज्ञानस्यासम्भवः । घटाद्यज्ञानस्य विषयीभूतघटादिजडावृत्तित्वाद्ब्रह्माज्ञानस्य विषयीभूतब्रह्मणि कल्पितत्वाच्च विषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादसम्भवः । नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमभावविशेषणम्, तादृशाभावाप्रसिद्धेः; सर्वस्यापि ब्रह्मणि कल्पितत्वात् । यादृशार्थविशेषे कदापि वाक्यं नासीत्तदर्थाज्ञाने च पूर्वप्रतीकाभावादव्याप्तिः, उत्तरप्रतीकाभावाच्च । किंच प्रसक्तप्रकाशस्या कल्पितस्यैवाप्रकाशात्मककल्पिताविद्यां प्रति आश्रयित्वं विषयित्वं चेति चित्त्व सत्यत्वयोरज्ञानाश्रयत्वविषयत्वप्रयोजकत्वात् । अज्ञानस्य चापूर्वताप्रयोजकत्वा च्चित्त्वसत्यत्वयोरप्यपूर्वताप्रयोजकत्वमिति तत्रातिव्याप्तिः । किंच "ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजन" मित्युक्तत्वात् । फलत्वप्रयोजकीभूतज्ञातब्रह्मत्वेतिव्याप्तिः । आनन्दत्वे नाविद्यानिवृत्तित्वेन च ब्रह्मस्वरूपस्य फलमिति फलमात्रप्रयोजकत्वादानन्दत्वा दावतिव्याप्तिः । जीवात्मविषयवाक्योपक्रमोपसंहारप्रयोजकप्रतिपिपादयिषायामति व्याप्तिः । तद्विषये जीवे प्रतिपिपादयिषायास्सत्त्वात । किंच उपक्रमोपसंहारा भ्यासार्थवादान्तर्गतपदानामुपक्रमोपसंहारप्रयोजकत्वाद्ब्रह्मण एव प्रपंचाभावत्वपक्षे ब्रह्मरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेपि ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादतिव्याप्तिः। किंच अज्ञानावरणेऽतिव्याप्तिः । किंचात्र किं प्रयोजकत्वं विवक्षितम्? न ताव

जनकत्वम्, अज्ञातत्वस्योपक्रमाद्यजनकत्वात् ततएव न घटकत्वमपि । नापि तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, असम्भवप्रसङ्गात् । देवदत्ताज्ञानव्यतिरेकेऽपि यज्ञदत्तं प्रत्यपूर्वत्वस्य सत्वात् । किंच विषयगतत्वमित्येव सिद्धौ व्यर्थो व्यतिरेकोपन्यासः । प्रतिपिपादयिषायाश्च अभ्यासादावपि प्रयोजकत्वात्तदुत्तरांशो व्यर्थः । किंच विषयत्वं न यत्किंचित्प्रति, असम्भवादतिव्याप्तेश्च । नाप्यज्ञानविषयत्वम्, आत्माश्रयात् । स्वविषयत्वविवक्षाया निर्विषयअज्ञातत्ववारणाय पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यम् । तात्पर्यविषयगतत्वविवक्षायांच यत्किंचित्तात्पर्यविषयगतत्वात्प्रतिपिपादयिषायामतिव्याप्तेरपरिहारः, तत्तात्पर्यविवक्षायामपि अहङ्कारतात्पर्यकवाक्यमूलभूतायां तस्यामतिव्याप्तिः । किंच अज्ञातत्वम् स्वरूपमन्यद्वा ? नाद्यः, धर्मितावच्छेदकत्वस्य तथात्वसम्भवेन विशेषणवैयर्थ्यात्; स्वस्मिन् स्वस्याभावेन विशेष्यभागेनापि तद्वारणाच्च । अतिरिक्तत्वे मिथ्यात्वेन विषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् नच स्वरूपाभिन्नस्यैव अज्ञातत्वस्य तदाश्रयत्वमेव तत्प्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, एतादृशप्रयोजकत्वस्यैव लक्षणघटकत्वे असम्भवात् । तृतीयलक्षणमप्यनुपपन्नम्, मीमांसकमतनैयायिकमतसिद्धभिन्नत्वे सतीत्यलम्, विशेषेत्यादिव्यर्थम् । नचाखण्डाभावे न वैयर्थ्यम्, एवमपि गौरवेण तस्य ज्ञाननिवर्त्यतानवच्छेदकत्वात्, अज्ञानत्वस्य तदवच्छेदकत्वेनाङ्गीकारात् सर्वदापि यत्किंचिदर्थविशेषदर्शनसत्वात् विशेष्याप्रसिद्धिश्च । तदर्थविशेषदर्शनसमयानाधारसंशयसामग्रीतदर्थाज्ञानमिति तत्तदज्ञानानामिदं लक्षणमिति चेन्न;— एवमप्यज्ञानसामान्यलक्षणालाभात् । स्वस्य यो विषयः तद्विशेषदर्शनसमयानाधारसंशयसामग्री अज्ञानं स्वमिति लक्ष्यत्वाभिमतमज्ञानमेवोच्यत इति चेन्न;— एवमपि यस्यार्थस्य विशेषदर्शनं संशयो वा नास्ति तत्राव्याप्तेः । नैयायिकाद्यभिमतविशेषादर्शनस्याभावात्मनो निर्विषयतया पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यञ्च । स्वमते भावरूपात्मज्ञानात्मकविशेषादर्शनस्य संशयजनकत्वाङ्गीकारे अभावरूपविशेषादर्शनस्याभावतया गौरवेण जनकत्वं प्रमाणाभावेन पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यंच । अभावात्मविशेषादर्शनस्य जनकत्वे प्रमाणमस्ति चेत् तत एवोपपत्तेः भावरूपविशेषादर्शनस्य जनकत्वे प्रमाणाभावात् असम्भवापत्तेः । अतएव स्वविरोधिज्ञानस्य यो विषयस्तद्व्याप्यदर्शनसमयानाधारसंशयसामग्रीति विवक्षितम्, स्वशब्दश्च लक्ष्यपर एव, विरोधित्वं च न निवर्तकत्वादि, अभावात्मकविशेषादर्शन-

निवर्तकासम्भवात्, किन्तु स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वमिति निरस्तम्, अखण्ड ब्रह्माज्ञाने अव्याप्तेश्च, तन्निवर्तकाखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यज्ञानविषयस्य निराश्रयस्य ब्रह्मणो व्याप्यलक्षणविशेषाभावात् । धर्माद्यतीन्द्रियाज्ञानाव्याप्तेश्च, शास्त्रजन्यस्यापि धर्मादिज्ञानस्य परोक्षतया स्वानिवर्तकत्वेन स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वाभावात्; अखण्डब्रह्मज्ञानस्यापि अखण्डाज्ञानं निवर्त्यैव वियदादिना सममखण्डाज्ञानाधीनसत्ताकधर्माद्यज्ञाननिवर्तकत्वेन स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वाभावात् । सत्त्वेऽपि तद्विषयीभूताखण्डब्रह्मणो व्याप्यत्वाभावाच्च । किंच पुरुषाज्ञानस्यैव पुरुषसंशयसामग्रीत्वात्, तस्य च विशेषदर्शनसमयाधारत्वादव्याप्तिः । ननु करादिलक्षणविशेषदर्शनमपि तत्र कारणम्, पुरुषाज्ञानमपि संशयान्तरविषयव्याप्यभूतपुरुषदर्शनसमयानाधारमिति प्रकारेण सर्वत्र लक्षणमूह्यमिति चेत्? परोक्षविशेषदर्शनस्थले निराश्रयब्रह्माज्ञाने चाव्याप्तेः । किंच—करादिविशेषदर्शनात्तद्द्वितीयक्षण एव तदज्ञाननिवृत्तिः, नाद्यक्षण इति कथाज्ञानस्य विशेषदर्शनसमयानाधारत्वम् । ननु विशेषदर्शनस्थितिसमयास्थितिकत्वं विवक्षितमिति चेन्न;—अतीन्द्रियधर्माद्यज्ञाने तथाप्यव्याप्तेः । धर्मिज्ञानकोटिस्मृत्यादावतिव्याप्तेश्च, ज्ञानद्वयस्य एकक्षणे स्थित्यभावात् । यत्र विशेषदर्शनं नास्ति तत्स्थलीयसंशयसामग्रीभूतधर्मिज्ञानादिव्यक्तावतिव्याप्तिश्च । नच कारणतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषदर्शनसमयानाधारत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, सामान्यतो विशेषदर्शनसमयानाधारत्वस्याज्ञानेऽप्यभावात् । विशेषदर्शनस्थितिसमयास्थितिकत्वस्य तु कारणतावच्छेदकावच्छेदेन धर्मिज्ञानेऽपि सत्त्वात्; विशेषाज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य ज्ञानघटितत्वात्, तस्य चेदानीं निरूप्यमाणत्वेनान्योन्याश्रयादिति दिक् । चतुर्थलक्षणमनुपपन्नम्, इत्तित्वादिरूपधर्मस्याज्ञानत्वव्यापकत्वात्तदाश्रयत्वाद्धर्मिज्ञानादेस्तत्रातिव्याप्तेः । किञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वव्यापकशब्दत्वरूपव्यतिरेकिधर्माश्रये संशयसामग्रीभूतविप्रतिपत्तिवाक्येऽतिव्याप्तिः, पर्यनुयोज्योपेक्षणत्वव्यापकाभावत्वरूपव्यतिरेकिधर्माश्रये संशयसामग्रीभूतविशेषादर्शनेऽतिव्याप्तिः । किञ्चाज्ञानत्वग्रहस्य निग्रहस्थानविभाजकोपाधिव्यापकत्वग्रहाधीनत्वादज्ञानत्वग्रहाधीनत्वाच्च व्यापकत्वग्रहस्यान्योन्याश्रयः । किञ्च— ज्ञानाभावस्यैव निग्रहत्वेन भावरूपाज्ञानस्य निग्रहत्वाभावादसम्भवः ।

ननु लाघवाद्भावरूपाज्ञानमेव निग्रहः, विनिगमनाविरहादुभयमेव वा, वादि-वाक्यार्थस्य ज्ञातत्वेऽपि अपरोक्षज्ञानाभावेनाज्ञानस्यानिवृत्त्या निग्रहप्रसङ्गात्। किञ्च— भावरूपाज्ञानस्य यदि ज्ञानाभावत्वं नाङ्गीक्रियते, तदा ज्ञानाभावत्वं निग्रहसामान्यलक्षणमिति त्वयोक्तत्वात्तादृशसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाद्वादिवाक्यार्थविषयकभावरूपाज्ञानं निग्रहस्थानविशेष इत्यसम्भव एव। भावत्वान्यपद वैयर्थ्यञ्च। यदि चाङ्गीक्रियते, तदा अभावत्वमेवादाय विशेषादर्शन संशयप्रागभावादावतिव्याप्तिरिति।

अत्र नवीनः, अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वमज्ञानत्वम्। मृदादावविद्या सम्बन्धादौ आत्मनि चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणत्रयम्।

अनादित्वे सति स्वजन्यानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अज्ञानत्वम्। स्मृत्यादिनिवर्त्यसंस्कारे ज्ञाने चातिव्याप्तिवारणायानादीति। आत्मन्यति व्याप्तिवारणाय उत्तरविशेषणम्। स्वजन्यानपेक्षत्वविशेषणाच्च नाविद्यासम्बन्धा दावतिव्याप्तिः। यदि च प्रागभावोऽङ्गीक्रियते तदा इच्छादिप्रागभावेऽतिव्याप्ति वारणाय भावत्वमपि विशेषणम्। तथाच तन्मते अनादिभावत्वे सति स्व जन्यानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणम्। ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा लक्षणम्। संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वेनेति। नचाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः, तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात्, अविद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः।

तत्र तावदाद्यं लक्षणमनुपपन्नम्, अनुत्पादितभ्रमाज्ञाने अव्याप्तेः। न चोपादानत्वयोग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तस्य भ्रमोपादानत्वावच्छेदका वच्छिन्नस्वरूपत्वात् अज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्तद्रूपापरिचये योग्यताया ज्ञातु मशक्यत्वात्। ननु लाघवान्निखिलप्रपञ्चोपादानं ब्रह्मगोचरमेकमेवाज्ञानमिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तौ संसारनिवृत्त्यापत्तेः, अज्ञानस्यैकत्वात्। ननु शुक्तिज्ञानेनावरणनिवृत्तिरेव, नत्वज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्;— ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्यावरणमात्रविषयत्वकल्पनायोगात्। अज्ञाननानात्वस्यैव वाच्यत्वात्। चरमसाक्षात्कारस्याप्यावरणमात्रनिवर्तकतया ततोऽप्यज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयलक्षणं युक्तम्। ब्रह्मण एवाज्ञान निवृत्तिरूपत्वस्य च ज्ञानसाध्यत्वाभावाज्ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वरूपाज्ञाननिव-

स्त्वासम्भवात् । ज्ञानसाध्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वं विवक्षितम्, साध्यत्वं च धर्मसाधारणं ब्रह्मात्मकनिवृत्ताषप्युपपादितमिति चेन्न;—अविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तेः । अविद्यानिवृत्तेरेवमपि स्वजन्यत्वाभावेन स्वजन्यानपेक्षत्वस्य सत्त्वात् । नच स्वजन्यत्वमपि स्वसाध्यत्वमेव विवक्षितमिति वाच्यम्, एवमप्यविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तेः । नहि ब्रह्मरूपाविद्यासम्बन्धनिवृत्तिः ब्रह्मरूपामेवाविद्यानिवृत्तिमपेक्षते, स्वस्य स्वापेक्षत्वायोगात् । नचाविद्यानिवृत्तित्वेनापेक्ष्यत्वम्, सम्बन्धनिवृत्तित्वेन तदपेक्षत्वं चेति वाच्यम्, — एवं सति शब्दानिवृत्तित्वं प्रति सम्बन्धवदविद्याया अपि प्रतियोगित्वादसम्भवापत्तेः । यथा चाविद्यानिवृत्तेर्न साधनत्वसम्भवः तथोक्तमविद्यानिवृत्तिभङ्गे । अनयैव नीत्या ज्ञाननिवर्त्यत्व घटितलक्षणान्तरनिरासो भाव्यः । एतेन अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्व मित्यन्यत्र यदुक्तं तदपि निरस्तम् । किंच किं ज्ञानशब्देन चैतन्यमुच्यते, उत निवृत्तिः? नाद्यः;— संस्कारस्य वृत्तिनिवर्त्यतया चैतन्यनिवर्त्यत्वाभावेन पूर्वलक्षणेऽनादिपदवैयर्थ्यात् । संस्कारनिवृत्तेरपि मिथ्यात्वेन चैतन्याधिष्ठानकत्वा त्तज्जन्यत्वमस्तीति चेन्न,— तथा सति संस्कारस्यापि मिथ्यात्वेन चैतन्याधिष्ठानक तया तज्जन्यत्वात्, स्वजन्यानपेक्षत्वविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धौ अनादिपद वैयर्थ्यात् । उक्तलक्षणे च संस्कारनिवृत्तेश्चित्त्वेनैवाधिष्ठानभूतचिन्निवर्त्यत्वात् संस्कारे ऽतिव्याप्तिश्च । नच संस्कारनिवृत्तौ सत्त्वेनैव हेतुत्वम्, अविद्या निवृत्तौ तु ज्ञानत्वेनैवेति वाच्यम्; सत्त्वाचित्त्वयोर्ब्रह्मस्वरूपतया विवक्षित व्यवस्थानुपपत्तेः । न द्वितीयः,— वृत्तेरविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकावरणनिवर्तकत्वं चैतन्यस्य त्वज्ञाननिवर्तकत्वमिति मते असम्भवात् । आवरणे ऽतिव्याप्तिश्च । मतान्तरेऽपि किमेकाज्ञानपक्ष इदं लक्षणम्, उत नानाज्ञानपक्षे? आद्ये घटादि ज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वाभावेनावरणनिवर्तकत्वादावरणनिवृत्तेरज्ञाननिवृत्त्यनपेक्ष- तया ऽज्ञानावरणयोस्सहैव निवृत्तिरस्यादित्यावरणे ऽतिव्याप्तिः । द्वितीये

यद्विषयप्रकाशनं समानविषयकज्ञानस्यानुदयान्न निवृत्तम्, किन्तु अखण्डधी संस्कारेणाखण्डाज्ञाने निवृत्ते तन्निवृत्त्यैव निवर्तते तथाप्यतिव्याप्तिः । ननु तस्याप्यना दित्वेनाखण्डाज्ञानानुपादानकत्वेन तन्निवृत्तिमनपेक्ष्याखण्डाज्ञानेन सहैव तन्नि- वृत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यावरणस्याप्यज्ञानपरतया अखण्डाज्ञाननिवृत्त्यनपेक्ष

यदुक्तं 'केवलज्ञानस्ये' त्यादि; तन्न; कार्याभावस्थले ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेपि यत्र कार्यमस्ति तत्र युगपदेवोभयनिवर्तकत्वसम्भवात्। नच ज्ञानस्य कार्यनिवृत्तिहेतुत्वे मानाभावः, "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादेरेव मानत्वात्। नचोभयत्र साक्षात्कारणत्वकल्पने गौरवात्, अविद्यानिवृत्तावेव साक्षात्कारणत्वं — तन्निवृत्तिद्वारैव तत्कार्यनिवृत्तौ कारणत्वमिति वाच्यम्,— ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तावव्यवधानेन कारणत्वं - तद्द्वारा कार्यनिवृत्तौ कारणत्वम् - अविद्यानिवृत्तेश्च कार्यनिवृत्तौ कारणत्वमिति कल्पनापेक्षया एकस्यैव ज्ञानस्योभयत्र कारणत्वकल्पने लाघवादिति ।

यदपि स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्निवर्त्यत्वम्, स्वसमानविषयज्ञानासहकृतसामग्रययोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा, ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्टकारणायोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा, जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिवृत्तियावद्वृत्तिजातिमदन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अज्ञानलक्षणम्; नचाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः, तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणयोग्यध्वंसप्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यमिति । तत्राद्यलक्षणमनुपपन्नम्, पूर्वज्ञानसत्ता हि ब्रह्मस्वरूपमेव, तच्चोत्तरज्ञानप्राक्कालव्यापकमेव । ज्ञाननिवर्त्यत्वदूषणञ्च पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । उभयत्र ज्ञानपदवैयर्थ्यञ्च । द्वितीयलक्षणेपि तत्त्वज्ञाननिवर्त्यभ्रमेऽतिव्याप्तिः, उभयोरप्यधिष्ठानविषयत्वेन समानविषयत्वात्। नच यावत्स्वविषयविषयत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, यादृशघटादिज्ञानं स्वसमानविषयकज्ञानानुत्पत्तेश्चरमसाक्षात्कारेणैव निवृत्तं तत्र यावत्स्वविषयकज्ञानाभावेनाव्याप्तेः, अज्ञानस्यावच्छिन्नविषयतयाऽखण्डब्रह्मज्ञानापेक्षया भिन्नविषयत्वात् । प्रतियोगिनो ध्वंसहेतुत्वात्सर्वस्यापि ज्ञानस्य स्वनिवर्त्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिः । अविद्यानिवृत्त्यैव तदितरनिवृत्तिः, ज्ञानस्त्वविद्यानिवृत्त्यावन्यथासिद्धमिति मते स्वसमानविषयकज्ञानासहकृताविद्यानिवृत्तिरूपसामग्रीयोग्यब्रह्मात्मकध्वंसप्रतियोगित्वाद्ब्रह्माज्ञाने अव्याप्तिः । असहकृतेति तदसहकारकत्वं न विवक्षितम्, किन्तु तदनपेक्षस्वभावम्, अत्र चाविद्यानिवृत्तिघटिता सामग्री तद्धेतुभूतवाक्यज्ञानापेक्षेति चेत्? तर्हि इच्छाप्रयत्नादिष्वतिव्याप्तिः, इच्छादेस्तन्निवृत्तिहेतोर्ज्ञानापेक्षत्वात् । तृतीयलक्षणेपि अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपतया आगन्तुकत्वाभावादविद्यायामव्याप्तिः । आगन्तुकपदेन क्षेमसाधारणसाध्यत्वविवक्षायामप्यविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपतया ब्रह्म

श्रीरस्तु ।

अथ द्विचत्वारिंशोवादः ।

य एको दुर्लङ्घ्यत्रिगुणनिजमायानिगळितै
विचित्रैः क्षेत्रज्ञैर्विहरति सरोजासहचरः ।
जगत्सर्गक्षेमक्षपणपरिकर्मीणमहिमा
दयालुर्देवोऽसौ तुरगवदनस्तारयतु नः ॥

ये तु ब्रह्मणो दोषं परिजिहीर्षन्तः ब्रह्माज्ञानं मायाशब्देनोपचरन्ति, तान्प्रति ब्रूमः— मायाविद्ययोः को विशेष इति । परव्यामोह

विशदयतु नस्तत्त्वं श्रुत्यन्तवृन्ददरीशयं
श्रुतिसहचरी वेदान्ताचार्यसूक्तिरशेषतः ।
मनसि कृतयत्नात्मर्थानां दुरत्ययपद्धतिं
त्यजति भगवन्माया स्वाश्रयत्वविश्वजनापि नः ॥

व्यामोहयन्त्रिगुणया निजमाययाऽन्यान्
यत्प्रीतिभारपटलप्रतिरुद्धदृष्टिः ।
ईशो न पश्यति यदङ्घ्रिजुषामघाळीं
तं श्रीनिवासगुरुमाश्रयतोऽस्मितान्याः ॥

य एक इति । अनेन स्वमते *त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्माया*, कर्म मिथ्याज्ञानं वा अविद्या, इति मायाविद्याविभागः; ब्रह्मणो निर्दोषत्वम्, जीवस्य तु अविद्यया सदोषत्वं चोपपद्यते; परमते तु तन्न सम्भवतीति सूच्यते । अत्र च " दैवी ह्येषा गुणमयी " इत्यादिवचनार्थोऽनुसंहितः । येत्वि ति । अविद्याश्रयत्वे सदोषत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मणो नाविद्या, किन्तु मायैव, सा चैन्द्रजालिकादिष्विव न दोष इत्याहुः; तत्र तस्या अविद्यामोहनीयपरदर्शनरूपव्यामोहादिहेतुत्वेनाविद्यात्वं पर्यवस्यति; ततश्च तत्र मायाशब्द उपचारमात्रमिति न मायाशब्दप्रयोगमात्रात् ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धिरिति भावः । माये ति । ब्रह्मजीवयोर्निर्दोषत्वसदोषत्वनिर्वाहकत्वेनाभिमतयोर्मायाविद्ययोः को विशेष इत्यर्थः । परे ति । मायावित्त्वेनाभिमतब्रह्मापेक्षया परः जीवः, अविद्याश्रयत्वेनाभिमतो जीवः स्वशब्दार्थः, ऐन्द्रजालिकव्यामुग्धयोस्तथैव दर्शनादिति भावः ।

नहेतुर्माया, स्वव्यामोहनहेतुरविद्येति चेत् ? किं परेषामदर्शनेपि तद्व्यामोहनम्, उत तद्दर्शने? न प्रथमः, असम्भवात्; न हि मायाविनः परानपश्यन्तस्तन्मोहनमिच्छन्ति मोहयन्तिवा; मायाविशब्दस्य परव्यामोहनाभिसन्धिमत्पुरुषविशेषवाचित्वात् । अन्यथा मोहनहेतूनां मणिमन्त्रौषधीनामपि मायाविस्त्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तद्धि परदर्शनं ब्रह्मणः किं स्वभावतः, उताज्ञानेन, अथ तयैव मायया ? नाद्यः, निर्दोषदर्शनविषयतया परेषां सत्यत्वप्रसङ्गात्; ब्रह्मणि ज्ञातृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, ब्रह्माज्ञानवादावतारात् । तथा [च] सति तेनैवाज्ञानेन सर्वसम्भवे तद्व्यतिरिक्तमायाभ्युपगमानुपपत्तिश्च । नच तृतीयः, परेषु दृष्टेषु तन्मोहनमात्रोपकरणत्वान्मायायाः परदर्शनहेतुत्वायोगात् । अथ ब्रह्मगतायाः मायायास्त्वयमतिशयो धर्मिग्राहकसिद्धः- यत्परदर्शन

अन्यत्र तथा वैषम्यसत्त्वेपि प्रकृते तन्निराकर्तुं विकल्पयति । किमि ति ! किं ब्रह्म परान् दृष्ट्वा व्यामोहयति, उतादृष्ट्वेत्यर्थः । नही ति । इच्छाया ज्ञानपूर्वकत्वनियमात्परव्यामोहनेच्छा परज्ञानपूर्विकैवेति भावः । परव्यामोहने च्छुत्वाभावेपि परव्यामोहकारित्वादेव मायावित्व ब्रह्मणः, तथाच न परज्ञानावश्यम्भाव इत्यत्राह- मायावी ति । अन्यथे ति । नच व्यामोहहेतुत्वं मायावित्वम् , नच तन्मन्त्रादावि ति वाच्यम् , मणिमन्त्राद्याश्रयभूतलाकाद्यादेरपि मायावित्वापत्तेरिति भावः । स्वाभाविकत्वे ति । उपाध्यन्तराप्रयुक्तत्वादिति भावः । ब्रह्माज्ञाने ति । अज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रत्येव मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वादिति भावः । तथासती ति । ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धये हि मायाकल्पनम्, मायाङ्गीकारेपि परदर्शनार्थमज्ञानस्यावश्यकत्वे निर्दोषत्वस्य भग्नत्वात्तत एव सर्वकार्योपपत्तेश्च न माया कल्पनीयेत्यर्थः । परेष्वि ति । ऐन्द्रजालिकादौ तथा दर्शनादिति भावः । धर्मिग्राहके ति । श्रुत्या हि मायासिद्धिः, श्रुतिश्च " इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः " इत्यादिका मायया नानात्वदर्शनमाहेत्यर्थः ।

तद्व्यामोहनयोर्हेतुत्वमिति चेन्न; - मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वांशेन तस्या एवाविद्यात्वस्यापि दुर्वारत्वात् ।

अथ मन्यसे- विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, यथा- शुक्तिरजतादिदर्शनहेतुः; मायातु न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः, मिथ्याभूतस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वेनैव बोधनात् ; नहि शुक्तिरजतमिथ्यात्वग्राहकस्याविद्यात्वम् , तथा सति बाधकज्ञानानां सर्वेषामप्यविद्यामूलत्वप्रसङ्गात् ; भवदभिमतसर्वज्ञस्यापि सर्वेषां जीवानां भ्रमस्वरूपं विजानतस्तद्भ्रमविषयैस्सह तत्तद्भ्रमग्रहणादविद्यावत्त्वप्रसङ्गात् ; नहि निर्विषयज्ञानग्रहणं सम्भवति; नचेश्वरस्य भ्रमानभिज्ञता, असर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् ; आश्रितव्यामोहनिबर्हणार्थप्रवृत्तिशून्यत्वप्रसङ्गाच्च; अतो मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव बोधयन्ती ब्रह्मणो माया नाविद्येति । तदप्यसारम् । किमिदं ब्रह्म स्वव्यतिरिक्तं मिथ्याभूतं स्वभ्रमसिद्धतया मिथ्यात्वेन, उत परभ्रमसिद्धतया, अथ भ्रमसिद्धत्वमजानदपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति ? न प्रथमः, ब्रह्माज्ञानस्य दुस्त्यजत्वात् । न द्वितीयः, परेषामदर्शने परभ्रमसिद्धत्वादर्शनात्; परदर्शने पुनरविद्यास्वीकारापाताच्च। परानपि

दुर्वारत्वा दिति । स्वव्यामोहहेतुत्वयोगादिति भावः । विपरीते ति । सत्यतया मिथ्यार्थप्रतिभासहेतुरविद्येत्यर्थः । तथासती ति । ततश्च तेषामपि बाध्यत्वप्रसङ्गात् बाध्यबाधकव्यवस्था न स्यादिति भावः । भवदभिमते ति । यद्यपि व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावाच्च भ्रमत्वप्रसङ्गः, तथाप्यनिर्वचनीयविषयत्वमेव भ्रमत्वमिति स्वमतानुसारेणेदमुक्तम् । नही ति । ईश्वरज्ञानस्य साक्षात्काररूपत्वादित्यर्थः । किमिद मिति । किं मद्भ्रमसिद्धत्वादिदं मिथ्येति जानाति, उत परभ्रमसिद्धत्वादिदं मिथ्येति, उत भ्रमसिद्धत्वमगृहीत्वा मिथ्यात्वमात्रं जानातीत्यर्थः । परभ्रमसिद्धतये ति । मिथ्यात्वेनेत्यनुषङ्गः । पूर्ववाक्ये इदञ्च जानातीति शेषः । मिथ्यात्वेन परदर्शने नाविद्यास्वीकार इति शङ्को- परानपी

परभ्रमसिद्धतया ब्रह्म पश्यतीति चेन्न; परान्तरस्वीकरणेऽनवस्थानात् । तेषामेव परेषां भ्रमेण तत्सिद्धत्वदर्शनेपि तथाविधविशिष्टपरदर्शने स्वस्याविद्यापेक्षणात् । नहि वन्ध्यासुतभ्रमसिद्धो वन्ध्यासुत इति ज्ञाने वन्ध्यासुतस्यैव भ्रमः--नतु तद्विज्ञातुरिति वक्तुं शक्यम् । नच तृतीयः, भ्रमसिद्धत्वाज्ञाने मिथ्यात्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । नह्यसत्त्वमात्रं मिथ्यात्वम् , अपितु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिकम् । परेषां मिथ्यात्वदर्शने च न ब्रह्मणः परव्यामोहनेच्छा सम्भवति; नहि प्रतिबिंबवन्ध्यासुतचित्रपुरुषादीनां व्यामोहनाय मायाविनोपि मायां प्रयुञ्जते; प्रयुञ्जाना वा कथं स्वयमनुन्मत्ताः स्युः । आहुश्च- "अचेतनेषु मायावी मायामोचक एव वा । उभावुन्मत्तपदवीमश्नुवाते मनीषिणाम्॥ " इति । ततश्च ब्रह्मापि मिथ्यात्वेनावधारितपरव्यामोहनार्थं मायां प्रयुञ्जानमुन्मत्तपर्यायमिव स्यादिति तदेव ब्रह्माज्ञानम् ।

अथ स्यात् - यद्यपि परव्यामोहने परदर्शनमवश्यम्भावि , मिथ्याभूतपरदर्शनं च न दोषमन्तरेण; तथापि नात्र ब्रह्मणः

ति । स्वस्वभ्रमसिद्धतयैव परेषां दर्शने नानवस्थेत्यत्राह— **तेषामेवे** ति । **भ्रमसिद्धत्वे** ति । स्वपरौदासीन्येन भ्रमसिद्धत्वमात्रं ज्ञायतामिति चेन्न;— एवमपि भ्रमस्य स्वकीयत्वे ब्रह्मणोऽज्ञत्वप्रसंगः, परकीयत्वे च तदीयत्वेनाज्ञाने असर्वज्ञत्वप्रसंगः, तदीयत्वेन ज्ञाने च प्रागुक्त एव दोषः । **स्वात्यन्ताभावे** ति । आदिशब्देन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । **परेषा** मिति । एतेन स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं मिथ्यात्वमिति सूचितम् । ननु प्रतिबिम्बचित्रादिषु व्यामोहनकार्याभावान्न तदर्थं प्रवर्तन्ते, इह व्यामोहलक्षणकार्यसद्भावात्प्रवृत्तिस्स्यादिति चेन्न;— भेदमिथ्यात्वे ज्ञाते अनिर्वचनीयस्वप्रतियोगिकभेदाश्रयतया ज्ञायमानत्वेन परव्यामोहनार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । **मनीषिणा** मिति । ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धे षष्ठी । मनीषिभिरुन्मत्ततया ज्ञायेतेत्यर्थः । **तथापी** ति । ब्रह्मणोऽनर्था

परदर्शनहेतोर्मायाख्यदोषस्याविद्यात्वम् , अपुरुषार्थपरमार्थदर्शन हेतुरविद्येति तल्लक्षणात् ; ब्रह्मणस्तु व्यामोहनीयान् परान् प्रकाशयन्त्यपि माया नापुरुषार्थतया प्रकाशयति, स्वप्नसिद्ध (भोगो) लीलोपकरणादिवत्पुरुषार्थतयैव प्रकाशयति, अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति । तदपि न, पुरुषार्थहेतोर्दोषत्वाभावात् । दोषत्वे त्वपुरुषार्थतान्वयस्यावर्जनीयत्वात् । नह्यनिष्टं किञ्चिदनन्तर्भाव्य कांचिदपि दोषत्ववर्णनम्, अन्यथा तत्तत्सामग्र्या तत्तत्कार्योत्पत्तौ सर्वेषां कारणानां दोषत्वमेव वा गुणत्वमेव वा स्यादिति गुणदोषविभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु किमिहेष्टानिष्टचिन्तनेन? स्वाभाविकाकारो गुणः, औपाधिकाकारस्तु दोषस्स्यात्, यथा— द्विचन्द्रदर्शनदशायां चक्षुषस्तिमिरादिः नच द्विचन्द्रदर्शने कश्चिदपुरुषार्थस्पर्श इति चेत्? मैवम्, द्विचन्द्रदर्शनहेतोरपि पारम्पर्येणानिष्टमन्तर्भाव्यैव दोषत्ववर्णनात् । अन्यथा निधिदर्शनादिहेतोरञ्जनादेरप्यस्वाभाविकतया दोषत्वप्रसङ्गात् । यदि च द्विचन्द्रदर्शनहेतोर्दोषत्वमविद्यात्वं च न स्यात्, कथं तन्निरासाय प्रेक्षावन्तः प्रयस्यन्ते । नह्यस्पृष्टानिष्टगन्धं किंचि-

---

यद्दो दोष एवास्माक परिजिहीर्षित इति भावः । नापुरुषार्थतये ति । शोकाय हेतुत्वादिति भावः । परदर्शनस्य भ्रान्तिरूपस्य शोकहेतुत्वं स्यादित्यत्राह— स्वप्ने ति । अन्यथे ति । अनिष्टहेतुर्दोषः- इष्टहेतुर्गुण इति गुणदोषविभागः, यदिचा निष्टमनन्तर्भाव्यैव यत्किंचिद्धेतुत्वमात्रेण दोषत्व स्यात् , तदा हेतुमात्र दोष एव स्यान्न गुणः; यदि च गुणो ऽवश्यं वाच्यः तदा हेतुमात्रं गुण इति दोषो न स्यात् , गुणदोषयोः परस्परप्रतिकोटित्वात् ; ततश्च गुणदोषविभागो न स्यादित्यर्थः । यद्यपुरुषार्थपर्यवसानं दोषत्वे आवश्यकम् , तर्हि लाघवात्तदेव दोषत्वप्रयोजक स्यात् , न भ्रमहेतुत्वमपि, तथा च लीलारसहेतुतया प्रसक्तो माया

द्विमृश्यकारिणां निरसनीयम् । मा भूत्तर्हि माया ब्रह्मणो दोषः, पुरुषार्थैकपर्यवसायितया गुण एव तु स्यादिति चेत्? न,— सा किमुच्छेदनीया नवा? पूर्वत्रापि किं ब्रह्मेच्छया, अन्यतो वा? यदि ब्रह्मेच्छया, कथं पुरुषार्थैकपर्यवसायिता? नह्यस्पृष्टानिष्टं निरसनीयमित्युक्तम्। नचान्यतस्तदुच्छेदः, ब्रह्ममायामोहितैरल्पज्ञानशक्तिभिः क्षेत्रज्ञैस्सर्वज्ञस्यापरिमितशक्तेर्ब्रह्मणोऽनन्तपुरुषार्थसाधिकायाः विश्वेन्द्रजालपिञ्छिकाया अपहर्तुमशक्यत्वात्। नच स्वतः कदाचिन्मायोच्छेदिनीति वाच्यम्;— अहेतुकविनाशेन क्षणभङ्गापातात्; अविशेषादितः पूर्वमेव तदुच्छेदकप्रसङ्गाच्च। ततश्चानुच्छेदपक्षाविशेषे नित्यैव माया ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात्। अस्तु मायायाः नित्यत्वम्, तथापि न ब्रह्माज्ञानप्रसङ्ग इतीष्टप्रसङ्गत्वमेवेति चेन्न;—

ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी हि माया किं ब्रह्मवत्परमार्थभूता, उतापरमार्थभूता? नाद्यः, अद्वैतपरतया युष्माभिरभ्युपेतैः श्रुतिशतैर्विरोधप्रसङ्गात्; अपसिद्धान्ताच्च। अथ पुनर्मायामपि ब्रह्मस्वरूपेऽन्तर्भाव्य श्रुतिविरोधादिकं परिजिहीर्षसि? तथाच सति ब्रह्मण एव मायाशब्देनोपचारात्तस्य च स्वमात्रप्रकाशचिन्मात्रवपुषः परदर्शनहेतुत्वाभावात्परव्यामोहनादिकमेव न स्यात्। परदर्शनमपि ब्रह्मणः स्वभाव इति चेदिष्येत, हन्त जितं सगुणवादेन। नापि द्वितीयः, नित्यायास्तस्या मिथ्यात्वस्य साधयितुमशक्यत्वात्। नह्यबाधितमपि

गुण एवास्त्विति शंकते मा भू दिति। ब्रह्ममाये ति। सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वरस्स्व-प्रयोजनपर्यवसायिन्या मायायाः परैरुच्छेदं न सहेतेति अन्यैस्तदुच्छेदोऽशक्य इत्यर्थः। नित्यैव माया अपरमार्थभूता इति द्वितीयपक्षं दूषयति— नापि द्वितीय इति। बाधितापि माया बाधितानुवृत्तिवशाच्चित्यमनुवर्तते, अतो नित्या अपरमार्थ

मिथ्येति वक्तुं शक्यम्, बाधितापि द्विचन्द्रादिबुद्धिवन्नित्यमनुवर्तत इति चेन्न;—भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्योक्तत्वात्। नित्यस्यापि मिथ्यात्वे कथं "अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते" इति पराशरादिवचनं निर्वक्ष्यसि, ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसङ्गं कथं परिहरिष्यसि। अबाधादिति चेन्न;— तत्रापि यत्किञ्चिद्बाधकस्य सुवचत्वात्। प्रमाणाप्रमाणविभागस्य त्वयैव शिथिलीकृतत्वात्।

किंचेयं माया परमार्थत्वेन ब्रह्मणः प्रकाशते, उतापरमार्थत्वेन? पूर्वत्र सिद्धं ब्रह्माज्ञानम्। उत्तरत्र कथं तया क्रीडितुमिच्छेत्? कथंच तन्मूलां मिथ्यात्वेनैव प्रतीयमानां क्रीडामभिनिविशेत। नहि क्रीडोपकरणानि तन्मूलां क्रीडां तदुभयप्रतिभासस्वरूपञ्चापरमार्थतया जानतां प्रेक्षावतां क्रीडारसो निष्पद्यते। बालोन्मत्तादयः कथं मतिबिंबादिभिः क्रीडन्तीति चेन्न;- तेषां तदानीं प्रतिबिंबादेस्तत्प्रतिभासस्य च मिथ्यात्वग्रहणाभावात्। अस्त्विहापि बालादिवद्ब्रह्म, तथाच स्मरन्ति- "बालः क्रीडनकैरिव" "क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय" इत्यादि, इतिचेन्न;- उन्मत्तवदीश्वरस्यानिसम्भणीयत्वप्रसङ्गात्; स्वयं व्यामुग्धतः परव्यामोहनसामर्थ्यासम्भवाच्च; मुमुक्षुभिरुपेक्ष्यत्वप्रसङ्गाच्च। बालकदृष्टान्तस्तर्हि कथमिति चेत्? सर्वथा सादृश्यस्य दृष्टान्तानङ्गत्वात्। अन्यथा बालत्वादेरपि प्रसङ्गात्।

भूता च, इति शंकते— बाधितापी ति। निर्वक्ष्यसी ति चोद्यम्। ब्रह्मणोपी ति। ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपि मिथ्यात्वे ब्रह्मणो पि किं न स्यात्, अविशेषादिति भावः। अबाधा दिति। प्रपञ्चवद्ब्रह्मणो ऽनिषिद्धत्वादित्यर्थः। तत्रापी ति। सर्वं शून्यमित्यादिवाक्यस्य सुवचत्वादित्यर्थः। प्रमाणतो निषिद्धं मिथ्या, अनिषिद्धं सत्यम्, ब्रह्म च न प्रपंचवत्प्रमाणतो निषिद्धमित्यत्राह—प्रमाणे ति। उभयोर्नित्यत्वे उभयनिषेधस्तौ प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्यात्, अविशेषादिति भावः।

किंच यस्य जीवब्रह्मणोरद्वैतं तत्त्वम्, तस्य कथं जीवाज्ञाने ब्रह्माज्ञानं न स्यात् । अथ यदि जीवो ब्रह्मणस्तत्त्वतो भिन्नः ततः कथमैक्यज्ञानान्मोक्ष इत्यादिकं घटेत । अतो यस्य मते माया सत्या, मायाविनश्च भगवतो न भ्रमः, व्यामोहनीयाश्च जीवाः परस्मादत्यन्तभिन्नाः सत्याश्च, परेणच यथावद्दृश्यन्ते, तस्यैव मायाविद्याविभागेन ब्रह्माज्ञानं सुपरिहरम्; नतु निर्विशेषैकचिन्मात्रवादिन इति।

इति शतदूषण्यां मायाविद्याविभागवादभङ्गो

द्विचत्वारिंशो वादः ॥४२॥

——(*)——

ननु मायायाः ब्रह्मरूपाभावप्रतियोगित्वात्तन्निषेधः, ब्रह्मणश्चाभावप्रतियोगित्वाभावान्न ब्रह्मनिषेधः प्रमाणमिति चेन्न;-मायाया अपि ब्रह्माभावत्वावश्यम्भावात्, अविशेषात्, त्वयाप्यविद्याया ब्रह्माभावत्वाङ्गीकारात्। नन्वस्माकं कल्पितसिद्ध्यधीना मायाया अभावप्रतियोगित्वसिद्धिरिति चेत्? किमतः, एवमप्यभावप्रतियोगित्वस्यानपायात् । अकल्पिताभावप्रतियोगिनिषेधः प्रमाणमिति चेत्? अकल्पितत्वं यदि नित्यत्वम्, तन्मायाया अप्यस्ति; यदि सत्यत्वम्, तदा तद्व्यबाधितत्वं तच्च ब्रह्मणोपि, केनचिद्बाधादित्युक्तत्वात्; ज्ञानानिवर्त्यत्वं मायाया अपि सिद्धमिति विपरीतदर्शनहेतुरविद्येति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । अपुरुषार्थपरमार्थदर्शनहेतुरविद्येयन्तु मायाया अपारमार्थ्याज्ञानाद्ब्रह्मणोऽसर्वज्ञत्वप्रसङ्ग इति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्यायां मायाविद्याविभागवादभङ्गो

द्विचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४२॥

श्रीरस्तु ।

अथ त्रिचत्वारिंशो वादः ।

———(*)———

अनन्यानां पुंसामनवधिकभक्तिस्थितिजुषा-
मविद्याध्वंसो यच्चरणपरिवस्यापरिणतेः ।
तदेकं सत्संवित्सुखमवधिदूरीकृतगुणं
हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥

प्रतिष्ठितोयमर्थः प्रमाणपरतन्त्राणां- यदुत कर्मयोगज्ञानयोगपरिशोधितान्तःकरणस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकोपसंहृतिनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य अनवरतविहितध्यानार्चनादिक्रमपरिणतनिरतिशयप्रीतिरूपतापन्ननिदिध्यासननिरुद्धसुहृद्द्विषत्संक्रमणीयपूर्वोत्तरपुण्य-पापस्य, फलोन्मुखकर्मपर्यवसाननिर्मुक्तस्थूलसूक्ष्माचित्संसर्गस्य तथाविधभजनाराधितपरमपुरुषप्रसादादेव सार्वज्ञ्यापरपर्याया निःशेषाविद्यानिवृत्तिरिति । ये पुनरद्वैतविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति जल्पन्ति, तान्प्रति ब्रूमः कथम्भूतमिदमद्वैतज्ञानमिति ? किं ब्रह्मस्वरूपभूतात् ज्ञानाद्भिन्नम्, उताभिन्नम्, यद्वा भिन्नाभिन्नम्, उतानुभयात्मकम्, उताशक्यवेदनकथम्भावं किञ्चिदिति । न प्रथमः, तद्धि निर्विषयम्, सविषयं वा? पूर्वत्र ज्ञानत्वमेव हीयेत।

वादार्थं संगृह्णन्मङ्गलमाचरति– अनन्यानामिति । अत्र च स्वमतोपन्यासेन वादप्रतिपाद्यभूतमतान्तरनिरसनमर्थात्सिद्ध्यति । अद्वैतज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वानङ्गीकारे अनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्कां निराकर्तुमुपोद्घातरीत्या स्वमतमुपन्यस्यति– प्रतिष्ठित इति । तद्धीति । नन्वद्वैतज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरित्युक्तत्वात्कथं निर्विषयत्वविकल्प इति चेन्;– पर्युदासलक्षणया द्वैतज्ञानादन्यदद्वैतज्ञानमिति विवक्षोपपत्तेः । पर्युदासे च नञिवयुक्तन्यायेन ज्ञानत्वेनाद्वैतज्ञानसदृशं ज्ञानान्तरमेव लक्ष्यते । यथोक्तं वार्तिके– " नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे

वृत्तिरूपं हि ज्ञानं सविषयमेवेति भवतामपि सिद्धान्तः । उत्तरत्रापि कस्तस्य विषयः? किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवाविद्याशबलम्, यद्वा तद्व्यतिरिक्तं तस्य मिथ्यात्वं वा, अथवाऽन्यदेव किञ्चिदिति । नाद्यः, आत्मस्वरूपस्येव ज्ञानस्य तस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वायोगात्; उभयोरपि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशरूपत्वाविशेषात् । ननु स्वरूपप्रकाशोऽध्यासौपाधिकाधिष्ठानप्रकाशात्मकः, यथेदं रजत

तथात्वर्थगति " रिति । अत्र भाष्यम्– "नञ्युक्तमिवयुक्तञ्च कार्यमन्यस्मिंस्तत्स-दृशे विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते– अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशः क्षत्रिय आनीयते, नासौ लोष्टमानीय कृती भवति " इति । निवर्तकज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वाङ्गीकारे तस्य वृत्तिरूपत्वलाभाद्वृत्तेश्च सविषयत्वात् । निर्विषयत्वाङ्गीकारे ऽपसिद्धान्तोपीत्याह– वृत्तिरूपं ही ति । उत्तरत्रे ति । ननु पर्युदासविवक्षायां कथं तदेवाविद्याशबलमित्यादिकोट्यन्तरादयः ? मैवम्, द्वैतशब्दस्याविद्याकार्यपरत्वविवक्षायां द्वैतमात्रविषयत्वविवक्षायां वा द्वितीयपक्षोत्थानात् । द्वयोर्भावः– द्विता, द्वितैव द्वैतम्, द्वैतप्रकारकमवधारणं द्वैतज्ञानम्; अस्ति द्वयं ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्यमेवेति ज्ञानं तदन्यज्ञानम्, सजातीयपर्युदासात्प्रपञ्चविषयकमज्ञानमिति लभ्यते, ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्यमेवेति ज्ञानातिरिक्तं यत्प्रपञ्चस्वरूपमात्रविषयकं ज्ञानम्, तत् तृतीयकोटिः, यच्च प्रपञ्चमिथ्यात्वविषयकं सा चतुर्थकोटिः, एतदर्थविवक्षयैव पञ्चमकोट्युत्थिति । अन्य दिति । ब्रह्मगता द्वितीयत्वादिकमित्यर्थः । गत्यन्तराभावादद्वैतज्ञानशब्दार्थत्वाभावेपि पञ्चमकोट्युत्थितिः । यद्वा अद्वैतज्ञानमित्यत्र समासान्तर्गतायाञ्नञयास्सामान्यसामान्यपरत्वविवक्षया सविषयत्वनिर्विषयत्वविकल्पः । तत एवोत्तरत्र तद्व्यतिरिक्तमित्यादि कोट्युत्थितिः । ननु समानविषयत्वे ऽप्यध्यासानुपयोग्यधिष्ठानज्ञानं निवर्तकम्, अध्यासोपयोग्यधिष्ठानज्ञानन्तु न निवर्तकम्, इदमिति ज्ञानस्य शुक्तिरिति ज्ञानस्य च समानविषयत्वेपि तत एव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वयोर्दर्शनादिति शङ्कते–ननु स्वरूपेति

मित्यत्र इदमर्थप्रकाशः, विषयप्रकाशस्त्वध्यासनिवर्तकः, यथेदमर्थस्य शुक्तिरिति प्रकाशः; इति चेन्न;- दत्तोत्तरत्वात् । नहीदमिति प्रकाशस्य शुक्तिरिति प्रकाशस्य चात्यन्तसमानविषयता, इदमिति प्रकाशस्य शुक्तिरजतसाधारणाकारविशिष्टगोचरत्वात्; शुक्तिरिति प्रकाशस्य रजतव्यावर्तकशुक्तित्वविशिष्टविषयत्वात् । अन्यथा तस्यापि भ्रमानिवर्तकत्वप्रसङ्गात् । नचात्राप्याकारभेदोविको वृत्तिविज्ञानेन बोध्यत इति वाच्यम्;- तस्याकारस्य सत्यत्वे सगुणसिद्धान्तोररीकरणप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वे भ्रान्तिज्ञानत्वादेव सुतरामनिवर्तकत्वप्रसङ्गात् । वसुन्धरारम्भबोधे मालाभुजङ्गनिवृत्तिवदुपपद्यत इति चेन्न;- तस्यैव भ्रमरूपत्वेन तद्वदेव स्वयं स्वविषयाबाधकत्वात् सर्वत्र भ्रमनिवृत्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् । बाधकान्तरगवेषणायामनवस्थानात् स्वपरनिर्वाहकसमाधेरपि बाधकज्ञानविषयीभूतप्रपञ्चविरोधिमिथ्याकारा

दत्तोत्तरत्वा दिति । उभयोरपि यथावस्थिते त्यादिनेति शेषः । दृष्टान्तेपि निवर्तकत्वानिवर्तकत्वयोर्विषयभेद एव प्रयोजक इत्याह- नही ति । साधारणाकारे ति- शुक्तयसाधारणत्वेनागृहीतधर्मो विवक्षितः, तेन "इदन्त्वस्य तत्तद्यक्तिपर्यवसिततया न केवलान्वयित्व"मिति जिज्ञासानुपपत्तिवादो तेन न विरोधः । ननु इदंशुक्तिज्ञानयोरप्यत्यन्तसमानविषयकत्वमेव, तत्र च निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे उक्तप्रयोजकाभ्यामेवेत्याशङ्क्याध्यासोपयोग्यनुपयोग्येव विषयवैलक्षण्याभावे न सम्भवत इत्याह- अन्यथे ति । ब्रह्मस्वरूपे विषय इत्यत्र किं ब्रह्मस्वरूपमात्रं विषयः, उतानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपमिति विकल्पं हृदि निधायाद्यः पक्षो निरस्तः । इदानीं द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति- नचे ति । न तस्यैवे ति । वसुधारम्भभ्रमस्थले वसुधारम्भभ्रमस्य स्वविषयाबाधकत्वात् सर्पभ्रमनिवृत्त्यभावयदधिकाकारविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य स्वविषयाबाधकत्वात् तस्य च भ्रमरूपत्वात्सर्वभ्रमानिवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । बाधकज्ञानविषये ति । अध्यासदप्रकाशातिरिक्तो ह्यधिष्ठानप्रकाशोऽप्यध्यासनिवर्तकः स्यात्, तस्माद्वितीयपक्षरूपाधि

ध्यासहस्वरूपप्रकाशातिरिक्तप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वा सिद्धेरेवेति परिहृतत्वात् । स्वस्यैव स्वविषयार्थबाधकत्वे व्याघाताच्च । अस्तु तर्ह्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरिव स्वरूपतद्विषयज्ञानयोस्सा ध्यमेद इति चेन्न;— दत्तोत्तरत्वात् । तत्रैतत्स्यात्, यथा देवदत्तगोचरत्वाविशेषे ऽप्यसावित्यवगाहमानाभिज्ञा न देवदत्तभेदभ्रमं निवर्तयति- सोयमिति प्रत्यभिज्ञाबुद्धिस्तु तत्प्रतिक्षेपाय प्रगल्भते । तद्वदत्रापि स्वरूपप्रकाशस्सोहमिति कल्पिताकारप्रकाशश्चेति चेन्न; दत्तोत्तरत्वात् । तत्राप्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोः प्रकाश्याकारभेदोऽस्ति । अन्यथा

काकारविशिष्टविषयतया प्रपञ्चानिवर्तकत्वेपि तदाकाराध्याससहाधिष्ठानस्वरूप प्रकाशातिरिक्ततद्विरुद्धाकारप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वासिद्धेरित्यर्थः । परिहृतत्वा दिति । परिहृतप्रायत्वादित्यर्थः । यथावस्थितेत्यत्रेति शेषः । व्याघाताच्चे ति । साक्षिणोविद्याभासकत्वान्न तद्बाधकत्वमिति स्ववचनेन व्याघातादित्यर्थः । स्वरूपरूपप्रकाशस्य तदतिरिक्तप्रकाशस्य च प्रकाश्यभेदा भावेपि देवदत्तविषयकाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरतत्त्वभ्रमनिवर्तकत्वतदभाववदविद्यानिवर्तकत्वतदभावावुपपद्येते, इति शङ्कते— अस्तु तर्ही ति । दत्तोत्तरत्वा दिति । पूर्ववदेव शेषः । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरपि भिन्नविषयत्वमेवेति भावः । नन्व भिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्न विषयभेदः, स्वरूपमात्रविषयत्वात् , सोयं देवदत्त इति वाक्यस्याखण्डार्थत्वव्यवस्थापनेन तत्समानविषयप्रत्यभिज्ञाया अपि स्वरूपमात्रविषयत्वावश्यम्भावात् , इत्यभिप्रायेण शङ्कते- तत्रैतत्स्या दिति । असा विति । अत्र देवदत्तत्वं न विषयः, किन्त्वन्य एवेति विवक्षितम् । दत्तोत्तरत्वा दिति । पूर्ववदेव शेषः । अखण्डार्थत्वञ्च निरस्तमेवेति भावः । गत्यन्तराभावात् पूर्वदूषितामेव प्रकाश्याकारभेदशङ्कां पुनरुत्थाप्य परिहरति— तत्रे ति । प्रकाश्याकारभेदाभावेपि सविषयत्वतदभावाभ्यां वृत्तित्वतद्भिन्नत्वाभ्यां च वैषम्यात् , तत एव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे उपपद्येते, नहि विषयभेदादेव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे नियते, तथासति श्वैत्यप्रत्यक्षानुमित्योरशङ्खपीतभ्रमनिवर्तकत्व तदभावव्यव-

अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्भेदासिद्धिप्रसङ्गात् । कोवा भवन्तमन्तरेण स इत्यादिकोल्लेखिनीम्प्रत्यभिज्ञामसावित्येतावन्मात्रोल्लेखिन्याभिज्ञया सह धारावाहिकवदत्यन्तसमानविषयामभिमन्येत । अत्रापि आकाराति रेकाभ्युपगमे तु दत्तमुत्तरम् । प्रकाशातिरेकिविषयित्वतदभावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ? किं ततः ? बाधकत्वाबाधकत्वे प्रत्यप्रयोजक त्वात् । वृत्तिज्ञानस्य हि बाधकत्वं यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशात्म कत्वेन, नतु वृत्तित्वाद्याकारेण, तथासति विरोधिप्रकाशातिरिक्त वृत्तित्वाद्याकारबाध्यत्वेन मुद्गरादिनिवर्त्यसत्यसर्पघटादेरिव प्रपञ्च स्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । एतेनाविद्याशबलं तदेव विषय इति दत्तोत्तरम्, साक्षिप्रत्यक्षवदेव भ्रमोपकारकत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा साक्षिप्रत्यक्षस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वप्रसङ्गेन प्रपञ्च [प्रति] निर्भासस्या प्यनुदयप्रसङ्गात् । साक्षिप्रत्यक्षमपि हि अविद्याप्रकाशात्मकं स्व-

---

स्थानुपपत्तेरिति शङ्कते- प्रकाशे ति । प्रत्यप्रत्यक्षस्यापि विरोधिविषयप्रत्य-क्षत्वेनैव निवर्तकत्वम्, नतु प्रत्यक्षत्वमात्रेण, अतिप्रसङ्गादिति परिहरति किंतत इति । वृत्तित्वादीत्यादिशब्देन सविषयत्वं गृह्यते । तथासती ति । प्रकाशपदं वृत्तिपदञ्च भावप्रधानम् । आदिशब्देन सविषय गृह्यते । विरोधि विषयप्रकाशत्वातिरिक्तो वृत्तित्वाद्याकारो यस्य तद्बाध्यत्वेनेत्यर्थः । विरोधि साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकतयाङ्गीकारादिति भावः । एतेने ति । भ्रान्तित्वाद्यध्यासहेत्वधिष्ठानस्वरूपप्रकाशातिरिक्तप्रकाशाभावात्स्वस्य स्वविषयार्थबाधकत्वे व्याघातादित्यर्थः । "एतेन" त्येतदेव विवृणोति- साक्षी ति। ननु कथमुपकारकत्वप्रसङ्गः, नहि साक्षिप्रत्यक्षस्याविद्याविषयत्वादेव भ्रमोपकार कत्वम्, किन्तु अविद्यायास्तदधीनसिद्धिकत्वात्, प्रपञ्चभ्रमस्य च तदु-पादानत्वात्, निवर्तकत्वाभिमतवृत्तेश्चाविद्यास्वरूपसाधकत्वाभावादिति चेन्न;— भ्रमोपकारकपदेन भ्रमानिवर्तकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथे ति । अवि

मकाशश्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तमात्रगोचरत्वपक्षे स्वयं तद्भ्रमरूपत्वा-द्बाधकरूपत्वसम्भावनापि नास्ति । नहि शुक्तिकलधौतधीरेव कलधौतधियमवधुनोति । तन्मिथ्यात्वविषयपक्षस्तु तदा शोभते, यद्यधिष्ठानयाथात्म्यग्रहणमन्तरेणापि तन्मिथ्यात्वं सुग्रहं स्यात् । याथात्म्यग्रहरूपता च दूषितैव । किंच, इदं निवर्तकज्ञानं स्वविषयं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वं किं मिथ्यात्वेन गृह्णाति उत सत्यत्वेन, उतानिर्द्धारितविशेषात्मनेति । आद्ये व्याघातः, मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वग्रहणे प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन प्रकाशप्रसङ्गात् ; स्वप्नावगतपितृमरण मिथ्यात्वेन पितृसत्यतावत् ,सम्यग्रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेन रजतसत्यतावच्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वोपाधिकोडीकारवशात् प्रपञ्चस्य तन्मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वमेकहेलया लभ्यते, यथा भवतां प्रपञ्चस्य तत्स-

---

द्याविषयवृत्तेरविद्यानिवर्तकत्वे । तद्भ्रमरूपत्वा दिति । भ्रममात्ररूपत्वात् ,-अधिष्ठानाविषयत्वादित्यर्थः । अधिष्ठानविषयकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वादधिष्ठानाविषयकस्यास्य निवर्तकत्वसम्भावनापि नास्तीति भावः । नही ति । शुक्तिरजतज्ञानस्याधिष्ठानविषयस्याप्यारोप्यविषयत्वेनानिवर्तकत्वदर्शनादारोप्यमात्रविषयस्यानिवर्तकत्वं कैमुत्यसिद्धमिति भावः । तन्मिथ्यात्वे ति । नन्वधिष्ठानयाथात्म्यग्रहणाभावे प्यारोपितमिथ्यात्वं सुग्रहमेव, तद्रजतं मिथ्येत्याप्तोपदेशादिव "नेह नानास्ती" ति वाक्यात्प्रपञ्चमिथ्यात्वग्रहसम्भवादिति चेन्न;— मिथ्यात्वसाक्षात्कारस्याधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं विना असिद्धेः । शाब्दज्ञानस्य च परोक्षतया ऽविद्यानिवर्तकत्वासिद्धेः । याथात्म्ये ति । याथात्म्यस्य स्वरूपत्वे ऽध्यासानुपपत्तेस्तदतिरिक्तत्वे वाच्ये तस्य सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्दूषणमेवेत्यर्थः । व्याघात इति । मिथ्यात्वं हि प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वम् ; ततश्च मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रतीतौ प्रपञ्चस्य सत्यत्वेनैव प्रतीतिप्रसङ्गो न मिथ्यात्वेनेति व्याघात इत्यर्थः । स्वप्ने ति । अन्यथाख्यात्यनुसारेणायं दृष्टान्तः । सर्वसाधारण दृष्टान्तमाह— सम्य गिति ।

त्यत्वस्य च सत्यत्वमिति चेन्न;— विरोधाविरोधाभ्यां वैषम्यात् । नहि रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेपि रजतमपि मिथ्याभूतं दृष्टम् । नच शुक्तिरजतमिथ्यात्वे तन्मिथ्यात्वं मिथ्याभूतं दृष्टम् ।

सदयं संग्रहः—मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ।
सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥

ननु, वन्ध्यासुततन्मरणयोरिव द्वयोरपि मिथ्यात्वमुपपद्यत इति चेन्न;- निराश्रयतया तत्र धर्मिमिथ्यात्वोपपत्तेः। नहि तत्रापि वन्ध्या सुतमिथ्यात्वं वा तन्मरणमिथ्यात्वं वा मिथ्याभूतं दृष्टम् । द्वितीये तु- ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य सत्यत्वेन प्रकाशनात् स द्वितीयत्वभ्रान्तित्वादिदोषो दुस्तरः ।

विरोधमुपपादयति– नही ति । शुक्तिरजतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेपि शुक्तिरजतं मिथ्यैव दृष्टमिति कथं विरोध इत्याशङ्क्य, शुक्तिरजतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे न मानमस्ति– प्रत्युत सत्यत्वेनैव प्रतीतेस्सत्यत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह– नच शुक्ती ति । ननु देवदत्तमरणमिथ्यात्वे तदा तत्प्रागभावासिद्धौ तस्य सत्यत्वं दृश्यते, तथा वन्ध्यासुतमरणमिथ्यात्वे तत्प्रागभावाभावेपि तन्मिथ्यात्वं दृश्यते, तद्वदिहापि सम्यग्रजतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन सम्यग्रजतसत्यत्वेपि शुक्तिरजत मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेपि शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वमुपपद्यत इति शङ्कते- ननु वन्ध्ये ति । किं वन्ध्यासुतप्रतीतिरसद्विषया, उत मिथ्याविषया? इति विकल्प मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह–ने ति। निराश्रयत्वम्–असदाश्रयत्वम्, मिथ्यात्वम्-असत्त्वम्। द्वितीये दोषमाह–नही ति।नहि वन्ध्यासुतो मिथ्या, तस्याप्रसिद्धत्वेनारोपासम्भवात्; किन्तु सुतस्य वन्ध्याजन्यत्वं सुतत्वे वन्ध्याप्रतियोगिकत्वं वा मिथ्येति वक्तव्यम्; तथा मरणे तादृशारोपविषयप्रतियोगिकत्वं मिथ्येति वक्तव्यम् ; तच मिथ्यात्वं सत्यमेवेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे दोषमाह– सद्वितीयत्वे ति । मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे दोषमाह- भ्रान्तित्वे ति । आदिशब्देन प्रपञ्चस्य निवृत्तावपि मिथ्यात्वस्यानिवृत्तेः सर्वभ्रमनिवृत्त्यसिद्धिप्रसङ्गो विवक्षितः । मिथ्यात्वस्य सत्यत्वेनैव

ब्रह्माव्यतिरेके तु दत्तमुत्तरम् । तृतीयेप्यसम्भवः, ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वग्रहणे प्रयोजकज्ञानवतो मिथ्यात्वेनैव ग्रहण प्रसङ्गात् ; प्रयोजकज्ञानाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्यग्रहण प्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाग्रहणे गृह्यमाणस्य मिथ्यात्वस्य ब्रह्मणश्चागृह्यमाणव्यतिरेकयोश्शुक्तिरजतयोरिवैक्येन ग्रहणप्रसङ्गात् । ततश्च सत्यत्वेन प्रकाशाप्रसक्तेर्न साधारणाकारग्रहणसम्भवः । अन्यस्य कस्य चिद्विषयत्वमपि परमार्थापरमार्थविकल्पेन दत्तैरेव दूषणैर्दूषितम् , परमार्थत्वे ब्रह्मव्यतिरेके द्वैतप्रसङ्गात्, तदव्यतिरेकेऽन्यत्वस्यैवासिद्धि प्रसङ्गात् । अपरमार्थत्वे अविद्यातत्कार्यकोट्यन्तर्भावेन बाध्याकार तया प्रागुक्तदोषापातात । बहिर्भावे तद्बाधकगवेषणप्रसङ्गात् । किंच ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत् बाधकं ज्ञानं सत्यमसत्यं वा? असत्यत्वे स्विदमपि बाध्याकारकोटौ घटमानं कथमिव तद्बाधकं स्यात् ।

गृह्णाति, तच्च मिथ्यात्वं सत्यमेव,अतो न भ्रान्तित्वम्, नच सद्वितीयत्वम्, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् ; इत्याशंक्य परिहरति- ब्रह्माव्यतिरेक इति । मिथ्यात्वं ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वेन गृह्यते नवेति विकल्पमभिप्रेत्याद्ये दोषमाह-ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वे ति । तत्रापि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वग्रहणमस्ति नवेति विकल्पमभि प्रेत्याद्ये दोषमाह- प्रयोजकेति । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वावच्छेदेन मिथ्यात्वज्ञाने हि मि- थ्यात्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति ज्ञानवतो मिथ्यात्व मिथ्येति ज्ञानमवर्जनीयमेव । द्वितीये दोषमाह- प्रयोजकेति । ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्येति ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वावच्छेदेन मिथ्यात्वस्याग्रहणे प्रातिस्विकरूपेणापि गृहीतुमशक्यत्वात् कृत्स्नप्रपञ्चमिथ्यात्व ग्रहण न स्यादिति भावः । द्वितीये दोषमाह- ब्रह्मव्यतिरेकेणे ति । साधारणेति । सत्यत्वेन ग्रहणादनिर्धारितविशेषात्मनेत्येतन्नोपपद्यत इति भावः । असत्यत्व इति । ज्ञानस्य बाध्यस्य बाधकत्व नोपपद्यते, तथा सति मिथ्यारजतस्यैव तद्बाधकत्व प्रसङ्गादित्यर्थः । बाध्यत्वमेवाकारः, स एव कोटिः, तत्र सम्बद्धम् । ननु ब्रह्म ज्ञानत्वेनैव बाधकत्वम् , ब्रह्माभिन्नत्वेन बाध्यत्वम् , तदुभय ब्रह्मज्ञानेऽस्तीति तद्बाध्य बाधकं च, रजते तद्बाधकताप्रयोजकं न किंचिदस्तीति न शुक्तिरजत बा-

आकारभेदादविरोध इति चेन्न ;- बाधकाकारभेदस्यापि बाध्यत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा तस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् । तत्राप्याकारभेदाभ्युपगमेऽनवस्थानात् । प्रमाणस्थापके [ने] प्रमाणविशेषस्थापकाकारविशेषस्यापि स्थाप्यत्ववदविरोध इति चेन्न;— स्थापकाकारविशेषस्थितेस्स्थाप्यसामान्यस्थित्युपयुक्तत्वात् । बाधकाकारविशेषबाध्यत्वस्य विश्वबाधासिद्धिपर्यवसितत्वात् । किञ्चैतन्निवर्तकं ज्ञानमद्वैतश्रवणादिमात्रसमुद्भवमिदानीन्तनमेव ज्ञानम् , अन्यद्वा किमपि ? पूर्वत्र भवन्मतश्राविणां तत्क्षणादेव प्रपञ्चविलयप्रसङ्गः । यद्वात्मैक्यादिश्रवणादेव । बाधितानुवृत्तिस्तु दूषितैव । उत्तरत्रापि तत्किं पूर्वाविशिष्टविषयमपि निवर्तकम् , उत विशिष्टविषयम् ? अविशिष्टविषयत्वे तु

धकमित्यभिप्रायेण शङ्कते- आकारे ति । बाधकतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्याप्याकारस्य तदभिन्नत्वेन बाध्यत्वाच्छुक्तिरजतत्ववन्न बाधकतावच्छेदकत्वमपीति परिहरति- ने ति । ननु बाधकतावच्छेदकताप्रयोजकं तत्त्वज्ञानत्वमिति तद्बाधकतावच्छेदकमेव, शुक्तिरजतत्वस्य तु बाधकतावच्छेदकम् , तत्प्रयोजकाभावादित्याशंक्य, तत्त्वज्ञानत्वमपि बाध्यत्वादेव न बाधकतावच्छेदकताप्रयोजकं स्यात् , शुक्तिरजतत्ववत् , अवच्छेदकताप्रयोजकताप्रयोजकत्वयोरप्याकारभेदाधीनत्वाभ्युपगमे तस्याप्याकारभेदस्य मिथ्यात्वादेव सम्प्रतिपन्नवदप्रयोजकत्वापादने तत्रापि प्रयोजकान्तरान्वेषणपरम्परायामनवस्थेत्याह- तत्रापी ति । बाधकाकारस्य बाध्यत्वेपि बाधकतावच्छेदकत्वमुपपद्यते, साधकाकारस्य साध्यत्वेपि साधकतावच्छेदकत्ववत्, यथार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्यादिना प्रमाणमात्रसाधको यः प्रमाणविशेषः तस्य योयमसाधारणाकारः तस्य मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन मानाधीनसिद्धिकत्वेपि मानसाधनतावच्छेदकत्ववत्, इति शङ्कते- प्रमाणस्थापक इति । सामान्यतः प्रमाणमात्रसाधके प्रमाणविशेषे योयमसाधारणाकारः स सामान्येन प्रमाणसिद्ध्यनुगुण एव, तदाकारविशेषाभावे तदवच्छिन्नप्रमाणाभावेन तत्साध्यस्याप्यसिद्धेः; बाधकतावच्छेदकविशेषाकारस्य बाध्यत्वे तु तदवच्छिन्नस्यासिद्ध्या तत्साध्यविश्वबाधो न सिध्येदिति परिहरति- नेति । विश्वबाधामेवे ति । विलयप्रसङ्ग

पूर्वस्यापि निवर्तकत्वप्रसंगः। तस्य तदभावे उत्तरस्यापि तन्न स्यात्। विशिष्टविषयत्वन्तु न सम्भवत्येव । ब्रह्मणि प्रकाशिष्यमाणपरमार्थाकारान्तरानभ्युपगमात् । अपरमार्थाकारान्तरप्रकाशस्य प्रागुक्तन्यायेन दूषितत्वात् । प्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवसायस्य च भवन्मतश्रद्धाजडाना मिदानीमपि सिद्धत्वात् । परोक्षरूपमिदानीन्तनज्ञानमपरोक्षभ्रम बाधकं न भवति, अपरोक्षन्तु भविष्यज्ज्ञानं बाधनायालमिति चेन्न;- परोक्षापरोक्षशब्दाभ्यामविशदविशदत्वविवक्षायामनतिरिक्तविषयतयैव तथाविधभेदासिद्धेः । करणभेदाधीनभेदस्य चाकिंचित्करत्वात् । नचास्य करणभेदः, भविष्यतोऽपि विशदज्ञानस्य भवद्भिर्वाक्यजन्यत्वाभ्युपगमात् । एतेन वेदान्तनैरर्थक्यमपि फलितम् , यतः कुतश्चिदनुमानादेरप्यद्वैतज्ञानसम्पादनोपपत्तेस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिदंशस्य वेदान्तेपि भवद्भिः प्रतिपादनानभ्युपगमात् । सत्यस्य प्रामाण्य

इति शेषः । प्रागुक्तन्यायेने ति । भ्रान्तित्वादिनेत्यर्थः । अद्वितीयत्वस्य ब्रह्म स्वरूपाभिन्नतया तज्ज्ञानात्प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं भिन्नविषयमेव, अतस्तद्विषयमेव भविष्यज्ज्ञानं निवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्य निराकरोति- प्रपञ्चे ति । अनतिरिक्त विषयतयैवे ति । न्यूनविषयत्वाधिकविषयत्वाभ्यामेव लोके विशदत्वाविशदत्व व्यवहारादित्यर्थः । ननु परोक्षापरोक्षयोः कारणाधीनवैलक्षण्यमिन्द्रियकरणकत्व तदितरकरणकत्वरूपमस्त्येव, तदेव परोक्षापरोक्षशब्दाभ्यां विवक्ष्यते, तत्राह— करणभेदे ति । शाब्दज्ञानानुमित्योः करणभेदाधीनभेदे सत्यपि निवर्तकत्वादर्शना दिति भावः । ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां इन्द्रियकरणस्य निवर्तकत्वं नेतरस्येत्यत्राह- नचास्ये ति । एवं ब्रह्मस्वरूपभूताज्ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञानं निवर्तकमिति कल्पो विकल्प्य दूषितः । इदानीं तत्रैव दूषणान्तरमाह एतेने ति । एवमिदानीन्तनज्ञानयोर्विषय भेदाभावे निवर्तकत्वानिवर्तकत्ववैषम्याभावापादनेनानिवर्तकज्ञानभूतानुमितिसमान विषयस्य वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्याप्यनिवर्तकतया वेदान्तानां नैरर्थक्यं फलित मित्यर्थः । ननु शाब्दानुमित्योः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां वैषम्यान्निवर्तकत्वा निवर्तकत्वे स्त इत्यत्राह- सत्यस्ये ति । ननु यद्यप्यद्वैतविज्ञानमनुमानादेरपि

स्योभयत्रानभ्युपगमात्, व्यावहारिकस्य तु तस्योभयत्र सम्मतत्वात्, उपासनादिपरवेदान्तभागस्य तत्तत्फलविशेषपर्यन्ततया बन्धकत्वेन बन्धनिवृत्तिं प्रति प्रतिकूलत्वाभिधानात्। अतो यदा प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानादिकं न विश्वबाधकं तदा वेदान्तवाक्यान्यपि न तद्बाधकानि स्युः, तदविशिष्टज्ञानजनकत्वात्; यदि तानि बाधकानि स्युः, तदा तदविशिष्टादनुमानादेरपि तद्बाधः स्यादिति निरर्थकत्वावेदको वेदान्तभागः। एवञ्च वेदान्तमन्तरेणापि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपज्ञानसम्पादनोपपत्तेः शारीरकापशूद्राधिकरणानारम्भप्रसङ्गश्च। ननु भेदवासनाविक्षिप्तचेतसां बुभुत्सोद्बोधने शास्त्रोपयोग इति चेन्न; सांख्यसौगतसमयेपि तत्त्वविचारमारभमाणैः पुरुषैस्तापत्रया

सुसम्पादं, तथापि ब्रह्मोपासनतत्फलादिज्ञानस्यानुमानादिभिर्दुस्सम्पादत्वात् तत्प्रतिपादनद्वारा उपासनानुष्ठानार्थतया वेदान्तोऽर्थवानेवेत्याशङ्क्य अद्वैतोपासनपरवेदान्तवाक्यानामद्वैतज्ञानस्योक्तन्यायेन निवर्तकत्वासिद्ध्या नैष्फल्यस्य सिद्धत्वात् सगुणोपासनपरवेदान्तवाक्यानां तत्फलसिद्ध्या सार्थकत्वेपि प्रपञ्चनिवृत्त्यर्थतयार्थवत्त्वासम्भवाद्वेदान्तवाक्यं व्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह– उपासने ति। प्रत्यक्षादिभिर्भेदस्यैव निश्चयेन कोऽप्यन्तरानुपस्थितेश्च सन्देहासम्भवात्तन्मूलतत्त्वबुभुत्सा नोपपद्यते, तद्विरुद्धाभेदप्रतिपादकशास्त्रदर्शने सति द्वैताद्वैतसन्देहाद्बुभुत्सोत्पद्यत इति बुभुत्सोत्पादकत्वान्न शास्त्रवैयर्थ्यमिति शङ्कते– नन्वि ति। साङ्ख्या हि ज्ञातृत्वकर्तृत्वादेर्बुद्धिधर्मत्वमङ्गीकुर्वन्त आत्मनो निर्गुणत्वमाहुः, सौगताः प्रपञ्चस्यासत्यत्वमाहुः, अतस्तन्मतश्राविणां प्रत्यक्षादावप्रामाण्यशङ्कया निर्गुणत्वसगुणत्वप्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वसन्देहादबुभुत्सोत्पत्तिसम्भवान्न बुभुत्सोत्पादकत्वेन वेदान्तानां सार्थक्यमित्याह– ने ति। भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्त्वविचारमारभमाणैः पुरुषैस्तत्त्वबुभुत्सोत्पत्ते रिति योजना। यद्वा– सांख्यसौगतसमयेपि आत्मनिर्गुणत्वप्रपञ्चासत्यत्वबुभुत्सया हि विचारमारभन्ते, अतस्तत्र येनैव हेतुना बुभुत्सोत्पादस्तेनैव हेतुना प्रकृतेऽपि बुभुत्सोत्पत्तिसम्भवात् किं

मिहतानां भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्वबुभुत्सोत्पत्तेः । नच प्रतिपत्तृभेदेन शास्त्रमनुमानं च सप्रयोजनमिति वाच्यम्, सर्वात्मना साधकबाधकप्रमाणसम्भावनावैदेशिके विषये शास्त्रार्थतत्वस्य मीमांसितत्वात् । अतस्तत्रभवतां महत्तरेषु मतगह्वरेषु महावाक्यश्रवणमपि बालव्यामोहनमात्रमित्यापद्यते । अतो न निवर्तकज्ञानं ब्रह्मणो भिन्नम् । नापि द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्तकत्वे तस्यानादित्वेन प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गेन प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गात् । एकस्यैव दण्डादेर्घटादिकारणत्वतन्नाशकत्ववदुपपद्यत इति चेत्? यौगपद्ये विरोधात्,

---

वेदान्तैनैत्याह– ने ति । बुभुत्सोत्पत्ते रित्यनन्तरमङ्गीकारादिति शेषः । तत्वविचारमारभमाणैः तत्वबुभुत्सोत्पत्तेरङ्गीकारादित्यन्वयः । वादिवाक्याद्वा स्वयमेव त्वदुक्ततर्कानुसन्धानाद्वा बुभुत्सोपपत्तेर्वेदान्तनैरर्थक्यमिति तात्पर्यम् । एवं वेदान्तानां नैरर्थक्यात् त्वादृशां तच्छ्रवणं तत्प्रतिवचनञ्च बालव्यामोहनमित्युपालभते– अत इति । तत्रभवता मित्युपालम्भोक्तिः । महावाक्यम्– जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादकं तत्वमस्यादिवाक्यम् । नापि द्वितीय इत्यादि । ननु ब्रह्मस्वरूपस्येति वाक्ये प्रपञ्चाध्यासाभावे निवर्तकस्यानादित्व हेतुतयोक्तम्, एकस्यैवेत्यत्र कारणस्यापि निवर्तकत्वसम्भव उपपाद्यः, तत्कथ युज्यते? पूर्वं कारणत्वस्य निवर्तकत्वविरोधित्वानुपन्यासात्; नच एकस्यैव यथा कारणत्वनाशकत्वे एवमेकस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्याध्यासस्वरूपनिवर्तकत्वतत्सहिष्णुत्वे अभ्युपपद्येते इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थः, ननु ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वतन्निवर्तकत्वसम्भवोपपादनपरं इति वाच्यम्,– तत्परिहारग्रन्थस्य यौगपद्ये विरोधा दित्यादेः ब्रह्मण एव जनकत्वनाशकत्वानुपपत्तिविषयत्वात्, नहि दण्ड इति वाक्ये दण्डवैयर्थ्योक्तिपुरस्सर ब्रह्मण अध्यासकारणत्वतन्निवर्तकत्वासम्भवोपपादनप्रतीतेश्च, अत्रापी त्यादिग्रन्थे दण्डवदेव कारणत्वनिवर्तकत्वोपपादनविरोधाच; अतः कथमेते ग्रन्था उपपद्येरन्निति चेत्?

क्रमे तु सहकार्यवश्यम्भावात्। नहि दण्डो घटकारणसामग्री मध्यमध्यासीन एव घटं नाशयति, अपितु सिद्धे घटे अभिघातरूपसंयोगादिकमपेक्ष्य। अत्रापि तर्हि ब्रह्म स्वरूपेणाध्यासानुगुणम्, अध्यासमेव तु निवर्त्यं सहकारित्वेनापेक्ष्य तन्निवर्तकम्, निवर्तनशक्तस्यापि निवर्त्यासिद्धौ निवृत्तिजनकत्वायोगात्; इति चेत्;— तथाप्यनादेरध्यासस्य चिरतरा-

---

उच्यते, ब्रह्मस्वरूपस्ये त्यादिवाक्ये निवर्तकस्य निवर्त्यस्वरूपासहिष्णुत्वात्तस्य चानादित्वात् कदापि प्रपञ्चाध्यासो न स्यादित्येवाभिप्रेतम्। एकस्यै वे त्यादिशङ्कावाक्ये दण्डादेरिव ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वनिवर्तकत्वे अभ्युपपद्येते, किं वक्तव्यं निवर्तकस्य तत्स्वरूपसहिष्णुत्वमुपपद्यत इत्यत्रैवाभिप्रेतम्। अस्मिन् वाक्ये निवर्तकस्यापि कैमुत्यन्यायेनाध्यासस्वरूपसहिष्णुत्वोपपादनार्थं ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वतन्निवर्तकत्वयोर्वक्तव्यात्तदनुसारेण सर्वोऽप्युत्तरग्रन्थ उपपद्यत इति। यद्वा— एकस्यैवे ति वाक्ये दण्डो यथा घटमुत्पाद्य नाशयति, एवं ब्रह्माप्यध्यासमुत्पाद्य निवर्तयतु, निवर्तनशक्तत्वेन निवृत्तिवदुत्पादनशक्तत्वेन तदुत्पत्तेरपि सम्भवात्, अतः कथं प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्ग इत्यभिप्रेतम्। क्वचित् कोशे प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गा दित्यनन्तरं प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादिति वाक्यं दृश्यते, तत्र पूर्ववाक्येनादित्वमध्यासाभावे हेतुतया विवक्षितं नतूत्तरत्र, तत्र प्रपंचप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादित्यत्र तत इति विशेषः। ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्तकत्वे ततः प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादित्यन्वयः। निवर्तकस्य कारणत्वासम्भवो वा विवक्षितः। उत्तरग्रन्थश्च द्वितीयहेत्वनुसारेण। क्रम इति। कार्यविलम्बस्य कारणविलम्बप्रयोज्यत्वादिति भावः। तथापी ति। कार्याध्यासे उक्तपरिहारसम्भवेऽपीत्यर्थः। अनादे रित्यादि। अविद्याध्यासस्येत्यर्थः। पूर्वं घुरविद्यासत्त्वे तदानीमेव तन्निवृत्त्यावश्यकतया नैतावत्कालमनुवृत्तिरुपपद्यते, तथा तत्पूर्वकालेऽपि निवृत्त्यावश्यकतया तदानीमपि नाविद्याध्याससम्भवः, एवं तत्पूर्वकालेऽपि त्वया निवृत्तिर्वाच्येति अविद्याध्यासाधिकरणत्वयोग्यक्षणस्य कस्याप्यलाभात् कदाप्यविद्याध्यासो न स्यात्, तदभावे तन्मूलः कार्याध्यासोऽपि न

नुवृत्तिभङ्गप्रसङ्गात् । एवं पूर्वपूर्वक्षणानुवृत्तिभङ्गे कदाचिदपि नाध्याससिद्धिः । किञ्च परिशुद्धं ब्रह्मस्वरूपमध्यासानुगुणम् , अशुद्धन्तु तन्निवर्तकमिति महदिदमुपपादनम् । अस्तु तर्हि सामग्र्यभावादितः पूर्वमनुत्पन्नं सामग्रीसम्पत्तिदशायामुत्पत्स्यमानान्तःकरणवृत्तिविशेषमेव सहकारित्वेनापेक्ष्य ब्रह्मैव निवर्तकम्; तन्न, प्राप्ताप्राप्तविवेकेनान्तःकरणवृत्तेरेव निवर्तकत्वप्रसङ्गात । तथा च सति ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वपक्षव्याघातः । अत एव न तृतीयः, अपसिद्धान्ताच्च । किञ्च– तस्य सत्यत्वे भेदांशेन ब्रह्मणस्स द्वितीयत्वप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे स्वभेदांशेन ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः। नित्यत्वानित्यत्वविकल्पेनापि दूषणमूह्यम् । चतुर्थस्तूभयप्रतिक्षेपरूपोऽनिर्वचनीयोक्तदूषणनयेनोभयसिद्धयनतिरेकात् दूषणेनैव दूषितः । पञ्चमस्तु परिशिष्यते । तथाभूतं किं तज्ज्ञानं यथाकथंचिदपि प्रतीतिपदवीं नावतरति, अथावतरति ? पूर्वत्र किं साधनदूषणप्रयासेन? उत्तरत्र कथंचिदपि उक्तकोटिबहिर्भावासिद्धेः न पृथग्दूषणीयमवशिष्टमिति । किञ्च– निवर्तकज्ञानं निवर्तिष्यते नवा? पूर्वत्र तन्निवृत्तेरेवागन्तुकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपातिरिक्ताविद्यास्थितिप्रसङ्गः । उत्तरत्र ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तनिवर्तकज्ञानसद्भावेनैवाविद्यास्थितिरनिवार्या । अतो यदविद्याया निवर्तकत्वेन सम्मतं

त्वेत्यादित्यर्थः । एवमविद्याध्यासानुपपत्त्या कार्याध्यासानुपपत्तिरुक्ता । इदानीं कार्याध्याससम्भवे हेत्वन्तरमाह—किञ्चे ति । शुद्धम्– आरोप्याविषयकम् । अशुद्धम्– आरोप्यविषयकम् । अध्यासमेव निवर्त्यं सहकारित्वेनापेक्षेत्य-ध्यासस्यैव सहकारित्वोक्तेः *तस्मिन् स्वस्यैव तद्धर्मरूपत्वादशुद्धस्यैव निवर्तकत्व*मित्युक्तं भवति, एतत्प्रतिकोटितया ब्रह्म स्वरूपेणाध्यासानुगुणमित्यत्रारोप्याविषयकत्वलक्षणशुद्धिरेवाभिप्रेता स्यात् , ततश्चारोप्याविषयमध्यासानुगुणमारोप्यविषयं तन्निवर्तकमिति व्याहतमित्यर्थः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेने ति । एतेन

तदेव स्वात्मना स्वनिवृत्त्यावा तामेव स्थापयतीति विपरीता पत्तिरिति । निवर्तकज्ञानप्रध्वंसोपि निवर्तिष्यत इति चेत्? तर्हि तत्तन्निवर्तकनिवृत्त्यनुवृत्तिप्रसङ्गेन ब्रह्मणो यावदात्मभाविन्यविद्या नुवृत्तिस्स्यादिति वैपरीत्यस्थैर्यापत्तिः। इत्यलं हिताहितविपर्यस्तचेतसां शोच्यानां निग्रहणेनेति ।

इति शतदूषण्यां निवर्तकानुपपत्तिः
त्रिचत्वारिंशो वादः ॥४३॥

———(*)———

वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं निवर्तकमित्ययमपि पक्षो निरस्तो वेदितव्यः । प्रासा प्रासविवेकेन वृत्तेरेव निवर्तकत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यथाश्रयमित्यादिभिरापात प्रतीत्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बकल्पनायामपि न निवृत्तौ प्रतिबिम्बकल्पनम्, तत्र तादृशस्यापि प्रमाणस्यादर्शनात् । नच तत्परिणामित्वादेव तत्र प्रतिबिम्ब कल्पना, जलपरिणामभूतायां करकायां प्रतिबिम्बादर्शनात् ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
निवर्तकानुपपत्तिभङ्गो नाम
त्रिचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४३॥

श्रीरस्तु ।

अथ चतुश्चत्वारिंशो वादः ।

———(*)———

सत्वानीव विरुद्धजातिजनुषा सिद्धानि सिद्धाश्रमे
वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विषयस्सर्वैर्निषेधैस्सह ।
तं रङ्गेशयमंगसंगिकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं
शान्तावद्यमनन्तमङ्गलगुणं देवं प्रपद्येमहि ॥

येयं ब्रह्मणः श्रवणमनननिदिध्यासनादिक्रमपरिणतविशदाद्वैतवाक्यार्थविज्ञानहेतुका निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरुच्यते, सा किमध्यासरूपा, नवा? पूर्वत्र कथं निश्शेषाविद्यानिवृत्तिः, अध्यासरूपायां तस्यां सत्यां तन्मूलाविद्याया अपि विद्यमानत्वात्, उपादानमन्तरेणोपादेयस्थित्ययोगात् । आत्मोपादाना सास्त्विति चेन्न;-आत्मनः परिणामित्वप्रसंगात् । सत्योपादानायाश्च सत्यत्वेन सद्वितीयत्वप्रसंगात् । नच दोषमन्तरेणाध्यासो भवतामपीष्टः, तथा सत्यविद्याकल्पनस्यैव निर्मूलत्वप्रसंगात् । यदि सा ब्रह्मवदविद्यावच्च उपादानरहिता, तदा

अध्यासरूपे ति । अध्यासो— रूपं यस्यास्साध्यासरूपा, मिथ्येति यावत् । कथ मिति । अविद्यातत्कार्ययोस्सत्वादित्यर्थः, अपिना कार्यविद्यमानत्वस्य समुच्चयात् । सत्योपादानायाश्चे ति । उपादानोपादेययोस्तुल्यसत्ताकत्वस्य तेनैवाङ्गीकारादिति भावः । नचे ति । दोषनिवृत्त्याध्यासनिवृत्तेर्दर्शनाद्यावदध्यासं दोषानुवृत्तिरास्थेयेति भावः । निर्मूलत्वप्रसङ्गा दिति । नच दोषत्वेन तत्कल्पनेऽप्युपादानत्वेन तत्कल्पनमस्त्विति वाच्यम्, अविद्यानिवृत्तिवदेव प्रपञ्चस्यात्मोपादानत्वसम्भवादिति भावः । यदी ति । निरुपादानत्वे अनादित्वादविद्यया सह स्थितिर्वाच्या, सा चानुपपन्नेत्यर्थः । नच निरुपादानत्वेऽपि नानादित्वम्, ब्रह्मज्ञानरूपवृत्तिसापेक्षत्वादिति वाच्यम्,— कार्यत्वे अविद्योपादानत्वनियमात् । नन्वविद्यानिवृत्तिरविद्योपादानैव, न ब्रह्मोपादाना, नापि निरुपादाना; नच निश्शेषाविद्यानिवृत्त्यसम्भवः, अविद्यानिवृत्तेरपि निवृत्तेः; इति शङ्कते—

कथं तथा सहाविद्या तिष्ठेत्। स्थिता वा किमिति पश्चान्नावतिष्ठते। निवृत्तिरपि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वैकप्रयोजकप्रयुक्तमिथ्यात्ववशान्निवर्तिष्यत इति निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न;- निवृत्तिनिवृत्तौ तन्मिथ्यात्वे च निवर्त्योन्मज्जनतत्सत्यत्वयोः प्रसंगात्। प्रागभावनिवृत्तिरूपस्य घटस्य निवृत्तावपि प्रागभावानुन्मज्जनवत्, जागरदशायां स्वाप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्य स्वाप्नप्रदीपस्य निवृत्तावपि स्वप्नान्धकारमिथ्यात्ववच्चानुन्मज्जनमिथ्यात्वयोस्सिद्धिरिति चेन्न;- घटतत्प्रागभावनिवृत्त्यात्मकस्य प्रध्वंसस्य स्वाप्नतेजस्तमोबाधकस्य जागरस्य च विद्यमानत्वेन तद्द्वयानुन्मज्जनमिथ्यात्वयोरुपपत्तेः। अत्र त्वविद्यातन्निवृत्त्योर्द्वयोरपि प्रत्यनीकमन्यन्न परिशिष्यते। अस्ति ब्रह्मस्वरूपमिति चेन्न;- तस्य तदुभयप्रत्यनीकत्वे तस्याद्यादिरवात्तयोः प्रागप्यारोपाभावप्रसङ्गात्। तथा च सति भेद

निवृत्तिरपी ति। निवृत्तिनिवृत्तेरपि कार्यत्वेनाविद्योपादानत्वावश्यम्भावात् अविद्यास्थितिरवर्जनीयैवेत्यभिप्रायेणाह–नेति। दूषणान्तरमाह– निवृत्तौ ति। तन्मिथ्यात्व इति। निवृत्तेर्मिथ्यात्वे प्रतियोगिन एव प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधरूपतया मोक्षकालेपि तत्तत्त्वेन प्रतियोगिरूपनिवर्त्यस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः। यद्वा-घटे विद्यमान एव घटो नष्ट इति भ्रमे सति तत्र प्रातिभासिकनिवृत्तिप्रतियोगिनस्सत्यत्वदर्शनादविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वे निवर्त्यसत्यत्वं स्यादित्यर्थः। निवृत्त्यैपेक्षयोत्कृष्टसत्ताकत्वमापाद्यमिति न व्यावहारिकसत्यत्वविद्धेरिष्टापादनं घटादिनिवृत्तिः पक्षसमेति बोध्यम्। स्वाप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्ये ति। इदं भावान्तराभावमतेन प्रदीपपरं तन्नियताभावपरं वा। प्रदीपस्य निवृत्तावपी ति। निवृत्तिपदं तत्प्रयोज्यमिथ्यात्वपरम्। स्वाप्नतेजस्तमोबाधकस्ये ति। बाधकपदं विरोधिपरम्। जागरपदं तत्कालीनाभावपरम्, भावान्तराभावमतेन जागरस्यैव तदभावत्वविवक्षया तत्परमेव वा। स्वाप्नतमःप्रतियोगिकाभावस्वाप्ननिवृत्तेर्मिथ्यात्वेपि न तमसस्सत्यत्वापत्तिः, जागरकालीनाभावप्रतियोगित्वेन तेजसो मिथ्यात्व

प्रतिभासादेर्निर्मुक्तत्वे सर्वप्रमाणविरोधो मोक्षशास्त्रानारम्भश्च, पूर्वं तदविरोधित्वे पश्चादपि तद्वैरासम्भवात् । कैवल्येन रूपेण पश्चाद्विरोध इति चेन्न;– कैवल्यस्य स्वरूपमात्रत्वे दत्तोत्तरत्वात् । स्वरूपातिरिक्तत्वे सत्यत्वे सद्वितीयत्वप्रसङ्गात्, तन्मिथ्यात्वे तत एवाविद्यास्थित्यवश्यम्भावात् । एतेन प्रयोजकं यदुक्तम्, तदपि दत्तोत्तरम् । अतएव न द्वितीयः, अनध्यासरूपाया निवृत्तेस्स्वरूपान्तर्भावादिविकल्पदुस्स्थत्वात् । अन्तर्भावे ब्रह्मणो ऽनादित्वेनाविद्याया नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । यद्यपि घटादेः स्वरूपमेव तत्प्रागभावनिवृत्तिरितिवत् ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मैवाज्ञाननिवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, तथापि स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपघटादेरिव स्वाज्ञाननिवृत्तिरूपब्रह्मणोपि तदनन्तरत्वावश्यम्भावे कादाचित्कत्वादयो दोषास्समुन्मिषेयुः । ननु पूर्वसिद्धभूतलस्वरूपमेव पश्चिमसिद्धघटादिनिवृत्तिरित्यभावापलापवादिभिरभ्युपगम्यत इति चेत् ?

सिद्ध्या तन्मिथ्यात्वसिद्धये प्रतियोगिनः प्रतिपक्षोपाधौ निषेधरूपत्वस्य, तत्रैककालिकत्वस्य वाऽनपेक्षणात् । तमसो मिथ्यात्वञ्च तेजोवज्जागरकालीनाभावप्रतियोगित्वादेवेत्यर्थः । अन्य दिति । प्रतियोगिन इति शेषः । तस्य तदुभयप्रत्यनीकत्वेपि अद्वैतसाक्षात्कारात्प्राङ् न तद्विरोधित्वमिति शङ्कामनूद्य परिहरति- पूर्व मिति । नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गा दिति । अविद्यास्वरूपस्यैव कदाप्यसम्भवादिति तात्पर्यम् । ननु कथं ब्रह्मणोऽविद्यानिवृत्तित्वम् ? तथासति घटस्यापि घटनिवृत्तित्वप्रसङ्गात्, अतो ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति पक्षस्यानुत्थितिरेवेति किं तद्दूषणगवेषणेनेत्याशङ्क्य, कथञ्चित्तदुत्थानं समर्थयन् दूषणान्तरमप्याह- यद्यपी त्यादिना । अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावरूपत्वाभावेपि ज्ञानप्रागभावप्रतिपादनयोग्याज्ञानशब्दबोध्यत्वमात्रेण भावरूपाज्ञानस्य ब्रह्मरूपज्ञानप्रागभावत्वाङ्गीकारेणवा तन्निवृत्तिरूपत्वं ब्रह्मणो घटदृष्टान्तेन उपपाद्यत इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु अन्यस्यासम्भवात् ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति वक्तव्यमिति विवक्षितम् ।

ननु कथं तदनन्तरत्वस्यावश्यकत्वम्? तन्निवृत्तेस्तत्साध्यत्वनियमात्, साध्यत्वस्य चानन्तर्यनियतत्वादिति चेत्? प्रागभावस्यैव क्षेमसाधारणसाध्यत्वस्य प्रवृत्त्यङ्गस्य सम्भवात्; इति चेन्न;— यस्मिन् सत्युत्तरक्षणे यस्य सत्त्वं यदभावे यदभावस्तत्तत्साध्यमित्यादिना हि क्षेमसाधारणं साध्यत्वं निरुच्यते, तच्च प्रागभावादौ सम्भवत्येव, मङ्गले सति विघ्नप्रागभावः, तदभावे तदभाव इति सत्त्वात्; नच प्रकृते तथा सम्भवः, अविद्याभावे ब्रह्माभावासिद्धेः। ननु तत्साध्यत्वाभावेऽपि तन्निवृत्तित्वमस्तीति चेन्न;— तथाऽदर्शनात्। किञ्च तदानन्तर्याभावे तत्समानकालीनतया ब्रह्मणस्तद्विरोधित्वाभावेन तन्निवृत्तित्वमनुपपन्नमेव। आदिपदेनाविद्योपादानकत्वादिकं विवक्षितम्। अपिच- एवं ब्रह्मणोऽविद्यानिवृत्तिरूपत्वाभ्युपगमे ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्याया न स्यात्, ब्रह्मणस्सदातनत्वेन ज्ञानसाध्यत्वासम्भवात्, ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वात्।

अत्राह नवीनः-- येन विना यत्तिष्ठत्येव यस्मिन् सति च न तिष्ठति, तत्तन्निवर्त्यम्, अविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानेन साध्येत्युपचर्यते, इति। तदसत्, एवं पारिभाषिकनिवर्त्यत्वनिर्वचनेऽपि तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यस्यानुद्धारात्। अविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्ध्यर्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति चेत्? न तावत् तदविद्यास्वरूपमेव, अनादित्वेनासाध्यत्वात्। नापि तदतिरिक्तम्, सत्यत्वे अद्वैतहानेः मिथ्यात्वे तस्यानिवर्त्यत्वे तदर्थं तदुपादानाविद्यास्थित्यवश्यम्भावात्, निवर्त्यत्वे च तस्यापि निवर्त्यत्वादनवस्थितनिवर्त्यत्वपरम्परासिद्धये तत्त्वज्ञानस्याविनाशितया तदुपादानाज्ञानस्यावस्थितिप्रसङ्गात्। किञ्चाविद्यायाः ब्रह्मरूपनिवृत्तिप्रतियोगित्वस्य सिद्धत्वात् ब्रह्मणो ज्ञानोत्तरकालीनत्वसिद्धये ज्ञानार्थप्रवृत्तिरित्युपपन्नम्, तच्च न सम्भवति, ज्ञानोत्तरकालीनत्वस्यापुरुषार्थत्वात्। किञ्च तिष्ठत्येवेत्येवकारेणाविद्याभावो व्यावर्तनीयः, स च कथं व्यावर्तनीयः? ब्रह्मस्वरूपस्य तस्यानादित्वात्। ननु तद्व्यावृत्तिरतदभाव एव, अतोऽविद्याभावस्य व्यावृत्तिरविद्यैवेति कथमविद्याभावस्य न व्यावर्त्यते ति चेन्न;— अविद्याया मानाभावेन ब्रह्माभावत्वासिद्धेः। तदभावप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकाभावत्वनियमादविद्याया ब्रह्माभावरूपब्रह्मप्रतियोगिकाभावत्वं वाच्यम्; नचायं नियमोऽसिद्धः, घटत्वस्य घटान्योन्याभावाभावत्वेऽपि घटान्योन्याभावस्य घटत्वाभावत्वासिद्धेरिति वाच्यम्,— घटान्योन्याभावे घटत्वं नास्तीति व्यवहारस्य घटान्योन्याभावविषयतया घटान्योन्याभावस्य घटत्वाभावरूपत्वादिति चेन्न;—

अप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः । ध्वंसप्रतियोगी न ध्वंसात्यन्ताभाव इत्यपि नियम दर्शनेन ब्रह्मरूपध्वंसप्रतियोग्यविद्यायास्तदभावत्वासिद्धेश्च । नचाविद्याया ब्रह्म प्रागभावत्वं शङ्कनीयम्, मानाभावात् । ध्वंसप्रतियोगिनस्तत्प्रागभावत्वनियमो ऽस्तीति चेन्न;– अप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः । प्रतियोगिसमानकालीनत्वाच्च न प्रागभावत्वम् । ब्रह्मणस्सर्वदा सत्त्वेन कदाचिदपि ब्रह्म नास्तीत्यबाधितव्यवहारा सिद्धेः न ब्रह्मप्रतियोगिकसंसर्गाभावसम्भवः । नच विद्यमानत्वाभावो व्यावर्त्यः, तद्विद्यमानत्वाभावापेक्षया तदभावस्यैव लघुत्वेन तस्यैव लक्षणानुप्रवेशात् । स्वा धिकरणक्षणोत्तरयावत्प्रागभावकालसम्बन्धि यदिति येन विना यत्तिष्ठत्येवेत्यस्यार्थ इति विवक्षितमिति चेन्न;– एवमपि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तक वृत्तिरवच्छेदकैवेति मते असम्भव एव, ब्रह्मणः प्रागभावाप्रतियोगित्वात् । किञ्चैवमविद्यायास्सर्व प्रागभावप्रतियोगिनिवर्त्यत्वापत्तिः, अविद्यायाः यावद्घटादिप्रागभावकालवृत्ति त्वात्, घटादिसमानकालीनब्रह्मरूपाभावप्रतियोगितया यस्मिन् सति यन्न तिष्ठ तीत्येतत्तत्वस्यैव, घटादौ सत्यप्यविद्यमानत्वादिति चेन्न;– यस्मिन् सति न तिष्ठती त्यनेन यदुत्तरकालीनध्वंसप्रतियोगीति विवक्षितत्वात् । ननु यदुत्तरकाले विद्य मानत्वाभाव एव विवक्षितः; नच घटोत्तरकाले ऽविद्याया विद्यमानत्वाभाव इति चेन्न;– विद्यमानत्वाभावस्य व्यावहारिकस्याविद्याकाले प्रतियोगिना साक विरोधेनासम्भवात्; तदुत्तरकाले चोपादानविरहादसम्भवात् । सर्वोपप्लवादि श्रुतिबलाच्च विद्यमानत्वाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तस्य च घटोत्तरकाले सत्त्वात्तद विद्याया घटादिनिवर्त्यत्वं स्यादेव । किंच– मोक्षदशायां परोक्षवृत्त्यभावात् अ- विद्याया अप्यभावात् येन विना यत्तिष्ठत्येवेत्यसिद्धम् । ननु येन विनेत्यत्र प्राग- भावो विवक्षित इति चेन्न;— एवमपि घटस्य मुद्गरादिनिवर्त्यत्वाभावापत्तेः, मुद्गरप्रागभावकाले घटावस्थाननियमाभावात् घटप्रागभावकाले घटस्यासत्त्वात् । ननु येन विना यत् स्वोत्पत्त्युत्तरकाले तिष्ठत्येवेति विवक्षितमिति वाच्यम्, तथा सत्यविद्याया उत्पत्त्यभावेन निवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गात् । ननु येन विना यत् स्वाधि करणोत्तरक्षणे तिष्ठत्येवेति विवक्षितमिति वाच्यम्, एवमपि घटस्य प्रागभावस्य घटस्य निवर्त्यत्वापत्तेः । किंच– यस्मिन् सति यन्न तिष्ठतीत्यस्य यदधिकरण क्षणोत्तरक्षणवर्त्यत्यन्तप्रतियोगीति हार्थः । स च प्रकृते न सम्भवति, अविद्या

निवृत्तिकाल एवाऽऽविद्यकस्य कृत्स्नस्यापि निवृत्त्या ज्ञानाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्याभावात्। नन्वविद्यानिवृत्तिसाध्यत्वादाविद्यकनिवृत्तेः कालस्य नाविद्यया सह निवृत्तिः, किन्त्वनन्तरमेवेति ज्ञानस्य द्वितीयक्षणोऽस्त्येवेति चेन्न;— अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्योर्ब्रह्मस्वरूपतया कार्यकारणभावासिद्धेः। घटकीभूतोत्तरक्षणस्योत्तरक्षणाभावेन तस्य निवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च। ननु यस्मिन् सति यन्न तिष्ठतीत्यनेन उत्तरकाले न विवक्षितः, येन तदभावाद्दोषस्स्यात्, किन्तु यद्यत्तत्प्रागभावकालयोरविद्यमानाभावप्रतियोगीति विवक्षितमिति चेन्न;— ज्ञानतत्प्रागभावकालयोर्ब्रह्मणो विद्यमानत्वेनाविद्यायास्तत्कालाविद्यमानाभावप्रतियोगित्वाभावेन तन्निवर्त्यत्वासम्भवात्।

यदप्याह— यस्मिन् सति यस्य अग्रिमक्षणे सत्त्वं यद्व्यतिरेके चाभावस्तत्तत्साध्यम्, आत्मस्वरूपाविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञाने सति सत्त्वं तद्व्यतिरेके चाभावः, तत्प्रतियोग्यविद्याया एव तदभावरूपत्वात्तस्या ज्ञानात्पूर्वं कल्पितायाः विद्यमानत्वात्; नच यद्व्यतिरेके असत्त्वमिति कार्यमत्राभाव उच्यते, तचाविद्यानिवृत्तेः नास्ति, तस्यास्सदात्मरूपत्वादिति वाच्यम्;— यस्य सत्त्वाभावः इत्यस्माद्यस्याभाव इत्यस्यैव लघुत्वात्। तस्मान्नित्यसिद्धसत्यात्मस्वरूपैव मुक्तिर्ज्ञानसाध्येति। अत्र ब्रूमः;— अविद्याया ब्रह्माभावत्वे मानाभावः। नच तदभावप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकाभावत्वनियमः, अप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः। नच घटस्य घटात्यन्ताभावाभावत्वं कथं सिद्ध्येदिति वाच्यम्;— घटवति भूतले इह घटाभावो नास्तीति व्यवहारस्यातिरिक्ताभावविषयत्वे गौरवात्, घटविषयत्वमिष्यते, ब्रह्मणस्सदा सर्वत्र सत्त्वेन इहेदानीं ब्रह्म नास्तीत्यबाधितव्यवहारासिद्धेः न ब्रह्मप्रतियोगिकाभावत्वसम्भवः। किंच यदभावे यदभावः इत्यत्र किमभावमात्रं विवक्षितम्, उत प्रतियोगिविरोध्यभावः? नाद्यः, प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः परस्परसाध्यत्वापत्तेः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतत्प्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्। किंचैवं मोक्षसाधनत्वस्य केवलान्वयित्वापत्तिः। न द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपाया निवृत्तेरविद्यालक्षणप्रतियोगिविरोधित्वाभावात्। ननु विरोध्यभावो विवक्षितः; नच पूर्वोक्तदोषः, कैवल्यविशिष्टस्य निवृत्तिरूपत्वात्, तस्य च विरोधित्वादिति चेन्न;— तथा सति क्षेमसाधारण्यप्रसङ्गेन

किमनेन, अस्माभिः तत्रापि घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्य पराभिमतघटाभावाविनाभूतभावान्तरात्मककालविशेषसंसर्गतन्मूलपरिणामादेः प्रत्यक्षसिद्धस्य भूतलावस्थाविशेषस्य यथायथं घटाभावत्वाभ्युपगमात्तस्य घटसंसर्गोत्तरभावित्वेन पूर्वसिद्धत्वासिद्धिः । नन्वभाववादिनोपि कार्यप्रागभावस्य कारणाश्रयत्वात्कारणेपि कार्य

---

*पादनवैयर्थ्यात्कैवल्यविशिष्टब्रह्मस्वरूपस्य साध्यत्वं हि कैवल्यस्य साध्यत्वे पर्यवस्यति, तस्य च साध्यत्वं घटादिवदेवोपपद्यत इति । किंच कैवल्यस्य स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावयोरुक्तदोषाः प्रादुष्युः ।

किंचैवमविद्या ब्रह्मणा सह भिन्नसत्ताकत्वेन विरोधाभावादद्वैतसाक्षात्कारात्प्रागिवानन्तरमपि स्यादेवेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । किंच— दुःखानुत्पादस्य दुःखाविरोधित्वभ्रमे न हि कश्चित्प्रायश्चित्तादौ प्रवर्तते, ततश्चानादिसहचरितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोरविद्याब्रह्मणोरविरोधित्वे ज्ञायमाने कथं कश्चिदपि ब्रह्मस्वरूपाविद्यानिवृत्त्यर्थं श्रवणादौ प्रवर्तेत । किंच- ब्रह्मणस्सिद्धत्वेन इच्छाया असिद्धगोचरत्वनियततायास्तत्रासम्भवात् न तदर्थं श्रवणादौ प्रवृत्तिसम्भवः । उत्तरकालदुःखप्रागभावसम्बन्धस्यासिद्धत्वात्तदर्थं प्रायश्चित्तादौ युज्यत एव प्रवृत्तिः । न च प्रकृतेपि ब्रह्मण उत्तरकालीनसम्बन्ध एव साध्यः, तत्त्वज्ञानाभावेपि ब्रह्मणो नित्यतया उत्तरकालसम्बन्धस्यापत्तेः । प्रायश्चित्ताकरणे चोत्तरकालदुःखस्यैवोत्पत्त्या दुःखप्रागभावो न स्यादेवेति युज्यत एव तदर्थिनः प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । किंच तत्त्वज्ञाने उत्पन्ने अविद्याया अविद्यमानत्वेन तत्कार्यकालस्याप्यविद्यमानत्वेन कथं तत्कालसम्बन्धस्य साध्यता ? ननु कथं दुःखप्रागभावोत्तरकालसम्बन्धस्यासिद्धता ? प्रतियोगिनोरेव सम्बन्धत्वात्, तयोश्च प्रतियोगिनोस्सिद्धत्वादिति चेन्न;— स्वस्य दुःखप्रागभावोत्तरकालसम्बन्धस्यासिद्धतया तदर्थिनः प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसम्भवात् ।

घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्येति । प्रत्यनीकता, रूपं— धर्मो, यस्य तत् प्रत्यनीकतारूपम्, तच्च कालविशेषसंसर्गादेर्विशेषणम् । घटाभावाविनाभूतेति । घटाभावाधिकरणत्वेन पराभिमतदेशनिष्ठेत्यर्थः । परिणामादेरित्यादिपदेन तदानीन्तनद्रव्यान्तरसंयोगादिकं गृह्यते । तथावस्थाविशेषस्य समानाधिकरण

प्रागभावस्य सम्बन्धोऽभ्युपगतः, सम्बन्धिनः प्रागभावस्य निवृत्तौ च तत्सम्बन्धनिवृत्तिरास्थेया, सा च सम्बन्धनिवृत्तिः कारणस्वरूपानतिरेकिणीष्टा च, कार्यन्तु दृश्यमानं स्वप्रागभावस्यैव निवृत्तिः, एवं कार्यकारणयोस्सम्बन्धोपि स्वप्रागभावानिवृत्तिरेवेति परिशेषात् पूर्वसिद्धकारणस्वरूपमेव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्धनिवृत्तिरिति ; तदप्यसत् , कार्यतत्प्रागभावयोः कारणेन सह स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धमनभ्युपगच्छतां पुरतो नेदं चोद्यम् । अभ्युपगच्छतामपि कार्यसम्बन्धप्रागभावः कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध एवेति तस्य तन्निवृत्तित्वं युक्तम् । कार्यमेव वा स्वप्रागभावतत्सम्बन्धयोरप्यभावो भवतु, विरोधाविशेषात् । यथैक एव प्रध्वंसः कार्यतत्प्रागभावयोः प्रतिपक्ष इत्यादि स्वयमूह्यम् । ननु भवतामप्यविद्यानिवृत्तिः पूर्वसिद्धजीवस्वरूपाविर्भाव एव, " स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत " इति श्रुत्यनुसारात् , तद्वद्ब्रह्मस्वरूपाविर्भाव एवास्माकमविद्यानिवृत्तिरस्त्विति चेन्न ;– संसारदशायामनाविर्भूतानेकाकारगोचरस्याविर्भावशब्दार्थस्य धर्मभूतज्ञानविकासविशेषस्य पूर्वं कर्मणा प्रतिबद्धस्य पश्चात्तन्निवृत्तौ स्वरूपानुबन्धित्वादनिवर्तनीयस्यास्माभिरभ्युपगमात् । भवतस्तु निराकारे ब्रह्मणि नित्याविर्भूतज्ञप्ति[व्यक्ति]मात्रस्वरूपे नापूर्वः कश्चिदाविर्भावः । ननु ब्रह्माकारविवर्तान्तःकरणवृत्युपलक्षितस्वरूपेणापूर्वेण ब्रह्म स्वाज्ञाननिवृत्तिः, कारणविनाशाच्चोपलक्षकान्तःकरणवृत्तिनाशे

विशेषणम् । नेदं चोद्य मिति । प्रागभावसम्बन्धस्य प्रागभावाभिमततया प्रागभावनिवृत्तिरूपस्य कार्यस्यैव स्वप्रागभावसम्बन्धनिवृत्तिरूपत्वादित्यर्थः । अभ्युपगच्छता मिति । कार्यसम्बन्धप्रागभाव एव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध इति योजना । तस्य– कार्यसम्बन्धस्य । तन्निवृत्तित्वम्– कार्यप्रागभावसम्बन्धनिवृत्तित्वम् । स्वरूपानुबन्धित्वादनिवर्तनीयस्ये ति ।

तदुपलक्षणाभावेन न सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गावकाश इति चेत् ? तदप्यतिमन्दम्, उपलक्षणस्वरूपस्यैव निष्कर्षवशान्निवृत्तिरूपत्वप्रसङ्गेनाध्यासरूपविकल्पानुप्रवेशात्, तस्य च दूषितत्वात् । उक्तानां च विकल्पोत्तराणां तथाविधान्तःकरणवृत्तिनाशे तन्मूलोपलक्षणनाशे च तुल्यप्रसरत्वात् । बहिर्भावे तु सद्वितीयत्वापत्तेः । समुच्चये विरोधात् । आकारभेदकल्पनेऽनवस्थानात् । आकारैक्ये भेदाभेदयोरैक्यप्रसङ्गात् । किंच बहिर्भावे च सा किमनादिरुतादिमती? पूर्वत्र नित्यमविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः । उत्तरत्र कारणाभावात् कार्या

कर्मनिबन्धनत्वाभावोऽनिवर्तनीयत्वं च "स्वेन रूपेण" इत्यनेन विवक्षितमिति भावः । तदुपलक्षणाभावेने ति । उपलक्षककाकाधीनोत्क्रमणत्ववदशाप्युपलक्षकवृत्त्यधीनः कश्चिद्धर्मविशेषः उपलक्षणशब्देन विवक्षितः । अत एवाह— **तन्मूलोपलक्षणविनाशेचे ति** । बहिर्भाव इति । ननु भावाद्वैताङ्गीकारादभावेन सद्वितीयत्वं न दोषायेति चेन्न;- अद्वितीयश्रुतेस्सङ्कोचप्रसङ्गात् । तदङ्गीकारे च मानान्तरश्रुत्यन्तराविरुद्धविषयत्वमेव युक्तम् । नन्वन्तर्भावाप्रबहिर्भावप्रयुक्तो दोषः, बहिर्भावाभावान्तर्भावप्रयुक्तो दोष इति शङ्कामनूद्य परिहरति- **समुच्चय इति** । अन्तर्भावबहिर्भावयोः सत्त्वे उभयप्रयुक्तदोषस्स्यात्, नत्वन्यतरेण इतरप्रयुक्तदोषनिरास इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपेणैवैकस्यान्तर्भावबहिर्भावयोः कल्पने विरोधः, ननु किञ्चिदाकारविशिष्टरूपेण तत्कल्पने, इत्याशङ्क्य, किं केन चिदाकारेणान्तर्भावः आकारान्तरेण बहिर्भाव इत्यन्तर्भावबहिर्भावप्रयोजकाकारभेद इष्यते, उतैक एवाकार उभयप्रयोजक इति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति— आकारभेदे ति । तयोरप्याकारयोरन्तर्भावबहिर्भावान्यतराङ्गीकारे तत्तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गेन समुच्चयस्यैवाङ्गीकर्तव्यत्वात्, तत्र च विरोधपरिहाराय तत्राप्याकारभेदो वाच्यः, तत्रापि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति— **आकारैक्य इति** । अन्तर्भावबहिर्भावपदाभ्यामभेदभेदौ विवक्षितौ । तयोर्भेद एकेनाकारेण विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्योपपादनासम्भवात्तयोरैक्यं स्यादिति भावः । किंचे ति । सा- अविद्यानिवृत्तिः । नित्य मिति । कदा

भावः; नहि मिथ्याभूतमविद्यादिकं सत्यभूतायास्तस्याः कारणं सम्भवति, असत्यात् सत्योत्पत्तेरन्यत्र दूषणात् । नच सत्यं ब्रह्मैव तत्कारणमस्त्विति वाच्यम्;— तदनादित्वप्रसङ्गेन प्रागुक्तोपद्रवात् । नहि विगलितशबलभावं ब्रह्मैव तत्कारणम्, शबलभावविगलनस्यैव कारणान्वेषणेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । नन्वविद्या निवृत्तिर्न सती ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात्; नापि सदसदात्मिका, व्याघातादिदोषशतोन्मेषात्; नच सदसद्विलक्षणा, सदसद्विलक्षण निवृत्त्यात्मकत्वव्याघातात्; अतः परिशेषादसती वा, तामपि कोटिं परित्यज्य पञ्चमप्रकारो वा? भावाभावयोरेव हि सदसदादि प्रकारा निवृत्तयः । सदसद्विलक्षणह्याज्ञानम्, तन्निवृत्तिश्च प्रमाण सिद्धेति सदसदनिर्वचनीयाज्ञानानुसारेण यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात् सदसदादिसर्वप्रकारविलक्षणा तन्निवृत्तिः कल्प्यत इति किं

प्यविद्यातत्कार्ययोरुपलम्भो न स्यादित्यर्थः । किंच ब्रह्मव्यतिरिक्तायाः पारमार्थिकाया जन्याया निवृत्तेरभ्युपगमेपि भिन्नसत्ताकायाः अविद्यायास्तया सह विरोधाभावान्निवृत्त्युत्पत्तावप्यविद्या तिष्ठत्येवेति अनिर्मोक्षप्रसङ्गः । व्याघातादीति । व्याघातपदेन सत्त्वासत्त्वयोरस्वरूपतो विरोधो दर्शितः । आदिपदेनाद्वैतश्रुति विरोधादयो विवक्षिताः । नचे ति । मोक्षदशायां यावत्प्रपञ्चनिवृत्तेर्वक्तव्यतया निवृत्तेर्मिथ्यात्वे स्वप्रतियोगित्व वक्तव्यम्, तच्च व्याहतमित्यर्थः । ननु सत्त्वमसत्त्व मिथ्यात्वं वा स्यात्, कथं पञ्चमप्रकारत्वमित्यत्राह— भावाभावयो रिति । सदसतोरित्यर्थः । आदिपदेन मिथ्यात्वं विवक्षितम् । सतो घटादेस्सद्रूपा मिथ्यारूपा च, निरुपाख्यस्य निरुपाख्येत्यर्थः । ननु कथं सद्विलक्षणाया असद्विलक्षणायाश्च निवृत्तेस्सदसद्विलक्षणत्वम्, व्याघातादिति चेन्न;- सदसद्विलक्षणत्वेपि मिथ्यावैलक्षण्यसम्भवात् । ननु दृष्टानुसारेण सत्त्वमनिर्वचनीयत्वं वा स्यात्, यदिच तथा नेष्यते, तर्हि निवृत्तिरसत्येव स्यादित्यत्राह- तन्निवृत्ति रिति । सदादिरूपत्वस्यासम्भवात् व्याघिरोधाभ्यां मामा

नोपपन्नमिति चेत् ? अहो परापादनीयमात्मनः परिवादमात्मनैवाविष्कृत्य वैदग्ध्यमभिनयसि । तथाहि- कोटित्रयस्य भवतैव दूषितत्वात् अल्पशेषं कृतं शत्रुकार्यम् । यत्त्वसतीत्युक्तम्, तत्र भावान्तराभावनयेन भावान्तरविवक्षायां सद्वितीयत्वप्रसङ्गः । अतिरिक्ताभावविवक्षायांच सद्वितीयत्वं तेनैव भावेन तत्प्रतियोगिना च सत्यत्वेव दुस्त्यजम् । अभाववादिनां सत्यस्यैवाभाव प्रतियोगित्वात् । निरुपाख्यविवक्षायांच तस्याश्शशशृङ्गादिवद्कादाचित्कत्वप्रसङ्गः । ततश्च पूर्ववत् सर्वदैवाविद्यानिवृत्तिरनिवार्येत्यसंसारः । तस्यास्संसारस्य चाविरोधे अनिर्मोक्षः । परमार्थतस्सर्वदा संसाराभावात् तत एव परमार्थमोक्षाभावश्चेति नानिष्टप्रसङ्गाविमाविति चेन्न;— व्यावहारिकबन्धमोक्षव्यवस्था भङ्गस्यैव प्रसज्यमानत्वात् । तामपि व्यवस्थां परित्यजतः लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गः । किंच अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे नित्यमविद्यासद्भावप्रसङ्गः । ननु घटप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वेपि घटादेः कादाचित्कत्ववदविद्याप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वेप्यविद्याकादाचित्कत्वमुपपद्यत इति चेन्न;— घटप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वाभावात् । स ह्यभावात्मकोपि तत्कालीनतया प्रमाणतस्सिद्धः । अन्यथा घटनित्यत्वस्यापि दुर्निवारत्वात् । असद्रूपमेव घटप्रध्वंसमभ्युपेत्य दूषणं ब्रूया इति चेन्न;— शमलं भक्षय शापितोसि गुरु-

---

णिकार्यविलक्षणानिर्वचनीयवत् तद्विलक्षणतन्निवृत्त्यङ्गीकारो युक्त इत्यर्थः । किम सतीत्यनेन भावरूपत्वम्, उत निरुपाख्यत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्य आद्यं दूषयति- तत्रेत्यादिना अभावप्रतियोगित्वा दित्यन्तेन । सद्वितीयत्वप्रसङ्ग इति । मिथ्यात्वस्य पूर्वोक्तन्यायेनासम्भवादिति भावः । तेनैवे ति । पूर्वोक्त न्याय एव विवक्षितः । तत्प्रतियोगिने त्यत्र हेतुमाह- अभाववादिना मिति । ध्वंसस्य निरुपाख्यत्वमनभ्युपगच्छतां तदन्यूनसत्ताकस्यैव तत्प्रतियो

णेत्याविवदशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे वा त्वयैव दूषणमनुमतमिति किमस्माकं तत्समर्थनेन । पञ्चमीं कोटिमाटीकमानस्यापि ते न काचिद्धतिः । सा हि माध्यमिकगोष्ठीमध्ये भवन्तमध्यारोप्यानिर्वचनीयाग्रहविशिष्टं च सद्वितीयं ब्रह्म विलुपन्ती अप्यन्तवादवारवाणमवधूयान्तर्गतं प्रकाशयेत । ते ह्येवमाहुः—" न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥ " इति । नचैकदेशवैषम्याद्विशेषः, पञ्चमकोटिपरिग्रहस्य भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन समस्तभवत्सिद्धान्तावस्कन्दात्॥ व्यवस्थाहेतूनामपि व्यावहारिकत्वेनाव्यवस्थितत्वस्यैव व्यवस्थितत्वात् । नच यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायस्यात्रावकाशः, आनुरूप्यस्याविरोधित्वरूपत्वे सदसदनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तेरप्यनिर्वचनीयरूपत्वप्रसङ्गात् । विरोधिरूपत्वे त्वनिर्वचनीयत्वप्रत्यनीकत्वस्य

णेत्यादिरित्यर्थः । अशक्यत्वा दिति । अभ्युपगमस्येति शेषः । दूषणमनुमतमिति । अभ्युपगममापादयता त्वया तथा स्वरूपानङ्गीकाराद्दूषणमनुमतमेवेत्यर्थः । यद्वा निवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वतदतिरिक्तत्वपारमार्थिकत्वपञ्चमप्रकारत्वान्यतरपक्षमेव समर्थयता त्वया अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे दूषणमनुमतमेवेत्यर्थः । अविशिष्ट मिति क्रियाविशेषणम् । अविशेषेणेत्यर्थः । अन्तर्गत मिति । त्वत्स्वान्तान्तर्गतं त्वद्गुरुत्पक्षपातमित्यर्थः । यद्वा कञ्चुकपिहितं बौद्धत्वमित्यर्थः । नचे ति । किंचित्साम्यमात्रात्स्वमतप्रवेशापादनेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । व्यवस्थाहेतूना मिति । प्रातिभासिकव्यावृत्तव्यावहारिकव्यवस्थासिद्धये हि व्यावहारिकसत्यत्वमिष्यते, तदङ्गीकारेपि व्यवस्थाया असिद्धेर्न प्रपञ्चस्यापि व्यावहारिकत्वमेष्टव्यम्, तन्निवृत्तिवदेव पञ्चमप्रकारत्वसम्भवादित्यर्थः । आनुरूप्यस्ये ति । अविरोधित्वम्— सजातीयत्वम् । विरोधिरूपत्व इति । विजातीयत्वरूपत्व इत्यर्थः । निवृत्तेस्सदसदनिर्वचनीयाविद्याकल्पनं प्रत्यानुकूल्यं विजातीयत्व एव सिध्यति, सजातीयत्वे यावन्मिथ्यावस्तुनिवृत्त्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

किञ्च निवृत्तेः प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वाभावे तद्विरोधाभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। नच निवृत्तित्वेनैव प्रतियोगिना साकं विरोधः, घटे विद्यमान एव प्रातिभासिक रूपायास्तन्निवृत्तेर्दर्शनात् । नच भिन्नसत्ताकत्वाभाव एव विरोधप्रयोजकः, लाघवेन तुल्यसत्ताकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । किंचास्या निवृत्तेरध्यस्तत्वे पञ्चम प्रकारत्वभङ्गः, अनध्यस्तत्वे प्रकाशाभावप्रसङ्गः, स्वतस्संविद्रूपत्वविरहात्तदध्य स्तत्वविरहाच्च ; संविदतिरिक्तस्य दृग्दृश्यसम्बन्धनिराकरणेन संविदध्यासादेव हि प्रकाशं ब्रूषे । यदि चान्यसम्बन्ध इष्यते, किं परार्थे घटादिना ।

अत्र पञ्चमप्रकारमुपपादयन् यदाह नवीनः— *अविद्यानिवृत्तिर्नात्मा*, अभावत्वात्, किन्तु पञ्चमप्रकारा, सा च न पुरुषार्थः, सद्विलक्षणत्वादसुख त्वाच्च; किंच आत्मैव परमानन्दः पुरुषार्थः; नचैवमविद्यानिवृत्तेरप्रार्थ्यत्वात्त दुपायज्ञानप्रयासो व्यर्थः, पुरुषार्थप्रतिबन्धकनिवृत्तित्वेन तस्याः काम्यमानत्वात् ; नन्वविद्या किं प्रतिबध्नाति ? नतावन्मोक्षस्वरूपम्, तस्यात्मस्वरूपतया सदानपायात् ; नापि तज्ज्ञानम् , तत एवेति चेन्न ;— आनन्दात्म स्वरूपो हि मोक्षः, अनर्थश्च दुःखात्मा तत्प्रतिकूलः, अविद्या च तद्धेतुः, एवञ्च आनन्दात्मकब्रह्मविपरीतानर्थदर्शनेन नित्यात्मभूतोपि मोक्षोऽसत्कल्पो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यो बभूव, ततश्चाकृतार्थता, निवृत्ते चाज्ञाने निरस्तनिखि लानर्थपरमानन्द आत्मा ऽऽप्यत इवेत्यविद्यानिवृत्तिरपुरुषार्थोपि काम्यत इति । तत्र किमिदमाप्यत इवेति? किमपारमार्थ्यं विवक्षितम् , उत सादृश्यम्? नाद्यः, ब्रह्मणो नित्यसत्यात्। पूर्वमनवाप्तत्वे सति इदानीमाप्तत्वं नास्तीति चेत् ? तर्ही दानीमाप्यत इति बुध्युत्पत्तये निवृत्तिः काम्यत इत्यायातम् । तत्र सा किं ब्रह्म स्वरूपमेव, उत वृत्तिः? *नाद्यः, तस्य नित्यसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, अविद्यायां* निवृत्तायां कारणाभावेन वृत्त्युत्पत्तेरयोगात् । न द्वितीयः, असत्त्वादेव । तस्मा त्पुरुषार्थसाधनत्वरहिताया निवृत्तेस्स्वतः पुरुषार्थत्वाभावे काम्यत्वमेव न स्या दिति श्रवणादौ न कश्चित्प्रवर्तेत । *यदुक्तमनर्थदर्शनेन नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यो* बभूवेति; तत्स्ववचनव्याहतम् , अविद्याधीनतिरोधानेन हि कर्तृत्वाद्यध्यासरूपा नर्थसम्बन्धं ब्रूषे, नास्तीति व्यवहारयोग्यतामेव च तिरोधानम् ।

निर्वचनीयत्वेन सदसत्त्वसमुच्चयकोटिबहिर्भावायोगात् । तस्याश्च दूषितत्वात् । यदा च भवदभिमता सदसद्विलक्षणकोटिरपि निशित तर्कशूलकोटिमारोपिता तदा कैव कथा निर्विशेषपरब्रह्माधिष्ठानानिर्वचनीयभावरूपाज्ञानविक्षेपात्मकव्यतिरिक्तजडरूपाहमर्थाहङ्कारवृत्तिविशेषरूपमिथ्यास्वरूपतत्त्वमस्यादिवाक्यलक्षणप्रभवब्रह्मात्मैक्यविज्ञानकृतसदसदनिर्वचनीयविश्वनिवृत्तिरूपाया गन्धर्वनगरगोपुराधिरूढगगनारविन्दमकरन्दपानमदभरमन्थरवन्ध्यासुतशुभकरतलकलितखरविषाणकोदण्डकोटिघटितकमठरोमशिञ्जनीनिर्यन्निर्यदैन्द्रजालिकशरशलाकाकृतभविष्यद्देवदत्तपुत्रशिरश्छेदसोदराया दुरभिलपकारकज्ञापकायाः पञ्चम्याः कोटेरित्यलमपरिणतभणितिपरिहसनेनेति ॥

इति शतदूषण्यां निवृत्त्यनुपपत्तिः

चतुश्चत्वारिंशो वादः ॥४४॥

अत्रायमस्मदाचार्याणां संग्रहः—

" निवृत्तेश्चेत्सदन्यत्वमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ।
निवृत्तेर्यदि सत्यत्वमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥
सत्ताभेदाविरोधो न प्रतियोग्यनुयोगिनोः ।
मिथ्याकार्यं विना ऽविद्या न तिष्ठेत कदाचन ॥
पक्षानुरूपशालिना सत्तासाम्यं न विद्यते ।
गौरवाद्भिन्नसत्ताया विरहो न प्रयोजकः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां निवृत्त्यनुपपत्तिभङ्गो नाम

चतुश्चत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४४॥

श्रीरस्तु ।

अथ पञ्चचत्वारिंशो वादः ।

——(*)——

यन्नामानि परोरजांसि गृणतां याहच्छिकैर्देहुभिः
दुर्लङ्घोऽप्युपयाति गोष्पदतुलां संसारवारांनिधिः ।
दूरे नित्यमसीमभूमकतया वाचां यदाचक्षते
तद्वन्देमहि सर्वशब्दविषयं त्र्यय्न्तवेद्यं महः ॥

स्वादीभिधानमपनीय परादनुवानेकसज्जनाम कथकैर्यदकारि मूलैः ।
तन्नामवर्गपरिरक्षणलब्धवर्ण सङ्कीर्तयामि सततं कविवादिसिंहम् ॥
समस्तवचसां लक्ष्यमपि मुख्यं समर्थयन् ।
चिरं ब्रह्म चिरं जीयाच्छ्रीनिवासगुरुर्महान् ॥

यन्नामानी ति । परोरजांसीत्यस्य रजसो दूरे विद्यमानानीत्यर्थः । " कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' इति बहुलग्रहणात्समासः । परश्शतमित्यत्र बहुल ग्रहणात्समास इति कैयटोक्तेः । पर इति च व्यत्ययेनासिप्रत्ययः । परस्ता दित्यर्थः । " यत्र सप्तर्षीन् पर एवमाहु " रित्यत्र भाष्ये व्यत्ययेन परशब्दा दसिप्रत्यय इति भट्टभास्करेणैवाभिधानात् । अथवा शब्दोऽव्यय वैदूर्यवचनम् । " परो दिवा पर एने " त्यत्र भाष्ये परशब्दोयमन्तोदात्तसकारान्तोऽव्ययं वैदूर्य माचष्ट " इति भट्टभास्करेणैवाभिधानात् । वारां निधिरित्यत्र दिवस्पतिः याद सां पतिरित्यादाविव बहुलग्रहणात् षष्ठ्या अलुक् । अत्र पूर्वपक्षे सामान्येन वृत्तिविषयत्वम् , मुख्यवृत्तिविषयत्वं बोध्यसमानसत्ताकमुख्यवृत्तिविषयत्वं वा निराक्रियते । तत्र प्रथमयोजनायां— उपक्रमे वृत्तिशब्दनिर्देशः, द्वितीयतृतीय हेत्वोस्साधारण्यम् , शाखावदुपलक्षणत्वोक्तिः, मौनं मन्त्रजप इत्युक्तिः, इत्यादि निबन्धनम् । द्वितीययोजनायां तु ' नहि निमित्तमन्तरेणे ' त्यत्र निमित्तपद स्वारस्यं , अनुमाने वाच्यत्वप्रतिज्ञास्वारस्यम् , प्रत्यनुमाने अवाच्यमिति निर्देश स्वारस्यम् , अतो न वाच्यमित्युपसंहारस्वारस्यम् । इत्यादि निबन्धनम् , तृतीय

यदूचिरे- निर्धूतनिखिलकल्पनाजाले स्वप्रकाशचिन्मात्रे ब्रह्मणि न कस्यचिच्छब्दस्य वृत्तिस्सम्भवति। नहि निमित्तमन्तरेण शब्दाः प्रवर्तेरन्, नचावेद्ये वेदकानामवकाशः। नच सर्वेषा गात्मसाक्षिके प्रकाशमाने प्रकाशकापेक्षा। नचैवमुपदेशानैरर्थक्यम्, स्वत एव प्रकाशमानेपि स्वरूपे कल्पितोपप्लवप्रशमन

योजनायां तु सिद्धसाधनोद्भावनं निबन्धनम्। तत्तद्योजनास्वरसवाक्यानामितर योजनायां निर्वाहं तत्तद्वाक्यव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः। वृत्तिविषयत्वादेरप हिते अङ्गीकारात्स्वरूपे तन्निषेधार्थं स्वरूपमनुवदति- निर्धूते ति। अत्र विशेषणत्रयं हेतुगर्भम्। अत्र निर्धूतनिखिलकल्पनाजाल इत्याद्यो हेतुः। वृत्ति-निषेधपक्षे शक्तिनिषेधपक्षे च निखिलकल्पनाशून्य इत्यर्थः। कल्पनापदं कल्पित परम्। अविद्याविवर्तस्याविद्योपहितगतत्वेन स्वरूपे निमित्ताभावान्न तत्र वृत्ति-रिति वा शक्तिरिति वा तात्पर्यम्। बोध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे च मिथ्या भूतकल्पनाजाल इत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे स्वरूपे निमित्तमस्त्येव, तथा च स्वरूपे निमित्तसत्त्वेपि तस्य बोध्यसमानसत्ताकत्वाभावान्न बोध्यसमानसत्ता-कशक्तिरिति तात्पर्यम्। स्वप्रकाश इत्यन्यो हेतुः। स्वप्रकाशपदेन सजातीयानपेक्षप्रकाशत्वं गृह्यते, मात्रचा सजातीयापेक्षप्रकाशत्वाभावरूप हेत्वन्तरं गृह्यते। इमे चाभ्युच्चययुक्ती। शाखाचन्द्रन्यायेन लक्षणया शक्त्यैव वा शब्दादेव स्वरूपोपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् उपक्रमे निषेधमात्रे ता-त्पर्यम्, न तु प्रकारान्तरेण बोधनेपि, तेन हेत्वोरुत्थानसम्भवः। सिद्धान्तिना वैयर्थ्यं आपादिते प्रकारान्तरेण तद्बोधनं विना तत्परिहारासम्भवात् तदभ्युत्तर-त्राङ्गीक्रियते। आद्यहेतुमुपपादयति- नही ति। प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वतावच्छेदक सादृश्यानि विना शब्दस्य वृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः। यद्वा- प्रवृत्तिनिमित्ता भावात् शक्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः। यद्वा- बोध्यसमानसत्ताकनिमित्ताभावान्न तादृश शक्तिसम्भव इत्यर्थः। मात्रचा विवक्षितां युक्तिं विवृणोति- नचावेद्य इति। स्वप्रकाशपदोक्तं हेतुं विवृणोति। नच सर्वेषा मिति। कल्पिते ति। प्रशमनपदं

मात्रार्थतया प्रतिपन्नार्थप्रतिष्ठापनार्थप्रत्यभिज्ञापकतया वोपदेशसाफल्यात् । अतएव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिरपि व्याख्याता । यद्यप्यविद्योपाधिकोपरागप्रशमनपरेषु वाक्येषु सद्ब्रह्मात्मज्ञानादिशब्दैर्ब्रह्म निर्दिश्यते, तथाप्युपलक्षणभूतैस्तैश्चन्द्रमस इव शाखया न ब्रह्मणस्संस्पर्शः ।

बाधपरम् । उपदेशेन प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव बोध्यते, नतु ब्रह्मेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञापकतया वेति । स्वतः प्रकाशमानस्य पुनर्बोधनात् स्वरूपात्मकाभेदविषयत्वाच्च प्रत्यभिज्ञात्वोक्तिः । प्रत्यभिज्ञां विना स्वरूपप्रकाशमात्रात् नाविद्यानिवृत्तिरिति भावः । नचैवं प्रत्यभिज्ञार्थं वृत्त्यङ्गीकारप्रसङ्गः, पूर्वाप्रतिपन्नवाक्यार्थे क्वचिज्ज्ञामानयेत्यादौ पदानां पदार्थे वृत्तिदर्शनात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्व एव पदार्थस्य वृत्त्या बोधननियमः, नतु वाक्यार्थस्य पूर्वं प्रतिपत्तावपि, अतो ब्रह्मणो वाक्यार्थस्य स्वप्रकाशतया प्रतिपन्नत्वात् तद्विषयप्रत्यभिज्ञायाश्च वक्ष्यमाणनीत्या शाखाचन्द्रन्यायेनापि सम्भवान्न वृत्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षिणोभिमानात् । यद्यपी ति । धर्मिनिर्देशाभावे तत्र निषेधासम्भवेन उपरागप्रशमनमेव न सम्भवतीति भावः । तथापी ति। यथा शाखा संयोगादिकं विनैव केनचित्सम्बन्धविशेषेण चन्द्रं ज्ञापयति तथा शब्दोपि वृत्त्या विनैव ब्रह्म अन्येन केनचित्सम्बन्धेन ज्ञापयतीत्यर्थः । संस्पर्शशब्दो वृत्तिविषयत्वपरः । यद्वा शक्त्या विना शाखापदवल्लक्षणया ज्ञापयतीत्यर्थः। सम्भवति हि काचिच्छाखापदेन चन्द्रलक्षणा । संस्पर्शशब्दः शक्तिविषयत्वपरः । व्यावहारिकं शक्यत्वमङ्गीकृत्य पारमार्थिकशक्यत्वनिषेधपक्षे शक्त्या बोधनमस्त्येव, तथाप्यन्येषामिव बोध्यसमानसत्ताकशक्तिमच्छब्देन निर्देशो वाच्य इत्याशङ्कितुर्भावः । शक्त्या विनापि बोधदर्शनेन बोधमात्रे शक्तेरप्रयोजकत्वे विशिष्टाया स्सुतरामप्रयोजकत्वमिति परिहाराभिप्रायः । उपलक्षणशब्दः अन्यत्रैव शक्यसमानसत्ताकशक्त्यभावादौपचारिकः । संस्पर्शशब्दो बोध्यसमानसत्ताकशक्तिपरः । यद्यपि ब्रह्मादिशब्दैस्स्वरूपं शक्त्या निर्दिश्यते, तथापि न पारमार्थिकशक्त्या निर्देशः कार्यः, अन्यथापि प्रतीतिसम्भवादित्यर्थः । ननु त्वया ब्रह्मशब्देन ब्रह्म निर्दिश्य तदवाच्यमिति प्रतिज्ञातव्यम् , ततश्च त्वयैव शब्देन ब्रह्मणो बोधनात्

अत एव न ब्रह्मादिशब्दनिर्देशेन स्ववचनविरोधः । नच नामकीर्तनविधीनां विरोधः, सगुणब्रह्मविषयत्वा त्तेषाम् । अतएव हि परस्मिन् ब्रह्मणि 'मौनम्मन्त्रजप' इत्या चार्याः । अन्यथा कथमसम्प्रज्ञातोपि समाधिस्स्यात् । नच विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोधः, तस्यास्तत्कार्योपहितविषयत्वस्य युष्माभिरप्यङ्गीकारात् । नच शब्दतत्त्वमेव ब्रह्मेति स्वप्रकाशत्वे स्ववाच्यतया शब्दवाच्यता, शब्दब्रह्मणोपि ब्रह्मविवर्तमात्रत्वात् । अतएव स्मरन्ति— "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती" ति । आह च साम्बः "शब्दार्थैरविवर्ते

स्ववचनविरोध इति शङ्कापि उक्तयुक्त्यैव निरस्तेत्याह— अत एवे ति । वृत्त्यभावे वा शक्त्यभावे वा वेध्यसमानसत्ताकशक्त्यभावे वा नामत्वमनुपपन्नमित्याशंक्याह नच नामे ति । मौनं मन्त्रजप इति । वृत्तिनिषेधपक्षे स्पष्ट एवार्थः । शक्तिनिषेधपक्षे सौदर्शनादिमन्त्रस्थपदानां सुदर्शनादाविव शक्त्या बोधनाभावात् तद्विषये मन्त्रजपो मौनप्राय इत्यर्थः । यद्वा अन्यमैव मन्त्रस्थपदानां ब्रह्मणि शक्त्यभावात्तद्विषये मौनमेव कर्तव्यम्, न मन्त्रजप इत्यर्थः । वेध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे तादृशशक्त्यभावान्मौनप्राय इति वा तत एव मौनमेव कार्यमिति वार्थः । नच विचित्रे ति । वृत्त्यभावशक्त्यभावो वेध्यसमानसत्ताकशक्त्यभावो वा विरोधहेतुः । ननु शब्दस्य ब्रह्माभेदस्त्वयाङ्गीक्रियत एव, ब्रह्मणस्स्वप्रकाशतया तदभिन्नशब्दस्यापि स्वप्रकाशत्वं वक्तव्यम्, शब्दप्रकाश्यत्वमेव च शब्दवाच्यत्वमिति शब्दस्य शब्दवाच्यतया तदभिन्नब्रह्मणोपि शब्दवाच्यत्वमवर्जनीयमेवेत्यत्राह- नचे ति । यद्यपि शब्दशक्तिविषयत्वमेव शब्दवाच्यत्वं नतु प्रकाश्यत्वमात्रमिति अभेदे सत्यपि न शब्दवाच्यत्वसिद्धिः, तथापि अभेदे सत्येषहीयं चिन्ता, स एव नास्ति, किन्तु ब्रह्माधिष्ठानकतया तत्तादात्म्यमात्रमित्याह— शब्दब्रह्मण इति । अतएवे ति । यतो भेदः, अत एव 'शब्दब्रह्म परं ब्रह्मे' ति भेदेन स्मरन्तीत्यर्थ. । शब्दे ति ।

मानपरमज्योतीरुचो गोपते " रिति । नच ब्रह्म शब्दवाच्यं वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानोदयः, काल्पनिकवाच्यत्वेन सिद्ध साधनात् । तदतिरिक्तस्य तु दृष्टान्तेप्यस्मन्मतेनासिद्धेः । घटादिपु च वस्तुत्वानभ्युपगमेन साधनविकलत्वाच्च । नच प्रकाशमानत्वादिमात्रं वस्तुत्वमिति विवक्षितमिति वाच्यम् ;— तथापि प्रकाशमानैश्शुक्तिरजताभिश्शशविषाणादिभिश्चानैकान्त्यात् । नहि तेषां पारमार्थिकं वाच्यत्वं वोपीष्टम् , स्वयमसतः परमार्थ

" शब्दार्थत्वविवर्तमानपरमज्योतीरुचो गोपतेरुद्गीथोऽभ्युदितः पुरोऽरुणतया यस्य मयीमण्डले । भास्वद्वर्णपदक्रमेरिततनुस्सप्तस्वराश्वैर्वियद्विश्वास्यन्दनमुन्नयीभिव नमस्तस्मै परब्रह्मणे॥ " इति साम्बकृतसूर्यस्तोत्रस्याय प्रथमः श्लोकः । शब्दरूपेणार्थरूपेण च विवर्त्तमानमित्यर्थः । नचे ति । वृत्तिंनिषेधपक्षेपि वाच्यस्य साधनशङ्का विरुध्यते, सामान्यं विना विशेषासिद्धेः, तस्यापि तत एव सिद्धेः। काल्पनिकेति। वाच्यत्वमङ्गीकृत्य बोध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे सिद्धसाधनमेव। वृत्तिनिषेधपक्षे शक्तिनिषेधपक्षे च ब्रह्म शब्दवाच्यमिति केषां चित्प्रतीत्या प्रातिभासिकवाच्यत्वं ब्रह्मण्यभ्युपगम्य प्रौढ्या सिद्धसाधनोद्भावनमिति मन्तव्यम्। पारमार्थिकमेव वाच्यत्वं साध्यत इत्यत्राह- तदतिरिक्तस्ये ति । घटादिष्वि ति। व्यावहारिकसत्वन्तु स्वरूपासिद्धमिति भावः । नचे ति । आदिपदेन सत्व सामान्यं विवक्षितम्। तथापी ति । सत्वसामान्यस्यापि शुक्तिरजतादावेव व्यभिचार इति भावः । नही ति । पारमार्थिकपदं हेतुगर्भम् , नतु सत्वान्तरव्यावर्तकम् , सिद्धान्ते सत्वभेदाभावात् । एवञ्च वाच्यत्वस्य सिद्धान्ते पारमार्थिकत्वाच्छुक्तिरजतादौ तदेष्टम्, तथाच सिद्धान्ते शुक्तिरजतादौ व्यभिचार इति भावः । यद्वा पारमार्थिकवाच्यत्वसाधन एवेदं व्यभिचारोद्भावनम् । प्रपञ्च पारमार्थिकत्वं वदतामपि भवतां शुक्तिरजतपारमार्थिकत्वं नेष्टमित्यर्थः । अत्र च पक्षे मतद्वयेपि व्यभिचार एव । वोपीष्ट मिति । युष्माभिरपि नाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । स्वयमसत इति । सिद्धान्तिनं प्रति व्यभिचारोद्भावने भवद्भिश्शुक्तिरजतादेः प्रातिभासिकत्वानभ्युपगमात् तेषामसत्वमेवेष्टव्यम् , अतः कथमसतः

धर्मानाधारत्वात् । किंच यदि वाच्यत्वं वाच्यम् , ततस्तस्यापि वाच्यत्वान्तरमेवं तस्यापीत्यनवस्था । यदि पुनरवाच्यं तेनैवानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । अत्र न शब्दवाच्यं निर्विशेषत्वादिति, प्रत्यनुमानं च । आगमे च परिपन्थिनि कथमनुमानगन्धः । तथाहि— "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह ।" "न शब्दगोचरो यस्य योगिध्येयं परं पद" मित्यादिश्रुतिस्मृतिशतैर्बाधस्स्फुट एव । नच सामान्यपरत्वम् , अशब्दस्वरूपोपदेशपरतयैव प्रवृत्तेः । नच कतिपयशब्दनिषेधपरतया सङ्कोचः, तथा सति सर्ववस्तुसाधारण्येनातिशयासिद्धेः । असङ्कोचे चास्म दुक्तविषयव्यवस्थायासङ्भावात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवान् पराशरः— "प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥" इति । अतो न ब्रह्म कस्यचिदपि शब्दवाच्यमिति ।

सदाधारत्वमित्यर्थः । पारमार्थिकवाच्यत्वव्यभिचारोद्भावने मतद्वयेपि व्यभिचारोपपादनमेव । किंचेत्या दि । अनवस्थाभयाद्वाच्यत्वे वाच्यत्वासम्भवादनैकान्त्यमित्यर्थः । न शब्दवाच्य मिति । व्यावहारिकवाच्यत्वाङ्गीकारिणोपि तस्य मिथ्यात्वात्र शब्दवाच्यत्वमिति प्रत्यनुमानमुपपद्यते । घटो व्यतिरेक इति दृष्टान्तः। इतिशब्दः प्रकारार्थः । एवंविधानुमानान्तराणि स्वप्रकाशत्वाबेद्यत्वजन्यताव च्छेदकधर्मवदन्यत्वादिलिङ्गानि विवक्षितानि । आगमबाधमाह— आगमेचे ति । आगमादेरपि वृत्तिनिषेधशक्तिनिषेधः पारमार्थिकशक्तिनिषेधो वार्थतया विवक्षितः । आज्ञामर्थवादत्वमाशङ्क्य विधिशेषत्वाभावान्नार्थवादत्वमित्याह—नचे ति । तत्स्वरूपपरता च सिद्धान्तिनाप्यङ्गीक्रियत एवेति भावः । नच कतिपये ति । कतिपयशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणोऽङ्गीकृत्य निषेधस्य कतिपयशब्दवाच्यत्वविषयतया सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः । नन्वसङ्कोचेन निषेधे निर्देशोनुपपन्न इत्यत्राह- असङ्कोचेन चे ति। असङ्कोचस्यैव कर्तव्यत्वे सिद्धे निषेधस्य वृत्तिविषयत्वं शक्तिविषयत्वं

अत्रोच्यते,— यदुक्तं समस्तविशेषरहिते ब्रह्मणि निमित्ताभावेन न शब्दप्रवृत्तिरिति; तत्र सविशेषत्वोपपादनादेव हेतुरसिद्धः । यथा च निमित्तं निमित्तान्तरमन्तरेण शब्दवाच्यं भवति तथा स्वरूपमपीति निरूप्यतां त्वया । येषां शब्दानां यत्र यन्निमित्तद्वारेण

पारमार्थिकशक्तिविषयत्वं वा ग्राह्यम्, तथाच शाखाचन्द्रन्यायेन लक्षणया व्यावहारिकशक्त्यैव वा स्वरूपोपस्थितिसम्भवात् न कश्चिद्विरोध इति भावः । अत्रैवं विकल्पेनान्यतरपक्षपरोऽखण्डो ग्रन्थ इति व्याख्यातम् । अथवा खण्डशो वा तत्तत्पक्षपरो ग्रन्थः । तथाहि— वृत्तिमात्रनिषेधक आह निर्धूते ति । शक्ति निरासवाद्याह- नही ति । वृत्तिसामान्यनिषेधवाद्याह- नचान्येष्व इत्यारभ्य स्ववचन विरोध इत्येतदन्तम् । नच नामे ति वाक्यं मतद्वयसाधारणम् । अतएवही त्यादिवाक्यं अन्यथे त्यादिवाक्यञ्च वृत्तिनिषेधकस्य । नच विविन्ने त्यादि वाक्यन्तु साधारणम् । वाच्यत्वाभाववादिन एकदेशी पारमार्थिकवाच्यत्वनिषेध वाद्याह— सिद्धसाधना दिति । साधनवैकल्योद्भावनम्, किञ्चेत्यादिकं सर्वं साधारणम् ।

तदेवं बहुधा निष्पन्नं पूर्वपक्षमनुवदति—यदुक्त मिति । अत्र सिद्धान्तिना पारमार्थिकशक्तिरेव साध्यते । प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि न दोष इत्याह- यथे ति । निर्विकल्पकस्य शब्दे तज्जनकत्वस्य च स्वयाथात्म्यप्रवृत्तिनिमित्तं विनापि शक्य स्वीकारे न किञ्चिद्बाधकमिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह- येषा मिति । येषां शब्दानां निमित्तद्वारेण प्रवृत्तिः तथा तदभावे निवृत्तिरित्युक्तिरसम्भवः, सर्वत्र कस्यचि न्निमित्तस्य सत्त्वात् । अत उक्तम्- यन्निमित्ते ति । एव नहि निमित्ते प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत उक्तम् यत्रे ति । अत्र निमित्तद्वारा प्रवर्तमानशब्दानामेव हि निमित्ता भावे निवृत्तिः, नतु निर्निमित्तकशब्दानामपि, अतो ब्रह्मणि निर्निमित्तकशब्द प्रवृत्तौ न विरोध इत्येतावदिहोपजीव्यम् । शक्त्यनुवृत्तिप्रयोजकनिमित्तनिवृत्ति विशेष यत्रे त्यादिना क्रियत इति मन्तव्यम् । नन्विदं व्याहतमिव प्रतिभाति । यत्र यन्निमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्तिस्तत्र तदभावासम्भवात्, इति चेन्न;- यत्रे ति ।

प्रवृत्तिः तेषामेव हि तत्र तदभावे निवृत्तिः । अन्यादृशस्तु शब्दो ब्रह्मणि न दृश्यत इति चेत् ? किं कुर्मः, सङ्केत्यतां व्यवहाराय तथाविधश्शब्दोऽपि । यच्च- अवेद्ये वेदकानां नावकाशः,

---

यद्धर्मावच्छिन्न इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव घटत्वनिमित्तपुरस्कारेण द्रव्ये प्रवर्तमानो घटशब्दः, पटरूपद्रव्ये तदभावान्निवर्तते । घटत्वस्याद्रव्यत्वात्तत्र तदभावेऽपि न ततो निवर्तते । ननु यद्धर्मावच्छिन्न इत्यस्य यदि यद्धर्मवत इत्यर्थः, तदा प्रमेयत्ववति घटे घटत्वनिमित्तद्वारा प्रवर्तमानस्य घटशब्दस्य प्रमेयत्ववत्यैव घटत्वे निमित्तशून्येऽपि प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, किञ्च नानार्थेषु सैन्धवादिपदेषु लवणत्वादिरूपनिमित्ताभावेऽपि तुरगादिषु प्रवृत्तेर्व्यभिचारः; यदि धर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वं विवक्ष्यते, तदा द्रव्यत्वस्य वाच्यतानवच्छेदकत्वाद्व्याप्त्यसिद्धिः, इति चेन्न,— यद्धर्मवति प्रवृत्तिर्यन्निमित्तद्वारैव तद्धर्मावच्छिन्ने तदभाव इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । स च धर्मो द्रव्यत्वादिरेव । न तु प्रमेयत्वादिः । नानार्थेषु तु तुरगाद्यन्यत्वे सति द्रव्यत्वादि । तथा च यच्छब्दवाच्यत्वं यद्धर्मसामानाधिकरण्यावच्छिन्नयादृशनिमित्तव्याप्यताकं तद्धर्मवति तादृशनिमित्तनिवृत्तौ तच्छब्दवाच्यत्वनिवृत्तिः ; भवति हि व्यापकनिवृत्त्या विशेषणवति विशिष्टनिवृत्तौ विशेष्यनिवृत्तिः । अतो द्रव्यत्वे सति घटपदशक्तिविषयत्वस्य घटत्वव्याप्यतया पटरूपद्रव्यान्निमित्तनिवृत्तौ घटपदशक्तिर्निवर्तते । ननु ब्रह्मादिशब्दास्सन्निमित्तका एव, "बृहि बृंहयती" त्याद्यनुशासनात् । निर्निमित्तकस्तु शब्दो ब्रह्मणि नास्त्येवेति शंकते— अन्यादृशस्त्विति । संकेत्यतामिति । तथाविध.— निर्निमित्तकः । न च सङ्केतस्य विषयोपस्थितिपूर्वकत्वात् तस्याश्च शब्दान्तराधीनत्वेनानवस्थेति वाच्यम्;— तेन तदुपस्थितेर्लक्षणाङ्गीकारेण तत्रैव सङ्केते बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु उपहितशक्तेनैव पदेन तदन्तर्गतस्वरूपस्याप्युपस्थितौ तत्र सङ्केतस्सम्भवत्येव । न च उपहितशक्तेन पदेन लक्षणया स्वरूपव्यवहारसम्भवान्न सङ्केत इति वाच्यम् ;— निर्निमित्तत्वादेव मुख्यार्थसम्बन्धादेरप्यभावेन लक्षणाया असम्भवात् । एवं गत्यन्तराभावाभिप्रायेणैव किं कुर्म इत्युक्तम् । अतः स्वरूपे येन केनचित् यस्य कस्याप्यनुशिष्टस्य सङ्केतसम्भवेन

नच स्वयम्प्रकाशो प्रकाशकापेक्षेति, तच्च स्वप्रकाशस्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादेव परिहृतम्, यच्चोपदेशानां वेदान्तानां च कल्पितोपप्लवप्रशमनमात्रार्थत्वमुक्तम्, तदपि तदा शोभते, यदि स्वरूपमनिर्दिश्योपरागादशममितुं शक्येरन्। अन्यथा ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमपि नोक्तं स्यात्। ननु किं ब्रह्मणो निर्देशेन, विशेषा एव प्रतीयमाना मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यन्ते, ब्रह्म तु स्वप्रकाशं तिष्ठत्येवेति चेत्? तदपि न, "निर्गुणं निरञ्जन" मित्यादीनां ब्रह्मणो विशेषणतयैव प्रयोगात्। प्रकाशमानमात्रनिषेधे च ब्रह्मणोपि निषेधप्रसङ्गात्। यदि ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति विशेष्येत, तदापि सिद्धस्तन्निर्देशः। प्रतियोगितयेति तु विशेषः। यच्चोपदेशादेः प्रत्यभिज्ञापकत्वमिति; ततः किमायातमवाच्यत्वस्य?

तद्वाच्यत्वमवर्जनीयमेवेत्यपि द्रष्टव्यम्। ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापना दिति। अवेद्यत्वभङ्गे ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्य स्थापनादेव "अवेद्यो वेदकाना नायकात्" इत्येतत्परिहृतम्। स्वं प्रति स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वेपि पुरुषान्तरं प्रति तदीयज्ञानेनैव प्रकाशमानतया ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादेव, "नच स्वप्रकाशो प्रकाशापेक्षे" त्येतच्च निरस्तमित्यर्थः। अपी ति– प्राधान्येन स्थाप्यमानत्व सूच्यते। ननु ब्रह्मज्ञानाभावे कथमविद्यानिवृत्तिः? ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतया श्रुतत्वादित्यत्राह– ब्रह्मत्वि ति। विशेषमिथ्यात्वज्ञानसहकृतेन स्वरूपप्रकाशेन निवृत्तिरिति भावः। विशेषणतये ति। ततश्च ब्रह्मणो विशेष्यत्वमवर्जनीयमिति भावः। किञ्च, किं प्रकाशमानमात्रस्य निषेधः, उत ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य? नाद्य इत्याह- प्रकाशमानमात्रे ति। द्वितीये दोषमाह– यदी ति। प्रतियोगितये ति। अतस्तन्निर्देशाभावे तदतिरिक्तत्वप्रतीत्यसम्भवात्, तन्निर्देश आवश्यक इति भावः। विशेष इति। पूर्वं ब्रह्म निर्दिश्य प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधने सम्भवत्यपि निर्गुणमित्यादौ ब्रह्मनिर्देशो दृश्यत इत्युक्तम्, इदानीं त्वया ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वबोधनाङ्गीकारे ब्रह्मनिर्देशाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधनमेव न सम्भवतीति पूर्वोक्तयुक्तेर्विशेषसिद्ध्यतीत्यर्थः। ततः किमायात मिति। प्रत्यभिज्ञापकत्वेपि वाच्यत्वं

पूर्वप्रतिपन्नेऽपि शब्दप्रवृत्तिमात्रस्यानभ्युपगमात्। यत्तु शाखाचन्द्रन्यायेन सद्ब्रह्मादिशब्दैरुपलक्षणभूतैर्न प्रमाणस्संस्पर्श इति, तदप्यसत्। उपलक्ष्योपलक्षणयोरपि बोध्यबोधकभावलक्षणसंस्पर्शस्य सर्वत्र दुस्त्यजत्वात्। तावतैव च शब्दवेद्यत्वसिद्धेः। लक्षणामात्रन्तु तत्र न तु वाच्यत्वमिति चेत्? किमतः तावतापि शब्दवेद्यत्वस्य स्थितत्वात्। मुख्यार्थसम्बन्धादेश्च लक्षणानिमित्तस्य लाक्षणिकशब्देनाप्यपेक्षणीयत्वाच्च। एतावन्मात्रं शब्दवेद्यत्वमिष्यत इति चेत्? किमन्यत्नेष्यते? न तावन्निमित्ताभावादे

निर्बाधमेवेत्यर्थः। तदेव विवृणोति- पूर्वे ति। पूर्वप्रतिपत्तिर्हि विधिविरोधिनी न तु शक्तिविरोधिनीति भावः। गूढाभिसन्धिराह- तदप्यस दिति। अभिसन्धिमजानानश्शङ्कते- लक्षणामात्र मिति। नहि वय शब्दबोध्यत्वं निषेधामः, किन्तु वाच्यत्वमात्रम्, ततश्च शाखायद्वा लक्षणया वा बोधेपि न दोष इत्यर्थः। अभिसन्धिमुद्घाटयन्नेव पूर्वोक्त परिहारं स्मारयति- किमत इति। ननु शाखावद्बोधकत्वपक्षे कथ शब्दवेद्यम्, व्यक्त्या बोधनाभावात्? कथ किंचिद्बोधनमात्रेण शब्दवेद्यत्वे घटशब्देन गुणित्वेनानुमीयमानस्याप्याकाशस्य घटशब्दवेद्यत्वप्रसङ्गादिति चेत्? शाखावद्बोधकस्यापि तत्तात्पर्यकतया वृत्तिमत्पदतुल्यत्वात्। ननु घटशब्देनापमाकाशमनुमिनोत्विति तात्पर्येण यदि घटशब्दः प्रयुज्यते तदा तस्यापि वृत्तिमत्पदतुल्यतया आकाशस्यापि तेनानुमीयमानस्य तद्वेद्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्न,— घटपदेनानुमीयमानस्य घटपदसमभिव्याहृतपदान्तरार्थान्वययोग्यताविरहात्। चन्द्रवदुपलक्षितस्य ब्रह्मणः पदान्तरार्थान्वयसत्वात् येनैव विशेषेण तद्योग्यता तेनैव शब्दवेद्यत्वसिद्धेः। दूषणान्तरमाह—मुख्यार्थे ति। ननु उपहितेनानुपहितस्य स्वाभाविकाभेदरूपस्सम्बन्धोऽस्तीति चेन्न;— तथासति वाच्यत्वस्यैवापत्त्या लक्षणाया असम्भवात्। आदिपदेन लक्ष्यतावच्छेदकं गृह्यते। लाक्षणिकेने त्येतदुपलक्षकस्याप्युपलक्षणम्। तावतापि शब्दवेद्यत्वस्य स्थितत्वादित्यभि शङ्कते- एतावन्मात्र मिति। उपलक्षकेण वा बोधनमिष्यत इत्यर्थः। अभिसन्धिमुद्घाटयति- किमि ति। शक्त्याबोधन कुतो नेष्यत इत्यर्थः।

स्यात् स्ववचनविरोधो दुष्परिहारः । यत्तु नामकीर्तनाभिधानां सगुणब्रह्मविषयतेति; तत्रावरतत्यम् , यदि तदतिरिक्तं ब्रह्म नाभिसन्दध्याः । यच्चासौ 'मौनं मन्त्रजप' इति व्याहृतोपदेशः, सोपि मौनप्रशंसापरश्चेदुपपद्यते, नतु मन्त्रजपं विहितं प्रतिषेद्धुमगसे । नचाधिकारिविशेषणविषयव्यवस्था, समाधिनिष्ठमधिकृत्यैव तद्विधानात् । असम्प्रज्ञातसमाधिरपि न शब्दवाच्यताविरोधी, अपितु केवलं तदातनशब्दानुसन्धानपरिपन्थीति समाधिशास्त्रविदः । यत्तु विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिस्तत्कार्योपाहितविषयेति, तदस्माभिरपीष्यत एव, तथापि तत्तदुपहितब्रह्मण्यपि तत्तन्नामपर्यवसानाविवक्षा दुर्वारा । अन्यथा "बहुस्या" मिति

च्छब्दवेद्यं न भवतीति प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञास्थब्रह्मपदनिषेधयोर्विरोध इत्यर्थः । यत्त्वि ति । यदि सगुणब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिन्निर्गुणं ब्रह्म ब्रूयाः, तदा नामकीर्तनविधेस्सगुणब्रह्मविषयत्वमथान्यत्रविधेर्निर्गुणविषयत्वमिति वक्तु शक्येत, नच तदस्ति, परमार्थतो निर्गुणस्यैव ब्रह्मणो मिथ्याभूतगुणाश्रयत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । नाभिसन्दध्या इति पाठे सगुणपदव्यावर्तनीय निर्गुणं ब्रह्म यदि नाभिसन्दध्याः, किन्तु वस्तुतस्सगुणमेव ब्रह्म तादृशमेव च नामविषय इत्यभिसन्दध्याः, तदास्मन्मतप्रवेशात्त्वदुक्तं सम्यगेवेत्यर्थः । विषयव्यवस्थे ति । जपविधेः मौनं मन्त्रजप इत्यस्य चेति शेषः । मौनं मन्त्रजप इत्यस्य समाधिनिष्ठमुमुक्षुविषयत्वात्स्वरूपे जपनिषेधविषयत्वं जपविधेः काम्यविषयत्वात्सगुणविषयत्वमित्यर्थः । समाधी ति । "यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एव ह वै पाप्मभिर्निर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं" "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिभिस्समाधिनिष्ठमधिकृत्यैव मन्त्रविधानादित्यर्थः । तत्तदुपहिते ति । उपधेयविशेष्यभूतब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । विवक्षे ति । नामरूपभाक्त्वश्रुतेरिति शेषः । दुर्वारे ति । ततश्च तदतिरिक्तब्रह्मणोसिद्धेरवाच्यत्व दुरुपपादमिति भावः । अन्यथे ति । ब्रह्मणस्तत्कार्यत्वाश्चिशब्दे,

कस्यचिदस्माभिः प्रकाशमानत्वानभ्युपगमात्। असद्व्यवहारप्रसङ्ग स्यान्यत्र निस्तीर्णत्वात्। यत्तु वाच्यत्वधर्मेणानैकान्त्यमुक्तम्; तदप्यसत्, तस्यापि वाच्यत्वशब्देन वाच्यत्वात्। अन्यथा वाच्यत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात्। नचानवस्था, घटादिगत वाच्यत्वस्य वाच्यत्वगतवाच्यत्वस्य च वाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्य रूपेणैकतया तद्व्यतिरिक्तगवेषणाभावात्। प्रतिवस्तुनियतशब्द व्यापारभेदेवि दोषाभावात्। स्वपरनिर्वाहकसमाधिं च स्वप्रकाश वादादौ परिगृहीतं किमत्र विस्मरसि? यत्तु निर्विशेषत्वादिति प्रत्यनुमानम्; तत्र केषांचित् स्वरूपासिद्धिः। सिद्धानामपि स्वयम्प्रकाशत्वादीनां स्ववचनविरोधादिभिर्निरासः। ब्रह्मेति धर्मि निर्देशात्तत्पर्यवसितसाध्यहेतुनिर्देशाच्च। अन्यथा आश्रयासिद्ध्य नन्वयस्वरूपासिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। मुख्यवृत्तिनिषेधस्साध्यते, लक्षणया तु धर्मिस्वरूपादिनिर्देश इति चेन्न;- ब्रह्म न लक्ष्यं निर्वि शेषत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्।

शशविषाणादिभिरनैकान्त्यं परिहरति— असद्व्यवहारे ति। तत्रापि प्रकाश मानशशविषाणसम्बन्धानां सत्यत्वमेवेति भावः। नचानवस्थे ति। घटादौ प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्वाच्यत्वभेदः, ततश्च घटादिगतवाच्यत्वे वाच्यत्वगतवाच्यत्वे च वाच्यत्वमेकमिति तेन रूपेणानुगतीकृतेषु वाच्यत्वशब्दवाच्यत्वमेकमेव, ततश्च घटादिवाच्यत्वगतमेव स्वस्मिन्नपि वाच्यत्वमिति नानवस्थेत्यर्थः। वाच्यत्व शब्दवाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्यं वाच्यत्वत्वम्, यदिच प्रवृत्तिनिवृत्ताभेदेप्या- श्रयभेदाद्वाच्यत्वभेदः तदानीमपि प्रामाणिकत्वान्नानवस्था दोषायेत्याह— प्रति वस्त्वि ति। नन्वेवमप्यात्माश्रय इत्यत्राह- स्वपरे ति। अन्यथे ति। आश्रया सिद्धिराश्रयाज्ञानात्, अनन्वयः साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादनाभावः पर्वतो धूम वत्त्वादितिवत्, स्वरूपासिद्धिर्हेतोः पक्षे अज्ञानात्। अबाधार्थ्यं परिहरति—

सर्वस्य च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य येन केनापि शब्देन लक्ष्यत्वसिद्धेर्न सपक्षत्वप्रसङ्गः । मामूल्लक्ष्यत्वमपीति चेत् ? तर्हि धर्मिनिर्देशादित्यागे कथमनुमानकथा । " यतो वाचो निवर्तन्त " इत्यादिकं तु न ब्रह्मणश्शब्दवाच्यतां बाधते, तस्य शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मगुणानन्त्यं प्रतिपाद्य तथाविधापरिच्छेदपरशनिबन्धनवाङ्निवृत्तिप्रतिपादनपरत्वात् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'निति व्यतिरेकनिर्देशेन च गुणविषयत्वं व्यक्तम् । अन्यथा वाच्यत्वमात्रनिषेधे त्वत्रत्ययच्छब्दादेस्सनुद्घोषत्वप्रसङ्गः । एवंच यत्र गुणप्रकर्षप्रसङ्गमन्तरेणैव शब्दवाच्यत्वं निषिद्धं तत्राप्ययमेव शास्त्रार्थोऽनुगमयितव्यः । नचैवंविधा वाचोनिवृत्तिर्वस्त्वन्तरेषु विद्यते, येन कतिपयशब्दमात्रागोचरत्वे अतिशयासिद्धिं शङ्केथाः । या पुनस्तवासंकोचेन विषयव्यवस्थाभिमता, साप्याज्ञामात्रसिद्धा, लक्षणावृत्तेर्ब्रह्मणि काल्पनिकवाच्यत्वस्य वा दुस्त्यजत्वात् । अन्यथा स्ववचनविरोधादेः प्रतिपादितत्वात् ।

अवाच्यमिति वाच्यं चेत् ब्रह्मवाच्यत्वमृच्छति ।
अवाच्यमित्यवाच्यं चेत् ब्रह्मवाच्यत्वमृच्छति ॥

यत्तु- " प्रत्यस्तमितभेद " मित्यादि; तदपि परिशुद्धात्म स्वरूपोपदेशपरमिति प्रकरणानुसारेण व्याख्यातं भाष्ये । भवतु वा तस्य परब्रह्मविषयत्वम्, तथापि न सर्वशब्दवाच्यत्वनिषेधशङ्का, स्ववचनविरोधादेरत्रापि दुर्निरासत्वात् । येन महर्षिणैवमुक्तम्- " शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते । मैत्रेय भगवच्छब्द स्सर्वकारणकारणे॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥ एवमेष महाशब्दो मैत्रेय भगवा निति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ " इति, स कथं ब्रह्मणश्शब्दवाच्यत्वं प्रतिक्षिपेत् । नच त्वदुक्ता एव श्रुतिस्मृतयः, " बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म " " तस्यो दिति नाम " " तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं " " तस्योपनिषद हरित्यध्यात्मं " " सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञं " मित्यादिश्रुतिशते स्तत्तच्छब्दानां ब्रह्मणश्च नामनामिभावेनैव व्यपदेशात् । " ओ मिति ब्रह्म " त्यादिना प्रणववाच्यत्वम् । स्मरन्ति च " नतास्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती " " वचसां वाच्यमुत्तमम् " इति । आहच स्वयमेव— " वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः " " सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती " त्यादि ।

अतस्सर्वश्रुत्याद्यविरोधाय स्ववचनविरोधादिपरिहाराय मुमुक्षूपा देयब्रह्मनामवर्गसंरक्षणायापरिच्छेद्यमाहात्म्यादिनिबन्धनैव ब्रह्मणि वाचोनिवृत्तिश्श्रुतिस्मृतिभिर्विवक्षितेति न ब्रह्मणि शब्दवाच्यत्व मात्रं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमिति ।

इति शतदूषण्यां शब्दावेद्यत्वनिरासः

पञ्चचत्वारिंशोवादः ॥४५॥

मित्यपि द्रष्टव्यम् । शुद्ध इति । नन्वियं स्मृतिरुपहितविषयैव; नच शुद्धपदवि- रोधः, अविद्यामनङ्गीकुर्वता भवता हेयगुणराहित्यपरत्वस्य वाच्यतया तस्यैव

मयाप्यङ्गीकारे दोषाभावादिति चेत्;— अविद्यामङ्गीकुर्वता त्वया शुद्धपदस्य तदनुपहितपरत्वस्यैव वाच्यत्वात् , इति भावः ।

अत्रायमस्मदाचार्याणां निष्कर्षः—

" ब्रह्मण्यशब्दवाच्ये स्याद्वचसां वाच्यमुत्तमम् ।
इत्यादिमानविद्वेषो वाच्यतोपाहितस्य चेत् ॥
स्वरूपस्यापि वाच्यत्वं तदन्तर्भावतो भवेत् ।
उपधानेन शून्यस्यावाच्यत्वे व्याहतिर्भवेत् ॥
वाच्यत्वं ब्रह्मणो वाच्येनुपधाने न लक्षणा ।
समानसत्त्ववाच्यत्वाभावे तौल्य घटादिना ॥
निमित्तोपहिते शब्दस्वरूपं चेन्न गोचरः ।
यतो वाचो निवर्तन्ते श्रुतिस्तु गुणगोचरा ॥
स्वरूपगोचरत्वेपि कथ शक्तिर्निवार्यते ।
अप्राप्येति निषेधे तु कथ मृष्येत लक्षणाम् ॥
निर्देश्यवृत्तिमात्रस्य निषेधव्याहतिस्ततः ।
शक्तेर्निषेधश्चेत्तर्हि लक्षणा वा निषिध्यताम्॥
लक्षणाया निषेधे हि वाच्यत्वश्रुत्यनुग्रहः ।
तात्पर्यमपरिच्छेदे श्रुतेः प्रकरणात्ततः ॥
मनसा सममाम्नानान्निवृत्तिर्दुर्वचा गिरः ।
दृश्यते हि मनोवृत्तिः परैरपि परात्मनि ॥ " इति ।

अयमर्थः—ब्रह्मणश्शब्दवाच्यत्वाभावे " वचसा वाच्यमुत्तम " मित्यादिविरोधः। उपहितस्य वाच्यत्वे न विरोध इति चेत् ? किं तर्ह्यवाच्यम् ? अनुपहितमिति चेत् ? कि तदनुपहितम् ? किं स्वरूपमेव, उतोपधानशून्यं स्वरूपम् , किं वा उपधानाभावः? आद्ये— उपहितस्य वाच्यत्वे स्वरूपस्यापि तत्प्रवेशेन वाच्यत्व मनिवार्यमेव । द्वितीयेपि किमुपहितस्वरूपभेवोपधानशून्यं विवक्षितम् , कि वा ततोन्यत् ? आद्ये व्याघातः । यदि चोपहितस्याप्युपधानस्यापारमार्थिकतया पारमार्थिकोपधानशून्यत्वान्न व्याघातः, एवमपि तादृशं ब्रह्म वाच्यमेवेति कथ मवाच्यता । द्वितीयमसिद्धमनङ्गीकृत च । एतेन तृतीयमपि निरस्तम् । ब्रह्मणो वाच्यत्वाविरोधाच्च । यदि चोपहितान्तर्भावेन स्वरूपस्य वाच्यत्वेपि घटादिवद्धर्मि

समानसत्ताकवाच्यत्वाभावमात्रेणावाच्यत्वसिद्धिं मन्यसे, तर्ह्यवाच्यमिव ब्रह्म लक्ष्यमपि स्यात्। लक्षणावैयर्थ्यं च। यदि च प्रवृत्तिनिमित्तोपहितप्रतीतेः शक्त्यधीनत्वेऽपि स्वरूपमात्रप्रतीतेश्शक्त्यधीनत्वाभावात् स्वरूपमवाच्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयकप्रतीतेरविद्यानिवर्तकत्वाभावात्, शब्दजन्यस्वरूपमात्रविषयकापरोक्षवृत्तये स्वरूपलक्षणेति ब्रूषे; तर्हि घटाद्यविशेषः। नहि घटत्वाद्युपहिता शक्तिस्तदनुपहितं बोधयति। नच वाच्यत्वे ब्रह्मणो 'यतो वाचो निवर्तन्ते'' इति श्रुतिविरोधः; तस्या गुणापरिच्छेदतात्पर्यकत्वात्। स्वरूपानन्दविषयत्वेऽपि वाङ्मानसनिवृत्तिप्रतीत्या कथं शक्तिनिवृत्तिः। ननु ''अप्राप्य निवर्तन्त'' इति शक्तिरूपसम्बन्धाभावाद्वाङ्निवृत्तिः प्रतीयत इति चेन्न;– वृत्तिमात्रस्य शब्दार्थसम्बन्धतया लक्षणाया अपि निषेधप्रसङ्गात्। यत इति निर्दिश्य वृत्तिमात्रनिषेधे व्याघाताच्छक्तिर्निषिध्यत इति चेन्न;– विपरीतस्य सुवचत्वात्। तथासति हि ''वचसां वाच्यमुत्तम'' मित्याद्यनुग्रहश्च। किञ्चैवं सङ्कोचे प्रकरणानुसारात् मानुषादीनां प्राजापत्यपर्यन्तानामिवानन्दानां ब्रह्मानन्दस्य परिच्छेदाभावात् शब्दो न मानुषाद्यानन्दानिव प्राप्नोति-प्रकर्षेण सम्बध्यते, न तथा बोधनसमर्थः, अतो निवर्तत इत्येव श्रुत्यर्थ एष्टव्यः। किञ्च मनोवृत्तिनिषेधसम्भवेन तन्निषेधस्य उक्तार्थपरत्वे वाच्ये वाङ्निषेधस्यापि तत्परत्वमेव युक्तमिति।

अन्येत्तु– न ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यम्, अवाच्यशब्देनाभिधानात्; नच तेनापि लक्ष्यते, अवाच्यरूपमुख्यार्थस्याभावात्; भावे वा ब्रह्म वाच्यमेव अवाच्यपदवाच्यरूपमुख्यार्थसम्बन्धीति स्यात्। मुख्यार्थहीनस्य ब्रह्मलक्षकत्वे घटशब्देऽपि घटलक्षकस्स्यात्। एवं निर्विशेषं स्वप्रकाशं परमार्थं सादित्यादिभिर्लक्ष्यते चेत् वाच्यत्वासिद्धिः। नच तैर्लक्ष्यते, निर्विशेषस्वप्रकाशादिरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात्। एवं लक्ष्यशब्देनोच्यते चेत्? वाच्यत्वसिद्धिः। लक्ष्यते चेत् लक्ष्यत्वहानिः, गङ्गाशब्दलक्ष्यस्यागङ्गात्ववल्लक्ष्यपदलक्ष्यस्यालक्ष्यत्वात्। ननु निर्विशेषादिशब्दानां विशेषाभावादिविशिष्टं वाच्यम्, तच्च न ब्रह्म, तस्य विशेषाभावाद्युपलक्षितत्वादिति चेत्? तर्हि विशेषाभावोपलक्षितशब्दवाच्यत्वम्। ननु विशेषाभावोपलक्षितत्वादिकं तद्विशिष्टं वा निर्विशेषादिपदवाच्यम्, तच्च न ब्रह्म, किन्तु तदाश्रयव्यक्तिभूत

विशेष्यं वा, एवंच मुख्यार्थत्वसिद्धिः, ब्रह्मणो निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वेपि निर्विशेषत्वाद्यहानिश्चेति चेन्न;– व्यक्तिश्शब्दार्थो जातिस्तूपधानमिति मते जातिविशिष्टा व्यक्तिश्शब्दार्थ इति 'मते च यत्र विशेष्ये निर्विशेषत्वादिकं तस्य तत्पदवाच्यत्वायोगात् । 'जातिश्शब्दार्थ' इति मते तु घटादिव्यक्तेरपि घटादिशब्दावाच्यत्वेन ब्रह्मणस्ततो विशेषार्थं जातिवाचिभिश्शब्दैर्ब्रह्म जात्याधारव्यक्तिसम्बन्धितयैव लक्ष्यत इति वक्तव्यत्वेन मुख्यार्थाभावादिदोषतादवस्थ्यात्; 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यादौ ब्रह्मणस्सत्यत्वादिधर्माश्रयतयैव लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यघटादिवत्सखण्डत्वापाताच्च । निर्गुणस्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वे यद्ब्रह्म तयेष्यते तत्सद्ब्रह्मेति साधु समर्थितो ब्रह्मवादः । नन्ववाच्यादिशब्दास्समासरूपाः, लक्ष्यादिशब्दास्तु यौगिकाः, उभयेषामपि वाक्यतुल्यत्वान्न वाचकतेति चेन्न;– समासे पदार्थसंसर्गस्य यौगिके प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्य चानभिधेयत्वेपि पदार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च वाच्यत्वेन तदर्थस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वापरिहारात् । यदिच ब्रह्म न पदार्थः, किन्तु पदार्थसंसर्गरूपम्, तर्हि सखण्डं स्यात् । यदि स्ववाच्यत्वमित्यादि न पदार्थद्वयाधिकरणार्थसंसर्गपरम्, किन्तु ब्रह्ममात्रलक्षकम्, तर्हि न तेनावाच्यत्वादिसिद्धिः । तस्मान्निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वं दुर्वारम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'अशब्दमस्पर्श' इत्यादिश्रुतिस्तु अद्भुतत्वाद्यभिप्राया । 'नहीदमितिविज्ञेय' 'न चाक्षुषं नच दृश्यते' 'पश्यन्तोपि न पश्यन्ति' इत्यादिश्रुतौ तद्दर्शनात् । परागिमते अर्थे अशब्दमित्यादि शब्दवाच्यत्वस्यापि निषेधेन तदसिद्धेः । 'यतो वाच' इत्यत्रापि 'मनसा सहे' ति श्रुतौ मनोवृत्तेरिव अन्तःकरणवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि निषेधायोगाच्च । आनन्दाद्यनेकशब्दमुख्यार्थत्वाय 'निवर्तन्त' इत्येकस्यैवामुख्यार्थत्वस्य न्याय्यत्वाच्च । 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म' 'यस्मादुच्यते परं ब्रह्म' 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' इत्यादिश्रुतेश्च । वेदान्ततात्पर्यविषयो ब्रह्म वाच्यम्, वस्तुत्वाल्लक्ष्यत्वाच्चीरवत्; परमार्थसदादिपदं कस्यचिद्वाचकं, पदत्वात्, घटादिपदवत्; सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्यार्थतात्पर्यवत्, वाक्यत्वात्,' अग्निहोत्रादिवाक्यवत्; इत्यनुमानैश्च विरोधाच्च । विपक्षे लक्ष्यत्वं न स्यात्, तथाहि लाक्षणिकश्शब्दो न श्रुत एवार्थान्तरधीहेतुः, तत्रागृहीतशक्तित्वात् ।

किन्तु स्ववाच्यार्थे अनुपपत्तिदर्शने सति तत्यागे स्वार्थसम्बन्धित्वेनावगतस्याव बोधकः, गङ्गादिशब्दादौ तथा दर्शनात् । अन्यथातिप्रसंगाच्च । तथाच ब्रह्मणोऽपि लक्ष्यत्वे वाच्यार्थसंसर्गितया ज्ञेयत्वादौपनिषदस्य चाशाब्देनाज्ञेयत्वात्, स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धौ च शब्दवैयर्थ्यात्, अवाच्ये लक्षकस्यैतस्य वक्तव्यत्वात्, तत्रापि स्वार्थसम्बन्धित्वेन ज्ञेयत्वेनानवस्थेति कथमवाच्ये लक्षणा? नच वाचकस्यापि गृहीतसङ्केतस्यैव बोधकत्वात्, सम्बन्धग्रहणस्य च सम्बन्धिज्ञानाधीनत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणश्शब्दैकमेयत्वात्, तवाप्यनवस्थेति वाच्यम्;— यौगिकशब्दानां वाक्यतुल्यत्वेनानपेक्षणात् । ननु प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथं वाच्यत्वम्? नच गुणक्रियाजात्यन्यतमदात्मन्यस्ति; नच घटादाविवारोपितनिमित्तमस्तीति शङ्कनीयम्, आरोपिते श्रुतितात्पर्यायोगेन तात्पर्यविषयस्य वाच्यत्वायोगादिति चेन्न;— सत्यादिशब्दानां लक्षकत्वे सिद्धे निमित्ताभावः तस्मिन् सिद्धे च लक्षकत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वेन लक्षकत्वमित्यस्याखण्डार्थत्वभङ्ग एव निरस्तत्वात् । निर्विशेषवाक्यस्य स्वरूपमात्रपरत्वे विशेषाविरोधात्, तस्य निर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वे तु निमित्तस्य सत्त्वेन निर्विशेषशब्दवाच्यतापातात्, अभावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वे प्रामाणिकत्वाविशेषेण भावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वस्यापि दुरपह्नवत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां लक्षणेत्येतदयुक्तमिति ।

अत्र नवीनः— तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न तद्वाक्यस्थपदवाच्यम्, तद्वाक्यार्थत्वात्, सम्मतवत्; "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" "औपनिषदम्" इत्यादिश्रुत्या च वाक्यार्थत्वसिद्धिः । नचान्विताभिधानवादे नियोगादौ व्यभिचारः, अन्वयविशेषस्य तद्विशिष्टस्य वा वाक्यार्थस्य तत्पदावाच्यत्वात् । नहि धात्वर्थविशेषपुरुषविशेषान्वितो नियोगत्वेन तदन्यतो वा केनचित्प्रतीयते? अप्रतीतेः पदान्तरवैयर्थ्याच्च । नच प्रमेयो घट इत्यत्र प्रमेयघटाभेदस्य वाक्यार्थस्य प्रमेयपदाभिधेयत्वात् व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमेयत्वस्यैकस्याप्रसम्भवेन तारादिशब्दवदनेकार्थत्वस्यैव वक्तव्यतया पदार्थवाक्यार्थयोरेकपदानाभिधेयत्वात् । एवं सम्बन्धादावप्येको दुर्वच इति दण्डरशब्दधीतिवाक्यार्थे न व्यभिचारः ।

नच विशिष्टधीनियामकत्वं सम्बन्धत्वम्, वैशिष्ट्यस्यैव सम्बन्धत्वेनान्योन्याश्रयात्। नापि विशेषणधीजन्यज्ञानासाधारणविषयत्वं सम्बन्धत्वम्, असाधारणत्वं यदि तदजन्यज्ञानाविषयत्वं तदा असम्भवः, स्वरूपसम्बन्धाव्याप्तिश्च; विषयत्वस्याप्यननुगतत्वात्। तद्वाक्यस्यपदशक्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादिति वा हेतुः। शक्तिविषयस्यस्य च निषेधात् साध्याविशेषः। नचासिद्धिः, वक्ष्यमाणन्यायात्। नचाप्रयोजकत्वम्, सत्यज्ञानानन्दात्मनि ब्रह्मणि सत्यादिपदस्यैकैकस्य शक्तावेकपदेनैव तादृगुपस्थितेः पदान्तरवैयर्थ्यस्य च प्रसङ्गात्। नच सिद्धान्ते ब्रह्मणस्सन्मात्रत्वात् सतश्च सत्पदात्प्रतीतेरनुपस्थितांशः कोपि नास्तीति वाच्यम्, सतो ज्ञानानन्दाद्यभेदसंशयविरोधिप्रतीतेरेवापादनात्। नचैकस्मात्पदात्सा दृश्यम्, तेन च तत्र ज्ञायमानेपि दोषादेव संशय इति वाच्यम्;— ज्ञानादिपदसामानाधिकरण्यप्रतिसन्धानं विना तत्संशयनिवृत्त्यदर्शनेन तत्प्रतीतेर्वाक्यकृत्यत्वात्। किञ्च सर्वपदानां तत्र शक्तौ सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायतापत्तिश्च। प्रवृत्तिनिमित्तभेदे च तद्विशिष्टस्य धर्ममात्रस्य वा शक्यतापातात् नागमाभिमतब्रह्मणश्शक्यत्वम्। सत्यादिपदमपि न ब्रह्मवाचकम्; तत्प्रतिपादकवाक्यैकदेशपदत्वात्, यद्यदर्थवाक्यैकदेशपदं न तत्तद्वाचकम्। घटानयनादिसंसर्गप्रतिपादकघटमानयेतिवाक्यस्थघटादिपदवत्। वाक्यार्थस्य तदेकदेशपदार्थत्वे सहश्रुतनिखिलपदानां परस्पराग्वितस्वार्थबोधकता व्युत्पत्तिसिद्धा बाध्येत। नच लक्ष्यत्वे ऽप्ययं दोषः प्राशस्त्यस्येव एकस्याप्यनेकपदलक्ष्यत्वसम्भवात्। नच लक्ष्यस्यापि शक्यसम्बन्धितया पूर्वमवगमनीयत्वात् ब्रह्मणोऽपूर्वताक्षतिः, मानान्तरं विनापि विचारेण शक्येन सत्यत्वादिविशिष्टेन लक्ष्यस्य विशेष्यस्य तादात्म्यसम्बन्धावगमात्। किञ्चाभिहिता-न्वयवादिनां अन्विताभिधानवादिनां वा वाक्यार्थमात्रं लक्ष्यमेव च वक्तव्यम्, अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः। नच शक्त्यैव पदार्थज्ञानद्वारा वाक्यार्थप्रमा, अपर्यवसानाल्लभ्यस्य शक्तिजन्यज्ञानविषयस्य शक्यत्वनियमात्। नहि जातिपदार्थवादिनां व्यक्तिरिव पदार्थसंसर्गो पर्यवसानलभ्यः, येन शक्तिजन्यज्ञानविषयत्वेपि वाच्यत्वं न स्यात्। अन्यथा एकपदादपि संसर्गविशेषो भायात्। आकाङ्क्षाद्यपेक्षाभावप्रसङ्गाच्च। विनिगमकाभावेन पर्यायतापत्तेश्च। नच विनापि वृत्त्या पदानामाकांक्षादिमहिम्नैव संसर्गबोधकत्वमस्तीति वाच्यम्;— प्रतिपादनसामर्थ्यस्य हि आकांक्षादिसहकार्य

पेक्षणम्, सामर्थ्यञ्च शब्दस्यार्थे वृत्तिरेव। तथाच वाक्यार्थज्ञानं लक्षणाजन्यम्, शक्यजन्यत्वे सति शब्दजन्यत्वात्, सम्मतवत्। अन्यथा वाक्यार्थे शाब्दत्वं न स्यात्। नच लाक्षणिकत्वे पदानां संसर्गानुभावकत्वं न स्यात्; संसर्गस्यैव सर्वपदैर्लक्ष्यत्वात्, तस्य च पूर्वमननुभूतत्वात्। लाक्षणिकगङ्गापदस्याप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया पदान्तरवदनुभवजनकत्वाच्च। पदस्यानुभावकत्वे ऽन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वमेव तन्त्रम्, न तु शक्तत्वम्, अशक्तादपि तदुपस्थितिदशायां ततोनुभवदर्शनात्। समभिव्याहृतपदानां सम्भूयकारित्वव्युत्पत्तिविरोधाच्च। विभक्तेस्स्वप्रकृत्या सह स्वार्थान्वयबोधकत्वानुभवाच्च। नच वाक्ये शक्त्यभावात् कथं तेन संसर्गो लक्षणीयः, शक्यसम्बन्धाभावादिति वाच्यम्,– पदसमूहो हि वाक्यम्, समूहश्चैकधर्मावच्छिन्नपदान्येव, तानि च शक्तानीति तत्संसर्गस्तदर्थसम्बन्ध्येव। लाक्षणिकपदार्थसंसर्गोपि परम्परया शक्यसम्बन्ध्येव, अन्यथा अर्थवादपदसमुदाये लक्षणा न स्यात्। वाक्यार्थप्रतीत्युद्देशेन वाक्यप्रयोगानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्। नन्वेवमपि वाक्यार्थस्य शक्यसम्बन्धित्वेनानवगमात् कथं तत्र लक्षणेति चेन्न;– स्मृत्यर्थं हि पूर्वमनुभवापेक्षा, नहि वाक्यार्थस्य स्मृतिरपेक्षिता?

नन्वेवमेकस्मिन् प्रयोगे पदेषु वृत्तिद्वयं विरुद्धमिति चेन्न;– एकस्य ज्ञानस्य वृत्तिद्वयाजन्यत्वात्। गङ्गायां यादांसि घोषश्चेत्यत्र तात्पर्यज्ञाने युगपदन्वयबोधस्य परैरभ्युपेयत्वाच्च। ननु संसर्गविशेष एव वाक्येन लक्षणीयः, संसर्गे च विशेषः पदार्थ एवेत्यजहल्लक्षणा स्यात्, सा चानुपपन्ना, शक्यलक्ष्यसाधारणरूपाभावात्, इति चेन्न;– तीरत्वावच्छिन्ने तीर इव पदार्थविशेषावच्छिन्ने संसर्गे ऽजहल्लक्षणोपपत्तेः। एकधर्मावच्छेदेन पदार्थद्वयोपस्थितौ ह्यजहल्लक्षणा। अतो वाक्यार्थस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वमविरुद्धम्। किञ्च— विशिष्टब्रह्मशक्तैः केवलधर्मशक्तैर्वा पदैर्निर्गुणब्रह्मप्रमितिसिद्धौ न तत्रापि शक्तिः कल्प्या, अन्यलभ्ये तद्योगात्। मुख्यार्थत्वाय शक्तिकल्पनायां गङ्गापदस्यापि तीरे शक्तिः प्रसज्येत। ततश्च ब्रह्मपदं वृद्धिविशिष्टवाचकम्, वृद्धिश्चोपचयः, स चात्र सर्वात्मत्वयोग्यता, नत्ववयवोपचयः, नापि गुणाधिक्यम्, गुणाधिक्यमात्रस्य सर्वत्र

सुलभत्वात् ; सर्वगुणवैशिष्ट्यस्य तदर्थत्वे सर्वात्मत्वस्याप्यन्तर्भावात् आव श्यकत्वात् स्वरूपोपचयरूपत्वाच्च तदेव ब्रह्मशब्दार्थः । आत्मशब्दार्थोपि व्याप्तिरूपसातत्यविशिष्टः । एवं सत्यादिशब्दार्थोपि बाधायोग्यत्वादिविशिष्टः । अतस्सत्यज्ञानाद्यात्मकब्रह्मणि ब्रह्मादिपदानां लक्षणैव । यत्तु लक्ष्यमवाच्य मित्यादिपदवाच्यस्याद्ब्रह्मणो न सर्वपदलक्ष्यत्वमिति; तन्न, तत्र प्रमाणाभावात् । किं सर्वशब्दलक्ष्यत्वमुपपादयितुं तस्य तत्पदवाच्यत्वम्, उत लक्ष्यादिपद प्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मणि सत्वेन, त्वदुक्तानवस्थापरिहाराय वा ? नाद्यः, लक्ष्यादि पदवाच्यत्वे तदयोगात् । ननु ब्रह्मणो लक्ष्यादिपदवाच्यत्वाभावे कथं ब्रह्म सर्वपदलक्ष्यमिति प्रतिपादनीयमिति चेत् ? का तर्हि प्रतिपादनेनुपपत्तिः ? न तावत् तेन विना योग्यताद्यभावः, प्रत्युत तस्मिन् सत्येव न योग्यता, नापि लक्ष्यादिपदवाच्याप्रसिद्ध्या तल्लक्षणानुपपत्तिः, तत्तत्पदलक्ष्यतीरादेः लक्ष्य पदार्थत्वात् । ननु लक्ष्यपदेनापि तस्य लक्ष्यत्वे कथं वाक्यार्थप्रतीतिः ? लक्ष्यपदवाच्यसम्बन्धत्वेन हि ज्ञाते लक्ष्यपदस्य लक्षणा, तज्ज्ञानं च सिद्धान्ते लाक्षणिकपदेनैव वक्तव्यमिति तत्तल्लक्ष्यज्ञानार्थं तत्तल्लाक्षणिकपदापेक्षया अनव स्थानादिति चेत् ? तर्हि स एव दोषः । स च निरसिष्यते । नापि द्वितीयः, तत्तद्धर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वेपि तदधिष्ठानस्य विशेष्यस्य तदभावात् । विशेष्यस्य सर्वस्मादपि विशिष्टादन्यत्वात्तल्लक्ष्यते । अतएव यद्ब्रह्मत्वेनोपेतं तद्ब्रह्मेति परोक्तं निरस्तम्, विशेष्यस्य निर्द्धर्मकस्यैव ब्रह्मत्वात् । नन्वानन्दादि पदलक्ष्यस्य तद्वाच्याद्विशिष्टादन्यत्वे आनन्दत्वादिकं न स्यादिति चेन्न;— दण्डि देवदत्तादन्यत्वेपि विशेष्यदेवदत्ते देवदत्तस्वरूपस्येव विशेष्यानन्देपि तत्स्वरूपा नपायात् । सत्यादिपदलक्ष्ये वाच्यान्यस्वरूपे सत्यादिपदवाच्यत्वं नाम कश्चि- द्धर्मः, तद्विशिष्टमवाच्यशब्दार्थ इति तस्यापि विशिष्टवाचकत्वमेव । तथाच वाच्य पदमपि लक्षणयैव वाच्यार्थं ब्रह्मोपस्थापयति । अन्यथा यावद्वाच्यान्यत्वप्रतिपादका वाच्यपदस्य योग्यताया अभावात् । अतएवावाच्यपदलक्ष्यत्वे अवाच्य न भवेदिति निरस्तम्, अवाच्यस्वरूप एव व्यावहारिकावाच्यत्वस्य कल्पिततया अवाच्यपदलक्ष्य स्यापि तस्य तत्स्वरूपानपायात् । वस्तुतस्त्ववाच्यमिति वाक्यमेव, नतु लक्षणया

ब्रह्मान्यत्प्रतिपादयति । ननु स्वरूपमात्रमेव लक्ष्यादिपदशक्यं भवत्विति चेत् ?
शक्तेः परमतेपि विशिष्टविषयत्वात् । नापि त्वदुक्तानवस्था, विचारादिना तस्य
वाच्यसम्बन्धित्वेन निर्णीतत्वात् । लक्ष्यतावच्छेदकं च नात्रापेक्षितम्, लक्ष्य
स्वरूपस्य स्वतो व्यावृत्तत्वादेकत्वाच्च । ननु लक्ष्यस्य लक्षकशब्दैरेव परं प्रति-
पादनेनवस्थेति मूकतापत्तिरिति चेन्न;— ब्रह्मण उक्तविधया निर्धर्मत्वं सत्यज्ञाना
द्यात्मत्वं तस्मिन् सत्यादिपदव्युत्पत्तिप्रकारमानन्दादिस्वरूपस्यैवानन्दादिपदलक्ष्यस्य
मवगच्छतः आनन्द एव ब्रह्मेत्युपदेशादेव योग्यतानुसारेण धर्मिणोरेवाभेदावगम
सम्भवात् । विशेषणभेदप्रयुक्तमेव भेदं विशिष्टयोरवगच्छतः सदभेदप्रतीतेस्स्व-
रूपविषयत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्ताभावादपि न ब्रह्मणि पदानां शक्तिः, पारमार्थिक
जातिगुणक्रियादेरसम्भवात् । तदसम्भवश्च लक्षणां विनापि द्वयस्याप्यनुमानैर्निषेध
वाक्यैश्च निरूपयितुं शक्यत इति न त्वदुक्तान्योन्याश्रयः । कल्पितगुणक्रियावैशि-
ष्ट्ये च वेदान्ततात्पर्यायोगात् । ननु वेदान्ततात्पर्यगोचरत्वविशिष्टब्रह्मणस्स्वप्रति
पादकवाक्यस्थपदाशक्यत्वसिद्धावपि न विशेष्यब्रह्मणस्तत्सिद्धिरिति चेन्न;— अनु
मितिर्हि पक्षतावच्छेदकधर्माश्रयस्यैव साध्यान्यत्वं विषयीकरोति, सर्वत्रापि साध्यस्य
पक्षताश्रयवैशिष्ट्यस्यैवानुमितिविषयत्वात् । नन्वेवमपि वेदान्ततात्पर्यगोचर इति
पदाद्विशेष्यस्यानुपस्थितेः कथं तत्पक्षकानुमितिरिति चेन्न;— निर्धर्मके ब्रह्मणि
वेदान्ततात्पर्यं विदुषः वेदान्ततात्पर्यगोचर इति पदाल्लक्षणया तस्यैवोपस्थितेर्वक्त
व्यत्वात् । अन्यथा योग्यतासम्भवात् । अन्यथा त्वदीयानुमानमपि नास्मदभि
मतब्रह्मणो वाच्यत्वं विषयीकुर्यात् । ब्रह्मादिपदं विशिष्टस्य धर्ममात्रस्य वा
वाचकम्, पदत्वात्सम्प्रतिपन्नवत्, इति वानुमानमस्तु । एवं "यतो वाचो
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतिरपि शब्दस्य प्राप्तिं वारयन्ती तस्य
शक्तिं ब्रह्मणि निषेधति, शब्दस्यार्थेन शक्त्यैव प्रसिद्धत्वात् । लक्षणा तु शक्य
सम्बन्धरूपा परम्परयैव शब्दसम्बन्ध इति अमुख्यप्राप्तिरेवेति तन्निषेधायोगात् ।
लक्षणानिषेधे "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । मनसा
सहेति च मनसः करणत्वमेव निषिध्यते, स्वरूपेण निषेधायोगात् श्रुतमात्रस्य
मनोजन्यत्वात् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतिविरोधाच्च । केवलमनोगम्यत्वं वा

निषिध्यते। नन्वमेयगुणत्वं 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरर्थ इति चेत्? अमेयत्वं यदि गुणस्य मानागोचरत्वं तदा निर्गुणमेव ब्रह्मेति वाच्यत्वनिषेधः प्रवृत्ति निमित्ताभावात्। अथ संख्याशून्यत्वम्; तन्न, "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेती" ति वाक्यशेषेण ब्रह्मस्वरूपभूतानन्दस्यैव ज्ञानात् भयनिवृत्तिश्रवणेन गुणान्तरैर्विना ऽनुपपत्त्यभावेन लक्षणायोगात्। मुक्तिसाधनज्ञानाविषयस्य श्रुति प्रतिपाद्यत्वायोगाच्च। प्रत्युत वाक्योपक्रमे अनन्तगुणं प्रक्रम्यानन्दज्ञानान्मोक्ष इत्युक्ते देवदत्तो वामेन चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन दर्शननिषेधवत् गुणान्तराणा मपुरुषार्थत्वमेव प्रतिपादितं भवेत्। ततश्च ब्रह्मणोपि हेयगुणवत्त्वमिति साधु समर्थितस्तन्त्रसमयः। नचानन्दमित्यत्रापि गुणान्तरलक्षणा, सिद्धान्तेपि तच्छब्दे लक्षणाभ्युपगमादिति वाच्यम्;– आत्ममात्रज्ञानस्यैव सर्वत्र श्रुतौ मुक्तिसाधनत्वा वगमात्, त्वदुक्तलक्षणायोगात्। अस्मन्मतसिद्धलक्षणायास्तत्रैव श्रुत्याभ्युपेयत्वात्। किंचास्मन्मतसिद्धलक्षणा श्रुतितुल्यैव, प्रसिद्धार्थानपायात्। यथा रेवतीवाक्ये एतच्छन्दस्य प्रकृतानिष्टधर्मलक्षणायामपि श्रुतितुल्यता। न वाच्यमिति त्वदुदाहृत श्रुतौ साक्षाद्वाच्यत्वनिषेधाच्च। यत्तु अनया श्रुत्या अद्भुतत्वं प्रतिपाद्यत इति; तन्न,– तस्य पदार्थवाक्यार्थयोरन्यतरत्वाभावात्। नापि तत्र लक्षणा, तत्र न तावदन्वयानुपपत्त्याद्भुतत्वलक्षणा, वाच इत्यस्य तेनाप्यन्वयायोगात्। नापि यतोऽद्भुता वाचो भवन्तीत्यर्थः, भवन्त्यश्रवणात्। सृष्टेरनीतत्वाच्च। नापि तात्प र्यानुपपत्त्या सर्वपदलक्षणा, अद्भुतत्वस्य तस्मिन् प्रकरणे उपक्रमानवगतस्य ता- त्पर्यगोचरत्वायोगात्। सर्वपदलक्षणायाश्च तवाभावात्। तस्य सम्बन्धित्वेना प्रतीतेश्च। वाक्यशेषपर्यालोचनया तस्याप्यपुरुषार्थत्वेन श्रुत्या अप्रतिपाद्यत्वाच्च। 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म' इत्यादि तु ब्रह्मशब्दतात्पर्यविषयत्वाभिप्रायम्, गङ्गा पदेन तीरमुच्यत इति यथोगात्।

तस्मादखण्डवाक्यार्थे सत्यज्ञानसुखात्मनि।
न कस्यापि पदस्यास्ति शक्तिरित्यात्मधिस्थितिरिति॥

अत्रोच्यते—तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यत्राखण्डार्थत्वपक्षे स्व स्पस्यैव वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् व्यर्थं तात्पर्यविषयविशेषणम्। सत्यादिवाक्यप्रति

पाद्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । तदप्रतिपाद्यव्यावृत्तयेतद्विशेषणमिति चेत् ? तदप्रतिपाद्यं किं घटादि, उत ब्रह्म? नाद्यः, ब्रह्मपदादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । द्वितीयेऽपि किं तदभिन्नं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया, उत भिन्नम् ? नाद्यः, व्यावृत्त्यसिद्धेः, अव्यावर्तनीयत्वाच्च । द्वितीयेत्वसिद्धमेव । उपहितं ब्रह्म सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया भिन्नमेवेति चेत् ? किं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थोऽपि केनचित् उपहितः, उत अनुपहितः? नाद्यः, उपहितस्य वाच्यत्वस्य त्वदिष्टत्वात् । उपहितस्यावाच्यत्वसाधने स्वरूपस्यावाच्यत्वासिद्धिश्च । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपमात्रतया उपहितस्य ततो भेदासिद्धेः । किञ्चिदुपाध्युपहितं उपाध्यन्तरोपहितापेक्षया भिद्यते न तु स्वरूपापेक्षयापि, तथा सति घटाकाशस्यानाकाशत्वापत्तेः । किञ्चैवमौपाधिकभेदे सत्यपि स्वाभाविकाभेदस्यानपायात् विशेष्यशक्तेरनपायाद्बाधः । किञ्च तात्पर्यविषयपदेनापि स्वरूपं लक्ष्यम्, अन्यथा योग्यताविरहात् । ब्रह्मपदेनैव च तत्सम्भवति । तस्माद्व्यर्थं विशेषणम् । किञ्च उपहितभिन्नस्यानुपहितस्य तात्पर्यविषयादिपदेन लक्षणीयतया त्वयोच्यमानस्य पक्षतयाभिमतस्यासिद्धेराश्रयासिद्धिः । वाक्यार्थत्वं च किं विवक्षितम् ? किं पदार्थसंसर्गत्वम्, उत वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं वा ? नाद्यः स्वरूपासिद्धेः । न द्वितीयः, पदार्थे व्यभिचारात् । न तृतीयः, स्वरूपासिद्धेः । सत्यादिवाक्यात्निष्प्रकारकस्वरूपमात्रविषयप्रतीतेस्त्वयाङ्गीकारात् । पदार्थे व्यभिचाराच्च । नच तदन्वयेन विशेषणम्, पदजन्यप्रतीतिविषयान्यत्वविवक्षायामसिद्धेः, पदानामेव वाक्यार्थधीहेतुत्वात् । पदशक्तिविषयाभिन्नविवक्षायां साध्याविशेषात् ।

ननु स्वविषयत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयपदमात्रघटितत्वमतिपादकवाक्यकत्वादिति हेतुः, वाक्यार्थप्रतीतौ हि तत्पदार्थान्वयानुभवत्वं तत्तत्पदजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्;— अधिकरणे अधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययपदान्तररूपशक्तप्रतिपाद्यत्वात्, नीलमुत्पलमित्यत्र पदद्वयस्यापि विशेष्यवाचित्वेन विशेष्ये व्यभिचाराच्च । संयोगिदण्डवान् देवदत्त इत्यत्र व्यभिचाराच्च । घटान्यवान् घटः मित्यवदाकाशं प्रपञ्चो मिथ्येत्यादौ व्यभिचाराच्च । ननु स्वप्रकारकत्वाविशेष्यकज्ञानानिरूप्यमपि स्व

पाद्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । तदप्रतिपाद्यव्यावृत्तयेतद्विशेषणमिति चेत्? तदप्रतिपाद्यं किं घटादि, उत ब्रह्म? नाद्यः, ब्रह्मपदादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । द्वितीयेऽपि किं तदभिन्नं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया, उत भिन्नम्? नाद्यः, व्यावृत्त्यसिद्धेः, अव्यावर्तनीयत्वाच्च । द्वितीयस्त्वसिद्धमेव । उपहितं ब्रह्म सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया भिन्नमेवेति चेत्? किं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थोऽपि केनचित् उपहितः, उत अनुपहितः? नाद्यः, उपहितस्य वाच्यत्वस्य त्वदिष्टत्वात् । उपहितस्यावाच्यत्वसाधने स्वरूपस्यावाच्यत्वासिद्धिश्च । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपमात्रतया उपहितस्य ततो भेदासिद्धेः । किञ्चिदुपाध्युपहितं उपाध्यन्तरोपहितापेक्षया भिद्यते न तु स्वरूपापेक्षयापि, तथा सति घटाकाशस्यानाकाशत्वापत्तेः । किञ्चैवमौपाधिकभेदे सत्यपि स्वाभाविकाभेदस्यानपायात् विशेष्यशक्तेरनपायाद्बाधः । किञ्च तात्पर्यविषयपदेनापि स्वरूपं लक्ष्यम्, अन्यथा योग्यताविरहात् । ब्रह्मपदेनैव च तत्सम्भवति । तस्माद्व्यर्थं विशेषणम् । किञ्च उपहितभिन्नस्यानुपहितस्य तात्पर्यविषयादिपदेन लक्षणीयतया त्वयोच्यमानस्य पक्षतयाभिमतस्यासिद्धेराश्रयासिद्धिः । वाक्यार्थत्वं च किं विवक्षितम्? किं पदार्थसंसर्गत्वम्, उत वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं वा? नाद्यः स्वरूपासिद्धेः । न द्वितीयः, पदार्थे व्यभिचारात् । न तृतीयः, स्वरूपासिद्धेः । सत्यादिवाक्यान्निष्प्रकारकस्वरूपमात्रविषयप्रतीतेस्त्वयाङ्गीकारात् । पदार्थे व्यभिचाराच्च । न च तदन्यत्वेन विशेषणम्, पदजन्यप्रतीतिविषयान्यत्वविवक्षायामसिद्धेः, पदानामेव वाक्यार्थबोधहेतुत्वात् । पदशक्तिविषयाभिन्नविवक्षायां साध्याविशेषात् ।

नन्व स्वविषयत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयपदमात्रघटितत्वप्रतिपादकवाक्यकत्वादिति हेतुः, वाक्यार्थप्रतीतौ हि तत्पदार्थान्वयानुभवत्वं तत्तत्पदजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्;— अधिकरणे अधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययपदान्तररूपशक्यप्रतिपाद्यत्वात्, नीलमुत्पलमित्यत्र पदद्वयस्यापि विशेष्यवाचित्वेन विशेष्ये व्यभिचाराच्च । संयोगिदण्डवान् देवदत्त इत्यत्र व्यभिचाराच्च । घटान्यवान् घटः नित्यवदाकाशं प्रपञ्चो मिथ्येत्यादौ व्यभिचाराच्च । ननु स्वप्रकारकस्वाविशेष्यकज्ञाननिष्ठत्वमपि स्व

विषयत्वावच्छिन्नकार्यताविशेषणमिति चेन्न;— सत्यज्ञानादिवाक्यजन्यप्रतीतौ ब्रह्मणो विशेष्यतया स्वरूपासिद्धेः । नच वाक्यस्याखण्डार्थत्वात् तज्जन्यप्रतीतौ ब्रह्म न प्रकारो विशेष्यं वेति वाच्यम् ;— तथासति प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यस्यापि तथात्वेन चन्द्रादिपदार्थे व्यभिचारात् । नच तत्रापि स्वरूपमात्रस्य वाक्यार्थत्वाच्चन्द्रत्वादिविशिष्टस्य शक्यत्वेपि स्वरूपस्याशक्यत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम् , — तथापि शब्दवदाकाशमिति लक्षणवाक्यार्थे आकाशे व्यभिचारात् ; आकाशस्वरूपमात्रस्याकाशपदशक्यत्वात् । नच पदजन्यस्मृत्यविषयत्वे सति वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वं विवक्षितम् ; विशिष्टस्यार्थत्वेपि स्वरूपस्यापि तदन्तर्भावेन हेत्वसिद्धेः, साध्याविशेषात् , विशेष्यवैयर्थ्याच्च ।

तद्वाक्यस्थपदशक्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादित्यपि न हेतुः, शक्यतावच्छेदकधर्माश्रयान्यत्वविवक्षाया यत्किंचिद्घटभिन्नत्वाद्घटे व्यभिचारात् । शक्यप्रतियोगिकयावद्भेदविवक्षायां सुन्दरं मुखमित्यादौ बिम्बात्मना मुखभेदस्य प्रतिबिम्बात्मनि तस्मिन्नेव सत्त्वाद्व्यभिचारः । धर्मिसमानसत्ताकान्यत्वविवक्षायां स्वरूपासिद्धिः । अतएवाभेदविरोध्यन्यत्वविवक्षापि निरस्ता । व्यावहारिकान्यत्वविवक्षायामपि संयोगवति वृक्षादौ तद्भेदस्य त्वयाङ्गीकारात् वृक्षत्वाश्रयावच्छेदस्त्वाद्वृक्षे व्यभिचारः । ननु वाच्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वं विवक्षितम् , वृक्षे च न तादृशान्योन्याभावः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन विरोधादिति चेन्न;— ब्रह्मणोपि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेनासिद्धेः । यावद्विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयानङ्गीकाराच्च । प्रवृत्तिनिमित्ते व्यभिचाराच्च । शक्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टान्यत्वविवक्षायां व्यर्थविशेषणत्वम् , विशिष्टान्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । आकाशे व्यभिचारश्च, आकाशपदशक्यत्वात् । आकाशपदस्य स्वरूपमात्रशक्तत्वाच्च पदपक्षकानुमानेपि बाधः । अनुपहितत्वविवक्षायामपि उपहितार्थस्य भेदासिद्धेर्बाध एव । अनुपधानशक्तत्वसाधने स्वरूपस्य वाच्यत्वं निर्बाधमेव । तत्प्रतिपादकत्वच यदि तद्विषयप्रतीतिजनकत्वम् , तदा व्यभिचारः । यदि पदजन्यस्मृत्यविषयतत्प्रतीतिजनकत्वम् , तदा स्वरूपासिद्धिः । यदि तत्तात्पर्यकत्वम् , तदानीमपि व्यभिचारः । प्राधान्येन तत्तात्पर्यकत्वविवक्षायामपि

यदि प्राधान्यं विशेष्यत्वं तदा व्यभिचार एव । यदि पदार्थप्रतीत्यविषयत्वं तदा स्वरूपासिद्धिः । अप्रयोजकत्वं च । नच सत्यज्ञानानन्दात्मनि ब्रह्मणि सत्यादिपदस्य एकैकस्य शक्तौ एकैकपदेनैव तादृगुपस्थितेः पदान्तरवैयर्थ्यस्य प्रसङ्गः, एकैकस्मात्तादृगुपस्थितेरसिद्धत्वात् । तथापि सत्यज्ञानानन्दात्मक-ब्रह्मणः सन्मात्रत्वात् मतश्च सत्पदेन प्रतीतेरेकस्मात् पदात्तादृगुपस्थितेरावश्य-कत्वात्। यदुक्तं– सतो ज्ञानानन्दाद्यभेदसंशयविरोधिप्रतीतेरेवापादनादिति; किं तत्रा पादकम्? सत्यत्वादिप्रकारत्रयविशिष्टार्थस्य सत्याद्येकैकपदशक्यत्वम्, उत वस्तुतस्तादृशस्वरूपस्य? नाद्यः- असिद्धेः, तस्य त्वया वाक्यार्थत्वानङ्गीकारा-राच्च। न द्वितीयः, तत्प्रकाराविशिष्टस्वरूपप्रतीतेस्तादृशसंशयविरोधित्वाभावात्। वस्तुतस्तादृशस्वरूपशक्ताद्वस्तुतस्तादृशविषयमेव ज्ञानमुत्पाद्यते । स्वरूपमात्र प्रतीतेस्संशयाविरोधित्वे धर्मिज्ञानाभावे संशयासिद्धेः तस्मिन् सति तद्विरोधा देवासिद्धेः संशयमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । ननु वाक्यार्थभूतसत्यज्ञानानन्दा त्मकब्रह्मणि अवधारणरूपा प्रतीतिर्या वाक्यलक्षणया जन्यते सा शक्तिजन्या चे देकैकस्मात्पदात्तादृशप्रतीतिरुत्पत्तेः पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादित्यापाद्यत इति चेन्न;– यथा तव एकस्मात् सदानन्दज्ञानात्मकस्वरूपप्रतीतावपि तद्विषयावधारणस्याजन नात् तादृशावधारणं लक्षणया वाक्यकृत्यम्, तथा ममापि शक्तपदसमुदाया देव तादृशावधारणोत्पत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । किंच सत्पदाद्ब्रह्मणोनुपस्थितांशः कोपि नास्तीति त्वयोक्तत्वात् वाचो दुर्वारः ।

नच स्वगोचरसंशयविरोधिज्ञानजनकतद्वाक्यस्थपदशक्तिविषयो नेति साध्यम्, अर्थान्तरत्वात् । शक्यत्वेपि शक्तेस्स्वगोचरसंशयविरोधिज्ञानजनकत्वाभावेन सा-ध्यपर्यवसानात् । कश्चायं स्वगोचरसंशयः? यदि स्वधर्मिकसंशयः, तदा सत्य ज्ञानानन्दात्मकवाक्यार्थधर्मिकसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्यविषयत्वेपि सत्यस्य ज्ञानाद्यभेदसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्तिविषयत्वसम्भवेनार्थान्तरत्वम् । स्वको-टिकसंशयस्त्वप्रसिद्धः । तद्वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविवक्षायामप्रसिद्धिः सत्यादिवाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविरोधिज्ञानजनकतद्वाक्यस्थपदशक्तिविषया - प्रसिद्धेः । वाक्यार्थमात्रस्य लक्ष्यत्वपक्षे सर्वत्राप्यप्रसिद्धेश्च । पदा र्थेपि तद्वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्त्यसम्भवात्, पदार्थ स्मृतेस्संशयाविरोधित्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य लक्षणाजन्यत्वात् ।

यदुक्तं विशिष्टस्य शक्यत्वे नागमाभिमतब्रह्मणश्शक्यत्वमिति । तन्न, आ-गमाभिमतब्रह्मणोऽपि विशिष्टान्तर्भावेन शक्यत्वात् । आगमाभिमतं ब्रह्मस्वरूप. मेव, न त्वन्यत् ।

यच्च द्वितीयानुमानस्याप्रयोजकत्वनिराकरणार्थमुक्तम्—वाक्यार्थस्य पदार्थत्वे सम्भूयकारित्वव्युत्पत्तिहानिरिति, तन्न; पदार्थसाधारणस्य वाक्यजन्यज्ञान विषयत्वमात्रस्य सम्भूयकारित्वाविरोधित्वात् पदार्थप्रतिपन्नससर्गबोधाय तदुपपत्तेः। वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वस्यापि दण्डी देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादिपदवाच्ये सत्त्वेन तदविरोधित्वात् । पदेभ्यो ऽप्रत्याय्यत्वे सति वाक्यप्रत्ययस्य वाक्यार्थ पदेन विवक्षाया तु इष्टापत्तिः, तादृशस्य संसर्गस्यास्माभिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् । ब्रह्मणः पदेभ्यो ऽप्रत्याय्यत्वाभावेन वाक्यार्थत्वविरोधाच्च ।

यदप्युक्तं— वाक्यार्थमात्रं लक्ष्यमेवेति । तन्न, कल्पकाभावात् । आकाङ्क्षाद्युपेतव्युत्पन्नपदसमुदायादेव वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ गौरवेण वृत्तेरकल्पनात्

यदुक्तं प्रतिपादनसमर्थस्य ह्याकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणम्, सामर्थ्यञ्च शब्दस्यार्थे वृत्तिरेवेति । किं तत् सामर्थ्यम्? किं कारणत्वम्, उतान्यत्? नाद्यः, तत्र वृत्तिपदं सङ्केत्य कारणत्वसमर्थने अस्मदिष्टत्वात् । न द्वितीयः, कारणत्वस्यैव सहकार्यपेक्षाप्रयोजकत्वेन तस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच तदेवाकाङ्क्षादिसहकारिविशेषापेक्षाप्रयोजकमिति साम्प्रतम्, मानाभावात् । पदे तादृश सामर्थ्यसत्त्वेन पदार्थस्मृतौ आकाङ्क्षाद्यपेक्षाप्रसङ्गात् । पदे तदसत्त्वे च वाक्येऽपि वृत्तिरिससाधयिषिता पदादप्यपद्दतेति महदिदं कौशलम् ।

किंचास्तु यत्किंचित् सामर्थ्यम्, अस्तु च वृत्तिरेव तत् । तथापि तादृश सामर्थ्यवत एकार्थप्रतिपादने आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षण कुत्र दृष्टम्? येन तद्दृष्टान्तेन वाक्यार्थसंसर्गेऽपि सामर्थ्यात्मकवृत्तिः कल्प्येत । न तावत्पदे, पदार्थस्मृतिदशायामसिद्धेः । नापि वाक्यार्थानुभवदशायाम्, वाक्यार्थे अ-द्यापि वृत्तेरसिद्धेः । अथ मतम्— पदानि हि वाक्यार्थज्ञानं जनयन्ति पदार्थांश्च शक्त्यैव जनयन्ति, तथाच तत्र वृत्तिरूपसामर्थ्यवत एव तत्प्रतिपादने आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षण पदानां पदार्थाद्यनुभवे दृष्टमिति; तदपि मन्दम्,

श्रुतिद्वयविरोधात् , पूर्वोक्तोपस्थितिभेदेन परिहारानुपपत्तेश्च ; तीरत्वाव-च्छिन्ने तीर इव पदार्थविशेषावच्छिन्ने संसर्गे ऽजहल्लक्षणा, यथैव पदार्था अन्य-वच्छेदकतया भासन्त इत्युक्तिविरोधाच्च ।

यच्च लक्षणाजन्यत्वे अनुमानमुक्तम् , तत्र हेतुरसिद्धः, वाक्यार्थज्ञानस्य शक्तिजन्यत्वात् । नन्वेवमन्वयस्य शक्यत्वप्रसङ्गः, शक्यत्वेऽपि दोषाभावात् । नन्वेकपदादपि संसर्गबोधापत्तिः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वाक्यस्थपदशक्तिसमुदाय-स्यैवान्वयधीहेतुत्वकल्पनात् । नचान्वयेऽपि व्युत्पत्तिग्रहापेक्षाप्रसङ्गः, पदार्थे व्युत्पत्तिग्रहमात्रेण शक्तिसमुदायाद्वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ संसर्गे तदनपेक्षणात् ।

किञ्च किमिदं शक्यत्वम् ? किं शक्तिजन्यज्ञानविषयत्वमात्रम् , उत स-म्बन्धविशेषः? आद्ये आपाद्यापादकयोरभेदप्रसङ्गः । न द्वितीयः, कल्पका भावात् । नच शक्तिजन्यप्रतीतिविषयत्वमेव कल्पकम् , अप्रयोजकत्वात् । अथ शक्तेर्ज्ञानस्य च समानविषयत्वेन कार्यकारणभावः, तदा लक्षणायामपि तथा स्यात् । नचेष्टापत्तिः, शक्यार्थसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्वचिदतीतादिरूपतया व्यभिचारात् । एवञ्च तज्ज्ञानस्य कारणत्वे वाच्ये तस्य संसर्गाशानुभवे व्यभिचा रात् । संसर्गस्यापूर्वत्वात्तदर्थं लक्षणाज्ञानं समानविषयस्मृतौ हेतुरिति कल्पने शक्तावपि तथात्वापत्तेः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
अशब्दवेद्यत्वभङ्गो नाम
पञ्चचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४५॥

निष्पञ्चब्रह्मस्वरूपशुद्ध्यर्थं तस्य निष्प्रपञ्चताकरणनियोगविषयता माहुः,) तेषां तथाविधनियोगविधिवाक्यासम्भवात् सपरिकरनियोगासिद्धेश्च निर्मूलः प्रलापः। तथाहि— न तावन्निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्यादिति विधिवाक्यमधीमहे। नच फलकरणदर्शनादिभिः कल्प्यते। नच स्मृत्याद्यनुसारेण तथाविधश्रुतिरनुमीयते। नच नित्यानुमेया श्रुतिरुपपद्यते। नच तदनुमितिलिङ्गतया निष्प्रपञ्चताकरणाचारः केनचित् क्वचिदपि दृष्टपूर्वः। नच निष्प्रमाणकोऽपि विधिरस्तीति वाङ्मात्रेणापि सिद्ध्यति। ननु किमनेन कदर्थनेन? नानात्वदर्शननिन्दावचनैर्नानात्वनिषेधवचनैर्निर्गुणादिश्रुतिभिर्मायोपादानत्वान्यथानुपपत्त्यादिभिश्चानुगृहीतो "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" इत्येवमादिको विधिरुपलक्षणपरस्सन् द्रष्टृदृश्यादिसमस्तभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादिति नियुञ्जानः प्रकृतार्थे परिपूर्णं प्रमाणम्, नित्यसिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्वमप्यविरुद्धमिति चेन्न;— अनुग्राहकत्वेनाभिमतानां सर्वेषां प्रत्येकं विस्तरतो दूषणात्। विधिस्वरूपमपि न पश्यामः, कोऽत्र ब्रह्मवाचकशब्दः, कश्च तस्य निष्प्रपञ्चताकरणवाचीति? दृष्टि- गति- श्रुत्यादयश्शब्दाः संविद्रूपब्रह्मवाचकाः, द्रष्टृगन्तृप्रभृतिदर्शननिषेधो निष्प्रपञ्चताकरणवाचीति चेत्? किं व्युत्पत्तिसिद्धोऽयमर्थः, उत तदनुपपत्त्या लक्षणादि

सार्थे ह्युपयोगापेक्षा, शुद्धस्य ब्रह्म स्वयमेव प्रयोजनमिति न तत्र तदपेक्षेति भावः। तस्ये ति। ब्रह्मणः। नियोगविषयत्वं निष्प्रपञ्चीकरणद्वारा विवक्षितम्। एवं दूषितमिमं सपरिकरनियोगतत्प्रमाण्यासिद्ध्यापि दूषयति नचे ति। "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति अर्थवादे फलकरणदर्शनाद्विधिः कल्प्यते, न तथेह दर्शनमित्यर्थः। स्मर्तृभिरदृष्टा नित्यानुमेया श्रुतिरनुपपन्ना इत्याह— नचेति। तदनुपपत्त्ये ति। वाक्यार्थानुपपत्त्यैव.।

वशादङ्गीक्रियत, किंवा भवत्सैद्धान्तिकसङ्केतादिति ? न प्रथमः, दृष्टिमतिश्रुत्यादिशब्दानां तावद्ब्रह्मशब्दपर्यायत्वाभावात् । तत्त त्स्फुरणायत्तबुद्धिविशेषा एव तैरभिधीयन्ते । अन्यथा पुनरुक्ति स्स्यात् । द्रष्टृप्रभृतिदर्शननिषेधोपि तत्तज्ज्ञाननिवृत्तिमेव वदति, न तु तत्तन्निवृत्तिम् । नापि द्वितीयः, अनुपपत्तेरदर्शनात् । उचितार्थान्तरादर्शनमेवानुपपत्तिरिति चेन्न;— तथाप्यनुचितार्थान्तरकल्पनायोगात्। दृश्यते च अर्थान्तरमुचितम् । तथाहि "यदा दृष्टेरतिरिक्तं द्रष्टारं न पश्ये" रित्यतिरिक्तपदाध्याहारेण योजना तदा द्रष्टुः पुरुषस्यापि स्वयंज्योतिषः स्वधर्मभूतदृष्टिमत्यादिशब्दाभिलप्यज्ञानसाजात्येन तदतिरिक्तत्वनिषेधोपपत्तेः न कस्यचिदपि मिथ्यात्वसिद्धिः; अनध्याहारे तु दृष्टे द्रष्टेति जीवात्मा निर्दिश्यते, ओदनपाकं पचतीतिवत्कर्तृत्वमात्रविवक्षया द्रष्ट्रादिशब्दः; तत्तत्स्फुरणायत्तज्ञानकर्तारं जीवात्मानं नोपासीथाः— अपितु तदन्तर्यामिणं करणनिरपेक्षस्वाभाविकनिरतिशयज्ञानादिगुणगणं अशेषदोषवैदेशिकं परमात्मानमुपास्स्वेत्युक्तम्भवति । नच जीवस्यापि विशेषणतया उपास्यत्वाभ्युपगमात्तद्दर्शननिषेधानुपपत्तिरिति वाच्यम्; करणप्रवृत्तिलब्धिस्वाभाविकविकासशालिपरिशुद्धस्वरूपजीवविशिष्टस्य परमात्मन उपास्यत्वात् । एवमर्थान्तराण्यपि कर्तृत्वाभिमानस्या

उचिते ति । ज्ञानस्याविधेयत्वेन तन्निषेधस्यापि विध्यनर्हत्वादित्यर्थः । तथापी ति । दर्शनवाचिपदानन्वयप्रसङ्गेन सम्भ[illegible]कारित्वव्युत्पत्तिविरोधादयमप्यर्थो ऽनुचित इति भावः । तदतिरिक्तत्वेति । इदमस्मादतिरिच्यत इत्यादावविधेये ऽनतिरेकव्यवहारादतिरिक्तपद [illegible] विशेषणमिति भावः । कर्तृत्वाभिमानः— स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानः ।

गादिरूपाणि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानि समुचितानि कल्पयितुं शक्यानि। अतो नानुपपत्तिलेशः। नापि तृतीयः, अतिप्रसङ्गात्। पर सिद्धान्तसिद्धसङ्केतवशादपि भवत्पक्षस्य कार्त्स्न्येन भङ्गप्रसङ्गात्। एवं विधिवाक्यासम्भवो दर्शितः।

अथ सपरिकरनियोगासिद्धिं ब्रूमः। तथाहि— नियोगवाक्यार्थ वादिना नियोगो नियोज्यः तद्विशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः। तत्रासौ नियोगस्तावत्सामान्यतो विशेषतोपि प्रमाणादर्शनादेव निरस्तः। कश्चात्र नियोज्यः? न तावद्ब्रह्म, त्वन्मते तस्याज्ञत्वात् अनियोज्यत्वात्। अस्मन्मते तु सर्वज्ञत्वादेव नियोक्तव्यत्वाभावात्। अतएव नाप्यविद्या। नाप्यहङ्कारादिकम्, तत्प्रतिफलितचैतन्यादिकं वा, तेषामपि विमृश्यकारिणां स्वोच्छेद करणे नियोक्तुमशक्यत्वात्। अविमृश्यकरणे तु न शास्त्रयोग्यता। नच निर्विशेषानुभूतिस्थितये निरूपको बालो वा कश्चित् स्वोच्छेद- मनुमन्यते। अतएव तेषामधिकारित्वप्रयोक्तृत्वाद्यवस्थान्तरमपि भग्नम्। नच शास्त्रं वायूदकादिवद्विवक्षामनुत्पाद्यैव प्रवर्तयति, अशास्त्रत्वप्रसङ्गात्। ततोपि नियोगस्य मूलोच्छेदः। किं तावन्नि योज्यविशेषणम्? ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभव इति चेत्? तत् किं निमित्ततया स्थित्वा नियोज्यं विशिनष्टि, उत फलतया? नाद्यः,- जीवनपुत्रजन्मादिवत्तस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वे वा किं नियोगेन? तत एव तत्फलसिद्धेः। अथ श्रवणजन्यः परोक्षानुभवस्सिद्धस्सन्

आदिशब्देन द्रष्टारं नपश्येरिति परमात्मनि करणायत्तज्ञाननिषेध इत्यादिकं सङ्गृहीतम्। सामान्यत इति। "फलमत उपपत्ते" रिति सामान्यतोऽपूर्वं निरस्तम्, निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्यादिति वाक्यं नाधीमह इति पूर्वोक्तेरयं नियोगो विशिष्यापि निरस्त इत्यर्थः। अतएवेति। "त्वन्मत" इत्युक्तपरामर्शः। विमृश्येति ज्ञानं विवक्षितम्। परोक्षानुभव इति। तथाच

विशेषणमिति चेन्न;- श्रवणेन तथाविधानुभवजननस्यैव निष्प्रपञ्ची-करणरूपत्वात् । नहि ततो ऽतिरिक्तं किंचिदत्र पुरुषव्यापार-विषयं पश्यामः । साक्षात्कारज्ञानं तद्विषय इति चेन्न;— साक्षात्कारस्य नियोगसाध्यत्वानभ्युपगमात् ततः पूर्वं तद्-सिद्धेः । तत्सिद्धौ वा किं नियोगेनेत्युक्तम् । अथ यदि नित्यब्रह्मस्वरूपप्रकाश एव निमित्तमिरुच्येत, न तर्हि तत्क-स्यचिद्विशेषणम्, अनन्यनिष्ठत्वात् । तस्यच निमित्तत्वे तन्नित्य त्वेन जीवननिमित्ताग्निहोत्रवन्नित्यं विधानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः, तथापि हि याथात्म्यानुभवश्शब्दजन्यो वा, अशब्दजन्यो वा, स्वरूपभूतानुभव एव वा ? आद्ये नियोगात्पूर्वं सिद्धस्य कथं नि-योगफलत्वम् ? द्वितीये त्वसम्भवः, नहि निष्प्रपञ्चतायां सिद्धायां अप्राणि तज्जन्यं वा ज्ञानं सम्भवति। सम्भवे वा कथं निष्प्रपञ्चता? तृतीये तु कथं नित्यसिद्धस्य फलत्वम् ? स यदि साध्यः, तदा स्वर्गादिवदनित्यस्स्यात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपेण साध्यत्वमिति चेत् ? नह्यन्यरूपेणान्यस्साध्यस्स्यात् । अतः प्रपञ्चनिवृत्तिरेव साध्ये-त्युक्तं भवति । ततश्च हेतुसाध्ययोरैक्यप्रसङ्गः । कश्चात्र नियोग

प्रपञ्चज्ञानैव्यावृत्तिनिवृत्तेर्न नियोगफलत्वमिति भावः । तथाविधे ति । तस्य च विरोधात् नियोगविषयत्वमिति भावः । साक्षात्कारस्ये ति । उत्पत्तिकालात् पूर्वं क्रियाव्यापारनिमित्त उत्पादनम्, तदेवात्र जननम्, तथा च साक्षात्कारो नियोगात्प्राक् स्यादित्यर्थः । आद्य इति । अपरोक्षज्ञानस्यापि निष्प्रपञ्चीकरणजनकत्वप्रसङ्गस्याविशेषान्नियोगस्य न फलत्वमिति भावः । नच अशब्दजन्यस्याप्यनुभवस्य निष्प्रपञ्चनाकरणत्वादसंभवात् फलत्वमिति वाच्यं, शब्दस्यैवात्राभिमतत्वात्, प्रपञ्चनिवृत्तिरूपावच्छिन्नक्रियाजननिमित्तस्य निष्प्रपञ्चीकरणस्यानुपपत्तेरिति भावः । सम्भवे ति । तथा च निष्प्रपञ्चता नाशित

विषयः? किं ब्रह्मैव, उत निष्प्रपञ्चब्रह्म, अथ प्रपञ्चनिवृत्तिरेव ? न प्रथमः, तस्य नित्यत्वेनाभाव्यत्वात्, अभावार्थत्वाच्च । अत एव नद्वितीयः, नहि निष्प्रपञ्चमपि ब्रह्म भावार्थः । तथापि तस्य साध्यत्वं सम्भवतीति चेन्? किं ततः? नहि स्वर्गादिकं साध्यमित्येता वता विधिविषयो भवति । अतोत्रापि केवलं फलत्वमात्रं सम्भाव्येत, तत्रच प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव साध्यत्वमिति कथं ब्रह्मस्वरूपस्य विधिविषयत्वम् । अतएव न तृतीयः, तस्याः फलत्वाच्च । नहि प्रपंचनिवृत्त्यतिरिक्तो मोक्षो नाम भवन्मते । किमर्थञ्च तया नियोगस्साध्यते ? नहि नियोगसाध्यं तदतिरिक्त किंचित् । कथञ्च सर्वप्रपञ्चनिवृत्तौ नियोगस्वरूपलाभः ? तस्याश्च नियोग विषयत्वे तया नियोगस्तेन च सेति परस्पराश्रयणं च । उक्तन्या येन प्रपंचनिवृत्तेः करणत्वमपि निरस्तम्, विषयकरणयोरतीव भेदा भावात् । स चायं नियोगः किं स्वयमेव प्रपंचं निवर्तयति, उत तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य ? पूर्वत्र किं मिथ्याभूतस्य प्रपंचस्य ज्ञानबाध्यत्वं परित्यज्य नियोगबाध्यत्वमङ्गीकरोषि ? तथासति प्रायश्चित्तनिवर्त्य

जन्यपापध्वंसवदनन्तरवान्नानित्यत्वमिति भावः । अभाव्यत्वात् । असाध्यत्वा दित्यर्थः । अभावार्थत्वा दिति । भावार्थाधिकरणविरोधान्न विषयत्वमित्यर्थः । *अभ्युपेत्य च ब्रह्मणः साध्यत्वमिदमुक्तम्, वस्तुतस्तदेवासिद्धमित्याह– तत्रचे ति।* निष्प्रपंचत्वविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थः । अतएवे ति । असाध्यत्वादेवेत्यर्थः । पारमा र्थिकतया तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वादिति भावः । विषये ति । कृत्यवच्छेदद्वारा कार्यावच्छेदकत्वं विषयत्वम्, ज्ञानतया नियोगाख्यकार्यनिरूपककृतेर्विषयनिरूप्यत्वात्, नियोगकरणत्वन्तु नियोगोद्देश्यप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमिति भेदः । **स्वयमेवे** ति तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वं व्यवच्छिद्यते, ननु तत्त्वज्ञानम् । किं तत्त्वज्ञानमनिवर्तकं नियोग एव निवर्तक इत्यभिमतम्, किं वा नियोगतत्त्व ज्ञानाभ्यां बाध्यत इति विकल्पं हृदि निधायाद्यमनूद्य निराकरोति किमि

दुरितमन्तस्यता प्रपंचस्य । अन्यथा तत्वज्ञानेनैव बाध्यत्वे नियोगकृत्यं न पश्यामः । उत्तरत्राप्याकांक्षादित्रयवता वाक्येनैव तत्वज्ञानं जायत इति किं नियोगात् । तेनैव च तत्व ज्ञानेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तबाधात्कथं सपरिकरनियोगोत्पत्तिश्च ? परोक्षापरोक्षनिवर्तकज्ञानयोरविशेषोपपादनादिकमन्यत्र ग्राह्यम् ।

किंच प्रपंचनिवर्तकोयं नियोगो न तावद्ब्रह्मस्वरूपम् , निव र्तकस्य नित्यतया नित्यं प्रपंचाभावप्रसङ्गात् ; नित्यस्य विषया नुष्ठानसाध्यत्वायोगाच्च । अतो ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्त एष्टव्यः । सच कृत्स्नप्रपंचनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेन प्रयोक्तुरपि नष्टत्वान्निरा श्रयः कथमुत्पद्येत ? आश्रयस्थितौ वा कथं विषयलाभः ? निराश्रयोत्पत्तावपि नियोगाख्यमिथ्यापदार्थस्थितौ कथं कृत्स्न प्रपंचनिवृत्तिः ? सिद्धावपि किमन्यन्नियोगसाध्यं मोक्षाख्यं फलमिति ।

किंच करणभूतायाः प्रपंचनिवृत्तेः का नामेतिकर्तव्यता ? न काचिदिति चेन्न;– अनुपकृतस्य करणत्वायोगात् । यथाहुः–

" नहि तत्करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ " इति ।

त्यादिना । प्रत्याह अन्यथे ति । केवलनियोगस्यानिवर्तकत्वकोटावित्यर्थः । तेनैवे ति । प्रथमं वाक्योत्पन्नज्ञानेनैवेत्यर्थः । ननु प्राथमिकज्ञानस्य परोक्षत्वम् , न तेन प्रपञ्चनिवृत्तिः, किन्तु नियोगसाध्यापरोक्षज्ञानादेवेत्यत्राह परोक्षे ति । परोक्षञ्च परोक्षनिवर्तकज्ञानञ्चेति द्वन्द्वः । अविशेषे ति । स्वरूपप्रकाशानधिकविषयत्व मदन्यभासि. अन्यथा भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् , तदथानिवर्तकत्वमित्यर्थः । आ

अस्तु वा काचिद्भावरूपेति चेन्न;—सा हि सन्निपत्योपका-रिका वा स्यात् , आरादुपकारिका वा? नाद्यः,—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्ति रूपकरणशरीरनिवर्तकस्य कस्यचिददर्शनात् । अद्वैतज्ञानं दृश्यत इति चेन्न;—तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपमोक्षसिद्धौ करणादिनिष्पाद्या सिद्धिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपा सिद्धेः । तत्सिद्धौ तदनुग्राहकांशानवस्थानमित्युभयतः पाशारज्जुः। अथाभावरूपानुग्राहकस्थितौ न विरोध इति मन्यसे ! तन्न; तस्य कृत्स्नप्रपंचनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणेतिकर्तव्यताभेदासिद्धेः ।

तदेतदभिप्रेत्याह— "अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्यनुग्राहक" मिति । अभावात्—कृत्स्नप्रपंचनिवृत्त्य न्तर्गतत्वेन करणात्पृथगभावाभावादित्यर्थः । केचित्तु अस्य भाष्य-स्यैवमर्थमाहुः,- अभावत्वादेव न हेतुत्वमित्युच्यत इति, तत्र शब्दा स्वारस्यार्थानौचित्यादिकं च द्रष्टव्यम् ।

तदेवं विषायकादर्शनात सपरिकरनियोगानुपपत्तेश्च निष्प्रपंचब्रह्म विषयो विधिर्न सम्भवतीति सिद्धम् ।

इति शतदूषण्यां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गः
षट्चत्वारिंशो वादः ॥

शब्देनापरोक्षत्वासम्भवो विवक्षितः । अनुग्राहकांशः— इतिकर्तव्यतासाध्यः करणोपकारः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गो नाम षट्चत्वारिंशस्स्कन्धः ॥६४॥

———(~)———

रिति । तदेतत् सविकल्पकमपि प्रत्यक्षविभागतयोदाहरद्भिर्भाष्यकारै र्निरस्तप्रायम् । तद्विस्तृणीमहे । तत्र तावत्पक्षादयो न निर्विकल्पकविषयतया सिद्धाः, तथा सत्यभिलापसम्बन्धानर्हत्वप्रसंगात् । विकल्पविषयतया सिद्धौ तु, य एते पक्षादिग्राहिणो विकल्पाः, किं तेपि पक्षीक्रियन्ते, उत तद्व्यतिरिक्ताः? इति । न प्रथमः, व्याघातात् । विकल्पानां विसंवादित्वविकल्पस्य विसंवादे पुनस्तेषामपि संवादपर्यवसानात् आश्रयाद्यसिद्धिप्रसंगात् । अविसंवादातिरिक्तायाश्च तत्सिद्धेरनिरूपणात् । विसंवादेपि वा तत्सिद्धौ सर्वत्र विशिष्टार्थसिद्धे र्दुर्निवारत्वात् । नापि द्वितीयः, तैरेवानैकान्त्यात् । अविसंवादोपि

सत्ताकतत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चितेतरयावत्स्वाविषयकत्वं पर्यवस्यति । यत्किञ्चित्स्वाविषयान्यूनसत्ताकंच तत्तत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चितचेति कर्मधारयः । तच्छब्देन प्रकृतस्य यत्किञ्चित्स्वविषयपदस्यार्थः परामृश्यते । मिथ्याभूतशब्दस्य कृत्स्नेनोत्तरखण्डेन बहुव्रीहिः । नच शुक्तिरजतविकल्पे रजतान्यूनसत्ताकब्रह्मेतरशुक्तौ मिथ्यात्वासिद्धेः साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् ;— इतरपदेन सामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । नचैवमपि स्वविषयीभूतशुक्त्यन्यूनसत्ताकतत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चितब्रह्मेतरशुक्तौ मिथ्यात्वासिद्धेस्साध्यवैकल्यं शङ्क्यम्, स्वविषयीभूतरजतान्यूनसत्ताकब्रह्मशुक्तीतर रजतमादाय साध्यसत्त्वात् । एतदर्थमेव यत्किञ्चित्स्वविषयेत्युक्तम् । तदेत दिति–॥२॥ स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्, तथाहि यः । प्रत्ययस्स मृषा दृष्टस्स्वप्नादिप्रत्ययो यथा॥३॥" इति बौद्धोक्तमिदमनुमानमिति प्रत्यभिज्ञाति । तथासती ति । निर्विकल्पकस्य प्रवृत्तिनिमित्ताद्यविषयकत्वादिति भावः । पक्षादी त्यादिशब्देन साध्यानुमितिहेतुपरामर्शादयो गृह्यन्ते । व्याघातमेव विवृणोति । विकल्पाना मिति । विकल्पाना विसंवादित्वग्राहिण्या अनुमितेरित्यर्थः । दोषान्तरमाह आश्रयादी ति । आश्रयग्राहिविकल्पस्य मिथ्याविषयत्वे आश्रयासिद्धिः । आदिशब्देन हेतुग्राहिविकल्पस्य विसंवादित्वे स्वरूपासिद्धिरित्यादि र्विवक्षितम् । सर्वत्रे ति । ह्रदेपि वाष्पादिना वह्न्यनुमित्या वह्निसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । अविसंवादोपी ति । विकल्पस्य मिथ्याविषयत्वानुमितेः प्राक् पक्षादि

यः, स्वस्यापि संवादित्वग्रहणे तस्यानधिकारात्। अधिकारे वा विकल्पत्वप्रसंगात्। तेन विकल्पवन्निर्विकल्पकस्यापि प्रामाण्यनिर्मूलनादप्रयत्नविजयिनो माध्यमिकाः।

कश्चायं विसंवादः? किं संवादिज्ञानान्तरराहित्यम्, आहोस्वित् अर्थक्रियास्थित्यभावः, बाधकज्ञानान्तरोदयो वा, यद्वा अनर्थभूतत्वम्, अथवा अनर्थविषयत्वम्, यद्वा अन्यस्यान्यात्मनोल्लेखः, अन्यद्वा किंचित्? इति। न प्रथमः;— क्वचिद्बाधात्; क्वचिदिष्टप्रसङ्गात्; अकिंचित्करत्वाच्च। संवादकाभावे कथमध्यवसाय इति चेत्? यथा संवादकस्येति पश्य। परस्परसंवादादुभयाध्यवसाय इति चेन्न;— शुक्तिरजतबोधधारावाहिकसन्ततौ तदसिद्धेः। अर्थक्रियाविरहव्यवसायविसंवादात्तत्र सर्वत्राप्रमात्वमिति चेत्? एतेन द्वितीयः कल्पः परिक्षिप्तः। सोपि न, सर्वासामर्थक्रियाणां विकल्पोपज्ञत्वात्।

क्षितम्। अनधिकारा दिति। असामर्थ्यादित्यर्थः। निर्विकल्पकेनापि संवादित्वग्रहे बाधमाह अधिकार इति। इष्टापत्तिशङ्कायामाह तेने ति। निर्विकल्पकप्रामाण्यग्राहिणोपि विकल्पत्वेन तद्विषयीभूतनिर्विकल्पकप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वादित्यर्थः। ब्रह्मविषयनिर्विकल्पकस्यापि अप्रामाण्यात् सर्वशून्यता स्यादिति भावः। साध्ये मिथ्याविषयत्व विसंवाद इति तं विकल्पयति कश्चाय मिति। अनर्थभूतत्वम्— अनर्थाद्भूतत्वम्, अनर्थजत्वमिति यावत्। इष्टप्रसङ्गा दिति। सिद्धसाधनादित्यर्थः। अकिंचित्करत्वा दिति। संवादिज्ञानाभावेपि बाधाभावे याथार्थ्याक्षतेरिति भावः। अध्यवसायः— तत्प्रामाण्याध्यवसायः। ततश्च प्रामाण्यासिद्धेः तद्विषयो न परमार्थ इति भावः। शुक्ती ति। बाधे सति परस्परसंवादेपि प्रामाण्यानध्यवसायादित्यर्थः। अर्थक्रिये ति। अर्थक्रियाविरहव्यवसायरूपो विसंवाद इत्यर्थः। एतेने ति। अर्थक्रियाविरहव्यवसायः— अर्थक्रियाविरहप्रमा, तथाच अर्थक्रियाविरहो विसंवाद इत्यत्र पर्यवसितमिति भावः। सर्वासामिति। विकल्पेन तद्विषये प्रवृत्तौ अर्थक्रियादर्शनाद्विकल्पविषयस्यैवार्थक्रिया

नहि निर्विकल्पकेन कश्चित्प्रवर्तते। नच विकल्पतः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया न सम्भवति। मणिप्रभाविषयमणिविकल्पप्रवृत्तस्येव स्वलक्षणप्रसूत निर्विकल्पकजनिततदारोपितार्थोल्लेखिविकल्पप्रवृत्तस्यापि पारम्पर्येणार्थ सम्बन्धात् निर्विकल्पकनिदान एव संवाद इति चेन्न; नियामका भावात्। बाधितत्वमिति चेत्? ततस्तृतीयः पक्षः स्वीकृतः। सोऽप्यसारः, असिद्धेः। अतएवानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेन्न;- अत्रापि तत्प्रामाण्यानिश्चयात्। अर्थजत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न;- साक्षादसिद्धेः। परम्परया त्वविशेषात्। अतएव न चतुर्थः। नच जात्यादिविशिष्टस्य जात्यादिविशेषणस्य वा दृष्टोपलम्भसिद्धस्या बाधितस्याप्यनर्थत्वं निश्चिनुमः, यतस्तत्प्रसूतस्य विकल्पस्या नर्थत्वम्।

र्थत्वम्, ततश्चानुमाने बाध इति भावः। सर्वासा मित्यनेन निर्विकल्पकस्या प्रामाण्यप्रसङ्गो विवक्षितः। एतदुपपादयति —नही ति। बाधमुपपादयति— नचे ति। शङ्कते— मणिप्रभे ति। जनितान्तं विकल्पविशेषणम्। तदारो पित'— स्वलक्षणाध्यस्त, उल्लेखात्मको विकल्पः। निर्विकल्पकनिदान इति। स्वलक्षणनियतनिर्विकल्पकजन्यत्वादेव स्वलक्षणारोपितार्थोल्लेखित्वम्, ततश्च विकल्पविषयस्य स्वलक्षणारोपिततया स्वलक्षणरूपार्थसम्बन्धाद्विकल्पस्य पारम्पर्ये- णार्थसम्बन्धित्वम्, तथाच निर्विकल्पकविषय एवार्थक्रियालक्षणसंवाद इति सविकल्पकविषयो ऽर्थक्रियाशून्य एवेत्यर्थः। निगूढाभिसन्धिराह असिद्धेरि ति। अभिसन्धिमजानानश्चोदयति अतएवे ति। एतदनुमानादेवेत्यर्थः। अभिसन्धि मुद्घाटयति। अत्रापी ति। अनुमितेरपि विकल्पत्वेनाप्रामाण्याद्विकल्पस्य बाधि तत्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः। यद्वा असिद्धे रिति। बाधस्यानुपलब्धिवाधितत्वादि त्यर्थः। इदानीं बाधानुपलम्भेपि कालान्तरीयबाधो नानुपलब्धिबाध्य इत्याह अतएवानुमाना दिति। अतएव ने ति। साक्षात्परम्पराविकल्पयोरुक्तदूषणा दित्यर्थः। दूषणान्तरमाह नचे ति। अनर्थत्वम्—अपरमार्थत्वम्। प्रत्युत पारमार्थ्य

अतएव न पञ्चमः, अनुमानादिनिर्मूलनाच्च । षष्ठोपि स्वलक्षणाकारतयैव जात्यादिसिद्धेर्निरस्तः । नचाशब्दात्मार्थः शब्दात्मना विकल्पे भातीति वाच्यम् ; सर्वेषु विकल्पेषु शब्दानुवेधाभावात् । यत्र च शब्दानुवेधः तत्रापि शब्दोर्थात्मना प्रतिभाति, अशब्दात्मनैव पूर्वमेवाध्यवसायात् । नच गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीयात्मकोयमिति मन्यते, अपितु गोशब्दप्रवृत्ति निमित्तभूतगोत्वाश्रय इति । एकार्थानेकशब्देष्वनेकार्थैकशब्देषु च शब्दानामर्थानांच परस्परविरोधादेव नैकतादात्म्याध्यवसाय सम्भवः । नचात्र साम्यसन्निकर्षादिकमध्यासनिमित्तं पश्यामः । नच चाक्षुषनीलादिप्रत्यये श्रावणनीलादिशब्दात्मनोल्लेखो युक्तः । नच विकल्पास्सर्वे समानाः, मानसबाह्येन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात् । नच गोशब्दात्मना खण्डशब्दात्मना च गोव्यक्तौ विकल्पितायां जातिव्यक्तिशब्दविभागनिमित्तं स-

---

मेव निश्चिनुम, अतो बाध इत्यर्थः । अत एवे ति । अनर्थत्वानिश्चयादित्यर्थः । अनुमानादी ति । अनुमानादेरपि जात्यादिविषयत्वेन विसंवादे एतदनुमानमप्यप्रमाणं स्यादित्यर्थः । स्वलक्षणे ति । परमार्थतयेत्यर्थः । अन्यस्यान्यात्मना भानमस्तीति शङ्क्यते । नचाशब्दे ति । शब्दात्मना प्रतिभानाभावं विशेषदर्शनानुपलम्भेन चोपपादयति अशब्दात्मनैवे त्यादिवाक्यद्वयेन । अपित्वि ति । इदमुपलक्षणम्, कश्चिद्गोशब्दवाच्य इत्यपि भासत इति भावः । शब्दार्थभेदग्रहस्याबाध्यकत्वमाह एकार्थेत्या दिना । कारणाभावाच्च न शब्दाध्यासस्सम्भव इत्याह— नचे ति । नच विकल्पा इति । एकेन्द्रियग्राह्यत्वात् आरोप उपपद्यत इति भावः । नच निर्विकल्पके तदुपश्रयः, मनसोपि तथा प्रसङ्गादिति भावः । नच गोशब्दात्मने ति । जातिव्यक्तिवाचकत्वनिबन्धनत्वात्तद्विभागस्येति भावः । शब्दाध्यासपक्षे वाच्यवाचकभावग्रहो न समयग्रहः, समयग्रहाभावे विकल्पे शब्दानुवेधाभावेन तस्य शब्दानुवेधोपयोगित्वात्, शब्दाध्यासरूपशब्दानुवेधे च पूर्वं शब्द

म्भवति । नच जातिशब्दो व्यक्तौ नाध्यस्यत इति वाच्यम्;- गौरयमित्येव प्रतिभासात् । तथाच व्यक्तिशब्दस्यापि तुल्य न्यायतया नाध्यासः । अतस्तटस्थ एव शब्दस्स्वविषयमावेदयति वस्त्वन्तराच्च व्यवच्छिनत्तीति न शब्दाध्याससम्भवः । नापि सप्तमः,– बाधपर्यवसितस्य कस्यचिदन्यस्यानुपलम्भात् , अन्यादृशस्य साधनेपि विरोधाभावादिति ।

नच संस्कारप्रसूततामात्रेण विकल्पस्याप्रामाण्यम् , स्मृतिप्रामाण्यवादिषु तस्य दुर्वचत्वात् , संस्कारमात्रासाधारणकारणस्य

तादात्म्यग्रहस्यैव उपयोगितया तस्यैव समयग्रहत्वात् , अतो जातिवाचित्वादिविभागो नास्तीति तात्पर्यम् । नचजाती ति । जातिशब्दो जातिवाचक एव, तदितरश्च व्यक्तिशब्द इति विभाग इति भावः । गौरि ति । सादृश्या प्रतीत्या त्वया कश्चिच्छब्दाध्यास उच्यते तादृश्यैवेय प्रतीतिरिति जातिशब्दस्याप्यध्यासो दुर्वार इति भावः। अस्तु तर्हि जातिशब्दस्याध्यासः, व्यक्तिशब्दस्य तु माभूत् , अतस्सिद्धो विभाग इत्यत्राह– तथाचे ति । अतइ ति । ततश्शब्दाध्यासे प्रत्यक्षादिविरोधादिः, अतश्शब्दस्तटस्थस्सन् विषयानन्तर्भूत एव व्युत्पन्नमर्थं बोधयति, प्रत्यक्षादिष्वपि कश्चिद्वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन विशेषणतया भासमानो वस्त्वन्तराद्व्यवच्छिनत्तीत्यर्थः । उपसंहरति– इति न शब्दाध्याससम्भव इति । सप्तमोपि किं बाधपर्यवसितः, उत नेति विकल्प्याद्यं दूषयति– बाधे ति । ननु संस्कारप्रसूतायास्स्मृतेरप्रामाण्यदर्शनात्संस्कारजन्यत्वमप्रामाण्यप्रयोजकम् , अतस्तादृशत्वाद्विकल्पस्याप्रामाण्यं वाच्यमित्यत्राह– नच संस्कारे ति । संस्कारजन्यत्वच परेण स्वमतानुसारेणोक्तम् । अभ्युपगमेन परिहारः । न वयमयाथार्थ्यलक्षणमप्रामाण्यमापादयामः, परन्तु स्मृतित्वलक्षणाप्रामाण्यमित्यत्राह– संस्कारमात्रेति। मात्रपदं प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय । असाधारणपदमसम्भववारणार्थम् ।

स्मृतित्वात् । स्मृत्यनुभवात्मकपक्षेप्यंशे स्मृतित्वलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येत, न पुनर्विसंवादित्वलक्षणम् । विकल्पत्वादिति हेतुश्च विशिष्टप्रत्ययत्वमात्रम्? तद्विशेषो वा? नाद्यः; निर्विकल्पकस्याप्यस्मन्मतेन यत्किञ्चिद्विशिष्टप्रत्ययत्वेनाऽनैकान्त्यात्; तस्यापि पक्षीकारे तद्व्यतिरिक्तनिर्विकल्पकस्याऽनुपपत्त्या सर्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, प्रथमाक्षसन्निपातजविशिष्टप्रत्यय.दुपरितनविशिष्टप्रत्ययस्य कारणदोषादिविशेषाभावात्; संसारसम्भेदादेश्चाऽदोषत्वस्थापनात् । अतो विशिष्टप्रत्ययमात्राप्रामाण्यवादिना सर्वप्रत्यक्षनिर्मूलने, पारिशेष्योपि शून्यतत्त्वमुपस्थापयेत्-न पुनरद्वैतम् । किञ्च कल्पितवाच्यविषयनिर्विकल्पकस्य त्वन्मतेन मिथ्याविषयत्वात् तद्दृष्टान्तेनाऽद्वैतविषयनिर्विकल्पकस्यापि मिथ्याविषयत्वमनुमेयमिति ।

किञ्च— विकल्पाविषयत्वं चेत् ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते ।
श्रोतव्यादिविधीनां स्यादश्रोतव्यत्वमेव ते ॥

अतो न निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणो विकल्पाविषयत्वमपीति ।

इति शतदूषण्यां विकल्पप्रामाण्यभङ्गः सप्तचत्वारिंशो वादः ॥

स्मृत्यनुभवेति । स्मृत्यनुभवात्मकत्वाङ्गीकारेपीत्यर्थः । तद्विशेष.—विशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यः प्रथमाक्षसन्निपातजप्रत्ययोत्तरविशिष्टप्रत्ययत्वादिरित्यर्थः । किमुभयसम्प्रतिपन्नो विकल्पः पक्षः? उत विशिष्टप्रत्ययमात्रम्? आद्ये दोषमाह, निर्विकल्पकस्यापीति । अनैकान्त्यात्—सन्दिग्धाऽनैकान्त्यात् । पक्षसमत्वे च वक्ष्यमाणप्रत्यक्षोच्छेदो द्रष्टव्यः । द्वितीये दोषमाह तस्यापीति । उच्छेदः अप्रामाण्यम् । द्वितीये अप्रयोजकत्वमाह प्रथमाक्षेति । सर्वप्रत्यक्षेति । निर्विकल्पकाभिमतस्य ब्रह्मप्रत्यक्षस्यापि विशिष्टप्रत्ययत्वात् प्रत्यक्षमात्रं निर्मूलमिति भावः । श्रोतव्यादीति । श्रवणादीनां विशिष्टप्रत्ययत्वेन विकल्पाविषये ब्रह्मण्यसम्भवात् श्रवणादिविधीनामप्रामाण्येनाऽनुष्ठादयत्वं स्यादित्यर्थः । अत इति । अश्रोतव्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ततो ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यादिति भावः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
विकल्पप्रामाण्यभङ्गो नाम
सप्तचत्वारिंशः स्कन्धः ॥४७॥

श्रीरस्तु ।

अथाऽष्टाचत्वारिंशो वादः ।

गुणविभूतिविशेषविचित्रितं निगमसीमनि यत्समधीमहे ।
स्मृतिपुराणशतैरुपबृंहितं तदिदमस्तु सदा हृदयेषु नः ॥

यदुच्यते—निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैक्यं त्रय्यन्तसिद्धं स्मृतिपुराणादीन्युपबृंहयन्तीति ; तत्र तावत् तत्तत्प्रकरणादिपरामर्शेन भाष्यकारैरेव तेषां यथावस्थितोऽर्थः प्रदर्शितः । सामान्यतः किञ्चिदुच्यते ।

यदा शब्दमात्रस्य निर्विशेषबोधनसामर्थ्यं नास्तीत्युपपादितम्, तदा कैव कथा तद्विशेषाणाम्? यदा च श्रुतिपरिषदशेषापि विशिष्टविषयेति निरणैष्म,

---

उपनिषदुपबृंहणप्रतीपप्रशमपटूरमृतस्रुते रसिकाः ।
हृदयमुदहृदयङ्गमाः पिबेम श्रवणपुटैः कविवादिसिंहवाचः ॥
इषनानालीलाखिलगुणविभूतिं स्मृतिमुखैः
सह श्रान्तीनां हृदयमुखमिदन्तारमनिशम् ।
श्रुतीनां प्रत्यूहानसुरजनमोहाय विहितान्
निरुन्धन् शैवादीन् स जयति भुवा श्रीनिधिगुरुः ॥

गुणविभूतीति । अनेनानुक्तविशेषैः सहाप्रगतार्थव्यक्तीकरणमुपबृंहणं स्वमते उपपद्यते, परमते तु तद्दौर्लभ्यमिति सूच्यते । तेन वादार्थः सङ्गृहीतो भवति । निगमसीमनि—वेदान्त इत्यर्थः । इह तत्तद्वाक्यानां प्रकरणादिपर्यालोचनया सविशेषपरत्वोपपादनमुखेन निर्विशेषवस्तूपबृंहणासम्भवानुपपादने हेतुमाह तत्र तावदिति । अनेन प्रकरणादिविरोधाच्च निर्विशेषोपबृंहकत्वमि सूच्यते । यद्वा निर्विशेषोपबृंहणाभावे हेतुमाह तत्र तावदिति । "भाष्यकारैः प्रदर्शित" इत्यनेन निर्विशेषे प्रकरणादिविरोधस्याविवादत्वमिहानुपपादने हेतुश्च सूच्यते । हेत्वन्तरं प्रतिजानीते सामान्यत इति । किमर्थं

चेत्; मास्तु, असकृदनुसंहितैकश्रुतिवाक्यमात्रजन्मनि तत्प्रत्ययप्रवाहेऽपि तस्य कर्तुं शक्यत्वात्, अतिप्रसङ्गश्च तदेति ।

नापि द्वितीयः—निर्विशेषपक्षे तदयोगात् । तथाहि—यन्निर्विशेषं श्रुतिं तच्छ्रुत्यैव व्यक्तम् । तदतिरिक्तप्रकाशने तु सविशेषत्वावश्यम्भावादुपबृंहणोपबृंहणीयवैधर्म्यम् । मिथ्याभूतातिरिक्ताकारबोधनेऽपि कथं तत्वावेदकस्यातत्वावेदकमुपबृंहणं स्यात्? अथ श्रुतौ कस्यचिदप्रतिपन्नं कस्यचित्प्रतिपन्नं ब्रह्मस्वरूपमेवात्र व्यज्यत इति मन्यसे; तदपि न; श्रुतिम्मात्यनङ्गत्वप्रसङ्गात् । तदाभिमुख्यजननाच्चदङ्गत्वमिति चेत्? तत्फलसिद्धौ किं तदाभिमुख्येन? असिद्धौ वा कुतस्तत्?

नापि तृतीयः—अनुपबृंहणत्वप्रसङ्गादेव । अन्यथा परस्पराभिन्नार्थानां वेदभागानामेव परस्परोपबृंहणत्वप्रसङ्गात् ।

नापि चतुर्थः—अत्यन्ताभिन्नार्थत्वस्याभिन्नार्थत्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्त

असकृदनुसंहिते ति । तस्ये ति । आश्वासस्येत्यर्थः । न च प्रमाणान्तरसंवाद एवाश्वासहेतुरिति वाच्यम्; अनिश्चितप्रामाण्यत्वाविशेषे स्वसंवादादप्याश्वाससम्भवादिति भावः । अतिप्रसंगश्चे ति । बाह्यागमानामपि परस्परसंवादात्प्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । किं निश्चयमात्रं व्यक्तीकरणम् उत सामान्यतः प्रतिपन्नस्य विशेषाकारनिश्चयः? आद्ये दोषमाह यन्निर्विशेष मिति । द्वितीये तदतिरिक्ताकारः किं सत्यः उत मिथ्या? आद्य आह तदतिरिक्ते ति । द्वितीये मिथ्याभूते ति । अथे ति । उपबृंहण इत्यर्थः । श्रुतिप्रमी ति न श्रुत्या प्रतिपन्नेऽर्थे विशेषबोधनेन श्रुतौ तत्प्रतिपादितार्थव्यक्तीकरणादिना वा श्रुत्युपकारकत्व एव उपबृंहणत्वं स्यात्, न तु स्वातन्त्र्येण कांश्चिदर्थान् बोधकत्वमात्रेणेति भावः । तदाभिमुख्यजनना दिति तत्र मूलभूतश्रुतौ प्रवर्तनेनेत्यर्थः । तत्फले ति फलप्रश्नविभावनम् । असिद्धावि ति तत् आभिमुख्यम् । उपबृंहणावधारितस्यार्थस्य उपादेयत्वबुद्ध्या हि तत्प्रतिपादकश्रुतौ तन्मूलभूतायां प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । अनुक्तवस्त्वन्तरमात्रवर्णनमिति तृतीयः पक्षः, तं दूषयति नापि तृतीय इति । नापि चतुर्थ इति । अनुपबृंहणत्वं यतिक-

विषयत्वस्यातिरिक्तविषयत्वेपि सत्यमिथ्यार्थत्वयोर्दूषितत्वात् न्यूनबोधनमव शिष्यते । न च तथाप्युपबृंहणता, उक्तांशस्य तुल्यतया नैरपेक्ष्यात् । अनुक्तांशेऽनुक्तेरेवोपबृंहणत्वगन्धाभावादिति ।

किञ्च—यथाधिकं श्रुतौ बोध्यते तत्सत्यत्वे सविशेषता, तन्मिथ्यात्वे श्रुतिरतत्त्वावेदिका, पुंवाक्यं तु न तथेत्यापत्तम् ।

नच माभूदुपबृंहणमिति वाच्यम्; शारीरकाधिकरणेषु तत्र तत्र स्मृतिसंवादोदाहरणादिविरोधात् । अन्यथा चेदनुग्राहकतर्कस्यापि प्रहाणप्रसङ्गात् । तत्प्रहाणे पुनः "आर्षं धर्मोपदेशं" मित्यादिमहर्षिवचनविरोधः ।

क्षित्, तथाऽप्युपबृंहणत्वेनाभिमतमत्यन्तं उपबृंहणीयेन भिन्नार्थं अभिन्नार्थं वा? अभिन्नार्थत्वेपि अतिरिक्तविषयं न वा? अतिरिक्तविषयत्वेपि सत्यविषयं मिथ्याविषयं वा? अतिरिक्तविषयत्वाभावेपि अन्यूनानतिरिक्तविषयं न्यूनविषयं वा? तत्र पक्षान्तरेषूपबृंहणत्वस्य त्वया धक्तुमशक्यत्वान्न्तिमः पक्षः परिशिष्यते; तथाप्युपबृंहणत्वं न सम्भवति तथाहि—किं स्मृत्यादि स्वप्रतिपाद्य श्रुत्यर्थांशमुपबृंहयति उत स्वाप्रतिपाद्य श्रुत्यर्थांशम्? नाद्यः-स्वोक्तांशो यथा श्रुत्या प्रतिपाद्यते तथैव स्वेनापि प्रतिपाद्यमानो दृश्यते नत्वाकारविशेषेणेति तस्य स्वनैरपेक्ष्यात् । न द्वितीयः; तदंशस्य स्वाविषयत्वादित्यर्थः । यथाधिक मिति उपबृंहणस्य न्यूनविषयत्वे । श्रुतेरन्दधिकविषयत्वादिति भावः । न च उपबृंहणविषयोंऽशो मिथ्या, तद्विषयंस्तु सत्य इति; अंशोपबृंहणत्वस्य तथासत्यनुपपत्तेः । उपबृंहणविषयांशेनैव श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च ।

इयता ग्रन्थेन पूर्वं परोक्तत्वयानूदितं निर्विशेषचिन्मात्रोपबृंहकत्वं दूषितम् । यदि कश्चिदुपबृंहणं काप्यनपेक्षितमिति ब्रूयात्तमपि प्रसङ्गाद्गिरा करोति न च माभूदिति । अन्यथा चे दिति अन्यथोच्यते चेत्, उपबृंहणापेक्षा नास्तीति चेदित्यर्थः । श्रुत्यनुग्राहकतया प्रसिद्धयोस्तर्कोपबृंहणयोरन्यतरस्य त्यागे तर्कोपि त्याज्यः स्यात् । ननु भवतामपि स्मृतिनं श्रुतिप्रतिपन्नार्थस्योपबृंहणम्, तदन्ये

नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, श्रुतिप्रतिपन्नस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तगुणविभूते रप्रतिपन्नानन्तगुणविभूतिवैशिष्ट्यबोधनेन व्यक्तीकरणोपपत्तेः । नचाप्रतिपन्नस्यांशस्यावेदार्थत्वम्, [वि] प्रकीर्णानन्तशाखे महति वेदवृक्षे यत्र क्वचित्कोटरे तस्यापि लीनत्वात्, तस्य चाल्पभागश्रावित्भिरयोगिभिराधिगन्तुमशक्यत्वात्, तत्कृते च योगिभिरुपबृंहणप्रणयनोपपत्तेः । क्वचित्

भवद्युक्त्यायेन वैयर्थ्यात्, न च अप्रतिपन्नांशो, तद्विषयत्वे श्रुतिमूलत्वाभावेना प्रामाण्यप्रसङ्गात्; तस्माद्भवन्मतेऽप्युपबृंहणानुपपत्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य परिहरति नचैवमि ति । [वि] प्रकीर्णे ति तथा चाधीयमानश्रुत्यर्थस्य श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यविशेषस्यह प्रतिपादनमुपबृंहणमिति भावः । उपबृंहणप्रणयनेति ।

ननु कथमत्र समासः ? " उभयप्राप्तौ कर्मणी " ति ह्यत्र षष्ठी, अन्यथा कर्मण्येवेति नियमाभावे " कर्तृकर्मणो " रिति षष्ठीप्रसङ्गे योगिभिरिति, कर्तरि तृतीयानुपपत्तेः, तस्याश्च षष्ठ्याः 'कर्मणि चे' ति समासो निषिद्ध इति चेत्; उच्यते, शेषषष्ठीयम्, अतः समासोपपत्तिः । न च तृतीयानुपपत्तिः; 'उभयप्राप्तौ कर्मणी' त्यस्य नेवमर्थः, कर्तरि कर्मणि चोभयस्मिन् कारके विवक्षिते "कर्तृकर्मणो" रिति षष्ठी कर्मण्येव न कर्तरीति; येनायं दोषः स्यात्, यदि कर्तृकर्मोभयविवक्षा तदानीम नियमेन कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या भाव्यम्, तस्याश्च समासो निषिद्धः, यदि तु न विवक्षा तदा उभयप्राप्ताविति नियमाभावात् " कर्तृकर्मणो " रिति षष्ठीप्राप्त्या तृतीयानुपपत्तिरिति । किन्तूभयत्र कर्तरि कर्मणि च षष्ठी यत्र प्राप्नोति, प्रसज्यते, भवितुमर्हतीति यावत्, तत्र कर्ता यदि विवक्षितः तत्र षष्ठी न भवति कर्मणि तु विवक्षिते षष्ठी भवतीति । इदमेव प्राप्तिग्रहणस्य प्रयोजनम्, अत एव "अन्तर्द्धौ ये नादर्शन" मिति निर्देशः । अत्र तु यद्यपि कर्तृकारकं विवक्षितं कर्मकारकमविवक्षितम्, तथापि कदाचिदुभयविवक्षायां सत्यामुभयत्र षष्ठी भवितुमर्हतीति नियमोऽयं वर्तते, तेन तृतीयोपपद्यते । कर्मकारकन्त्वविवक्षितमिति कृत्वा न तन्नियमेन षष्ठी नापि समासनिषेधः । शेषार्थत्वेन तु विवक्षित इति तदाभवा षष्ठी । तस्याश्च समासो भवति ।

पीयाविरोधाविरोधाभ्यां विशेषात् । अत एव हि शारीरकस्मृत्यधिकरणे कपिलादिस्मृतेर्निरासः । उपबृंहणीयाविरुद्धमन्वादिस्मृतिसन्निधौ तद्विरुद्धकपिलादिस्मृतेरप्रमाणत्वान्न तैरुपबृंहणं नाप्युपबृंहणीयबाध इति हि तत्रार्थः । तेन तामसराजससङ्कीर्णपुराणादिभिर्वेदोपबृंहणं पुराणविवेकपरिज्ञानशून्यानामविवेकितानिबन्धनमिति तन्नाद्रियामहे । उक्तं हि मात्स्ये—" अग्नेःशिवस्य माहात्म्य " मित्यारभ्य—

" सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।
तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ "

इत्यन्तम् । तदेतत्सर्वमर्थतो निदर्शितं भाष्ये—" उपबृंहणं नाम विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्वार्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम्, सकलशाखानुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागश्रवणादुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगादुपबृंहणं हि कार्यमेवे " ति ।

एवञ्च सामान्यतो निर्विशेषतया उपबृंहणासम्भवेऽनुपबृंहितेन वेदेनार्थनिश्चयायोगाद्वेदविप्लावक एव निर्विशेषवादः । स्मरन्ति च—

" इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ " इति ।

इति शतदूष्ण्यामुपबृंहणवैघट्यवादः
॥ अष्टाचत्वारिंशो वादः ॥

१मिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतशारीरकशास्त्रयाथार्थ्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां उपबृंहणवैघट्यं नाम अष्टाचत्वारिंशः स्कन्धः ॥४८॥

श्रीरस्तु ।

॥ एकोनपञ्चाशो वादः ॥

त्रिविधचिदचिदन्तर्यामितां प्राप्य तिष्ठन्
निखिलनिगमनिष्ठैर्नित्यमैक्योपदेशैः ।
भ्रममपलपियां यो वारयत्येकभक्त्या
भवतु शरणवाणी तत्पदे शाश्वती नः ॥

यदाहुः—" तत्त्वमसि " " क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि " त्यादै क्योपदेशान्यथानुपपत्त्या परिशुद्धे ब्रह्मण्येवाज्ञानं भेदभ्रमश्चावश्यं कल्प नीयम्, नचात्रैक्यं न प्रतीयते; नचाविवक्षितम्; सामानाधिकरण्यस्य

त्रिविधे ति । अन्यभक्त्या संहृतैरैक्योपदेशादिवाक्यैः शरीरात्मभावनिबन्ध नैः शुद्धभावं गतानां स्वनिष्ठत्वभ्रमं स्वरूपैक्यभ्रमं च यो वारयति, तस्य जनार्दन स्य, पदे, नः, भगवतः फलप्रदानोत्तरमित्याद्यापि चरितार्थम्मन्यतामापादयन्ती मम शरणवाणी भवत्वित्यर्थः । इह अन्तर्यामिब्राह्मणादि " शुद्धभाव गतः " " ऋण प्रवृद्धमिव मे " इत्यादीनि विवक्षितानि । त्रिविधे त्यादिना अन्यथोपप त्तिरुक्ता । भ्रमं वारयती त्यनेनान्यथैवोपपत्तिरुक्ता, तेन वादार्थसंग्रहः । यदाहु रिति । ऐक्योपदेशो हि तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षार्थः । नचैतदैक्यस्यापारमार्थ्ये उपपद्यते, अतः श्रुतिसिद्धस्य जीवब्रह्मैक्यस्य पारमार्थ्यात् तदनुपपत्त्या भेदज्ञानस्य भ्रमत्व परिशुद्धेपि ब्रह्मणि भ्रमोपपादकमज्ञान तन्निवृत्त्या उपदेशस्य सप्रयोजनत्वञ्च क ल्पनीयमित्यर्थः । भेदभ्रमनिवृत्तिरूपमोक्षणोपदेशस्य सप्रयोजनत्वं चेत्यपि विवक्षि तम् । " अतो जीवपरयो " रित्यादिना तस्याप्युपसंहरिष्यमाणत्वात् । " नपुंस कमनपुंसकेने " त्येकशेषात् कल्पनीय मिति निर्देशः । भेदप्रतीतिरस्त्वात् ऐक्यो पदेशोऽन्यपर इत्यत्राह नचात्रैक्य मिति । सम्भाव्यमानान्यथासिद्धेः प्रत्यक्षादप्रबाध्य मानदोषगन्धा श्रुतिर्बलीयसीत्यभिप्रायेणाह सामानाधिकरण्यस्ये ति । ऐक्याविव

तन्निष्ठत्वात् विशिष्टैक्यवादिनामैक्यमात्रस्यास्थितत्वाच्च ; नचेदमारोपवृत्त्या सामानाधिकरण्यम्, तदुपदेशप्रकरणविरोधात्, न च सम्बन्धादिद्वारोपचारः, बाधकाभावात् ; यद्यप्यस्मन्मतेऽपि लक्षणा, तथापि प्रधानभूतसामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यस्य मुख्यस्यैक्यस्यापरित्यागात् ; तत्संरक्षणाय च स्वरूपोपलक्षणभूतनिमित्तमात्रप्रहाणादिकं न दोषाय भवति। न च भेदाभेदसमुच्चयः, व्याघातात् ; अत एव नोभयत्यागः,

---

स्वाभिमतसिद्धान्तमाह विशिष्टैक्ये ति। आस्थितत्वादि ति। श्रुतितात्पर्यविषयतयाऽङ्गीकारादित्यर्थः। "समुद्रः कुण्डिकाबिन्दुः" "यष्टीतक" मित्यादाविव तत्तुल्यधर्मारोपोऽस्त्विति सामानाधिकरण्यस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य विशेषत्वाभावान्नेत्यभिप्रेत्याह नचेदमिति। न च सम्बन्धे ति। आदिशब्देन मुख्यार्थानुपपत्तिर्विवक्षिता। द्वारशब्दः प्रयोजकपरः। क्वचित्सम्बन्धसादृश्यद्वारेत्येव पाठः। बाधकाभावादिति। मुख्यार्थानुपपत्त्यभावादित्यर्थः। ननु बाधकाभावात्तवापि लक्षणा न स्यात्, यदि च विशिष्टाभेदबोधानुपपत्तिर्बाधिका; तर्ह्यस्माकमपि जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यानुपपत्त्यैव लक्षणाऽस्त्वित्यत आह यद्यपी ति। तथापी ति। वाक्यं हि पदार्थप्रधानम्, अतस्तदर्थं पदानुरोधः, समानाधिकरणवाक्यस्य च मुख्यविशेष्यैक्यं मुख्यतात्पर्यविषयः— तदभावे त्वमुख्यार्थैक्यमिति सर्वसमतम्, अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्ये त्वदभिमतोपचाराङ्गीकारे मुख्यार्थैक्यापरित्यागो दोषः, अस्मन्मते तु मुख्यैक्यापरित्यागान्न लक्षणा दोषः। किञ्च निमित्तप्रहाणेन स्वरूपलक्षणा मुख्यैक्यसिद्ध्यर्थमेवाङ्गीक्रियते, तत्र तु न तदर्थम्, अतोऽपि स्वरूपलक्षणा न दोषः ; प्रत्युत मुख्यैक्यार्थत्वात् अनुकूलैवेत्यर्थः। भेदाभेदाङ्गीकारात् न भेदज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यमिति कस्यचिदुक्तं निरस्यति न च भेदे ति। भेदप्रतीतेर्भेदाभावो विषयः, ऐक्योपदेशस्य च भेदाभावो विषय, अतो भेदाभेदौ भवतां [illegible] दोष इत्यत आह अत एवे ति। अन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वेन व्याघातादित्यर्थः। एव भेदाभेदयोः परस्पराभावात्मकत्वपक्षे दोष उक्तः।

तात्पर्यविरोधस्योक्तत्वाच्च; अन्यथा शून्यतैव पर्यवस्येत्। नचैष इति विधिः ; उपासनैकवाक्यत्वाभावात्; तत्सद्भावेपि तल्लिङ्गाभावाच्च; अतो जीवपरयोरैक्ये तद्भेदे च प्रतीयमाने द्विचन्द्रदर्शनमूलभूतदोषवदात्मभेददर्शनहेतुरविद्याभ्युपगन्तव्या; तन्मूलभेदभ्रमोन्मूलनेन सप्रयोजन एवैक्योपदेशः यथैकश्चन्द्र इति; इति ।

अत्र ब्रूमः—यद्यैक्योपदेशोऽन्यथानुपपन्नः स्यात्तदैवं परिशुद्धे ब्रह्मण्यज्ञानभेदभ्रमादयः कल्प्येरन्, स त्वन्यथाप्युपपन्नः अन्यथैवोपपन्नश्च । तथा हि— शरीरात्मभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं व्युत्पादितमन्यत्र । नचात्र द्वयोः स्वरूपैक्यं विवक्षितुं शक्यम् । विरुद्धयोस्तदसम्भवात् । अन्यथा यूपादित्यैक्यवाक्येपि भेदभ्रमहेतुदोषकल्पनप्रसङ्गात् ।

यदि भेदाभेदयोः भावाभावात्मकत्वाभावः, तदा दूषणमाह तात्पर्ये ति । भेदाभावापेक्षया लाघवादैक्यम एव तात्पर्यमिति भावः । उक्तत्वा दिति । "तथापि प्रधानभूते" त्यादिवाक्य इत्यर्थः । उभयत्यागे दोषान्तरमाह अन्यथे ति । तत्सद्भाव इति । क्वचिदुपासनैकवाक्यत्वेपि ऐहिकामुष्मिकफलादिरूपलिङ्गाभावा दित्यर्थः । तद्भेद इत्यतः पूर्वं सिद्ध इति शेषः । जीवपरयोरैक्ये तात्पर्य इति क्वचित्पाठः । सप्रयोजन एवैक्योपदेश इति । एवकारो भिन्नक्रमः । भेदभ्रमोन्मूलनेनैव सप्रयोजन इत्यन्वयः । क्वचित्सप्रयोजनतयैक्योपदेश इति पाठः । तदा नीमभ्युपगन्तव्य इत्यनुषङ्गः । यदी ति । आदिशब्देन भ्रमोन्मूलनं विवक्षितम्, अन्यथापी त्यभ्युपगम्यवादः । तावताप्यर्थापत्तिनिरासात् । तत्त्वार्थमाह अन्यथैवोपपन्न इति । वस्तुतस्त्विति शेषः । तथाही ति । शरीरात्मभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमित्यन्यत्रोपपादितत्वात् तथा निर्वाहे सम्भवति अत्यन्तविरुद्धार्थयोरैक्यं न विवक्षितु योग्यमिति ऐक्योपदेशः शरीरात्मभावेनोपपाद्यः, न तु परिशुद्धे ब्रह्मणि भ्रमादिकल्पनेन । अन्यथे ति । अविरुद्धगतिसन्द्रावेपि विरुद्ध

विरोधादेश्च समानत्वात् । न च लाक्षणिकसामानाधिकरण्येप्यैक्यं परित्यक्तम्, यया कयाचिद्वृत्त्या एकस्मिन्नेव वृत्तेरङ्गीकृतत्वात् । अतः सामानाधिकरण्यस्य सम्भवति गत्यन्तरे परिशुद्धब्रह्मणि तन्मूलविरुद्धाज्ञानादिपरिकल्पनं निर्मूलम् । अज्ञानमूलभेदभ्रमवादे च उपदेश एव नोपपद्यत इति विशेषमन्यत्र । नचानुपपन्नस्योपपादकतया स्वयमनुपपन्नान्तरं कल्प्यम्, नचाविद्यादेः स्वरूपमनुपपत्तिमदिति दर्शितम् । यदि च दूरं गत्वा दुर्घटत्वमेव भूषणमिति वदसि, तर्ह्यैक्योपदेशमेवादौ दुर्घटमभिमन्यस्व । अप्रामाण्यं तर्हि तस्य स्यादिति चेत्; अस्मन्मतप्रतिपादितप्रकारेण

कल्पने । एवं शरीरात्मभावेनाभ्यमामिद्धिरुक्ता, इदानीं पूर्वपक्षिणा दूषितमुपचारपक्षमुद्धरति न च लाक्षणिके ति । भागत्यागलक्षणया गौण्या वा वृत्त्या एकस्मिन्नेव वृत्त्यङ्गीकारात् समानाधिकरणवाक्यप्रधानार्थस्यैक्यस्यापरित्यागादुपचारो न दोषायेत्यर्थः । ननु भागत्यागलक्षणायां स्वारसिकं मुख्यविशेष्यैक्यपरत्वं न सिद्ध्यतीत्युक्तमित्यत आह अत इति । अविरुद्धगत्यन्तरे सति विरुद्धं मुख्यविशेष्यैक्यमपि स्वाज्यमेव अन्यथा निमित्तमपि न त्यज्येत यूपादित्यवाक्येपि भ्रमहेतुदोषश्च कल्प्येतेत्यर्थः । तन्मूले ति । सामानाधिकरण्यमूलमज्ञानादिपरिकल्पनमित्यर्थः । न केवलमविरुद्धगत्यन्तरसद्भावात् भेदभ्रमकल्पनस्योपपादकत्वाभावमात्रम्, प्रत्युत प्रतिकूलत्वमपीत्याह अज्ञानमूले ति । अविद्यास्वरूपस्यैवानुपपन्नत्वात् तेनैक्योपदेशोपपादनमितिदूषणान्तरमाह नचानुपपन्नस्ये ति । स्वयं स्वेनरूपेणेत्यर्थः । स्वयमनुपपन्नेत्यत्र "स्वयं क्तेन" ति तृतीयासमासः । दर्शित मिति । स्वरूपानुपपत्तेर्निरूपत्वानुपपत्त्याद्यप्रकाशानुपपत्तिष्विस्यर्थः । ऐक्योपदेश मिति । अविद्यावादिन उपपादकाभावेन दुर्घटत्वं उपदेशस्य भूषणमेवास्मित्यर्थः । ननु भेदस्य मिथ्यात्वादेरकल्पने ऐक्योपदेशाप्रामाण्यं स्यादिति शङ्कत अप्रामाण्य मिति । अस्मन्मते ति । यदि प्रामाण्यार्थमुपपादकापेक्षा, नहीत्म

प्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । यदि वा माभूत्प्रामाण्यम्, यदज्ञानादिपरिकल्पनेऽप्यन्ततः फलति तद्भेदादौ तदप्रामाण्यं सिद्ध्यति, किं दूरं धावसि ?

किञ्च—भेदोपदेशान्यथानुपपत्त्या परमार्थभिन्नेऽप्यात्मन्यैक्यभ्रममूलमज्ञानं किं न कल्प्यते ? ऐक्यश्रुतीनामतत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गभयादिति चेत्; तर्हि भेदश्रुतीनां तत्प्रसङ्गभयात् भेदभ्रममूलाज्ञानमपि न कल्प्यम् । न ह्येका श्रुतिरितरस्या दासी, येन तदर्थं तामुपद्रवेम । प्रत्यक्षादिसंवादाच्च भेदश्रुतेरेव बलीयस्त्वम् । न च भेदस्वरूपं दुर्निरूपमिति तदप्रामाण्यस्वीकारः, अभेदस्वरूपस्यापि तथाविधयुक्तिभिर्दुर्निरूपतया तत्प्रतिपादकानां तत्स्वीकारप्रसङ्गात् ।

किञ्च त्वदुक्तयैवानुपपत्त्या नास्त्येव भेदप्रतीतिरिति किं न कल्प्यते ? प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेत्;

अभिमतेन सुघटेन शरीरारम्भाद्येनैवोपपाद्यताम्, किं दुर्घटाविद्यादिनेत्यर्थः । यदि वे ति । पक्ष इत्यर्थः । यदी ति । भेदप्रतीतिमिथ्यात्वादिकल्पने उपदेशप्रामाण्यरूपभेदस्यापि मिथ्यात्वेन प्रामाण्याभावलक्षणमप्रामाण्यं फलतीत्यर्थः । तदप्रामाण्य मिति । तस्य उपदेशस्य अप्रामाण्यम् । त्वदभिलषितस्याप्रामाण्यस्य सिद्धौ 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजे' दिति न्यायात् दूरधावनमनुचित मित्यर्थः । किञ्चे ति । न च भेदज्ञानवदैक्यज्ञानस्य लोके असिद्धत्वात् कस्य मूलमज्ञानं कल्प्यत इति वाच्यम्, तव श्रुत्यैकमत्याया अपि सार्वज्ञ्यादिभेदप्रतीतेः भ्रमत्वेनाज्ञानमूलत्ववच्छ्रुतिजन्यस्यैवैक्यज्ञानस्य भ्रमतया तन्मूलाज्ञानस्य कल्प्यत्वादिति भावः । ननु भेदश्रुतिर्निषेध्यार्पकतया ऽभेदश्रुतितो दुर्बलेत्यत आह न ह्येके ति । अप्रत्यक्षगम्यस्य सार्वज्ञ्यादिभेदस्य च निषेधार्थमनुवादासम्भवात् प्रत्यक्षादिसिद्धभेदस्य च निषेधासम्भवाच्च भेदश्रुतिर्निषेधार्थानुवाद इति भावः । बलीयस्त्व मिति । तत्त्वावेदकत्वाध्यवसाय इत्यर्थः । किञ्चे ति । ऐक्योपदेशानुप

तर्हि निरवद्यभेदश्रुतिविरोधे दृष्टिपातय । भ्रान्तिसिद्धे भेदेऽप्यैक्योपदेशा द्विचन्द्रादिष्विव घटत इति चेत्; अज्ञानादिरहितेपि ब्रह्मणि भ्रान्तिसिद्धत्वेन तदुपदेशोपि सम्भवत्येव ।

भिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नत्वभ्रमः किमर्थमुत्पाद्यत इति चेत्; अभिन्ने ब्रह्मणि भिन्नत्वभ्रमः किमर्थमुत्पाद्यते ? अथोपासनेन फलविशेषार्थमिति चेत्! तुल्यम्। उपासनविध्येकवाक्यत्वं दृष्टिलिङ्गं वाम न दृश्यत इति चेत्तुल्यम् । दूरानुकर्षात्तत्र दृश्यत इति चेत् न किमत्रापि ?

अपि च ब्रह्मणः शुद्धत्वान्यथानुपपत्त्यैव तस्य जीवैक्योपदेशो नास्त्येवेति वा सत्यमन्यपर इति वा तत्परोपि भ्रान्तिमूल इति वा कल्पयितुं युक्तम् । नचाशुद्धिमिथ्यात्वेनाविरोधः, उपदेशमिथ्यात्वेन तदुपपादकाभावेप्यविरोधप्रसङ्गात् ।

परेषां भेदप्रतीतिरप्रत्यक्षेव नास्तीत्युच्यताम्, कृत तस्य भ्रमत्वकल्पनेनेत्यर्थः । तर्हीति। यदि प्रत्यक्षादिविरोधान्न भेदप्रतीत्यपह्नवः शक्यः, तर्हि निर्दोषभेदश्रुतिविरोधात् तद्भ्रमत्वकल्पनमप्ययुक्तमित्यर्थः । भेदप्रतीतेः प्रामाण्यस्यागमाद्वैक्योपदेशस्य सम्भवाद् धर्मिस्वरूपनिह्नव इति शङ्कते भ्रान्तिसिद्ध इति। अज्ञानादीति। ऐक्योपदेशस्य भेदज्ञानप्रामाण्यत्यागेनेव स्वप्रामाण्यत्यागेनापि सम्भवादज्ञानादिकल्पना,गौरवादित्यर्थः। प्रदेशान्तरे उपासनविधेः सत्त्वात्तदेकवाक्यतया दृष्टिविधिरत्रापि दृश्यत इति शङ्कते दूरे ति। अत्रापि तथा किं न स्यादित्याह न किमि ति। ऐक्यविरोध इति । शुद्धत्वस्येति शेषः । उपदेशे ति । ऐक्योपदेशेत्यर्थः । उपपादकत्वेन कल्पिताविद्यादिदु दौर्घट्योक्तेरपि आदौ दौर्घट्यपरिहारस्य गुरुत्वादितिभावः ।

यच्चासौ " येनाहं नास्मि मां विद्धि " ति तत्परिज्ञानसापेक्षस्य दुपदेशः, तेनैव च तज्ज्ञानं कथ्यत इति चित्रम् ! तदेतच्छ्रीमद्गीताभाष्येऽपि स्पष्टमाह । तथा भाष्येऽप्यवदन्मह— " नाप्यैक्योपदेशान्यथानुपपत्त्ये " त्यादिना ॥

इति शतदूषण्यां ऐक्योपदेशान्यथानुपपत्तिभङ्गः

एकोनपञ्चाशो वादः ॥

श्रौतैक्योपदेशान्यथानुपपत्तिं दूषयित्वा स्मार्तोपदेशानुपपत्तिं दूषयति यच्चासौ चेति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
ऐक्योपदेशान्यथानुपपत्तिभङ्गो नाम
एकोनपञ्चाशः स्कन्धः ॥४९॥

श्रीरस्तु ।

॥ पञ्चाशो वादः ॥

हृताशेषक्लेशा निरवधिमहानन्दधनिनो
वयं भूयास्मेति स्थिरमनघवर्गेन्द्रविकृताः ।
अनाघ्रातद्वन्द्वा ह्यमुमुपसर्पद्ग्रन्थरुचयः
इदन्त्वां मे सन्तः श्रुतिजलधिमुष्टिन्धमधियः ॥

साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वदद्भिर्मुमुक्षुत्वं तावदधिकारिविशेषणमित्यङ्गीकृतम् । सा च मुमुक्षा मोक्षो मे स्यादित्येवमाकारा । तथाविधा सा कस्याधिकारिणो विशेषणमिति कथमन्तु कथयन्तु कलिप्रलममीमांसकाः, किं नित्यमुक्तस्वभावस्य संविदात्मनः, उत तस्यैवाविद्यासाक्षितामापन्नस्य, उतान्तःकरणप्रतिफलितचिदाभासस्य, तद्वृत्तिसमारोपितक्रियात्वस्य वा चैतन्यस्य, अन्तःकरणस्यैव वा, अथ यस्य कस्यचिदनभिलप्यस्य, न वा कस्यचित्¹ इति ।

न प्रथमः, विरोधात्; तस्य नित्यमुक्तत्वादेव मोक्षेच्छाविरहात्; अन्यथा नित्यमपि तत्प्रसङ्गात् । मुक्तमप्यात्मानं बद्धमिवाभिमत्य मुमुक्षतीति चेन्न; तस्य तथाविधाभिमानेऽप्यनधिकारात्, तत्सद्भावे वा नित्यमुक्तत्वव्याघातात् । भ्रान्त्या वस्तुवृत्त्या च द्वयोरविरोध इति चेन्न;—

अत्र वयं भूयास्मेत्यधिकृता इत्यनेन एतादृशेच्छाधिकार इति लभ्यते, तेनाहमर्थविनाशपक्षे तदसम्भवः सूच्यते । तेन वादार्थसंग्रहः । कथयन्त्विति । "चापले द्वे भवत इति वक्तव्य"मिति [चापले च] द्विर्वचनम् । त्वरा—चापलम् । अन्यथेति । इदानीमपि तस्य नित्यानित्यविवेकाद्यसम्भवेन मुमुक्षायास्तदनपेक्षत्वात् कारणाभावादपि मुमुक्षाभावो न वक्तुं शक्यत इति भावः । तथाविधेति । अभिमानस्यैव संसारत्वादिति भावः । इममभिसन्धिमजानानो बद्धाभिमानसत्त्वेऽभिमानविरहवत्त्वस्य नित्यमुक्तत्वव्याघात उक्त इति भ्रान्त्या शङ्कते भ्रान्त्येति ।

भ्रान्तेरेव तद्विरोधितया तदनधिकारस्योच्चमानत्वात् । सापि भ्रान्तिसिद्धे त्वविरोध इति चेन्न; दूरं गत्वापि तद्भ्रान्तेर्दुस्त्यजत्वात् ।

न द्वितीयः, भवत्पक्षे साक्षित्वानुपपत्तेः, अविद्यानुभवानुपपत्तेश्च पृथगुपपादनात् । अस्तु वा साक्षित्वम्, तस्याप्यत्यन्तमनयनस्थतयोदासीनस्वभावस्यानुकूलप्रतिकूलपक्षपातविरहात् संसारोद्वेगतन्मूलमोक्षेच्छा तदायत्तश्रवणमननादिप्रयत्नासम्भवात्, न तत्राधिकारः । सर्वसाक्षिणश्च तस्य मुमुक्षायां युगपत्सर्वात्ममोक्षश्च प्रसजति । नचैतन्नानाजीववादिभिरिष्यते । एकजीववादिनोऽपि शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्यादि प्रतिनियतमोक्षोपदेशाः प्रतिनियतमोक्षेच्छाधीनः, साचेच्छा यदि साक्षिणः, तदा शुकादिमोक्षदशायामेव सर्वमोक्षे संसारानुवृत्त्यसम्भवः । अथ स्वप्नदृष्टस्येव साक्षितया कल्पितस्य कस्यचित्? तर्हि मिथ्याभूतस्य मोक्षो नामात्यन्तभवनिवृत्त्यात्मा स्वरूपनिवृत्तिपर्यवसित इति साधु मोक्षः

अभिसन्धिमुद्घाट्य परिहरन्ति भ्रान्ते रिति । सापी ति । भ्रान्तेरपि मिथ्यात्वात्तत्त्वनिरसमुक्त्या न विरोध इति भावः । दूरं गत्वे ति । अनवस्थाभयेन क्वचित्सत्यभूतभ्रान्तेर्दुस्त्यजत्वादिति भावः । उदासीने ति । औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षित्वमिति त्वदिष्टत्वादिति भावः । सर्वे ति । सर्वपुरुषसाधारणस्याविद्यानुभवरूपसाक्षिण इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति नचैत दिति । ननु यत्सत्यं ब्रह्मस्वरूपं कल्पितसाक्षितामापन्नं तस्य मुमुक्षा न ब्रूमः, किन्तु अन्यस्य स्वरूपतः कल्पितस्य साक्षिणः, तथा च न तन्मुक्त्या सर्वमोक्ष इत्याशङ्क्य निराकरोति साचेच्छा दिना । साक्षि ति । आश्रयाभावान्मोक्षो न स्यादिति भावः । मोक्षेच्छाश्रयस्य कल्पितसाक्षिणो नाशेऽपि मोक्षाश्रयतयान्यस्यैवेष्यमाणत्वान्नोक्तदोष इति शङ्कते

समर्थितः। अथ स्वस्मिन् विनष्टे अज्ञाने स्वसाक्षीभूतायाः संविदः साक्षित्वेव्यतिक्रान्ते स्वप्रकाशानन्दमात्ररूपा संविदवतिष्ठत इति तदर्थमयमपवर्गारम्भ इति चेत्; प्रेक्षावत्प्रवृत्तेस्तथात्वासम्भवात्। तदाहुः—

" निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट्।
भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति।
अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
मयि नष्टेपि मत्तोन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता।
इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥ " इति।

अत एव न तृतीयः—तस्यापि चिदाभासस्यादेव विनाशावश्यम्भावात्। प्रतिबिम्बस्य नाशेपि बिम्बात्मनावस्थानवदन्तःकरणप्रतिफलितरूपविनाशेपि ब्रह्मात्मना स एव तिष्ठतीति चेन्न; प्रतिबिम्बस्य मिथ्याभूतस्य सत्यबिम्बात्मनावस्थानासम्भवात्। बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदनिषेधे स्वरूपमेकमेव भवतीति चेन्न;—सत्यमिथ्यार्थयोर्भेदनिषेधस्यैवासम्भवात्। सम्भवे वा सर्वसत्यत्वं सर्वशून्यत्वं अनेकान्तवादो वा प्रसज्येरन्।

अथे ति। स्वसाक्षी ति। स्वकल्पकसाक्षिरूपसत्यसंविद् इत्यर्थः। अहमर्थे ति। अहमर्थविनाशोक्तदोष उक्तसाक्षिविनाशेपि तुल्य इत्यभिप्रायेण एतच्छ्लोकोपादानम्। किञ्चैवं मुमुक्षाधिकारो न स्यात्, समानकर्तृकेच्छाया एव मुमुक्षात्वात्; न च मुमुक्षाशब्देन इच्छामात्रमत्र लक्ष्यत इति वाच्यम्; "मुमुक्षुर्वै शरणमहं" मित्यादि मुमुक्षाधिकारबोधकश्रुतिस्मृत्यादिविरोधात्। दृष्टान्तमुखेन शङ्कते प्रतिबिम्बस्ये ति। दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्याऽऽह सत्यमिथ्ये ति। ननु मदीयमनेन मुखं दर्पणे दृश्यत इत्यादिप्रत्यभिज्ञया तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोः भेदनिषेधात् प्रतिबिम्बस्यापि सत्यत्वं बिम्बाभेदश्च युज्यत इति शङ्कते बिम्बे ति। दर्पणे मुखं नास्तीति बुद्ध्या बाधितत्वेन मुखस्य शुक्तिरजतादिविशेषेण मिथ्यात्वात्तयोर्भेदनिषेध एव न सम्भवति, प्रत्यभिज्ञा तु मिथ्यार्थानभ्युपगमपक्षे उपपन्ने, तदभ्युपगमपक्षे तु कर्दमं अनवादर्शातिमुद्राया मम पादाविति प्रत्यभिज्ञा

अस्तु वात्र भेदनिषेधः, तदा प्रतिफलितचिदाभासस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपैक्ये ब्रह्मण एव सर्वोपरागप्रसङ्गात् प्रतिफलनादिक्लृप्तिरपि निरर्थिका । प्रतिफलनादिकं च दुरुपपादमिति स्थितमन्यत्र ।

न चतुर्थः—तस्य क्रियात्वेनैव प्रकाशमानस्य मोक्षेच्छातदर्थप्रयत्नाश्रयत्वस्य तद्भ्रमस्य वा दूरनिरस्तत्वात् । अत एव वृत्तिमदन्तःकरणभेदाग्रहणात्तस्य तदभिमान इति निरस्तम् ।

न पञ्चमः—अपवर्गेऽन्तःकरणस्यापि स्वरूपोच्छेदाभ्युपगमात् सुषुप्तिप्रलयादिषु स्वयमेव नश्वरताभ्युपगतस्य किं मोक्षार्थेन महता प्रयासेन ? नचान्तःकरणाख्यस्य द्रव्यस्य ज्ञानेच्छादिसम्भवः । ज्ञातृत्वाध्यासश्च न सम्भवतीति सिद्धमन्यत्र ।

नापि षष्ठः, तस्यापि मिथ्यात्वेन विनाशावश्यम्भावात्, सत्यत्वे ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावबहिर्भावयोरनधिकारित्वसद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात्।नचानभिलपनीयंमोक्षाधिकारिस्वरूपमपरिज्ञायैव स्वयमधिकरोतीति वाच्यम्;अविदि

यदुपपाद्या, मावोपपादीति भावः । अस्त्वि ति । अस्तु वान्यत्र मिथ्यार्थाभ्युपगमे ऽत्र तदनभ्युपगमः, किन्तु बिम्बप्रतियोगिकभेदमात्रस्य मिथ्यात्व तत्रश्च प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मनावस्थानमित्यर्थः । तदे ति । ब्रह्मणो बन्धाश्रयत्वे अपघप्रसङ्गपरिहारार्थं हि जीवस्य तदाश्रयस्य प्रतिबिम्बत्वकल्पनम्, प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदे तदपरिहारात्तत्कल्पनं व्यर्थमित्यर्थः । अतएवे ति । क्रियात्वेन प्रकाशमानस्य तदाभयान्तःकरणाद्भेदस्यैव गृहीतत्वादित्यर्थः । ननु उच्छेद एव पुरुषार्थ इत्यत आह सुषुप्ती ति । द्रव्यस्ये ति । जडत्वमभिप्रेतम् । ननु जीवस्यैव किञ्चिन्मोक्षाधिकारिस्वरूपमस्ति तच्च दुर्विज्ञेयत्वादनभिलपनीयम्, जीवश्च तदज्ञात्वैव प्रवर्तत इत्यत्राह नचे ति । स्वय मिति । ब्रह्मकल्पितस्याधिकारिणः स्वगताधिकारि

ताधिकारिस्वरूपस्य क्वचिदप्यनधिकारात् । विदितत्वेपि इक्षुक्षीररसादि वद् दुरभिलपत्वं तस्येति चेन्न ; अहमर्थातिरिक्तस्य कस्य चिन्मुमुक्षोः स्वात्मसाक्षिकोपलम्भादर्शनात् । उक्तं हि--" निरस्ताखिलदुःखोऽह " मित्यादिना ।

नापि तमसः--अविकारितद्विशेषदर्शनप्रयासनैष्फल्यात्, तन्मूल श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, शास्त्रारम्भभङ्गप्रसङ्गाच्च । नास्त्येव वस्तुत कश्चिदधिकारी, तथापि सन्निव भातीति । तस्य मुमुक्षा विशेषणमिति चेत्! कस्यासौ सन्निव भातीति वक्तव्यम् । न कस्यचिदिति चेत् ! तर्हि कथं सन्निव भातीति । ब्रह्मण इति चेन्न ;--तस्य परानुसन्धानादि सामर्थ्यविरहस्येकत्वात् । तत्सद्भावेपि ब्रह्मैवेदं विशेषणमित्यनुसन्दध्यात् स्वयमनुसन्धानाभावे च न प्रवृत्तिः । अधिकारितन्मूलप्रवृत्त्यादिविभ्रि एतयैव ब्रह्मणा तदनुसन्धानमिति चेत्! किमतः! नहि तावतापि स्वना शरूपेऽपवर्गे ब्रह्मद्वयस्य तस्य मुमुक्षोपपादिता भवति । स्वनाशमविदि त्वैव स्वावस्थानाभिमानेन तस्य मुमुक्षापि जायत इत्येवं रूपोयं ब्रह्मग स्संमोह इति चेन्न; एवं रूपस्य संमोहस्यापि शास्त्रतोवसाये स्वनाशवेद नसिद्धौ पुनरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु यदि स्वनाश एवापवर्ग इति तत्त्वम्, तदा तदपेक्षायां को विरोध इति चेन्न;--माध्यमिकवदौपनिषदैः स्वनाशापत्तिर्मोक्ष

इत्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा कथमस्य पुरुषार्थत्वमुपपादयिष्यसि ? दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपत्वादिति चेन्न;— " रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति " इत्यादिश्रुतिशतकोपगमात् । अस्तु वा स्वनाशः पुरुषार्थः, तथापि तदर्थप्रवृत्तिरस्य न सम्भवति, ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण तत्कल्पितात्स्वरूपनिवृत्तेर्दुस्साधत्वात् । ब्रह्माज्ञानमपि तत्प्रवृत्त्यैव निवर्तत इति चेत् ? तर्ह्येकमोक्षे सर्वमोक्षप्रसङ्गात् ब्रह्मदृष्टेषु जीवेषु बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्गः । तत एव च प्रतिनियतमुमुक्षाद्यसम्भवः । एवमपि ततः कश्चिदेव मुमुक्षादिसंमोहः कदाचिद्ब्रह्माज्ञानं निवर्तयतीति चेत् ? तर्हि किमर्थमिदानीं भवद्भिः प्रत्येकमुमुक्षादिपूर्वकं शास्त्रमारभ्यते । न वयं परमार्थतस्समारभामहे,- किन्तु अस्मदारम्भात्मना ब्रह्मण एवायं संमोह इति चेन्न; ब्रह्मण एव शास्त्रारम्भतज्जन्यज्ञानादिपरिज्ञाने तावतैवापवर्गसिद्धौ पुनस्संसारानुवृत्त्यभावप्रसङ्गादिति दुर्वचस्ते शास्त्राधिकारी ।

ननु भवतोऽपि समानोऽयम् दोषः, ईश्वरस्य कारणावस्थस्य कार्यावस्थस्यावतारावस्थस्य च नित्यमुक्तत्वादेव तस्य मुमुक्षाद्यसम्भवात् , जीवस्यापि स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वभावस्याभ्युपगमेन तस्यापि

यानिवृत्त्यर्थप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । तत इति । एकमोक्षे सर्वेषां मोक्षसम्भवा दन्यस्य मुमुक्षादिकं व्यर्थमित्यर्थः । ननु बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्ग इष्ट एव, इदानींत्र संसारोपलम्भः स्वस्यापीतः पूर्वमुक्तत्वानुपपत्तेः, इतः परञ्च कल्पान्तरादिषु कल्पिता मुमुक्षा संसारनिवृत्तिपर्यन्ता भविष्यति स्वभावात्, न त्विदानीं कल्पिता, अत एवोपपत्तिरित्यत्राह स्वभावत इति । ननु भुक्तवति परेण कल्पित भोजने यथा प्रयोजनाभावपर्यनुयोगस्यानर्ह तथास्माकं ब्रह्मणा कल्पितशास्त्रारम्भतज्जन्यज्ञानादि कमिति शङ्कते नवयमिति । शास्त्रारम्भादिकं सर्वं ब्रह्मणा कल्पितमिति परिज्ञाने तत एव सर्वमिथ्यात्वज्ञानात् सद्य एव मोक्षः स्यात्, नच कालान्तरभाविज्ञानस्य

तदसम्भवादिति चेन्न;—स्वत उष्णस्य वह्नेर्मणिमन्त्रादिवशात्प्रतिबन्धवत् स्वतश्शुद्धियोगिनोऽपि जीवस्य कर्मवशात्संसारे तन्निवृत्त्यपेक्षोपपत्तेः । नहि वयं तन्निवृत्तिर्नित्येति वदामः, येन नित्यमुक्तत्वादिचोद्यावकाशः । नचात्मानं ज्ञप्तिमात्ररूपं, येनेच्छाप्रयत्नाद्यनुपपत्तिस्स्यात् । नच सर्वदा सर्वज्ञं, येन क्षुद्रपुरुषार्थाद्यभिलाषासम्भवे कर्मशास्त्रस्य निर्मूलता भवेत् । अतो नित्यमुक्तब्रह्मात्मैकत्ववादे दुर्लभो मोक्षशास्त्राधिकारीति ॥

इति शतदूषण्यां परमतशास्त्राधिकारिभङ्गः

पञ्चाशो वादः ॥

एतस्मात्कश्चिद्विशेषो मिथ्यात्वपक्षे युज्यत इत्यभिप्रायः । स्वत उष्णस्येति । आनन्दात्मकज्ञानविकासरूपा पाप्मनिवृत्तिश्शुद्धिः, सा चासाधारणकारणान्तरानिरपेक्षत्वात् स्वाभाविकी, स्वतश्शुद्धियोगित्वञ्च तादृशशुद्धियोग्यता, सा च सर्वदा विद्यमानापि कर्मप्रतिबन्धात् शुद्धिरूपफलोपहितेत्यर्थः । परमते नित्यमुक्तत्वात् निर्विशेषत्वेन मुमुक्षाद्याश्रयत्वानुपपत्तेश्च हि दोष उक्तः । स्वमते तदभावमाह नहि वयमिति । स्वतोपहतपाप्मत्वप्रयुक्तमोक्षानधिकारशङ्कायां परिहृतायां प्रसक्तात् स्वाभाविकज्ञानत्वप्रयुक्तां कर्मानधिकारशङ्कां परिहरति । नचेति । परमते च सर्वेश्वराभेदात् कर्मशास्त्राधिकारोऽपि न स्यादिति फलितम् ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीमिश्राचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

शास्त्राधिकारभङ्गो नाम

पञ्चाशस्स्कन्धः ॥५०॥

श्रीरस्तु ।

एकपञ्चाशो वादः ।

अनुकूलतया सर्वं पश्यन्तो मुक्तसंविदः ।
आन्ध्यं निर्विषयत्वेन वदतोऽर्थाधिरुन्ध्महे ॥

"धीसन्ततिस्स्फुरति निर्विषयोपरागे" ति सौगतोपदिष्टमेव सन्ततिशब्दप्रहाणमात्रेण संगृह्णन्तः श्रुतिभिस्तावद्बाध्यतया ख्याप्यन्ते । तथाहि-"ब्रह्मविदाप्नोतिपरं" मित्युपक्रम्य "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते" ति ब्रह्मवेदनफलत्वेन विभूतिगुणविशिष्टब्रह्मानुभव एव

यत्कटाक्षा वितन्वन्ति जीवान् ब्रह्मसधर्मणः ।
श्रीनिवासगुरौ तस्मिन्ननन्या भक्तिरस्तु नः ॥
मुक्तानिव परं ब्रह्म स्वैस्साधनमितैर्गुणैः ।
मोदयन्त्रियमव्यानां मम वेदान्तदेशिकः ॥

ब्रह्मविदिति । अस्माचार्यैरनुगृहीतम् । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्राह्मणे ब्रह्म तद्वेदनं प्राप्तिः प्राप्यञ्चेति चतुष्टयमुक्तम्, एतद्विवरणं "सत्यं ज्ञानमि" त्यादिमन्त्रेण क्रियत इति श्रुतिरेवाह "तदेषाऽभ्युक्ते" ति । तदेव ब्राह्मणाभिमुखीकृत्य ऋगेषाऽध्येतृभिरुक्तेत्यर्थः । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" ति ब्रह्मशब्दो विवृतः, "यो वेद निहितं गुहायामि" ति विच्छब्दः, "परमे व्योमन् सोऽश्नुत" इति प्राप्तिः "सर्वान् कामानि" त्यादिना प्राप्यमिति । ब्रह्मानुभव एवे ति । "सह ब्रह्मणे" त्यत्र सहशब्दस्य भोग्यसाहित्यपरत्वादिति भावः । तथाच भाष्यम् । ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वानश्नुत इत्यर्थः । दहरविद्यायां "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमि" तिवत् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति । एतच्चप्रकाशितमस्माचार्यैः । "अस्य वाक्यस्य प्राप्यवाचिपरशब्दविवरणरूपत्वात् 'सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणे' ति भोग्यवाचिपदेनाव्यवहितप्रयोगस्वारस्याच्च सहशब्दो भोग्यसाहित्यपर इति । उक्तयुक्तेः, "परस्य विपश्चितो ब्रह्मण" इति पूर्वभाष्येण

प्रपद्यते । "यदा पश्य" इत्यादौ "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" तीश्वरपरमसाम्यापत्तिवचनाच्च सार्वज्ञ्यादिकं मुक्तस्य सिद्धम् । "मम साधर्म्यमागताः" इति च भगवान् स्वयमेवाह । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती" त्यादिकमपि "वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वे" त्यादाविव साधर्म्यमात्रविषयमेव । नहि स्पर्धमानस्य यागविशेषमात्रेण साक्षाद्विष्णुत्वोपपत्तिः । जयरूपस्य फलान्तरं स्फुटमभिधीयते । "इववद्वैवमेवे" ति च नैघण्टुकाः । प्रकारैक्येच

मन्त्रस्यास्य पक्षिब्रह्मशब्दयोर्भोग्यवाचित्वात् ब्रह्मणस्स्वरूपस्य व्याख्यानपरत्वकल्पनाय, श्रुतेर्भोग्यसाहित्यपरत्वे उदाहृतभाष्यस्य तात्पर्यमवगन्तव्यमित्याचार्यस्य भावः ।

एवं भाष्यतात्पर्यकथने हेत्वन्तरमप्याहाचार्यः "गुणवाचकत्वं यद्गुणमित्यत्र नापि भोग्यसाहित्यपरत्व सिद्धम्, अन्यथा भोक्तृवाचकत्वं हि सिध्येत् न तु भोग्यगुणप्राधान्यमि" ति । भोक्तृशब्दो जीवविषयः । यदा पश्य इति । मुक्तोपसृप्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानादियोग परमसाम्यप्रतियोगित्वं मोक्षदातृत्वं च स्यादपि हि यदा पश्य इत्यादावपि स्फुटम् ।

परकीयपक्षार्थमपि निराकुर्वन् प्रमाणान्तरमाह वैष्णवे ति । वैष्णव मिति साम्यगाने दृष्टान्तः, न तु परमसाम्ये । नही ति । भोग्य फलकामेनानुष्ठितं तदनुरूपं च कर्म तत्फलं जनयेत् नचायं तत्कामी यजमानस्यैव काम्यत्वात् नचेद क्षुद्रफल साधनं कर्म तद्योग्यम्, नापि तत्साधयितुं शक्यमभ्यस्याम्यत्वमित्यर्थः। ततश्च यथा सा श्रुतिस्साम्यपरा तथैवापि जीवस्य ब्रह्मभावस्य विद्यावसितौ च साध्यत्वात्स परसाम्यपरैवेति भावः ।

नन्वेवकारस्साक्षात्त्वमेवावेदयतीत्याशङ्क्य, एवकार उभयत्रापि इवार्थ इत्याह एवे ति । अवधारणार्थत्वेऽपि न दोष इत्याह प्रकारैक्ये चे ति । यथा मुख्यार्थे प्रयोगो नापह्नवार्हो लोकसिद्धत्वात् , तथाऽमुख्यार्थे प्रयोगोऽपि ततएव नापह्नवमर्हति, अन्यथा ब्रह्मपदस्य लाक्षणिकत्वोक्तिविरोधात् ; परन्त्वमुख्यप्रयोगो

" योगमात्र ऐक्यपरः, अन्यथा अन्यद् द्रव्यं हि तद्द्रव्यतां नैतीति प्रतिक्षेपानुपपत्तेः । ननु मिथ्यैतदित्युत्तरत्रान्वयः, अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीत्येतन्मिथ्येत्यर्थ इति चेत्,—नैवम्, अन्यस्यान्यद्द्रव्यतानापत्तेः सत्यत्वात् इतरथा जडाजडयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः । 'ऋग्यजुस्सामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतन्तथे' तिवत् द्वयस्य द्वयेनेन पूर्वार्धोक्तार्थस्य परमतत्वद्योतनात् । अन्यथेष्यत इति पदवैयर्थ्यात् । किञ्च " परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतामि " ति वक्ष्यमाणपक्षव्यतिरिक्तपक्षाणां निराकरणपरत्वाच्च प्रकरणस्य । एतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तैक्यसमर्थनपरत्वमुत्तरार्धस्य नोपपद्यते, 'यस्माच्च त्यजयेत'" इत्यादिभिर्ग्रन्थैस्तत्तदर्थानां परमार्थत्वं हि निरस्यते । स्वतः प्रकृतार्थे स्वरसतः एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थे तत्रापि वक्ष्यमाणपरत्वाश्रयणमयुक्तम् । अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति यत् एतन्मिथ्येति हि तदानीमर्थः, तथा च सति यतश्शब्दस्वारस्यभङ्गः यतश्शब्दस्य हि हेतुपरत्वं स्वरससिद्धम्, न तु यच्छब्दवत् प्रकृतार्थपरामर्शपरत्वम् । अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीत्येतन्मिथ्येति यतस्तत ऐक्यं परमार्थं इत्यन्वये इति शब्दद्वयाध्याहारप्रसङ्गः, स चानध्याहारेण निर्वाहे सम्भवति नोपपद्यते । यदुच्येत पूर्वं पृथक्भूतयोः परमात्मात्मनोरैक्यं परमार्थं इतीष्यत इति चेत्, मिथ्यैतत् अन्यद्द्रव्यं हि द्रव्यतां नैतीति यतः तस्मात्पूर्वमपि परमात्मात्मनोर्भेदो नास्तीति; नैव पूर्वं भ्रान्त्या पृथक्भूतयोरित्यस्याभूतस्येनाध्याहारप्रसङ्गात् । स चानध्याहारेण निर्वाहे सम्भवति नोपपद्यते । किञ्च तस्मात् पूर्वमपि भेदो नास्तीति अश्रुतवाक्यान्तराध्याहारेण वाक्यस्य पूर्णीयत्वं स्यात्, तच्च तन्निरपेक्षनिर्वाहे सम्भवति नोपपद्यते । तस्मात् प्रागपि भेदो नास्तीति वाक्यं नाध्याहर्तव्यं पूर्वं भिन्नयोः परमात्मात्मनोः पश्चादभेद इति पक्षनिराकरणपरत्वात् तन्मथ्येति चेत् ? किं तेन प्रयोजनम् ? पूर्वमप्यैक्यसिद्धिरिति चेत्;—पूर्वं पृथग्भूतयोः पश्चादैक्यायोगोऽभिहित इति पश्चादपि भेदसिद्धेः । अतः स एवार्थः श्लोकार्थ " इति ।

स्यात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ " इति । अत्र योग इति तादात्म्यमुच्यते । " नैति तद्द्रव्यतां यत " इति तादात्म्यस्योत्तरत्र निषेधात् । यथादिभरतमृगत्ववत् तज्जातीयतापत्तिः, तथापि साधर्म्यमात्रे पर्यवसानात् । वस्तुतश्च ब्रह्मणस्सर्वविजातीयत्वात् । न च तद्रूपस्यैव सतस्तद्रूपताप्रादुर्भाव इह विवक्षित इति वाच्यम्,—तथापि वाक्यस्यामुख्यार्थतात्पर्याविशेषात् । अतो परं साम्यश्रुत्याद्यविरोधेन यथोक्त एवार्थः ।

ननु "ब्रह्म भवती" ति तज्जातीयतापत्तिरेव प्रतिपाद्यते, तथा च ब्रह्मपदममुख्यार्थमेवेति कस्यचिन्मतमपाकरोति यद्यपी ति। अमृगस्यैव सतो मृगत्वप्राप्तेरादिभरते स्पष्टत्वात् आदिभरतोपादानम् । तथापी ति । नतु ब्रह्मत्वं लभ्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह वस्तुत इति । जगत्कारणत्वादिभिस्सर्वविजातीयतया ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्र प्राप्त्यसम्भवादित्यर्थः। तथापी ति। प्रादुर्भावस्य स्वरूपबहिर्भावागमयोरनुपपन्नत्वात् सोऽनुपपन्न एव; किञ्च प्रादुर्भावस्याप्यनादिसिद्धत्वान्न साध्यता; न च जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रादुर्भावः पूर्वमसिद्ध इति वाच्यम्,—जीवपदेन स्वरूपविवक्षायामसिद्धेः; विशेषणविशिष्टान्यतरविवक्षायामुत्तरकालागन्तुसिद्धेः; एवमपि कथञ्चित्साध्यत्वकल्पनेऽपीत्यर्थः । वाक्यस्ये ति । ब्रह्मपदेन ब्रह्मप्रादुर्भावस्य लक्ष्यत्वादित्यर्थः । साम्ये ति । " निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " " मम साधर्म्यमागताः " इत्यादि विवक्षितम् ।

ननु मोक्षदशायां विषयदर्शननिषेधान्मुक्तस्य सर्वविषयत्वं नोपपद्यते, " न प्रेत्य संज्ञास्ती " त्युपक्रमान्मुक्तविषयत्वमवगम्यते, द्रष्टृव्यतिरिक्तस्य द्रष्टुर्निषे

" तत्केन कं पश्येत्; न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरि " त्यादिकं तु भाष्य एव सुव्यक्तं व्याख्यातम् । "सर्वं ह पश्यः पश्यति " इत्यादिश्रुतयश्च मुक्तस्य साक्षात्सर्वज्ञतां स्फुटतरमुपपादयन्ति । "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः " इत्यारभ्य—" तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ " इति च स्मर्यते । तथाच " पश्चादुद्भूतबोधाश्चे " त्यादि । सूत्रञ्च " जगद्व्यापारवर्जम् " इत्यादौ " भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति । " अतः श्रुतिस्मृतिसूत्रानुवर्तिनामीश्वरपरमसाम्यापन्नस्य सार्वज्ञ्यमेव मुक्तस्य स्फुटम् ।

किञ्च—स्वप्रकाशैकस्वरूपस्य ज्ञानस्य कदाचित्स्वेतरविषयत्वं कदाचिच्च निर्विषयत्वमिति (त्वन्मते) उभयमपि किं सत्यम्, उभयमप्यसत्यम्, उतान्यतरसत्यत्वम्-अन्यतरदसत्यत्वम्' इति। न प्रथमः-विषयविषयितत्सम्बन्धादिभेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः-उभयस्वरूपमात्रनिषेधे व्याघातात्, कालोपश्लेषेण निषेधो द्वयोरपि नित्यतामापादयेदिति पुनरपि व्याघातः । अथ कालावच्छिन्नान्यतरनिषेधार्थोऽन्यतरानुवाद इति मन्यसे, तदा

तृतीयः पक्षः परिशिष्यते। सविषयत्वस्य कालानवच्छेदेन तात्त्विकत्वे प्रागुक्तदोषाः प्रादुष्युः। निर्विषयत्वस्य नित्यत्वे संसाराभावप्रसङ्गात् उपलम्भविरोधोऽदर्शवैयर्थ्यशास्त्रानुद्धारापसिद्धान्तस्ववचनविरोधवादानविचारादिदोषशतसाम्राज्यम्। वस्तुतो विषयाभावेऽपि सविषयता भातीति संसारादिसमुद्भवान्न दोष इति चेन्न;—विषयाभावेऽपि सविषयत्वं तात्त्विकमिति स्वयमभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा निर्विषयत्वनित्यत्वप्रसङ्गात्।

तृतीयः पक्षः इति। सविषयत्वं निर्विषयत्वं वा तात्त्विकमिति पक्षस्य दूषितत्वात् तदन्यतरत्वावधारणाभावाच्च व्यावर्त्यधर्मपुरस्कारेण निषेधस्येति भावः। यदि कादाचित्कसविषयत्वकादाचित्कनिर्विषयत्वयोर्मध्ये कादाचित्कसविषयत्वमतात्त्विकम् तदपि कादाचित्कत्वरूपविशेषणाभावादिति मतम्, तदा दोषमाह। सविषयत्वस्ये ति। सविषयत्वरूपविशेष्याभावात् कादाचित्कसविषयत्वस्य अतात्त्विकत्वे निर्विषयत्वस्य नित्यत्वे इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणदूषणं बोध्यम्। निर्विषयत्वस्ये ति पूर्ववत् कादाचित्कत्वरूपविशेषणविरहात् कादाचित्कनिर्विषयत्वस्यातात्त्विकत्वे इदं दूषणम्। निर्विषयत्वरूपविशेष्याभावात् तथात्वे तु सविषयत्वनित्यत्वपक्षदोषः स्मर्तव्यः।

यद्वा, कादाचित्कसविषयत्वं कदाचिन्निर्विषयत्वमित्येतदुभयमप्यवस्थाभेदेन तदुभयमपि न निषिध्यते, किन्तु कादाचित्कसविषयत्वमेव वा कादाचित्कनिर्विषयत्वमेव वा, तत्रान्यतरनिषेधे कर्तव्ये तदितरकादाचित्कत्वकीर्तनं निषेध्यस्य कादाचित्कत्वानुवादान्तर्गतम्, भवति हि कदाचिन्निर्विषयत्वमित्येतत्सविषयत्वस्य कादाचित्कत्वानुवादान्तर्गतम्, कादाचित्कत्वस्य किञ्चित्कालवृत्त्यभिधाने सति किञ्चित्कालासम्बन्धित्वरूपत्वेन कदाचिन्निर्विषयत्वकीर्तनस्य सविषयत्वकादाचित्कत्वघटकीभूतकिञ्चित्कालासम्बन्धित्वादिकीर्तनरूपत्वात्, एवं कदाचिन्निर्विषयत्वे निषेध्ये कदाचित्सविषयत्वकीर्तनमपीत्यभिप्रायेण तृतीये पक्ष इत्युक्तमिति। अपसिद्धान्तः अभ्युपगमविरोधः। स्ववचनविरोधः तत्सारप्रतिपादकवचनविरोधः। शास्त्रानुद्धारः प्रमाणानुग्राहकाभावात्। आदिशब्देन प्रमाणाभावात् इत्यादेश्च

नहि शुक्तिकारजतादिसंविदां रजतविषयतामपि बाधन्ते बाधकाः । अत एव तस्या मिथ्यात्वमित्यतिसाहसम् । अस्त्वेवं मिथ्याविषयगोचरत्वलक्षणं सविषयत्वं ब्रह्मणस्तात्त्विकं किं तद्भिन्नमिति चेन्न;—तन्नित्यत्वे नित्यसंसारप्रसङ्गात् । तदनित्यत्वे तात्त्विकत्वपरिग्रहायोगात् । नह्यनित्यमपि किञ्चित्पारमार्थिकं भवन्तो मन्यन्ते । स्वरूपानुप्रवेशात्तात्त्विकमिति न दोष इति चेन्न;—स्वरूपस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । तन्नित्यतया तदात्मना तन्नित्यत्वे पुनर्नित्यसंसारप्रसङ्गात् ।

किञ्चानादिकालं सविषयायाः संविदो निर्विषयता कुत आगता ? विषयग्रहणसामग्रीसन्तानात्यन्तोच्छेदादिति चेत् ;—किं नित्यायास्सामग्र्यपेक्षा? संविदन्तरसिद्ध्यर्थं सेति चेत् ? किं संविद्भेदमङ्गीकरोषि ?

सिद्धिरित्यादिकमूह्यम् । बाधाभावाच्च सविषयत्वं तात्त्विकमित्याह नहीति । तात्त्विकसविषयत्वाङ्गीकारे तस्य नित्यत्वाश्रयणभावेन नित्यसंसारप्रसङ्ग इत्याह नेति। तात्त्विकत्वे कथं नानित्यतेत्यत आह । नहीति । सत्यस्य ज्ञानानियतार्थत्वात्, असत्येन च सत्यनिरूपणयोगात्, सत्यान्तरस्य चानङ्गीकारात् तदङ्गीकारे च तदनादिसंसारानिवृत्तिप्रसङ्गात्, तत्रापरस्य चोक्तरीत्या सत्यान्तरादेव चान्यतया तस्यापि तथैव अनवस्थाप्रसङ्गाच्च परमार्थस्याप्यनित्यत्वानङ्गीकारः परस्योपपद्यत इति भावः । अनित्यस्यापि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वाङ्गीकारात् पारमार्थिकत्वं युज्यत इति शङ्कते । स्वरूपानुप्रवेशादिति । ननु ब्रह्मणो नित्यतया तदभिन्नस्य विषयविषयत्वस्यापि नित्यतया नित्यसंसारप्रसङ्ग इत्याह तदिति । विषयग्रहणेति । विषयावगाहनं विवक्षितम्, अन्यथा पूर्ववाक्योक्तदूषणपरिहारत्वानुपपत्तेः । ग्रहणशब्दसामर्थ्यमात्रेण किं ग्रहणशब्देन संविद्विवक्षिता उत विषयावगाहनमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्येऽपि किमनादिसिद्धा संविदेव विवक्षिता उत संविदन्तरमिति विकल्प्याद्ये दूषयति किं नित्याया इति । संविद्भेद मिति । भेदः—नानात्वम् । द्वितीयपक्षं शङ्कते

विषयावगाहनार्थं सेति चेत् ? किमिदमवगाहनं संवित्स्वरूपम्, उता-न्यत् ? पूर्वत्र नैरपेक्ष्यमेव, उत्तरत्र, किमसौ विषयिधर्मः, उत विषयधर्मः, उतोभयधर्मः, यद्वा विषयस्वरूपमेव । आद्ये सविशेषत्वम् । मिथ्याधर्मत्वपक्षदूषणन्तु स्थलान्तरेऽनुसन्धेयम् । द्वितीये—तदुत्पत्तावपि रूपाद्युत्पत्ताविव संविदस्तत्सम्बन्धाभावेन तादवस्थ्यमेव । तृतीयेऽपि—सविकारत्वमवर्जनीयमेव । चतुर्थे सम्बन्धासिद्धिः । विषयग्रहणसामग्र्या विषयोत्पादनमिति हास्यत्वञ्च । सिद्धे हि विषये प्रकाशार्थं सा भ्रान्तौ तु तदुत्पत्तिस्तद्ग्रह इति न भेद इति चेन्न;—आत्मख्यातिवादप्रसङ्गात् । माध्यमतामेव हि विषयाणां ग्रहणार्थं प्रमाणकल्पनं व्यावहारिकमपि भवत्परिगृहीतं, अन्यथा क्षणभङ्गनिराकरणस्याप्ययोगात्, अतस्सा

विषये ति । स्थलान्तरे मिथ्यात्वभङ्गे । शुक्तिकाद्याया सविषयत्वनिवृत्तेः ब्रह्मस्वरूपतदतिरेकविकल्पेनाविद्यानिवृत्तिवादोक्तदूषणं चानुसन्धेयम् । विषयधर्म इति पक्षेऽपि किं संविद. तद्धर्मनिरूपकत्वमस्ति उत न। आद्ये पूर्ववत् सविशेषत्वादिकमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । द्वितीय इति । तादवस्थ्य मिति । विषयधर्मावगाहनोत्पत्तेः प्रागवस्थत्वमनन्तरमपि तदवस्थत्वमेवेत्यर्थः । प्रागिव पश्चादपि निर्विषयत्वमेव स्यादित्याशयः । सविकारत्वं सविशेषत्वमित्यर्थः । चतुर्थ इति । संविदि तन्निरूपकत्वस्य पूर्ववदभावादित्यर्थः । विषयग्रहणे ति । साक्षात्कारात्मकविषयग्रहणसामग्र्या विषयस्यापि प्रतिष्ठत्वेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । सर्वथापि ज्ञानसामग्र्या विषयानुत्पत्तेः, अतीतादीनां ज्ञानस्थलेऽप्यतीतादिविषयस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । हास्यत्वमित्यर्थः । यदि हि ज्ञानात्मना विषयसिद्धिस्स्यात्, तदानीं हि विषयग्रहणसामग्री विषयार्था न स्यात्, भ्रान्तौ तु विषयस्य प्रागसत्त्वात् साऽ प्रयासतादर्थ्यमविरुद्धमिति शङ्कते । सिद्धे ही ति । आत्मख्याती ति । ज्ञानार्थयोरभेदादिति भावः । सिद्धान्तविरोधमप्याह । प्रागि ति । अन्यथे ति । इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षे कारणत्वादिन्द्रियसंप्रयोगदशायामपि विषयस्य वाच्यत्वादेव हि क्षणभङ्गनिराकरणमिति भावः । अत इति । तादृशः स्वरूपेण प्रकाशः

सामग्रीनिरपेक्षसंवित्स्वरूपप्रकाशस्यानादित्वेऽपि ते न निर्विषयदशा सिद्ध्यति । अस्तु तर्हि विषयविनाशादेव निर्विषयतासिद्धिरिति चेन्न;—नष्टस्यापि विषयदशाविशेषात् । अन्यथा अतीतादिविषयस्मृत्यनुमानादिभङ्गप्रसङ्गात्।

संवित्स्वरूप प्रकाशः, सत्ताहो भासमानता । सामग्रीनिरपेक्षस्य उपपादितत्वात् सामग्रीसन्तानोच्छेदान्निर्विषयदशोपपादनसम्भव इत्यर्थः । माभूत्सामग्रीविरहान्निर्विषयदशा, विषयाभावात्तु स्यादिति वादिसिद्धान्तमेवाशङ्कते । अस्त्विति । निर्विषयता विषयानुल्लेखः । नष्टस्यापीति । ततश्च निर्विषयत्वाभावस्तद्दोषश्च प्रसज्येते इति भावः ।

एतेनेदं निरस्तम्, यदाह नवीनः स्वतः शुक्लस्यापि पटस्य रक्तद्रव्योपरागे रक्तत्ववत् स्वतो निर्विषयस्य प्रकाशरूपात्मनो विषयोपरागे सविषयत्वं तदपाये रक्तद्रव्यापाये पटशौक्ल्यवत् स्वाभाविकनिर्विषयप्रकाशस्वरूपत्वमेव, तथा च स्वरूपज्ञानस्य स्वरूपार्थमात्रप्रकाशकत्वान्मुक्तौ नातीतविषयोपप्लवः; अतएव च न तस्य मुक्तौ विषयानुल्लेखेऽपि निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, अर्थप्रकाशत्वस्य उपलक्षणत्वात्; त्वयाप्येवमेवाभ्युपगन्तव्यत्वात्; अन्यथा त्वदभिमतेश्वरज्ञानस्य नित्यस्य स्वविषयापायदशायां निःस्वभावत्वप्रसङ्गात्; न चातीतमपि तद्विषयीकरोतीति वाच्यम्, ईश्वरज्ञानस्यातीतार्थसम्बन्धाभावेन तदविषयत्वात्; अतीतादेश्च तव मते निःस्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयात्मकस्य स्वरूपसम्बन्धस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्; तस्यापि सस्वरूपत्वे प्रागभावध्वंसाभ्यां प्रतियोगिन एककालत्वप्रसङ्गात्, ततश्च तदानीमसत्त्वे वाच्ये निःस्वरूपत्वस्यावश्यकत्वात्; न चातीतादेरभाव एव न त्वसत्त्वमिति वाच्यम्,—अनिर्वचनीयानङ्गीकारिणः असत्त्वनिषेधे सत्त्वापत्तेः, एतेन कालविशेषे तस्याभावप्रतियोगित्वमेव न त्वसत्त्वमिति निरस्तम्, असत्त्वनिषेधे सत्त्वापत्तेः, अभावप्रतियोगित्वस्याभावविरहात्मकप्रतियोगिस्वरूपत्वेन प्रागभावादिनैककाल्यत्वापत्तेश्च; तथा चेश्वरज्ञानमर्थसम्बन्धाभावात् कथमर्थप्रकाशः स्यात्, कथं तर्हि ईश्वरस्य सार्वज्ञं जगन्निर्माणं वा, भूतभाव्यनुसन्धानाभावादिति चेत्, स्वात्मानमुपालभस्व, यस्त्वमीश्वरेऽतीताद्याकाराविद्यावृत्तिं स्वीकुरुषे; नच असम्बन्धात् कथमतीतादिकं विषयीकुर्यादिति वाच्यम् । अनिर्वचनीयवादे

आमोक्षाभिरन्वयविनाशाभावात् असत उत्पत्त्यभावाच्च दुर्निरूपसूक्ष्मरूपेण पदार्थमात्रस्यातीतादिकालेऽपि विद्यमानतया कांचित्सम्बन्धेन सार्वज्ञ्योपपत्तेरिति ।

अत्र यदुक्तम्—स्वतो निर्विषयस्यात्मनो विषयोपरागे सविषयत्वमिति । तत्र, उपाधिसम्बन्धाद्धि उपाधिगतो धर्मस्तत्संसर्गिणः भासते नच सविषयत्वं विषयगतम्, येन तदुपरागात् सविषयत्वं स्यात् । किं च को नाम सविषयत्वोपपादको विषयोपरागः ? न तावत्सम्बन्धमात्रम्, रक्तद्रव्यसंयुक्तपटस्य रक्तद्रव्यविषयत्वादेः । नापि विषयविषयिभाव एव, आत्माश्रयप्रसङ्गात् ।

यच्चोक्तमीश्वरज्ञानस्य सर्वविषयस्यापि कार्यादरदकाले तदविषयत्वं त्वयापि वक्तव्यम्, अन्यथा तेन सार्वज्ञ्याभावादिति । तत्र; अतीतादिगतस्य ज्ञानविषयत्वस्येदानीमसत्त्वेऽपि तत्काले साक्षात्सम्बन्धितविषयीकरणस्य च नित्येश्वरज्ञाने सर्वदा सत्त्वात् । अतीतादिविषयकास्मदादिज्ञानेऽपि विषयकाले ज्ञाननिरूपितं विषयत्वं ज्ञानदशायां च तन्निरूपितविषयित्वमिति न कश्चिद्दोषः ॥ नच विषयकाले एतज्ज्ञानविषयत्वप्रतीतिप्रसङ्गः, तदानीमेतज्ज्ञाननिरूपकस्याप्रतीतेः इदानीं च ज्ञानोपस्थितेस्तद्विषयत्वम्। तत्कालेऽपि भूतभविष्यज्ज्ञानोपस्थितिर्यस्यास्ति तेन विषयत्वं ज्ञायत एव ज्ञातो घटो ज्ञास्यते घट इति । नन्वत्र विषयत्वस्य भूतत्वभावित्वे प्रतीयेते, धात्वर्थगतभूतत्वभविष्यत्वयोरेव निष्ठालृडादिभिधानात् । प्रतीतेरिदानीन्तनत्वादेव च इदानीमतीत प्रतीतिविषय इत्यादिप्रतीतिः ॥ कथमन्यथा ईश्वरस्य सार्वज्ञ्यं जगन्निर्माणं वा, भूतभाविप्रतिसन्धानाभावात् ।

यच्चोक्तमविद्यावृत्त्या विषयस्यानिर्वचनीयत्वाच्च स्वमत एव तदुपपत्तिरिति । तत्र, अनिर्वचनीयस्य सूक्ष्मरूपस्य विद्यमानस्य विषयत्वेऽप्यविद्यमानस्य सूक्ष्मरूपस्याविषयतया सार्वज्ञ्यायोगात् । सूक्ष्मरूपस्यविद्यमानत्वे अविद्यावृत्त्या परिहारवैयर्थ्यम्, प्रकारान्तरेणैव तद्विषयत्वसम्भवात् ॥ किञ्चैवमनिर्वचनीयस्य सम्यग्भावया सत्ताऽङ्गीकर्तुं शक्यत्वात् सूक्ष्मरूपान्तरकल्पनया परिहारवैयर्थ्यम् । शुक्तिसाक्षात्कारात्तदज्ञानस्य कार्यरजतादेर्निरन्वयविनाशवत् नानाजीववादे तत्तज्जीवानां ब्रह्मसाक्षात्कारेण तत्तत्संसारस्य तदज्ञानान्तःकरणादेर्निरन्वयविनाशे ईश्वरस्यास्मदादेर्वा त-

तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशान्न संसारादिप्रसङ्ग इति चेत्? किमसौ नाशो ऽप्रकाशात्मा उत प्रध्वंसात्मा ? आद्ये तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशादिति स्ववचनविरोधः । द्वितीये निवर्त्यसत्यत्वं निवृत्त्या सद्वितीयत्वमित्यादिदोषप्रसङ्गः । निवृत्तान् निवृत्ततया विषयीकरोतीति न दोष इति चेत् ? विषयीकरणं किं स्वरूपम्, उत तदतिरिक्तम्? स्वरूपपक्षे संसारदशाया

ज्ञानाभावप्रसङ्गः । किञ्च मुक्तसंविदः संसारिसंविद्भिरीश्वरसंविदा चाभिन्नतया सर्वविषयत्वमवर्जनीयम् । तस्या निर्विषयत्वे " यस्मिंस्तु संसारिणि दुःखमस्ति तदपि तन्निष्ठत्वेन प्रज्ञीभूतो मुक्तोऽवगच्छति " इति स्ववचनविरोधाच्च ॥

यत्तु मोक्षे दुःखादितादात्म्याभावादेव तदस्फुरणं न तु स्फुरणविरहादिति । तन्न ; तादात्म्यस्य ह्यभिन्नसत्ताकत्वम्, तच्च दुःखदशायामपि मुक्तदशायामप्यस्त्येव । किञ्च धृतेस्तदाकारस्य तन्निरूपणाधीननिरूपणार्हत्वमित्युक्तम्, ततश्चेदं ज्ञान एव तद्द्वयात्मकमस्तु, अत एवेश्वरादिज्ञानानामतीतादिविषयत्वं चोपपद्यते ।

तद्विषयत्व इति । आदिपदेन निर्विषयत्वाभावो गृह्यते । मुक्तसंविदस्सविषयत्वे संसृष्यतीतविषयकत्वेन तदानीं विषयाभावादेव निर्विषयत्वव्यपदेशोऽपि घटत इति भावः । आद्य इति । प्रकाशस्य नित्यतया तत्प्रकाशाभाववचनस्य तद्विषयत्वाभावपर्यवसानादिति भावः । द्वितीय इति । मोक्षदशायामपि विषयानस्य ध्वंसस्याविद्यकत्वाभावेन सत्यत्वात्तद्विरोधिनो निवर्त्यस्य समानसत्ताकयोरेव विरोधात् सत्यत्वं निवृत्त्या सद्वितीयत्वं च प्रसज्यत इत्यर्थः । आदिपदेन निवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वे तस्यासाध्यत्वेन श्रवणादिवैयर्थ्यम् । भिन्नसत्ताकत्वेन ब्रह्मस्वरूपेणाविरोधित्वात् पूर्वमिवोत्तरकालमपि संसारप्रसङ्ग इत्यादिकं ग्राह्यम् । तद्द्वयस्यापि विषयत्वाविरोधादित्यत्र पुनरुक्ते । निवृत्तानिति । अनिवृत्तत्वाभेददर्शनमेव संसारः अतो न संसारप्रसङ्गः, निवृत्ततया विषयीकरणमेव निर्विषयत्वमिति भावः । स्वरूपपक्ष इति । ततश्च संसारदशायामपि संसारभावनिर्विषयत्वयोः प्रसङ्ग इति

मपि नित्यं निवृत्ततया विषयीकारप्रसङ्गः, सर्वत्र स्वरूपस्य तदानीमपि विद्यमानत्वाच्च । अतिरिक्तपक्षे तर्हि किं सत्यम्, उत मिथ्या? सत्यत्वे सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे तु तस्यैव दृगधीनसिद्धेः प्रकाशात्तत्कारणाविद्यानुवृत्त्यावश्यम्भावाच्च पुनरपि संसारानुच्छेदः । तावन्मात्रं क्षम्यत इति चेन्न;—तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सत्यत्वप्रसङ्गे सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात्, तुल्यन्यायात् प्रपञ्चबाधादिमूलप्रलापानां निरोधप्रसङ्गात् । अतस्संविदि नित्यायां सामग्रीनिवृत्त्या विषयनिवृत्त्या वा निर्विषयत्वापादनं त्वया वक्तुं न शक्यम् ।

ननु भवतामात्मस्वरूपस्य संविद्रूपत्वेपि यथा निर्विषयत्वं तथास्माकमपि स्यात्? न स्यात्, अस्माकमात्मस्वरूपस्य प्रतीचः कदाचिदपि बाह्यार्थगोचरत्वानभ्युपगमात् । भवतस्तद्विषयाया एव तद्विषयत्वनिवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । अस्तु तर्हि भवतां धर्मभूतज्ञानवत्कदाचित्सविषयत्वम्, कदाचिच्च निर्विषयत्वमिति चेन्न; अस्माभिः परमार्थाकारान्तरानभ्युपगमात्, भवतां तु तदनभ्युपगमात्तदयोगात् । अतो नित्यसंवित्स्वरूपप्रकाशमात्राधीनसिद्धीनां सर्वेषामपि पदार्थानां नित्यत्वमपि प्रसज्येत । तदधीनसिद्धित्वाभावे तु सिद्धिनिषेधे तुच्छत्वम् । तादधीन्यनिषेधे तु सत्यत्वम् । अतस्तन्मात्राधीनसिद्ध्यभ्युपगमे तद्वदेव तदधीनस्यापि नित्यत्वमवर्जनीयमेव । तथा च सति सर्वः प्रपञ्चस्सत्य इति

भावः । सद्वितीयत्वादीति । आदिपदेन नित्यत्वं गृह्यते । मिथ्यात्वेत्विति ।अविद्याविषयीकरणयोर्निवृत्तत्वेनाविषयीकरणादिति भावः । तस्य—विषयीकरणस्य । तस्याः—अविद्यायाः । आदिपदेनाविद्यायास्सत्यत्वे तन्मूलकप्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं ज्ञानानिवर्त्यत्वमित्यादि विवक्षितम् । तुल्यन्यायादिति । मिथ्यात्वेऽस्य विद्याविषयीकरणयोर्ज्ञानेनाबाधे तुल्यन्यायात् । प्रपञ्चबाधकत्वादोऽपि निरुध्येते— त्यर्थः । आदिपदेनशुक्त्यादिज्ञानाद्रजतादिबाधो विवक्षितः । अस्माभिरिति । आकारान्तरम्—विषयीकरणम् । भवतामिति । स्वरूपातिरिक्तस्य परमा

जितं यथार्थवादिभिः । तद्भयात्संविन्नित्यत्वपरित्यागे साक्षात्सौगतत्वादिप्रसङ्गः । अतएव स्वापमदमूर्च्छादिषु निर्विषया संविदित्यपि भवद्भिर्दुर्वचमेव, निर्विषयनिराश्रयसंवित्प्रकाशस्तदानीमनुभूयत इति कस्यचिदपि सावधानस्यापि समस्तसंस्कारतिरस्कारकदेहविगमादिक्लेशाभावेपि न परामर्शोऽस्ति । किं तु अहमपि न विनष्टः, विषया अपि स्थिताः, प्रकाश एव सुषुप्त्यादौ निवृत्त इति सर्वे प्रत्यवमृशन्ति । “ नाह खल्वि ” त्यादिश्रुतिरपि ज्ञाननिषेधपरैव, नजानातीत्यत्रैव तात्पर्यात् । अस्माभिस्तु विषयप्रकाशलक्षणावस्थाविशेषराहित्यज्ञानद्रव्यमात्रसत्ता ‘ न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत ’ इत्यादिश्रुतिबलादभ्युपेयते । नचास्ति तत्र प्रत्यक्षविरोधः, विषयप्रकाशव्यतिरिक्तदशायां तस्याः स्वप्रकाशायोग्यत्वात्, ज्ञानान्तरस्य तु तदानीं सामग्र्यभावादेवानुदयात्, तावतापि तदातनज्ञाननिषेधश्रुतेश्चरितार्थत्वात् । अतस्त्वत्पक्षे ज्ञानस्य कदाचिदपि निर्विषयदशा दुरुपपादा । मुक्तौ तु सुतरामिति यथाश्रुति सार्वज्ञ्यमेव तदा

स्यानभ्युपगमात् स्वरूपमेव विषयीकरणमिति वक्ष्यम् तस्य च निवृत्ति— र्येनेत्यर्थः ।

नतु स्वापादिषु प्राक्‌विषयत्वा एव संविदो निर्विषयत्ववन्मुक्तौ निर्विषयत्वं स्यादित्यत्राह । अतएवे ति । न केवलं भवता दुर्वचत्वम्, निर्विषयनिराश्रयसंविदो मानाभावात् बाधाच्च तदानीमसिद्धेरित्याह निर्विषये ति ।

नतु “ नाह खल्वि ” ति श्रुतौ “ सम्प्रत्ययमहमस्मी ” ति सुषुप्तौ स- विषयत्वस्य निषेधादा मायोक्तिर्निर्विषयत्वमाह नाहे ति । विषयीकरणस्य ज्ञानस्व-

स्वीकार्यम् । अन्यपरास्ताः श्रुतय इति चेत्;—परब्रह्मोपासनप्रकरणात् तत्फलप्रतिपादनपरत्वेन च सांसारिकफलित्वायोगात्, तत्र तत्रैव च निवृत्तागन्तुकपुण्यपापत्वादिप्रतिपादनात्, विध्यपेक्षिते फले समर्प्यमाणे केवलार्थवादत्वकल्पनायोगात् । अन्यथा श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिदोषप्रसङ्गात् । अतस्सिद्धं न कथंचिदपि मुक्तिदशायां सर्वविषयत्वे मुख्यलक्षणमान्ध्यं संविदश्शङ्कनीयमिति ॥

इति शतदूषण्यां मुक्तसंविन्निर्विषयत्वभङ्गः

एकपञ्चाशो वादः ॥

मत्वस्यैव वाच्यतया तन्निरसनेऽपि विशिष्टज्ञाननिषेधस्य न ज्ञानाभावस्यैव पर्यवसानेन ज्ञाननिषेधपरत्वस्यैव स्वया वाच्यत्वादित्यर्थः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

मुक्तसंविन्निर्विषयत्वभङ्गो नाम

एकपञ्चाशस्कन्धः ॥५१॥

श्रीरस्तु ।

द्विपञ्चाशो वादः ।

सत्वानीव विरुद्धजातिजनुषां सिद्धानि सिद्धाश्रमे ।
वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विषयास्सर्वे निषेधैस्सह ।
तद्भृक्षेशयमङ्कसङ्क्रिकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं
शान्ताक्षयमनन्तमक्षरगुणं ब्रह्म प्रपद्येमहि ।
निर्गुणश्रुतिभिः केचिद्बाधन्ते सगुणश्रुतीः ।
तासामन्योन्यसौहार्दमाहुर्यतिवराश्रयाः ॥

अस्ति तावदुपनिषत्सु ब्रह्मण्येव सगुणवादो निर्गुणवादश्च । यथा— " यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् " " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, " "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः," "ब्रह्मणा विपश्चिते" त्याद्याः परस्सहस्रास्सगुणश्रुतयः । एवं " निर्गुणं निरञ्जनं निष्कलं निष्क्रियंशान्तं,अपहतपाप्मा विजरः,यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं, अस्थूलमनण्व" त्याद्याः निर्गुणश्रुतयः। आसामन्योन्यविरोधस्तावदापाततः प्रतीयते, न च सिद्धे वस्तुनि विकल्पसम्भवः । तत्र विरोधस्थिरीकरणेन बाध्यबाधकभाव इति नीचाः, विषयव्यवस्थया सन्धिरिति साधवः ।

ननु कथं विषयव्यवस्था ? सा ह्याश्रयभेदेन वा शीतोष्णवत्; देशभेदेन वा, चित्रे नीलपीतादिवत्, कालभेदेन वा, पाकजपरमाणुगुणवत्; समुच्चयेन वा, प्रदेशवर्तिसंयोगतदभाववत्; प्रतिसम्बन्धिभेदेन वा,

तत्रे ति । अत्र साधुनीचपदाभ्यां " नीचाः कलहमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति साधवः " इति न्यायो द्योत्यते । कालभेदेने ति । घटादिषु पाकजनीलरक्तादीनां प्रदेशभेदेनापि व्यवस्थासम्भवात् परमाणुग्रहणम् । समुच्चयेने ति । यथा संयोगस्य स्वाभावविरोधपरिहारः स्वावच्छेदेन कालभेदेन, प्रदेशान्तरे तु

पितृत्वापितृत्ववत्; ग्राहकभेदेन वा, रूपस्पर्शवत्; गृहीतृभेदेन वा, जातिव्यवस्थितभोगादिवत्; विधेयनिषेध्यभेदेन वा, ब्रह्महत्याग्नीषोमीयादिवत्; अन्येन वा केनचित्, श्वेतपीतादिबोधवदिति? न तावदाद्यः—परमेव ब्रह्माधिकृत्य सगुणनिर्गुणश्रुत्योरुदयात्; न च जीवविषयाः काश्चित्, अन्यास्तु परविषया इति विवेक्तुं शक्यं, विशेषाभावात्; न च सर्वज्ञत्वादिश्रुतीनां जीवविषयत्वं, प्रत्यक्षविरोधात्; संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्च; नचेदं यौगिकं सार्वज्ञ्यं, नित्यसर्वज्ञत्वोक्तेः; नापि निर्गुणश्रुतीनां, तत एव; उपलभ्यते हि बुद्धिसुखादिम–

देशभेदेन, एकस्मिन्नपि देशकालभेदाभ्यां विरोधपरिहार इत्यर्थः। गृहीतृभेदेने ति। "परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ। कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः" इत्युक्तरीत्या एकस्यामेव प्रमदातनौ मनुष्यश्वादिजातीयभोक्तृभेदाद्भोग्यतावैलक्षण्यं दृष्टं तद्वदिति भावः। आदिशब्देन परिव्राट्कामुकयोः गुणव्यवस्थितो भोग्यत्वतदभावौ गृह्येते। विधेये ति। यथा अग्नीषोमीयहिंसाविधेः "न हिंस्यादि" ति हिंसानिषेधस्य च ब्रह्महत्याग्नीषोमीयाभ्यां व्यवस्था तद्वदित्यर्थः। अन्येनवे ति। श्वेतपीतबोधयोस्तावदस्ति विरोधः, एकस्यैव पुरुषस्य एकस्मिन्नेव विषये एकस्मिन्नेव काले श्वेतः पीत इति बोधादर्शनात्, एवं च श्वेतः पटः पीतो घटः इति समूहालम्बनस्य तेनापि विरोधप्रसङ्गे उक्तप्रकारेभ्योऽन्येनैव व्यवस्थोच्यते, तत्र चान्यः प्रकारो घटपटरूपविषयभेदः, तद्वदिहाप्युक्तप्रकारेभ्योऽन्यो यः कश्चित् प्रकारो व्यवस्थापकोऽस्तीत्यर्थः।

ननु विरोधादेकविषयत्वासम्भवादेव भिन्नविषयता कल्प्यते, तत एव तात्पर्यस्यकतरश्रुतिलिङ्गादिकमपि अन्यथा नीयत इत्यत्राह नचजीवे ति। न केवलं जीवपरोयमिति निर्धारणासम्भवः, द्विविधयोरपि श्रुत्योर्जीवपरत्वमसम्भावि चेत्याह नचे ति। संसारे ति। मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः।

ननु योगार्धीनं सार्वज्ञ्यं श्रुतिप्रतिपाद्यम्, तस्य चेदानीमभावात्र प्रत्यक्षविरोधादीत्याशङ्क्य नचेद मिति। नापि निर्गुणे ति। जीवविषयत्वमित्यनुषङ्गः। तत एवे ति। प्रत्यक्षविरोधसंसारोच्छेदाभ्यामित्यर्थः। तदुपपादयति उपलभ्यते ही

यथा जीवः; तदभावे च तस्य संसरणं निर्बीजम् ; न द्वितीयः—स हि सम्बन्धिदेशभेदो वा स्यात् स्वप्रदेशभेदो वा ? आद्ये रूपाद्यवच्छिन्न प्रदेशभेदेन सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्व्यवस्थेति स्यात् ; तत्र तावदेकस्यैव पुंसः क्वचित्सर्वज्ञत्वं क्वचिदान्ध्यमिति स्यात्; तच्च व्याहतम्, धर्मिभेदाभावात् । प्रदेशवर्तिगुणोपाधिवदेवेति चेन्न—प्रदेशवर्तिनोऽपि ज्ञानस्य सर्वविषयीकरणे तद्धर्मिणः कार्त्स्न्येन सर्वज्ञत्वानपायात् ; यद्यपि प्रदेशान्तरे तस्य समवायो नास्ति, तथापि तत्र भ्रान्त्यादियोगित्वं क्वाचित्केनापि सार्वज्ञ्येन विरुद्धमेव; यथावत्प्रकाशमाने अध्यासाद्यसम्भवात्; औपाधिकप्रदेशभेदाभेदवादनिराकरणेन चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः ; प्रादेशिकगुणसमवायाभावकथनेन च न ब्रह्मणः कश्चिदतिशयः, सर्वद्रव्यसमत्वात् ; एतेनैव स्वप्रदेशभेदोऽपि निरस्तः, स औपाधिकस्तावन्निरस्त एव;

स्यादिना । तदभावे चे ति । ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाभावात् संसरणं निर्बीजमित्यर्थः । सम्बन्धिदेशे ति । सम्बन्धी यो देशस्तद्भेदः, उपाधिभेद इति यावत् । उपाध्यवच्छिन्नेत्या दि । सम्बन्धिवस्त्वन्तरभेदमात्राद्व्यवस्थाया अयोगात् । भिन्नोपाध्यवच्छेदेन तथा भिन्नदेशत्वादेव व्यवस्था वक्तव्येति भावः । धर्मिभेदे ति । औपाधिकप्रदेशभेदे सत्यपि वस्तुनो धर्मिण एकत्वादित्यर्थः । ननु सत्यपि धर्म्यभेदे तथापि संयोगतदभाववदौपाधिकप्रदेशभेदेनैव व्यवस्थास्त्वित्यत आह प्रदेशे ति । कार्त्स्न्येने ति । कार्त्स्न्येन सार्वज्ञ्यं यत् कार्ये कृत्स्नेऽपि प्रदेशे भ्रमाद्यसम्भवरूपं भवति तदेकदेशवर्तिनोऽपि सार्वज्ञ्येन भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थो यद्यपी त्यादिना स्पष्टीकरणार्थमुच्यते यथावदि ति । ज्ञानं स्वाश्रये भ्रमविरोधि न तु स्वावच्छेदेन, गौरवादिति भावः । प्रादेशिके ति । कार्त्स्न्येन गुणनिषेधे प्रतिदीपत्वविशेषदर्शनाद्यतिशयः, नैवमेकदेशनिषेधे तत्र गुणसामान्यनिषेधे हेयगुणस्यापि निषेधादतिशयो वक्तव्यः, नचैकदेशे हेयगुणा न सन्ति इत्युक्त्या कश्चिदतिशयविशेषः ; हेयगुणाकरद्रव्यस्याप्येकदेशे तदभावोपपत्तेः, पादाद्यवच्छेदेन दुःखिनोऽपि जीवस्य प्रदेशान्तरे तदभावदर्शनादित्यर्थः । एतेने ति ।

स्वाभाविकोऽपि तुल्यन्यायतया निरस्त एव; न च स्वाभाविकोंऽशस्तत्र सम्भवति, निरवयवत्वश्रुतिविरोधात् ; निरवयवत्वमंशभेदेन सम्भवत्विति चेत् ? अंशानिरवयवत्वादंशिनोऽपि निरवयवत्ववचने सर्वस्याप्यवयविनो निरवयवत्वाविरोधेन सावयवत्वलक्षणनिषेध्यासिद्धौ निषेधासिद्धेः; समुदायेषु सांशतया तत्सिद्धिरिति चेन्न; अत्रापि तत्सम्भवात्तन्निषेधासिद्धेः; एकदेशस्य त्वेकदेशत्वनिषेध इति निरर्थोक्तिः; नापि तृतीयः,—प्रागुक्त

उपाधिगत एव भेद उपाधिसम्बन्धिनि धर्मिणि परम्परासम्बन्धेन भेदकार्यनिमित्तमित्येकं मतम्, उपाधिभेदेन धर्मिणि भेद उत्पद्यत इत्यपरं मतम् , तत्र पूर्वं प्रागुक्तं द्वितीयमधुनोच्यत इति भेदः । एवं भेदे सत्यौपाधिकभेदशब्दवाच्यत्वादुभयाः पूर्वपक्षनिरासेनैवायं पक्षो निरस्तः इत्युक्तम् ।

नन्वेकस्मिन्नेव सगुणत्वनिर्गुणत्वयोरप्यंशभेदेन यथा व्यवस्थेष्यते एवं सावयवत्वनिरवयवत्वयोरप्यंशभेदेन व्यवस्थेष्यत इत्याशङ्कते निरवयवत्व मिति । सर्वस्ये ति । घटादेरपि निरवयवांशसम्भवे तदंशेन निरवयवत्वात सावयवानाम प्यंशाना निरवयवांशकत्वे निरवयवत्वप्रसक्ते तदवयविनो घटादेस्तैरप्यंशैर्निरवयवतया तदवच्छेदेनापि सावयवत्वासंभवात् घटादावपि सावयवत्वाप्रसिद्धेस्तन्निषेधायोग इत्यर्थः ।

ननु प्रत्येकांशावच्छेदेन निरवयवत्वेऽपि घटादीनां निरवयवांशसमुदायावच्छेदेनैव सावयवत्वात् निषेध्यप्रसिद्धिरिति शङ्कते । समुदायेष्वि ति अत्रापी ति । निरवयवत्वसावयवत्वव्यवस्थापकांशाभ्यामेव ब्रह्मणः सावयवत्वादित्यर्थः ।

ननु समुदायस्य सावयवत्वेऽपि सावयवत्वनिषेधस्य तदेकदेशविषयत्वान्न निरवयवत्वश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य, तस्य सावयवसर्वद्रव्यसाधारणत्वान्न तन्निषेधेन ब्रह्मणः कश्चिदतिशय इत्याह एकदेशस्ये ति । प्रागुक्ते ति । आश्रयभेदेन व्यवस्थेति प्रथमकल्पे यथा कस्मिन् आश्रये गुणः कस्मिन् तदभाव इति विकल्पः,

विकल्पायोगात् ; पूर्वमत्यन्तनिर्गुणत्वे पश्चादपि कारणाभावेन गुणोत्पत्त्ययोगात् ; पश्चान्निर्गुणता हेतुतः सम्भवन्त्यपि सर्वविशेषमिथ्यात्वाभावे नात्यन्ताय स्यात्, वस्त्वन्तरसत्यत्वे तत्संयोगादिलक्षणस्यावर्जनीयत्वात्, वस्त्वन्तराणां च मिथ्यात्वमन्तरेणात्यन्तोच्छेदासम्भवात्, सत्कार्यवादसमर्थनेन निरन्वयविनाशादिनिराकरणात्; अत एव चतुर्थोपि निरस्तः, प्रत्येकपक्षोक्तदोषस्य समुच्चये समुच्चयस्याप्यपरिहार्यत्वात् ; न हि ब्रह्मांशस्य कदाचित्संसरणं कदाचिदपवर्ग इति भास्करयादवप्रकाशमतादृशीयः, दूषितश्चैतत् कालावच्छिन्नसार्वज्ञ्यदूषणादिना; यथोक्तम् ।

" सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिगुणकः केन सिद्ध्यति ।
नेश्वरस्यापि विज्ञेयः स्वतः सर्वगुणश्रुतेः ॥
सार्वज्ञ्यादिस्वतस्त्वे तु विवादो यदि कल्प्यते ।
सत्यत्वादौ विवादः किं न स्यान्निर्गुणवादिनाम् ॥ इति;

एवमिहापि कस्मिन् काले गुणः कस्मिन् तदभाव इति विकल्पः कार्य इत्यर्थः । तदेवोपपादयति पूर्वे मिति । कारणाभावेने ति । द्रव्यान्तरस्य कारणत्वे पूर्वं तत्संयोगप्रसङ्गः, तद्गतगुणस्य कारणत्वेऽपि स एव दोषः । पूर्वस्वगतगुणानामुत्तरगुणहेतुत्वशङ्का न कार्येत्याभिप्रायेणात्यन्तनिर्गुणत्व इत्युक्तम् । स्वस्यैव स्वगुणहेतुत्वे पूर्वमेव गुणोत्पत्तेर्गुणत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्यन्ताय कार्त्स्न्येनेत्यर्थः । वस्त्वन्तरे ति । द्रव्यान्तरसत्यत्वं विवक्षितम् । तस्य च मूर्तत्वे विभागः संयोगादी त्यादिपदेन विवक्षितः । सत्कार्यवादे ति । सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरयोगः कार्यतेति समर्थनात् कार्यस्य सतो नाशोऽप्यवस्थान्तरमेव स्यात् । अतोवस्थान्तरविशिष्टं द्रव्यं तिष्ठेदेवेत्यर्थः । प्रत्येके ति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वं निर्गुणप्रदेशस्यापि द्रव्यान्तरतद्गुणादिना पश्चाद्गुणोत्पत्तिः सम्भवति ; न च प्रागपि तत्प्रदेशस्य तत्संयोगादिना सगुणत्वापत्तिः, प्राक् प्रदेशान्तरस्थितेनापि निर्गुणप्रदेशे पश्चात्संयोगाद्युत्पत्तिसम्भवात् ; एवं पूर्वं सगुणस्य पश्चान्निर्गुणतायामपि नोक्तदोषः, निर

न पञ्चमः—पितृव्यपितृत्वादिवत्सगुणनिर्गुणत्वयोः प्रतिसम्बन्ध्युपाधिकत्वाभावात्; नीलपीतादिवन्निरपेक्षत्वेनैवोपलम्भात्; न हि तत्वतो नीलमेव कश्चित् प्रति पीतम्; पुरुषभेदेनोऽनुष्णश्च कृष्णवर्त्मा कदाचिद्भवतीति चेन्न; तत्रानुष्णत्वाभावात्, प्रतिबन्धकबलेन तु कश्चिदुष्णत्वं नोपलभते, तत्कार्यं च स्फोटादिकं तदा न जायते; "शीतो भव हनूमतः" "तत्रैव वह्निः पवनेरितोपि न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम्। पश्यामि पद्मास्तरणास्तृणानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि॥" इत्यादि कथमिति चेत्? इत्थम्, तत्र हि प्रभावविशेषप्रतिबद्धतया दाहकत्वाभाव एव हि तात्पर्यम्; यद्वा चान्द्रमसमहस इव देवताप्रभावोपनीतसलिलावयवनिवहसंवलनवशादनुद्भूतौष्ण्यस्य दहनस्योपलभ्यमानशीतिमारोपेण शीतव्यपदेशः; नापि षष्ठः—ग्राह्यभेदस्य ग्राहकभेदा

न्ययविनाशाभावेऽपि द्रव्यस्य भ्रंशाख्योत्तरावस्थायाः प्रदेशान्तरे वृत्तिसम्भवात् गुणप्रदेशावच्छेदेनात्यन्तनैर्गुण्योपपत्तेः; तथापि यत्प्रदेशे द्रव्यवत्वं तत्प्रदेशे संयोगस्यावर्जनीयत्वात् सगुणप्रदेशत्वमेव स्यात्, तथा च प्रदेशभेदेन व्यवस्थाया अयोगः, अतः सम्प्रत्ययपेक्ष निर्गुणप्रदेशे न कदापि द्रव्यसम्भव इति सगुणप्रदेश एव प्राग्वा पश्चाद्वा द्रव्यस्य सत्वं वाच्यम्, तथा चोक्तदूषणद्वयमव्याहतमिति भावः। किं रूपादीनां धर्म्यनतिरेकपक्षे रूपोपलम्भेऽपि स्पर्शानुपलम्भार्थं रूपस्पर्शयोर्भेदो वाच्यः, तथा च रूपात्मकस्य धर्मिणस्त्वगिन्द्रियत्वविरोधे प्रसक्ते ग्राहकभेदाद्व्यवस्थोच्यते—चक्षुषा गृह्यमाणं रूपात्मकं त्वचा गृह्यमाणं तदनात्मकम्, किन्तु स्पर्शात्मकमिति, तद्वदत्रापीत्यभिप्रायः? किं वा रूपस्य विजातीयरूपान्तरेणेव स्पर्शेनाप्यसामानाधिकरण्यात्मकविरोधे प्रसक्ते ग्राहकव्यवस्थया विरोधपरिहारो वाच्यः, तद्वदत्रापीत्यभिप्रायः? इति विकल्प हृदि निधायाद्यं दूषयति ग्राह्यभेदस्येति।

धीनत्वे रूपस्पर्शादिभेदविलयप्रसङ्गात् ; हिंसाऽहिंसावाक्ययोरेकस्मिन्नेव क्रतावन्वयेपि विरोधाभावप्रसङ्गाच्च ; न च भिन्नकरणग्राह्यरूपस्पर्शयोरिव सगुणत्वनिर्गुणत्वयोरविरोधः, भावाभावरूपत्वात् ; रूपस्पर्शयोस्तु सहानवस्थानहेतोः कस्यचिदप्यदर्शनात् ; नापि सप्तमः—आनुकूल्यप्रातिकूल्यादेः सप्रतिसम्बन्धिकत्वेन जातिव्यवस्थितभोगाद्युपपत्तेः, सगुणत्वनिर्गुणत्वयोस्तु तदभावेनानुपपत्तेः ; उपपत्तौ वा ब्रह्मणोऽव्यवस्थितस्वभावत्वप्रसङ्गात् ; नचाष्टमः—निर्गुणश्रुतीनां सर्वगुणनिषेधपरत्वेन विधेयगुणविशेषपरिशेषासिद्धेः ; गुणविधिवशादेव निर्गुणश्रुतयः सङ्कोचमर्हन्तीति चेन्न ; असंकुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचानुपपत्तेः ; तथा सति सगुणश्रुतीनामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेन्न;—अपच्छेदनयेन प्रमाणत्वेपि

रूपे ति । ग्राह्यभेदादेव ग्राहकभेदस्य कल्पनीयतया ग्राह्यभेदस्य ग्राहकभेदाधीनत्वे अन्योऽन्याश्रयादिति भावः । नीलपीतशीतोष्णाद्यवान्तरभेदोऽप्यत्र विवक्षितः । हिंसे ति । एकस्यैव ग्राहकभेदेन धर्माधर्मात्मकत्वसम्भवादिति भावः । द्वितीयं दूषयति नचे ति ।

ननु भावाभावयोरिव प्रसक्तविरोधयोः रूपस्पर्शयोः कथं तर्हि सामानाधिकरण्यमित्यत आह रूपस्पर्शयोस्त्वि ति । कस्यचिदि ति । भावाभावरूपत्वस्य चाभावादित्यर्थः । आनुकूल्ये त्यादि । आदिशब्देनानुकूलप्रातिकूलात्मकत्वं गृह्यते । द्वितीयादिशब्देन भोगाभावः । तदभावेन— सप्रतिसम्बन्धिकत्वाभावेनेत्यर्थः । अभ्युपगम्याप्याह उपपत्तौ वे ति । आनुकूल्यादिकं प्रतिसम्बन्धिभेदेन व्यवस्थितमिति भावः । अव्यवस्थितेति पदच्छेदः ।

ननु प्रमाणत्वेऽपि यदि भावत्वं तदा विपरीतो बाध्यबाधकभावः कुतो न स्यात्, तथा च कथं निर्गुणत्वं तात्त्विकमित्यत आह अपच्छेदनयेने ति ।

बाध्यत्वोपपत्तेः ; पौर्वापर्यायोगेनापच्छेदनयानवतार इति चेन्न ; अपच्छेदनये प्रमाणपौर्वापर्यस्य निमित्तपौर्वापर्यमात्राधीनत्वात्, अत्राप्यर्थतो विधिनिषेधयोः पौर्वापर्यसिद्धेः । विधिर्ह्यन्यानपेक्षतया पूर्वो भवति, निषेधस्तु निषेध्यप्रसक्तिसाकांक्षतया परः । एवं सति हिंसाविधिनिषेधवाक्ययोरप्यपच्छेदनयावतार इति चेन्न ; तत्र विधिवाक्यस्यात्यन्ताप्रामाण्यप्रसङ्गात् ; अत्र तु सगुणवाक्यानां विद्यादिविषयाणामपि इष्टविशेषणोक्तिन्यायेन तत्तत्फलाभिलाषसम्भ्रम्यमाणपुरुषविशेषविषयोपासनविधिशेषतयापि प्रामाण्योपपत्तेः । अत उभयोः प्रामाण्येऽपि बाध्यबाधकव्यवस्था । अत एव तत्त्वतो निर्गुणत्वं च सिध्यतीति न निर्गुणश्रुतीनां सङ्कोचहेतुमुपलभामहे । अत एव नवमोऽपि दत्तोत्तरः— अस्मत्सिद्धान्तनीतिमन्तरेणोभयप्रामाण्यनिर्वहणासिद्धेः । उभयाप्रामाण्यस्य वैदिकैः सामान्यतस्तावदनभ्युपगमात् ; उभयोरप्यान्यपर्यवादिनां निरीश्वरमीमांसकनिगमतत्त्ववद्

पौर्वापर्ये इति । न हि सगुणनिर्गुणवाक्ययोः पाठक्रमोऽस्तीति भावः । निमित्ते ति । मात्रपदेन पाठक्रमो व्यावर्त्यते । निमित्तपौर्वापर्यस्याप्यसम्भवात् कथमपच्छेदनयावतार इत्यत आह अत्रापी ति । प्रमाणपौर्वापर्यमात्रं हि तन्न्यायापेक्षितम्, तच्च निमित्तपौर्वापर्यादिव प्रकारान्तरेणापीति भावः । तत्रे ति । अपच्छेदे प्रयोगान्तरे प्रामाण्य सम्भवति । सगुणवाक्यानामपि वक्ष्यमाणरीत्या तदुभयपरत्वा-भूत्यर्थमत्यन्त पदम् ।

ननु सगुणवाक्यानामप्यत्यन्ताप्रामाण्यं स्यात्, न च व्यावहारिकविषयतया प्रामाण्यम् । मिथ्यार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावेन तात्पर्याभावात्तदप्रामाण्यात्, तत्त्वे तु तत्त्वज्ञानेन मोक्षरूपफलाभावादित्यत आह अत्रापी ति । निर्गुणत्वस्य तात्त्विकत्वसिद्धिमाने अभिनिवेशवतः शङ्कां परिहरति उभये ति । उक्ताभिनिवेशवत एव कर्मविधिवदन्यतया आन्यपर्यशङ्कां परिहरति उभयोरि ति । तत्र-

कानां सिद्धार्थतात्पर्यसमर्थनादिभिरुन्मूलितत्वात् । अन्यतराप्रामाण्यपक्षेप्यन्ततोऽस्मन्नयमन्तरेण गत्यभावात् । न हि निर्गुणवाक्यमेव बाधितुं युक्तम्, तदुपदेशनैष्फल्यप्रसङ्गात् ; न च स्वरूपपराणां वाक्यानामुपासनविधिशेषत्वेन यथाकथञ्चन नेयता शङ्क्या, त्र्यन्तराद्धान्तापराधप्रसङ्गात् ; अतः पारिशेष्यान्निर्गुणवाक्यैः सगुणवाक्यानामेव बाधः ; यद्यपि सत्यज्ञानादिवाक्यं स्वरूपपरमपि सामानाधिकरण्यं पदसाधारण्यम्,

---

न्यतरदेवतास्तु प्रमाणम्, एवंचोभयोः प्रामाण्यनिर्वाहाय न स्वसिद्धान्तानुसरणम्, तथाच निर्गुणवाक्यस्यैवाप्रामाण्यसम्भवान्न सगुणत्वविरोध इत्यत्राह अन्यतरे ति । तदुपदेशे ति । नचेष्टापत्तिः, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" "तमेवैकं जानथात्मानं" "एकधैवानुद्रष्टव्यमि" त्यादिना निर्गुणज्ञानान्मोक्षश्रवणात् ; नच सगुणवाक्यानामप्यप्रामाण्ये नैष्फल्यप्रसङ्गदोषः, तत्र फलाश्रवणेन इष्टापादन स्यात् । न च तदुपासनादपि फलं श्रूयत इति वाच्यम्, तथात्वस्यारोपितेनापि उपासनोपपत्त्या गुणानां तात्त्विकत्वासिद्ध्या तेन निर्गुणवाक्यस्य बाधा—योगादिति भावः ।

नन्वस्तूभयोः प्रामाण्यम्, तथापि निर्गुणवाक्यानां उपासनाविधिशेषतया प्रामाण्यं सगुणवाक्यानां तत्त्वपरतयेति विपरीतं कुतो नेष्यत इत्याशंक्य निराकरोति नचे ति । निर्गुणज्ञानस्य हि ब्रह्मैक्यावाप्तिः फलमिति राद्धान्तः, तत्फलश्रवणात्, न च तत्त्वतो यद्भिन्नं तेनाभेदः सम्भवति, तथाचाभिन्नस्यैवाभेदः फलमिति वाच्यम्, इदं च न भेदमिथ्यात्वमन्तरेण, न च मिथ्याभूतभेदोपमर्दनं पूर्वसिद्धाभेदावाप्तिस्तत्त्वज्ञानादन्येन भवति ; अतस्तादृशफलहेतुज्ञानं तत्त्वज्ञानमेव—न त्वारोपितविषयमुपासनमिति निर्गुणवाक्यस्य नोपासनविधिशेषतासम्भव इति भावः । ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे" त्यादिवाक्यानामुपासनपरत्वाभावस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् सामानाधिकरण्यनिर्वाहाय तैर्गुणसिद्धिरनिवार्येत्यत आह यद्यपी ति । निर्विशेषपरमेव सविशेषपरत्वेन यद्यपि सामानाधिक

शरणयद्भिः भवद्भिस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्वरूपपरमित्युपपादितम्, तथापि ज्ञानानन्दादिशब्दावगतं ब्रह्मस्वरूपं न ज्ञातृत्वानन्दित्वादिविशेषसहमित्युपपद्यते; न हि ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा गुणपक्षपातिभिरपि भवद्भिरभ्युपजिगमिष्यते; अतः शब्दादर्थाच्च गुणनिषेधसिद्धिः। न च वाच्यं सुखमात्ररूपत्वे तद्भावापत्तेर्मोक्षस्य पुरुषार्थता न स्यात्, न हि सुखं स्यामिति कश्चिदिच्छति, अपि तु सुखी स्यामित्येव। अतः सुखसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमवर्जनीयमिति सुखापरोक्षमात्रेण पुरुषार्थता–

रण्यबलादुच्यते, अथापि सामानाधिकरण्यस्यान्यथोपपन्नत्वादर्थतो गुणनिषेधमतीतेश्च गुणनिषेधपरत्वमेव सत्यादिवाक्यस्य अन्यथासिद्धिश्चाखण्डार्थसाधने द्रष्टव्येति भावः। शब्दादिति दृष्टान्तार्थम्। यद्वा शब्दतो गुणनिषेधकश्रुतिभिर्बाधमुक्त्वा अर्थतो गुणनिषेधकश्रुत्यापि सार्वज्ञ्यादिगुणश्रुतेर्बाधमाह यद्यपी त्यादिना। वस्तुतोऽखण्डार्थवादोक्तरीत्या स्वरूपपरमेवेदम्, त्वदुक्तन्यायेन विशिष्टपरत्वाभ्युपगमेऽपि ज्ञानानन्दादिगुणनिषेधसिद्धेः सर्वज्ञत्वादिश्रुतेर्बाधः सिद्ध इत्यर्थः। उक्तमुभयथा गुणनिषेधमुपसंहरति अत शब्दा दिति। आर्थनिषेधो हि तर्कमूलः, तस्मिंश्च तर्के बलवत्प्रतितर्के निरस्ते श्रुतेरार्थनिषेधपरत्वमेवासिद्धमिति शङ्कां निराकरोति नचे ति। सुखमात्रे ति। ब्रह्मणः सुखित्वे तदभेदे स्वस्यापि सुखावाप्तेस्तद्भावापत्तिः पुरुषार्थो भवति, सुखरूपत्वे तु ब्रह्माभेदेऽपि सुखानवाप्तेः पुरुषार्थो न स्यादित्यर्थः। वैशिष्ट्यं—विशिष्टत्वम्, सविशेषत्वमित्यर्थः। सुखापरोक्षमात्रेणे ति। आपरोक्ष्यम्—अपरोक्षम्, स्वार्थे ष्यञ्। आत्मन सुखापरोक्षमात्रेण सुखस्य पुरुषार्थतासिद्धौ सुखसम्बन्धः पुरुषार्थतायामप्रयोजकः, तथाच ब्रह्मणि तत्कल्पनमयुक्तमित्यर्थः। नन्वेवमपि सुखापरोक्ष्यसम्बन्धाभ्युपगमप्रसङ्गः सर्वस्य ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वसमर्थनात्, यं प्रति सुखमपरोक्षं तं प्रति पुरुषार्थः, तथाभेदेऽप्यविरुद्धम्, निर्गुणश्रुतेर्लौकिकहेयकृतगुणगुणश्रुत्य बाध इत्यभिमा

सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजकस्य कल्पनायोगात्; द्रव्यत्वोपादानत्वादिभिः स्वगुणत्वमनुमीयत इति चेन्न; द्रव्यशब्देन वस्तुत्वादिमात्रविवक्षायां मुख्यामुख्यविकल्पे न दोषात्, अन्ततस्तयोरपि परिहरणीयत्वात्। एतेनोपादानत्वमपि निरस्तम्; आत्मत्वमप्यात्मभेदानभ्युपगमात् दृष्टान्तहीनम्; तथात्मशब्देन आत्मत्वजातिचैतन्यादिगुणविशिष्टाकारविवक्षायां असिद्धिः, ज्ञानत्वविवक्षायां अप्रयोजकत्वम्, विरोधो वा, एवमन्यदपि दूष्यम्; न च वाच्यं—अहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षेणैव बुद्धिसुखादिविशिष्ट एवात्मा प्रतीयत इति, तत्तद्वृत्तिविशेषविशिष्टस्यैवाहङ्कारस्य तथा प्रतीतेः; अन्यथा स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्यक्षेण स्थौल्यादिगुणवैशिष्ट्यस्यापि प्रसङ्गात्; देहव्यतिरेकसाधनात्तन्निषेधे अहङ्कारव्यतिरेकसाधनात्तद्धर्मनिषेधस्यापि सिद्धेः; अतः प्रत्यक्षाद्यप्राप्तार्थप्रतिपादक

येन शङ्कते द्रव्यत्वे ति। आत्मत्व मिति। अभेदे दृष्टान्तस्यासम्भवात् ब्रह्मभिन्नो जीवो दृष्टान्तो वाच्यः, तादृशस्य चानभ्युपगमाद्दृष्टान्तहीनमित्यर्थः। विरोधेवे ति। ज्ञानत्वस्य गुणाभावव्याप्तेर्घटज्ञानादिषु दर्शनाद्विरुद्धो हेतुरित्यर्थः।

ननु ईश्वरः सदावाप्तसमस्तकल्याणगुणः तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शङ्कात्वात्, ब्रह्म स्वज्ञानसाध्यधर्मवत् विचार्यत्वादित्यादिकमाशङ्क्य निराकरोति एवमन्यदपी ति। प्रेक्षावत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रथमहेतोरसिद्धिः, सत्तानवधारणात्मकस्वरूपज्ञानादेव विचारोपपत्तेः स्वरूपसत्तानिश्चयस्यैव विचारफलत्वोपपत्तेश्च द्वितीयहेतोरप्रयोजकतेति भावः। प्रत्यक्षविरोधान्निर्गुणश्रुतिर्दुर्बलेत्यभिप्रायवतः शङ्कां निराकरोति न च वाच्य मिति। तत्तद्वृत्तिः—बुद्धिसुखदुःखाद्यात्मवृत्तिः। अन्यथे ति। एतादृशप्रतीतिबलात्तत्सिद्धावित्यर्थः। अहंकारव्यतिरेके ति। नचाहमर्थस्य द्विरूपत्वादात्मधर्मं एवाहङ्कारं प्रतीयत इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, "काम संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुत्याहङ्कारधर्मत्वसिद्धेरित्यभिप्रायात्। निर्गुणश्रुतेः प्राबल्ये कारणान्तरं वदन्नेवोपसंहरति अत इति। प्रत्यक्षाद्यप्राप्ते ति। सर्वज्ञत्वादिक जगत्कारणत्वाद्यघटितमिति

निर्गुणश्रुतिसामर्थ्यादेव निर्गुणे ब्रह्मणि सिद्धे, मायावच्छिन्नमिथ्यागुण विशिष्टेश्वरगोचराः सगुणश्रुतय इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं सगुणनिर्गुणश्रुतीनामाश्रयभेदादिना निर्वाहे दूषणम्, तदस्माकमपीष्टमेव । यत्तु विधेयनिषेध्यभेदेन विषयव्यवस्थाया मुक्तम्—'असंकुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचोनुपपन्न' इति; तत्तदा शोभेत यदि सगुणश्रुतिबाधमन्तरेणासंकुचितनिर्वाहः स्यात् । बाधात् सङ्कोच एव न्याय्यः । सङ्कोचोपि क्वाचित्कबाध एवेति चेत्; सत्यम्, न तु सार्वत्रिकः, तत एव तस्य संग्रहणीयता । अन्यथा उत्सर्गापवादनय एव निर्मूलः स्यात् ।

यच्चोक्तमपच्छेदनयेन प्रमाणस्थेपि बाध्यत्वमुपपद्यत इति । तदपि मीमांसा मांसलितचेतसां जुगुप्सनीयम्, अनियतविरोधपौर्वापर्ये ह्यपच्छेदनयः,

---

न तत्र श्रुतेस्तात्पर्यम्, सगुणवादिनैव सगुणत्वे प्रत्यक्षाद्युपन्यासाच्च न श्रुतेस्तत्र तात्पर्यमिति भावः । अन्यथे ति । सार्वत्रिकबाधस्य सङ्कोचादपि ग्राह्यत्वे हिंसा निषेधकश्रुत्यसङ्कोचाय पश्वालम्भश्रुतेर्बाधः स्यादित्यर्थः ।

ननु सगुणवाक्यस्य सार्वत्रिकबाधेऽपि व्यावहारिकविषयतया सर्वत्र स्वविषये प्रामाण्य सम्भवति, सङ्कोचे तु निर्गुणवाक्यस्य यस्मात् सङ्कोचः तत्र न कथञ्चिदपि प्रामाण्यमिति बाधात् सङ्कोचाद्बाध एवात्र न्याय्यः, हिंसावाक्यस्य तु अत्यन्तबाधे न कथञ्चिदपि प्रामाण्यम्, प्रातिभासिकस्य विधानायोग्यत्वात्, अहिंसा वाक्यसङ्कोचे तु प्रामाण्यमिति बाधात् सङ्कोचस्तत्र न्याय्यः, इति चेत् ; उच्यते, सगुणवाक्यानां बाधे तेषामुत्सर्गप्राप्त तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्य हीयेत, निर्गुणवाक्यानां सङ्कोचे सर्वेषां सगुणनिर्गुणवाक्यानां तत्वावेदकत्वमेव सिध्यति, तत्वावेदकत्व यदि नौत्सर्गिक तदा निर्गुणवाक्यानामपि तत्वावेदकता न स्यात् ।

ननु निर्गुणवाक्यानां सङ्कोचे यस्मात् सङ्कोचः तत्र प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्; एवमपि सर्ववाक्यानां तत्त्वावेदकत्वसिद्धये तदपि सोढव्यमेव । किञ्च यदि तत्राप्रामाण्यं दोषः तर्हि निर्गुणवाक्यानां गुणविषये प्रामाण्याभावेऽपि दोषः स्यात् ।

ननु तद्वाक्यार्थतया प्रतीयमाने अप्रामाण्यं दोष इति चेन्न; —लक्षणाद्युच्छेद प्रसङ्गात् । तस्मान्निर्गुणवाक्ये निषेधप्रतियोगिपदसङ्कोचमात्रे सर्वेषां प्रामाण्य—सिद्धेर्युक्तम् ।

ननु सगुणवाक्यानां निषेध्यानुवादकत्वेन निषेधतात्पर्यात्तत्त्वावेदकत्वमस्तु ; आह च नवीनः "एकवाक्यत्वस्याभ्यर्हितत्वात् सगुणवाक्यानां गुणानुवादकतया निर्गुणवाक्यैरेकवाक्यत्वमेव युक्तम् ; किञ्च परमते क्वचित्प्रमितब्रह्मानुवादेन किं तत्र सर्वज्ञत्वादिगुणा विधीयन्ते ? किंवारुणैकहायनीन्यायेन युगपत्सर्वगुणविशिष्टं ब्रह्म वेदान्तैः प्रतीयते ? नाद्यः, उद्दिश्यानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्, चित्राज्यनयवत् ; तत्र हि "चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यादिवाक्ये अग्नीषोमीयपशूद्देशेन गुणविधिमाश्रित्य उद्दिश्य स्त्रीत्वचित्रत्वगुणद्वयविधौ वाक्यभेदात् नामधेयत्वं चित्रापदस्य समर्थितम्, नापि द्वितीयः, अगृहीते ब्रह्मपदार्थे वाक्यार्थप्रतिपत्तेरयोगेन सत्यादिवाक्येन तत्प्रमितेर्वाच्यतया ब्रह्मपदेन तदनूद्य सार्वज्ञ्यादि विधानमस्यैव स्यात्, न तु विशिष्टविधानम्, तथा च वाक्यभेदो दुर्वारः ; किञ्च प्रयोजनाभावात् श्रुतेर्न गुणे तात्पर्यम्, निर्गुणज्ञानस्य तु मोक्षः फलम्, जगत्कारण त्वाद्याक्षिप्तत्वाच्च न सर्वज्ञत्वादिश्रुतेस्तत्र तात्पर्यमिति निषेधार्थत्वमेव युक्त" मिति; तन्न, तथा सति ब्रह्मणि सार्वज्ञ्यादीनां व्यावहारिकत्वस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।

ननु क्वचिद्विद्यमानस्यैव निषेधात् सार्वज्ञ्यादेश्चान्यत्रासम्भवात् ब्रह्मण्येव विद्यमानता वाच्येति चेन्न;—सर्वविषयैकैकज्ञानाप्रसिद्धावपि तत्तद्वस्तुज्ञानानां प्रसिद्धतया तत्समुदायनिषेधोपपत्तेः । किञ्च "अथात आदेशो नेति नेति" इति निषेधेन सत्यादिवाक्यमनुवादतया एकवाक्यं स्यात्, तथा च शून्यवादावतारः । किञ्च अप्राप्तत्वाच्च ब्रह्मणि गुणानां नानुवादः, जगत्कारणत्वादिना कथञ्चित्सार्वज्ञ्यादिप्राप्तावपीतरेषामप्राप्तेरपापत्वादेरपि स्वाभाविकत्वाद्यप्राप्तेश्च । अन्यथा अनुभूति

निर्विशेषेत्याद्यनुमानैस्त्वदुक्तधर्मधर्मिभावखण्डनतर्कैश्च निर्गुणत्वस्यापि प्राप्ततया तद्विधानमनुपपन्नम् । प्रत्युत निर्गुणत्वसाधकतर्काणां प्राबल्यस्य त्वदभिमतत्वात् सगुणत्वस्य न्यायाप्राप्तत्वात् तत्रैव तात्पर्यं युक्तम् । किञ्चाधिष्ठानत्वाक्षिप्ते ब्रह्मणः सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाक्षिप्ते जगतो मिथ्यात्वे जीवब्रह्मणोरभेदे च श्रुतेस्तात्पर्याभावप्रसङ्गः । एवञ्च यदुक्तं सर्वज्ञवाक्यं जगत्कारणस्य ज्ञप्तिस्वरूपप्रतिपादनार्थमिति तदपि न स्यात्, प्रपञ्चमिथ्यात्वेन ब्रह्मणो चित्तिरूपस्याक्षेपात् । न हि *विशेषब्रह्मस्वरूपाद्यन्यत्वे ब्रह्मसिद्धिसम्भवः, तस्या अपि मिथ्यात्वात् ।*

यच्चोक्तं प्रयोजनाभावान्न श्रुतेर्गुणे तात्पर्यमिति । तन्न, ब्रह्मणः फलप्रदत्वौपयिकगुणप्रतिपादनेन ब्रह्मोपासने प्रवृत्त्यौत्कट्यसिद्धेः । एवं प्राप्योत्कर्षत्वाच्च सार्वज्ञ्यादेः तज्ज्ञाने प्रवृत्त्यौत्कट्यसिद्धिः । सार्वज्ञ्यादेरुपास्यत्वाच्च तत्प्रतिपादनं सप्रयोजनमेव । "तमेव विदित्वे" ति व्यवच्छेदान्न तस्योपास्यतेति चेत् ; सजातीयदेवतान्तरस्यैव निषेधात्, "त" मिति प्रकृतकारणत्वादिगुणविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः परामर्शात्, "तमेवं विद्वानमृत" इत्येवशब्देन प्रकृतप्रकारपरामर्शाच्च ।

यदुक्तम् अत्रापि 'पुरुष एवेदं सर्व' मिति प्रस्तुतसार्वात्म्यमेव शब्दार्थः, *विराडादिप्रपञ्चसृष्टेः तदर्थमेवाभिधानात्, तच्च सार्वात्म्यं जडप्रपञ्चस्य परमार्थत्वे चिद्रूपात्मनो वस्तुतस्तादात्म्यायोगात् मिथ्याप्रपंचस्य अधिष्ठानब्रह्मात्मतया* परिशेषादेव भवति, अन्यथा प्रस्तुतपृथिव्यादिज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वाभिधाने "तमेवे" त्येवकारविरोधादिति । तन्न, किं "पुरुषएवे" ति अधिष्ठानत्वप्रयुक्तं सर्वतादात्म्यमेव प्रतिपाद्यते? किं वा सार्वात्म्योपपादकसर्वाधिष्ठानत्वसिद्धं सर्वाभावस्वरूपम्? आद्ये अतत्त्वावेदकत्वं स्यात्, तस्यैव "एवं विद्वा" निति परामर्शादितत्त्वज्ञानान्मोक्षश्च । द्वितीये अनेन वाक्येन ब्रह्मस्वरूपे कस्यचिद्विशेषस्याप्रतिपन्नत्वे "एव" मिति परामर्शासम्भवः । स्वरूपमात्रपरामर्शश्च 'त' मित्येव सिद्धः । अतश्च प्रकारवाचिना एवंशब्देन स्वरूपपरामर्शः ।

अन्यतरापच्छेदे बाधकाभावेन प्रामाण्यसिद्धेः, युगपदपच्छेदे विकल्पत उभयोः प्रामाण्यसम्भवात्, क्रमेणापच्छेद एव केवलं "पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यती" ति न्यायेन पूर्वबाधः । तथापि प्रयोगान्तरे प्रामाण्यं सिध्यत्येव, नियतविरोधपौर्वापर्ये तूपक्रमाधिकरणन्यायेन परानुत्पत्तिरेव । ततश्चोत्सर्गापवादन्यायस्यैव सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयता, अतो विहितव्यतिरिक्तगुणविषयो निषेधः ।

यच्चोक्तं सगुणवाक्यानां मिथ्याविषयाणामपि दृष्टिविधिवत् फलविशेषार्थोपासनार्थतया प्रामाण्यमिति । तदपि न, तत्रैव मोक्षाख्यस्य फलस्य बहुलमुपलब्धेः । पुण्यपापप्रहाणपूर्वकस्वाभाविकरूपाविर्भावरूपफलविशेषस्य सांसारिकत्वोक्तिः साहसिकेभ्य एव स्वदते । अस्तु तर्हि मिथ्यार्थविषयसगुणोपासनेनापि विधिबलान्मोक्ष इति चेन्न, तथा सति निर्गुणवाक्यानामेव मिथ्यार्थविषयत्वकल्पनं किं न स्यात्? तत्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमनिष्कासनात् । तथा च तत्योपदेशश्च

ननु माभूद्गुणश्रुतिरनुवादः, किन्तु विधिरेव, एवं च निषेधस्य प्रसञ्जकाकाङ्क्षतया गुणविधायकानामपि निषेध्यगुणप्रसञ्जनमुखेन निषेधतात्पर्यकतया निषेधैकवाक्यत्वेन तत्त्वावेदकत्वमिति चेन्न;—पशालम्भवाक्यस्यापि प्रसञ्जकत्वप्रसङ्गात् । प्रसञ्जकान्तरसद्भावस्तु उभयत्र तुल्यः । व्यर्थहिंसाया इवात्रापि हेयगुणानां प्रसक्तत्वात् । हेयगुणप्रसक्तिश्चात्मत्वादिसाधारणधर्मात् । सार्वज्ञ्यादीनामप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्त्यर्थं सगुणवाक्यमिति यदि, तदा अग्नीषोमीयपशालम्भस्याप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्त्यर्थं तद्वाक्यमित्यपि तुल्यम् । सर्वज्ञत्वादिकं कारणत्वेन प्रसक्तमिति त्वयैवाभिहितम् । किं च यदि सार्वज्ञ्यादिकमप्रसक्तं तर्हि प्रक्षाळनादितिन्यायेनाप्रसञ्जनमेव वरम् । किंचात्र 'नेति नेती' ति निषेधार्थे सत्यादिवाक्यस्य प्रसञ्जकत्वेनैकवाक्यत्वं स्यात् । तस्मान्न निषेधैकवाक्यत्वसम्भवः ।

किन्तर्हि निर्गुणश्रुतेरन्यत्राबाध एषेष्यत इत्याकांक्षायामाह ततश्चे ति ।

तत्रैवे ति । मोक्षस्य सत्यज्ञानसाध्यत्वान्नारोपितविषयमुपासनमिति भावः ।

ननु तत्प्रकरणे श्रूयमाणं फलं न मोक्ष इत्यत आह पुण्यपापे ति । दोषान्तरमाह तथाचे ति । तत्त्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमाभावादित्यर्थः ।

निष्प्रयोजनः स्यात्, अन्यथापि मोक्षसिद्धेः । अतो विषयव्यवस्थयै-वोभयप्रामाण्यसिद्धिः । अतो नवमस्य कल्पस्यानवतार एव ।

यत्पुनरुक्तं न ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा जाघटीतीत्यर्थतो गुणनिषेधसिद्धिरिति । किं तत्र धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेनानवस्थादि रभिमतः ? उतैकजातीययोर्धर्मधर्मिभावो नोपपद्यत इति? यद्वा ज्ञानानन्दाद्यवान्तरजातीयस्य तत्तदवान्तरजातीयाश्रयत्वं न दृष्टमिति ? अथ ज्ञानानन्दयोरज्ञानानन्दरूप एवाश्रयो दृष्ट इति? अथ वा ज्ञानानन्दरूपस्यात्मनो ज्ञानानन्दादिकं शशादेरिव शृङ्गादिकमुपलम्भबाधितमिति ? नाद्यः, अनुक्तोपालम्भरूपत्वात् । न हि वयं धर्मभूतचैतन्यादेश्चैतन्यान्तरादिकं ब्रूमः । धर्मस्य चोपलम्भादेव धर्मान्तराभ्युपगमे कथमनवस्था ? नापि द्वितीयः, धर्मधर्मिणोः सर्वत्र सत्तादिभिर्यथाकथञ्चिदेकजातीयत्वावश्यम्भावात् । प्रभाप्रभावदादिषु विशेषतोपि सजातीययोर्धर्म

ननु कथं तत्त्वोपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वम् ? मिथ्यार्थविषयोपासनवत्तत्त्वज्ञानस्यापि मोक्षार्थत्वात्, सगुणविद्यानामनेकासामुपदेशात्, अन्यथातत्त्वोपदेशादपि मोक्षसिद्धौ मिथ्यात्वोपासनस्यापि उपदेशो निष्प्रयोजनः स्यादिति चेन्न;—तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इति नियमानङ्गीकारे तत्त्वोपदेशातत्त्वोपदेशविभागो न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । अनवस्थादि रिति । धर्मे धर्ममङ्गीकृत्य तस्मिन् धर्मे धर्मव्यवहारसिद्धये धर्मिण एव स्वधर्मगतत्वाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयः, धर्मे धर्मव्यवहारस्य स्वरूपविषयत्वाङ्गीकारे प्रथमधर्मस्याप्यभावप्रसङ्गः इत्यादिरादिशब्देन विवक्षितः । अथ ज्ञाने ति । ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वे ज्ञानाश्रयस्य ज्ञानत्वाभावदर्शनबाधितमित्यर्थः । धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेऽनवस्थामभ्युपगम्य परिहार उक्तः, इदानीन्तदभ्युपगमे ऽप्यनवस्था नास्तीत्याह धर्मस्यचे ति । यद्यपि भूतलघटयोरपि सजातीयधर्मधर्मिभावे निदर्शनत्वं सम्भवति, तथाप्यपृथक्सिद्धधर्मधर्मिभावः सजातीययो

धर्मिभावो दृष्टः । अवयविवादे च परमाणुद्व्यणुकादिष्वाश्रयिषु पार्थिव त्वादिविशेषसाजात्यमिष्टम् । नापि तृतीयः , अन्यत्रादृष्टेरन्यत्र निषेधक त्वाभावात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तत्र दृष्टान्तेनानुमाने तु श्रुत्यादि बलेन कालात्ययापदेशात् । नापि चतुर्थः, असिद्धेः । ननु किं ज्ञानतया आनन्दतया च ज्ञातोपलभ्यत इति चेत् ; किं वा जडतया दुःखतया चोपलभ्यते ? तदपि नास्तीति चेत् ? कस्तर्हि विरोधः ? सन्दिग्धस्व रूपत्वमिति चेन्न ; तावता विरोधहेतुत्वासिद्धेः । शास्त्रादिभिस्तु विशेष निष्कर्षात् । पञ्चमस्तु प्रत्यक्षश्रुतिभ्यामेव प्रतिक्षिप्यत इति नानुप– पत्तिं पश्यामः ।

यत्तूक्तं सुखापरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थ(ता)सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजक स्य कल्पनमयुक्तमिति । तदपि निजहृदयविसंवादि जल्पितम् ।

नेति विशेषणेऽपि दूषणार्थ मवयविवाद इत्याद्युक्तम् । अन्यथे ति । शशशृङ्गा- नुपलब्ध्या बाध इव गव्यपि शृङ्गाभावनिश्चयप्रसङ्गादित्यर्थः ।

नन्वन्यत्र ज्ञानस्यानुपलब्धेः प्रत्यक्षसहकारितया वा स्वातन्त्र्येण वा ऽऽत्मनि ज्ञानाभावसाधकत्वं न विवक्षितम् , किन्त्वयं घट इत्यादिज्ञाने ज्ञानत्वस्य ज्ञानाभावव्याप्तिग्रहोपयोगितयेत्यत्राह दृष्टान्तेने ति । श्रुत्या दीति । ईश्वरे " यः सर्वज्ञ " इत्यादिश्रुतिबाधः जीवे ' एषहि द्रष्टे ' त्यादिश्रुत्या जानामीत्यादिप्रत्य क्षेण च बाध इत्यर्थः । विरोध इति । विरोधहेतुरित्यर्थः ।

ननु साधकबाधकाभावेन नित्यसंशयात्र कदापि ज्ञानत्वनिर्णयसम्भवः, अतः कथं विरोधहेतुत्वासिद्धिरित्यत्राह शास्त्रादिभि रिति । ' एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः, ' ' आनन्दो ब्रह्म ' 'आ नन्दं ब्रह्मणो विद्वा ' निति श्रुतिः । आदिशब्देन सुखमहमस्वाप्समिति परामर्श हेतुभूतसौषुप्तिकाहमर्थानुभवः प्रत्यक्त्वस्वयम्प्रकाशत्वानुकूलत्वादिविशिष्टविषयो गृह्यते । प्रत्यक्षश्रुतिभ्या मिति । प्रत्यक्षेण श्रुत्या च ज्ञानानन्दत्वोपलम्भा त्तदभाव

तथा हि । न हि परस्य सुखापरोक्ष्यमात्रेण स्वयमपि लब्धपुरुषार्थो भवति, तथा सत्येकस्य सुखस्य दुःखस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षानुमान शास्त्रादिसमस्तप्रमाणक्षोभप्रसङ्गात् । स्वरसतश्च परोपकारापकारयोरपि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अतः स्वसम्बन्धितयैव सुखमपरोक्षतयार्थनीयं भवति । स्वरूपस्य तर्हि भवतां कथं सुखत्वमिति चेत् ; सच्चिदानन्द रूप आत्मेति वदता भवता नैवं चोदनीयम् । स हि सदात्मा सुखत्व विशिष्टाकारेण प्रकाशात्मतया सम्बध्यत इति निपुणं चिन्तय ।

स्यासम्भवात् तत्पूर्वपक्षमसिद्धमित्यर्थः । न ही ति । यदि स्वसम्बन्धि वा स्वास म्बन्धि वा सुखं आपरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थः तदा सुखमात्रं किंचित्प्रत्यपरोक्षतः प्रकाशत इति सर्वान् प्रति पुरुषार्थः स्यात्, एवं दुःखमपि, न च यस्यापरोक्ष- विषयः तत्प्रति पुरुषार्थः, मुक्तस्य सुखप्रत्यक्षराहित्येनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गादिति भावः । अनुमाने ति । मुखविकारादिना सुखदुःखादिकं परस्मिन्ननुमीयते । शास्त्रे ति । 'स्वर्गकामो यजेत' 'योपगुरेत् तं शतेन यातयात्' इत्यादि । आदिपदेन पराभिमतार्थापत्त्यभावो विवक्षितो । स्वरसत इति । परोपकारेऽपि प्रवर्तन्ते परापकारादपि निवर्तन्ते साधव इत्याशङ्कावारणार्थमिदमुक्तम् । स्वप्रयो- जनोद्देशेन परोपकारे प्रवर्तन्ते स्वदुःखभयादेव परापकारान्निवर्तन्ते इति भावः । परिहारसाम्याभिप्रायेण हि प्रतिबन्धुद्भावनम् , न च प्रकृते तत्सम्भवति, सत्यत्व चिदानन्दत्वादिधर्मशून्यस्वरूपमात्रवादिनस्तव तदवलम्बिपरिहारायोगादित्यभि- प्रायेणाह सच्चि दिति । स ही ति । आकारः—स्वरूपम् । आत्मा सुखत्वविशि ष्टाकारेण प्रकाशात्मतया सम्बध्यते प्रकाशतया आत्मतया च सम्बध्यते, प्रका शत्वेन रूपेण सम्बन्धात् सुखस्य प्रकाशः प्रकाशत्वेन रूपेण सम्बन्ध्यात्मा सुखी, एवञ्च स्वरूपसुखस्य स्वकीयत्वं स्वप्रकाशात्मनस्तस्यैव सुखप्रकाशत्वञ्च सिद्धमिति स्वसम्बन्धिसुखापरोक्ष्यसिद्धेः स्वरूपसुखस्य पुरुषार्थतोपपत्तेरित्यर्थः । सुखापरोक्ष्यप्रति बन्धित्वमपि आत्मत्वेनैव, तेन सुखस्य स्वं प्रत्यपरोक्षत्वमिति भावः । सम्बन्धिभेदा भावेऽपि सम्बन्धितावच्छेदकभेदात्सम्बन्ध उपपद्यते, घटस्य स्वरूपमित्यादौ तथा

यत्तु सगुणत्वानुमाने दूषणमुक्तम्—न तेनास्माकं चेतसि चमत्कारः । जीवेश्वरयोः प्रत्यक्षागमाभ्यां सगुणत्वसिद्धेः । यत्तु अहङ्जानामीत्यादिप्रत्यक्षस्य वृत्तिविशेषविशिष्टाहङ्कारविषयत्वमुक्तम्, तत्तु अहमर्थात्मत्वसमर्थनादौ परिहृतं द्रष्टव्यम् । अतो जीवस्य सर्वगुणशून्यत्ववचनं प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरुद्धम् । ईश्वरस्य तु आगमैकसमधिगम्यस्यागमविरुद्धम् ।

एतदुक्तं भवति—निर्गुणश्रुतिवदेव सगुणश्रुतयोपि तत्वविषयाः प्रमाणभूताश्च, अत एव न तासां मिथो बाध्यबाधकभावः । उत्सर्गापवादनयाच्च विहितव्यतिरिक्तविषयोऽत्र निषेधः, अतो भिन्नविषयत्वान्न विरोधगन्धः । विरोधाभावाच्च न बाध्यबाधकभावः । तदेवमुभयप्रामाण्यं यथार्थरूपं स्वतः प्रतीयमानमनपोदितमिति । उक्तं च श्रीवरदगुरुभिस्तत्वसारे—

" यद् ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्म
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्ध
मर्हन्ति तत्र विधयः प्रतिषेधबोध्याः ॥ " इति ।

इति शतदूषण्यां सगुणनिर्गुणश्रुतिव्यवस्था
द्विपञ्चाशो वादः ॥

दर्शनादिति भावः । प्रत्यक्षा दीति । उपादानत्वादिहेतुकानुमानदूषणं यद्यप्यनुपदमेवाभ्युपगतम्, तथापि मुखविकासादिहेतुकानुमानस्य सम्भवात् सर्वप्रमाणविरुद्ध मित्युक्तम् ।

इति श्रीवात्स्यकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयव्यवस्था नाम
द्विपञ्चाशः स्कन्धः ॥५२॥

श्रीरस्तु ।

॥ त्रिपञ्चाशो वादः ॥

सद्रूपादिमुखैः पदैः श्रुतिषु यत्तत्वं समुद्घोषितं
स्यामित्येव चराचरं जगदिदं सृष्ट्वा प्रविश्याभवत् ।
तस्मै विस्मयनीयमङ्गलगुणस्तोमे सदा स्थायिने
सर्वावस्थसमस्तवस्तुवपुषे धाम्ने परस्मै नमः ॥

अस्तु तर्हि ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्त्या विश्वमिथ्यात्व सिद्धिः । तथा हि—

केवलनिमित्तेश्वरवादप्रतिक्षेपेण (मुखेन) ब्रह्मण एवोपादानत्वमपि " प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा " दित्यादिभिः समर्थितम् ।

स्यामित्येवे ति । ' बहु स्या ' मिति सङ्कल्प्यैव, ननु बहु स्यादिति सङ्कल्प्य, इत्यर्थः । अनेनोपादानत्वमुक्तम् । अभव दिति । यथासङ्कल्प बहुभव दित्यर्थः । उपादानत्वेऽपि चेतनाचेतनगतदोषास्पृष्टत्वमाह विस्मयनीये त्यादि । दोषाणां विशेषणगतत्वप्रदर्शनार्थमुपादानत्वोपादेयत्वासिद्ध्यर्थं सदसदादिपदानां परमात्मपरत्वसिद्ध्यर्थं चाह सर्वावस्थे ति । केवले ति । ब्रह्म न जगदुपादानम्, ईक्षापूर्वकस्रष्टृत्वात्, अचेतनाशुद्धजगद्विरूपत्वाच्चेति प्राप्ते-सिद्धान्तित ' प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ' दिति । प्रकृतिश्च उपादानकारणं च, ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा तावत् ' येनाश्रुतं श्रुतं भवती ' त्यादिका; सा चोपादानकारणत्व एव युज्यते, तज्ज्ञानेन सर्वस्य तत्कार्यस्य ज्ञानात्; दृष्टान्तोऽपि ' यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने ' त्यादिरुपादानगोचर एवाम्नायते; स चोपादानत्व एव ब्रह्मणो युज्यते । किञ्च ' यतो वा इमानी ' ति पञ्चम्युपादान एव, ' जनिकर्तुः प्रकृति ' रित्यपादानसंज्ञाविधानात्, तस्मात् ब्रह्मोपादानम् । ' सोऽकामयत बहु स्या ' मिति बहुभवनकामनाविषयत्वोपदेशाच्च, ' तदात्मानं स्वयमकुरुते ' ति आत्मन एव जगद्रूपेण कृतिश्रवणाच्चेति ।

ननु नात्र पञ्चम्योपादानत्वसिद्धिः, तस्या अनेकार्थत्वात्, अपादानार्थत्वेऽपि 'ध्रुवमपायेऽपादान' मित्यपादानसंज्ञासिद्धेः, 'जनिकर्तुः प्रकृति' रित्यनेनापादानसंज्ञायामपिप्रकृतिग्रहणस्य कारणमात्रार्थत्वेनोपादानत्वासिद्धेः;अन्यथा पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्रानुपपत्तेः, अत एव न्यासकृता 'ध्रुवपदानुवृत्त्या जनिकर्तुःप्रभिन्नोऽपादानसंज्ञायां प्राप्तायामुपादानस्यैव स्यात्, प्रकृतिग्रहणात्सर्वस्य भवति, तेन पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादि सिद्ध्यती', त्युक्तम्, अत एव 'यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपामुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिते' ति मुरारिणा कारणमात्रे प्रकृतिपदं प्रयुक्तम्, नापि 'सोऽकामयत बहु स्या' मिति श्रुत्या तत्सिद्धिः, तस्याः 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप' मिति श्रुतिसिद्धानन्तत्वपदार्थैरेकानन्तरूपैः बहुभवनसंकल्पपरत्वात्; 'सच्च त्यच्चाभव' दिति च सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरम्, सृष्ट्यनुप्रवेशानन्तरभावित्वात्, अन्यथोपादानस्य सङ्कल्पपूर्वकमुपादेयं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पुनस्तद्भवनायोगेन वाक्यं अयुक्तार्थं स्यात्; एतेन 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये' त्येतदपि व्याख्यातम्; एतेनैव 'तदात्मानं स्वयमकुरुते' त्येतदपि व्याख्यातम् । "तदात्मानं सृजाम्यहम्" इतिवदुपपत्तेः, नह्यात्मानं प्रपञ्चात्मनाकुरुतेति श्रूयते; इति । उच्यते, जनिकर्तृसूत्रं प्रत्याचक्षाणो भाष्यकार एव सूत्रस्येममर्थं प्राह । 'ध्रुवमपाये पादान' मिति सूत्रेण एतद्विषयसिद्ध्या हीदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ। " अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायत इति अपक्रामन्ति तास्तेभ्य " इत्यादि प्रत्याख्यानभाष्यम्; यदिहेदं हेतुमात्रार्थं स्यात्तदा पुत्रादौ 'ध्रुवमपाय' इति सूत्राप्रवृत्तेः सूत्रस्य तदर्थत्वान्न प्रत्याख्यानावकाशः । पुत्रात् प्रमोद इत्यत्र का गतिरिति चेत् ? प्रक्रियामञ्जरीपदमञ्जर्यादिषूक्तो 'विभाषा गुणे स्त्रियां' मित्यत्र विभाषेति योगविभागः । नन्वेवं तत एव 'यतो वे' त्यत्रापि पञ्चम्यस्त्विति चेन्न;—योगविभागस्योत्प्रेक्ष्यत्वेन प्रत्यक्षसिद्धव्यपेक्षया दुर्बलत्वात् । तद्विषयत्वमपि प्रयोगान्यथानुपपत्तिकल्प्यम्, बाहुलकविधिविषयत्ववत्, इह च 'जनिकर्तुः प्रकृति' रिति प्रत्यक्षशास्त्रसिद्धापादानविषयत्वोपपत्तेः नान्यथानुपपत्तिः । मुरारिप्रयोगात्प्रकृतिपदं कारणमात्रार्थमिति त्वयुक्तम्,

चन्द्रस्य समुद्रैकदेशपरिणामत्वेऽपि बाधकाभावात् । यथाकथञ्चिद्रचोत्पत्त्यर्थककाव्यप्रयोगमात्रादर्थसिद्धौ ' कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ' इति श्रीहर्षप्रयोगाच्चक्रभ्रमहेतुत्वस्य गुणत्वं दण्डस्य समवायिकारणत्वञ्च स्यात् । यच्चोक्तम्, ' ध्रुवमपायेऽपादान ' मित्यपादानसंज्ञेति । तत्र, अपायहेतुक्रियां प्रत्यवधित्वेन कारकस्यापादानसंज्ञाविधानात्, अत्र च तादृशक्रियाया अश्रवणादपायाभावाच्च ।

न च शृङ्गाच्छरो जायत इत्यादावपि अपरिणतभागस्यास्यापायावधित्वादपादानत्वमिहापि तद्वदेव सम्भवतीति वाच्यम्,—तद्वदेवैकदेशोपादानत्वासिद्धेः विभोरात्मनोऽपायायोगाच्च । ' सोऽकामयत बहु स्या ' मित्यत्र यदि विग्रहद्वारा बहुभवनं विवक्षितं तदा ब्रह्मशरीरतया श्रुतिशतसिद्धप्रकृतत्वदभिमतप्रपञ्चरूपाविग्रहद्वारा बहुभवने कः प्रद्वेषः ? किंच ' बहु स्या ' मिति विग्रहस्याप्रसक्तस्याभिधाने अप्रकल्पितप्रपञ्चसृष्ट्यभिधानं सङ्कल्पितविग्रहस्य सृष्ट्यनभिधानं चायुक्तम् ।

" सच्च त्यच्चाभवत् " दिति न सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपराभित्य प्रयुक्तम्; ब्रह्मणः सत्त्वादिगुणासिद्धेः । न च सृष्ट्यनुप्रवेशानन्तरं सद्भवनाभिधानानुपपत्तिः; सृष्ट्यभिधानेन विवर्तत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं सत्यद्भवनाभिधानात्; पूर्वकालत्वस्य चाविवक्षितत्वात् । एतेन ' तदैक्षत बहु स्या ' मित्येतदपि व्याख्यातम् ॥

ननु तेजःप्रभृतिरूपेण स्वस्य बहुभावो वाच्यः, तेजः प्रभृति चेतनमीक्षणादिश्रवणात् ; न च चेतनं प्रत्युपादानत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीति चेन्न;—अत्र हि योग्यतावशात् प्रथमतेजःपदेन भूतात्मकं तेजो गृह्यते, द्वितीयेन तदवच्छिन्नमुत्तरकार्यस्य निमित्तमुपादानञ्च ब्रह्मोच्यते; उभयत्र भगवत्पर्यन्तमेव वा । ' तदात्मानँ स्वयमकुरुत ' इत्यत्रापि विग्रहसृष्टिपरत्वमनुपपन्नम्, तदित्यसतः परामर्शात् ।

ननु ' सोऽकामयत ' इत्युक्त आत्मा ' ततो वै सदजायत ' इति तच्छब्देन परामृश्यते, तदेव ' तदात्मान ' मित्यत्रापीति चेन्न ;—तदिति नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेः । इदं सर्वमभिप्रेत्य सूत्रकारेण समर्थितमिति ।

तदेतदुपादानत्वं किं मृद्घटादिवत् स्वरूपतः? उत वाल्युवादिवत् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टवेषेण? अथवा रज्जुसर्पादिवदविद्यावैचित्र्यनिबन्धनभ्रान्त्येति । न तावत् प्रथमः, निर्विकारत्वनिरवद्यत्वश्रुति[कोप]क्षोभप्रसङ्गात् । नत्वांशभेदेन कालभेदेन वा विषयव्यवस्था, निरवयवत्वाकालकाल्यत्वादिस्वभावविरोधप्रसङ्गात् । न च सावयवत्वादिकमपि तथैव व्यवस्थाप्यम्, तथापि तदात्मके ब्रह्मण्येव समस्तदोषप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । न च ब्रह्मांशानां ब्रह्मणोऽत्यन्तभेदं वा ब्रह्माध्यस्तत्वं वा स्वयमभ्युपगच्छसि । श्रुतिबलादेव ब्रह्मणि सर्वात्मके सावयवत्वनिरवयवत्वसदोषत्वनिर्दोषत्वोपादानत्वादि सर्वमभ्युपगच्छाम इति चेन्न; व्याघातेऽस्मादे पूर्वपक्षस्यापि अप्रतिक्षेप्यत्वात् । तथाचालं ब्रह्ममीमांसानिरूपणक्लेशेन । नापि द्वितीयः, विशिष्टस्योपादानत्वे प्रासाप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैवोपादानत्वापातात् । यदि पुनर्विशिष्टमुपादानमित्यत्र विशेषणं विशेष्यं चेत्युभयमप्युपादानमिति विवक्षितम्, तदा विशेष्यस्यापि सविकारत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च किं विशेषणवैशिष्ट्यवृथाग्रहेण? किञ्च यदि चिदचिदीश्वरैः सम्भूय जगदाख्यं कार्यमारभ्यते, तदा कार्याणां

अकालकाल्येति । 'कालकालो गुणी' ति श्रुत्याऽकालकाल्यत्वमर्थात् सिद्धम् । तथेति । अवयवकालभेदाभ्यामित्यर्थः । सावयवत्वनिरवयवत्वव्यवस्थापकावयवभेदस्यापि सङ्कोचकाभावेन श्रुत्या निषिद्धत्वादवयवादिभेदेन व्यवस्था न सम्भवति, अभ्युपेत्य उच्यत इति भावेन तथापीत्युक्तम् । अंशानां ब्रह्मणो भिन्नत्वादध्यस्तत्वाद्वा तद्गतदोषैर्न ब्रह्मणो निरवद्यत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह नचेति । उपादानत्वादीत्यादिपदेन उपादेयत्वग्रहः । किञ्च यदीति । त्रिवृत्करणानन्तर

सर्वेषां त्रिस्वभावत्वप्रसङ्गः, यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्त्वारब्धे पटे शुक्लकृष्ण रक्तस्वभावत्वम्, सीसताम्रारब्धकार्यस्येव वा तृतयोचीर्णस्वभावत्वप्रसङ्गः, लाक्षारसावसिक्तकार्पासकुसुमरागवत् रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठलावण्यवद्वा विश्व-स्याप्यनभिभवनीयेश्वरस्वभावत्वापत्तिः । किञ्च विशिष्टस्योपादानत्वं किं श्रौतं उत कल्पितम् ? न पूर्वः कारणवाक्यस्थसद्ब्रह्मात्मादि-शब्दानां ब्रह्मस्वरूपमात्रे रूढत्वात्; उक्तं च भवता भाष्येपि— " शरीरी भूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिभिः शब्दै " रिति । न च स्वरूपे च विशिष्टे च शक्तिरित्यनेकार्थताकल्पिः, कल्पकाभावात्; कल्पनागौर वोपहतत्वाच्च । एवं " ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् " "तदात्मानं स्वयमकुरुत" "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इत्यादिभिरपि ब्रह्मस्व-रूपस्यैवोपादानत्वं श्रूयते । नाप्युत्तरः, कल्पकाभावात्; प्रत्युत समस्त भेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्येवधारणात् तद्विरोधिविशेषणकल्पनं वाक्य-तात्पर्यविरुद्धं च । अत इदमितिनिर्दिष्टकृत्स्नप्रपञ्चरूपेण 'बहु स्या' मि ति स्वरूपस्यैव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकोयं विश्वारम्भः । मृद्घटादिदृष्टा-न्तानुसाराच्च स्वरूपस्यैवोपादानत्वं सिद्धमिति स्वरूपनिर्विकारश्रुतिविरोध परिहारे तृतीयपक्षः पारिशिष्यते । यथा चैकैव रज्जुः सर्पभूदलनांबुधारा दिरूपेण भ्रमादनुवर्तते, यथा चैकस्मिन्नेव निरवयवे गगने युगपदनन्त

भाविकार्याणां चिदचिदीश्वरसंघातारब्धत्वात्तदभिप्रायेण सर्वेषा मित्युक्तम् । यथे ति । केषाञ्चित् चित्स्वभावत्वमेव केषाञ्चित् अचित्स्वभावत्वमेव दृश्यत इति भावः ।

ननु भाष्ये स्वरूपरूढिरुक्ता, न तु विशिष्टशक्तिर्निषिद्धा, अत उभयत्र शक्तिक्लृप्तिः स्यादित्यत आह नचे ति । कारणवाक्यस्थसदादिपदानां ब्रह्मस्वरूप परत्वस्य भाष्येऽभिहितत्वात् न विशिष्टशक्तावपि किञ्चित्प्रयोजनमित्यपि हृदयम् ।

जगत्कारणविधिपराणि वाक्यानि कारणवाक्यशब्देन पूर्वं विवक्षितानि, अथ सिद्धे जगत्कारणे तद्विशेषादिपराणि वाक्यान्युदाहरति एव मिति ।

भेदभिदुरगन्धर्वनगरारम्भः, यथा च मुखचन्द्रादेः दर्पणतरङ्गाद्युपाधिभेदेन मुखचन्द्रगतनानात्वोपलम्भः, तथा निरंशेऽपि निर्विशेषस्वप्रकाशे स्वतः शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवद्विकारे दुर्निरूपदोषमूलविकल्पासहविचित्रचिदचिदात्मकजगदध्यास इत्यभ्युपगन्तव्यमिति तत्त्वावेदकनिर्विकारजगदुपादानश्रुतितात्पर्यम् । अविद्यया च सर्वमन्यत्प्रपञ्चसत्यत्वग्राहकं प्रत्यक्षादिबाध्यमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते—स्वरूपपरिणामपक्षदूषणं तावदस्माकमपि सम्मतमेव । तथापि बहुप्रमाणोपस्थापितबहुमुखव्याघातशतसादिताद्वयन्मतात् त्रिचतुरविरोधसितासितभास्करादिमतानुरोधेन कार्यकारणसंरक्षणमेव समुचितम् ।

यत्तु विशिष्टपक्षे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैवोपादानत्वमापन्नमिति। तत्र विशेषणस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्ग इष्टः, विशेष्यस्यापि परम्पराश्रयत्वेऽप्याश्रयत्वमात्राविशेषादुपादानशब्दवाच्यत्वप्रतिक्षेपस्त्वशक्यः ।

विकल्पासहः-सत्त्वासत्त्वविचारासहः । त्रिचतुरे ति । भास्करमते निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः निरवद्यत्वश्रुतिविरोधः भेदाभेदसमावेश इति त्रयः स्थूलदोषाः, यादवप्रकाशमते एतैः सह जीवाद्यनादित्वभङ्ग इति चत्वारो दोषाः । कार्यकारणसंरक्षणम्- कार्यत्वकारणत्वयोरबाध्यत्वकल्पनम् । साक्षा दिति । साक्षादाश्रयत्वमद्वारकमाश्रयत्वं, परम्परयाऽऽश्रयत्वं सद्वारकमाश्रयत्वम् । यथा यागस्य सद्वारकस्वर्गकारणत्वं प्रोक्षणादेश्च सद्वारकमपूर्वविशेषत्वम् । अशक्य इति । अवस्थाश्रयत्वमेवोपादानत्वम्, न तु साक्षादवस्थाश्रयत्वम्, गौरवात्, आश्रयत्वे सति साक्षात्त्वविरहेणानुपादानत्वादर्शनाच्चेति भावः ॥

ननु यदि क्वचित्सद्वारकाश्रयत्वमुपलभ्येत तदोपादानत्वश्रुतेर्निर्विकारत्वश्रुत्यविरोधेन तद्विषयता स्यात् ; न च कारणत्वशेषत्वादिवत्तदुपलभामहे, इति चेत्;— " तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च " (युक्तप्रासादस्तम्भन्यायेन सद्वा

यथा भवतोप्यविद्याया एव साक्षाद्विवर्ताश्रयत्वेपि तस्या एव साक्षिभूतब्रह्माधीनसत्ताकत्वात् ब्रह्म विवर्तत इत्युक्तिः, तथा परिणामस्यापि साक्षात् ब्रह्मशरीरभूतद्रव्यगतत्वेपि तस्य तदारब्धतया तदधीनतामात्राद् ब्रह्म परिणमतीति वक्तुं शक्यम्। नैतावता विशेष्यस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्गः। परम्पराश्रयत्वं तु भवत इवास्माकमपि सम्मतमदोषावहं च। यथा बालो युवा जात इत्यादौ विशेष्यभूतात्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वे विशेषणे साक्षाद्बालत्वाद्यवस्थायोगेन आत्मपर्यन्तो बालयुवशब्दप्रयोगः तद्वदत्राप्युपादान कार्यशब्दयोः प्रयोग इति न दोषः। एवं विशेष्यस्य निर्विकारत्वं विशिष्टग्रहणशक्तिश्चेत्युक्तं भवति। अन्यथाष्टवर्षत्वब्राह्मणत्वादीनामात्मा

श्रयत्वस्य लोकसिद्धेः। खट्वाया पर्यङ्के शयनेऽपि प्रासादे शेत इति हि प्रतीयते॥ न च निर्विकारत्वश्रुतेः साक्षात्सम्बन्धविषयतानियामकाभावः, उपादानत्वश्रुतेरेव नियामकत्वात्। किञ्च निर्विकारश्रुतेर्हेयसम्बन्धनिषेधपरत्वाधीन सम्बन्धे नान्यत्र हेयत्व दृष्टे तेनैव सम्बन्धेन प्रसक्तौ तत्सम्बन्धनिषेधस्यैव स्वरसत्वात्। किञ्च विकारो हि स्वरूपान्यथाभावः, तस्यैव निषेधान्न विरोधशङ्कालेशः। एकदेशिमतेन प्रतिबन्ध्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह यथे ति। साक्षा दिति। द्रव्यगतत्वेऽपीत्यनेनान्वयः। साक्षाद्ब्रह्माश्रितत्वाभावेऽपीति भावः। तदारब्धतये ति। ब्रह्मोपादानत्व सम्प्रतिपन्नम्, परिणामविवर्तयोरेव विवादः। अनेन स्वापृथक सिद्धावस्थाश्रयताद्वारत्व द्वार्यपृथक्सिद्धस्यैवेत्युक्तं भवति। अनेन घटस्य भूतलता दधीन्यात्तदाश्रयभूतलस्य घटावस्थाश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः। एतावता-परिणामाश्रयत्वमात्रेण।

ननु विवर्तपक्षे मिथ्यात्वान्न दोषावहत्वम्, परिणामपक्षे सत्यत्वाद्दोषावहत्वं स्यादित्यत्राह यथा बाल इति। उपसंहरति एव मिति। विशिष्टे ति। विशिष्टस्योपादानत्वेन ग्रहणमस्माभिः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः। यद्वा उपादानशब्दस्य

सम्बन्धेनोपनयनादिविधीनामप्रवृत्तिरिति, कर्मब्रह्ममीमांसयोरारम्भ एव कापेयकल्पः स्यात् । तथापि कथमवस्थाद्वयरहितस्वरूपे कस्य चिदुपादानोपादेयवाचो युक्तिश्चित्तमारोहेदिति चेन्न;— विशेषणवद्विशेष्येप्यवस्थाद्वययोगात्, तत्तदवस्थतद्वैशिष्ट्यानामागन्तुकत्वेनावस्थात्वात्, मिथो भिन्नत्वाच्च; आत्मनो बाल्ययुवदेहवैशिष्ट्यवत् ।

आगन्तुरपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ।
विशेष्येपि च वैशिष्ट्यभेदोऽवस्थान्तरायते ॥

एतेन स्वभावसङ्करादयो दोषा न प्रसङ्गमर्हन्ति । न हि बालस्य युवभावे देहदेहिनोः प्रतिनियताः स्वभावाः सङ्कीर्यन्ते । न च शुक्लकृष्णरक्ततन्त्वारब्धे स्वभावसङ्करः । विभक्तदशायामिव संसर्गदशायामपि शौक्ल्यादीनां यथास्वं प्रतिनियतांशविषयत्वात्, एवमत्रापि विशिष्टकार्ये यथास्वमंशप्रतिनियतत्रिस्वभावत्वे प्रसज्यमाने अस्माकमिष्टप्रसङ्गः । अत एवोत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूतस्वभावत्वमित्यादिचोद्यमपि परिहृतम्, ब्रह्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वात्, जगदात्मकपरिणामदशायामपि व्यव-

---

विशिष्टबोधनशक्तिरिति वार्थः । परिप्लवमस्त्यनुमहार्थे शङ्कापूर्वकं मतान्तरमाह तथापी ति । अवस्थाद्वययोगमुपपादयति तत्तदवस्थे ति । अवस्थाद्वित्वोपपादनार्थे मिथो भिन्नत्वा दित्युक्तम् । वैशिष्ट्यभेदः—वैशिष्ट्यविशेषः । एतेने ति । सविकारत्वस्य साक्षाद्विशेषणगतत्वाश्रयणादित्यर्थः । त्रिस्वभावत्वस्य स्वभावसङ्करपर्यन्ततयैव दोषत्वात्तन्मुखेन तद्ग्रहणम् । आदिपदेनोत्तीर्णस्वभावत्वेश्वरस्वभावत्वे गृह्येते । अत एवे ति । व्यवस्थितत्रिस्वभावत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । उत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूतस्वभावत्वानङ्गीकारे हेतुमाह ब्रह्मे-ति । निर्विकारत्वात्, स्वस्वभावपरित्यागेन स्वभावान्तरग्रहणं न सम्भवति, व्यवस्थितस्वभावत्वात् स्वसमृद्धे स्वभावापचिहेतुत्वं च न सम्भवतीत्यर्थः । शुक्लकृष्णतन्त्वारब्धे स्वभावसाङ्कर्यं नास्तीत्युक्तम्, इदानीं तदङ्गी

स्थितस्वभावत्वात् । न च दृष्टान्तमात्रेणार्थसिद्धिः, नचात्र व्याप्तिसम्भवः, अन्यथा त्वत्पक्षेप्यविद्याविशिष्टब्रह्मविवर्ते स्वभावसङ्करादयस्तदवस्थाः ।

यदुक्तम्—विशिष्टस्योपादानत्वं किं श्रौतं उत कल्पितमिति । तत्र कचिच्छ्रौतं कचित् श्रुतार्थापत्तिकल्पितमिति वाक्यशेषशाखान्तर-नयसिद्धमिति वा विभागः । तथा हि—" तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम रूपाभ्यां व्याक्रियते " त्यादिषु कारणवाक्येष्वव्याकृतादिशब्देन न ब्रह्म स्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यते ब्रह्मादिशब्दवत् ब्रह्मस्वरूपे रूढ्यभावात् ; " तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते " त्यनेनैव योगविवक्षायाः स्पष्टत्वाच्च । अत इदमर्थस्यैव प्रलयकाले नामरूपव्याकरणनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम् । इदमर्थश्चिदचिदात्मकः प्रत्यक्षादिसिद्धः, स एव कदाचित् सूक्ष्मावस्था प्राप्त्या व्यष्टिसमष्टिरूपविकाररहित इत्युक्तं भवति । एवं स्थिते प्रलय दशायामपि सूक्ष्मयोश्चिदचिद्वस्तुनोः सद्भाव उक्तो भवति । तर्हि ब्रह्मण स्तत्र कथं प्रसङ्ग इति चेत्; 'तम एकीभवती' त्यादिप्रतिपन्नस्य सूक्ष्म तमसोपि " यस्य तमः शरीरं " मित्यादिभिः ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः का रणवाक्यान्तरेषु ब्रह्मावस्थानप्रतीतेश्च अव्याकृतशब्द एवाव्याकृतचिदचि-द्विशिष्टब्रह्मपर इति निश्चीयते । एवं " असद्वा इदमग्र आसीत् " " असदेवेदमग्र आसीत् " इत्यत्राप्यसच्छब्देन स्थूलाकारप्रध्वंसाय—

कृत्याह न च दृष्टान्ते ति । स्वभावत्वं साङ्कर्यव्याप्तमित्यत्राह नचात्रे ति । पारस्य युवभावे साङ्कर्यादर्शनादित्यर्थः । अन्यथे ति । स्वभावसाङ्कर्यव्याप्त्यङ्गीकारे स्व-भावस्यमङ्गीकृत्य स्वभावसाङ्कर्यानभ्युपगमेन परिहारस्यासम्भवे असत्पक्षोक्ता दोषा स्तव स्युरित्यर्थः । ' तम एकीभवती ' त्यादि । तमसः शरीरत्वोक्तिस्तद्वाचका व्याकृतशब्दस्य ब्रह्मपरत्वसम्भवद्योतनार्थो । कारणे ति । ' ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसी ' दिति ब्रह्मणः अप्ययस्य नत्वेनावस्थानप्रतीतेरित्यर्थः । ततश्च वाक्यद्वये नाव्याकृतब्रह्मणोरुभयोरपि लयस्थानत्वप्रतीतेरव्याकृतस्य ब्रह्मशरीरतयाऽव्याकृतश-ब्दस्य ब्रह्मपर्यन्ताभिधानसामर्थ्याच्चाव्याकृतशब्दस्य विशिष्टपरत्वात् । 'तद्धेदं तर्हि' ति श्रुतिर्विशिष्टोपादानत्वे मानमिति सिद्धम् । असच्छब्देने ति । ' असद्वा

मानसूक्ष्माकारविशिष्टचिदचिच्छरीरकं ब्रह्माभिधीयते, न तु केवलं ब्रह्म, असत्त्वविरोधात्; नापि प्रागभावमात्रम्, "तदसदेव सन्मनोकुरुत स्यामिति" "तदात्मानं स्वयमकुरुते" त्यादिवाक्यशेषविरोधात्। सूत्रितं च—" असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च" इति। अत एव " तदात्मानं स्वयमकुरुत " इत्यत्रापि नात्मशब्दो ब्रह्मस्वरूपमात्रविषयः, असच्छब्दनिर्दिष्टसूक्ष्मद्रव्यविशिष्टविषयत्वात्; यथा स्वत्वव्यतिरेकविवक्षया विशेष्ये स्वशब्दपर्यायो ह्यात्मशब्दः तथा धर्मविशिष्टेपि विशिष्टाव्यतिरेकविवक्षया तत्प्रयोगो युज्यते। अत एव हि शरीरविषयेऽप्यात्मानमवलोकयतीत्यादिरभि

इदमग्र आसी ' दिति वाक्यस्य तत्परत्वात् पूर्वस्थूलाकारप्रध्वंसायमानत्वमुक्तम्, तच्च वास्तवं [त्वं] न त्वसच्छब्दार्थः, ' इदमसदासी ' दित्येतत्प्रतियोगिकत्वावगमात्। प्रध्वंसशब्देनाभावमात्रं वा विवक्षितम्। इदमग्रेऽसदासीदिति प्रागभावमात्रं प्रतीयते न ब्रह्मेत्यत्राह नापी ति। एतेन सूक्ष्मावस्थचिदचिन्मात्रमुच्यत इत्यपि निरस्तम्, मनस्काराद्यसंभवात्। ' असद्वा इदमग्र आसी ' दिति कार्यस्य प्रागसत्त्वव्यपदेशात् कार्यकारणयोरन्यत्वं नेति चेन्न;—पूर्वं सत एव कार्यस्वरूपस्य स्थूलावस्थाविरोधिसूक्ष्मावस्थारूपधर्मान्तरेण योगादसत्त्वव्यपदेशः; कुत इदमवगम्यते? ' तदसदेव सन्मनोकुरुत ' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत ' इति वाक्यशेषात्; युक्तेः पिण्डावस्थायां घटो नास्तीति व्यवहारस्य पिण्डावस्थाविषयस्य दर्शनात्। शब्दान्तरात्— ' सदेव सोम्येदमग्र आसी ' दिति शब्दान्तराच्चेति सूत्रार्थः। असच्छब्दनिर्दिष्टे ति। तच्छब्दस्यासद्विषयत्वात्तत्समानविषयत्वादात्मशब्दस्येत्यर्थः। स्वरूपशब्दवदात्मशब्दस्य विशेष्यपरामर्शित्वं स्वरसमित्यत्राह यथाखल्वि ति। अत एव ही ति। अत्रावलोकयतीत्यत्र चाक्षुषज्ञानविषयत्वं गम्यते, तच्छरीरस्यैव साक्षादिति तद्द्वारैव शरीरिणोऽवलोकनविषयत्वम्, अतोऽवलोकनकर्तृपरामर्श्यात्मशब्दो विशिष्टपर एवेति भावः। शरीरविषयेऽपीति।

युक्तानां प्रयोगः । न चात्र भ्रमो निदानम्, परिशुद्धात्मवेदिभिरपि तथा प्रयोगात् । न च तत्रोपचारः, निमित्तैक्ये सम्भवति तत्कल्पनानुपपत्तेः । अस्तु वा ब्रह्मस्वरूपवाची तत्रात्मशब्दः, तथापि वैशिष्ट्यं दुस्त्यजम्, यथा भगवान् श्वेत इत्यत्र विग्रहद्वारा सिध्यति तथात्रापि 'अकुरुते' त्यादिसामर्थ्याच्छरीरद्वारेति सिध्यत्येव । अतः 'ब्रह्मवन' मित्यादिनोपादानत्वोद्देशोपि विशिष्टविषयः । मृत्कार्यदृष्टान्तादिकं च विशिष्टप्रदर्शनार्थमेवेति न ततोपि विरोधः । एवं च सति ब्रह्मस्वरूपवाचि ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणनिर्देशेपि निर्विकारश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या विशिष्टस्योपादानत्वं कल्प्यताम् ।

विशेषणीभूतशरीरविषयेऽपीत्यर्थः । निमित्त मव्यतिरेकः । अत इति । विशिष्टोपादानतया उपादानत्वविधिवाक्यसिद्धत्वादुपादानत्वोद्देशोऽपि विशिष्टविधानार्थ इत्यर्थः । ततश्चोपादानोद्देशेन ब्रह्मत्वविधिपरो ब्रह्मशब्दः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट-पर इत्यर्थः ॥

ननु दृष्टान्ते साक्षादवस्थाश्रयमृदाद्युक्त्या दार्ष्टान्तिकेऽपि साक्षादवस्थाश्रयत्वेनोपादानत्वं प्रतीयते, तत्कथं विशिष्टोपादानत्वसिद्धिरित्यत्राह मृत्कार्येति । दृष्टान्तवाक्यं विशिष्टस्य उपादानभावमुपपादयितुं प्रसिद्धोपादानमाह, नैतावता साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्गः, तदंशे दृष्टान्तविवक्षाया अभावात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रसिद्ध्यर्थमुपादानोपादेयभावेनैक्यमात्रं हि दृष्टान्तेन साध्यते । ब्रह्मस्वरूपवाचीति । 'इदं ब्रह्मासी' दिति कृत्स्नस्यापि कार्यवर्गस्य ब्रह्मभावः प्रतीयते, 'अग्र' इत्युक्त्या अयं ब्रह्मभावोपदेशो न स्वतःसिद्धशरीरात्मभावनिबन्धनः—किन्तूपादानोपादेयभावनिबन्धन इत्यवगम्यते, स्वरूपेण चोपादानत्वं निर्विकारत्वश्रुतिविरुद्धम्, अतोऽद्वारकसाधनत्वस्य सद्वारकसाधनत्वस्य च लोके दर्शनात् साक्षात्साधनत्वस्यासम्भवेन श्रुतसाधनत्वान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वद्वारकत्ववदुपादानत्वस्यापि चिदचिद्द्वारकत्वं कल्प्यते । अद्वारकाश्रयत्वस्य सद्वारकाश्रयत्वस्य च

यद्वा वाक्यशेषशाखान्तरादिसिद्धानुप्रवेशसर्वशरीरत्वादिवशेनात्रापि 'इद' मिति निर्दिष्टस्य 'अग्र' इति निर्दिश्यमानकालविशेषोपलक्षितसूक्ष्मावस्थस्य तदानीमब्रह्मात्मकत्वप्रतिक्षेपाय ब्रह्मादिशब्दसमानाधिकरणनिर्देश इति सिध्यतीति न स्वरूपपरिणामवादस्य विवर्तवादस्य वा कश्चिदवकाशो दृश्यते ।

यत्तु—समस्तभेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्ये अवधारणात् तद्विरुद्धं विशेषणकल्पनमित्यादि । तदपि स्वपक्षमपरामृश्योक्तम्, प्रलय-

---

लोके दर्शनात् अवस्थाश्रयत्वं सद्वारकं कल्प्यते, घटेनाश्रीयमाणस्योदकस्य देवदत्तेनाऽप्याश्रय एव, अन्यथा श्रमानुपपत्तेः । एवं सद्वारकाश्रयत्वं प्रासादे खट्वायां शेत इत्यादौ प्रसिद्धमेव । एवञ्च ब्रह्मभावश्रवणसहितनिर्विकारत्वं श्रुतमन्यथानुपपद्यमानं विशिष्टोपादानत्वकल्पकम् । यद्वेति । तृतीयान्तस्य सूक्ष्मावस्थस्ये त्यनेनान्वयः । वशेन लब्धस्य कालविशेषोपलक्षितसूक्ष्मावस्थस्येत्यर्थः । इममेवं एकं सदासीदित्यनेन इदंशब्दनिर्दिष्टस्य स्थूलावस्थाप्रहीणब्रह्मभावः प्रतीयते, एकशब्दस्य स्थूलावस्थाप्रहाणार्थत्वात् ; स्थूलावस्थाश्रयत्वस्य च साक्षात्परंपरया च सम्भवात् ; तत्प्रहाणमपि तथा; तत्र ब्रह्मणः साक्षात्परम्परया वा स्थूलावस्थाप्रहाणमित्यपेक्षायां 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये' ति तेजः प्रभृतिकार्यस्यानुप्रवेशश्रवणादनुप्रवेश्यस्य चानुप्रवेष्टृब्रह्मणो भेदावश्यम्भावात् कार्यस्य तेजःप्रभृतेरप्रकाले ब्रह्मातिरिक्तं सूक्ष्मावस्थात्मकरूपान्तरं लब्धम्, तदेवोपस्थितत्वादपेक्षितत्वाच्च द्वारतयोपादानभूतस्य ब्रह्मणो विशेषणत्वेन स्वीक्रियते ; 'ब्रह्म वा इद' मित्यादौ तु शाखान्तरे तेजःप्रभृतिसूक्ष्मावस्थारूपस्य तमसो 'यस्य तमः शरीर' मित्यादिश्रुत्या ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः शरीरत्वेन तच्छरीरकत्वाच्चैव द्वारतया उपादानभूतब्रह्मविशेषणत्वेन स्वीक्रियते । एवं न्यायाद्विशेषणलाभः । आदिशब्देन पृथगाद्यन्यायो विवक्षितः । एवञ्च ब्रह्मशब्दसमानाधिकरणनिर्देशो न ब्रह्मस्वरूपपरिणामप्रतिपादनार्थः, अपि तु कारणस्य स्थूलावस्थाप्रहाणाश्रयस्याब्रह्मात्मकत्वप्रतिषेधार्थः । इदंशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तिः तदपीत्यवधारणम् ।

दशायामपि अविद्यायाः सूक्ष्मोपाधेः शक्तेर्वा ब्रह्मसम्बन्धित्वेन त्वया स्वदासत्वेश्च स्वीकारात्। वयं तु वाक्यान्तरानुसारेण निर्विकारनिरवद्यश्रुतिविरोधपरिहारार्थं च प्रपञ्चोपादानभूतब्रह्मविशेषणं तच्छरीरमित्यनुमन्यामहे इति विशेषः। अविद्यामिथ्यात्वपक्षे अवधारणमसंकुचितमिति चेन्न;— 'अग्र' इत्यादि वैयर्थ्यस्य सद्विद्यानिरूपणे स्थापनात्। किञ्च—ब्रह्मात्मादिशब्देषु स्वरूपपरेष्वपि वैशिष्ट्यलाभो दर्शितः। सच्छब्दं तु विमृशामः-इदमग्रे सदेवासीदिति इदमर्थसत्ताविधिपरे वाक्ये न तावत्सच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यम्, अनन्तरवाक्यविरोधात्; अनन्तरमेव हि 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी' दिति। तत्र 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्....कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसी' दित्युच्यते। अत्र हि कार्यद्रव्यस्य पूर्वमविद्यमानत्वपक्षः, प्रतिक्षिप्यते, न पुनरब्रह्मात्मकत्वपक्षः, तथा सति 'कथमसतः सज्जाये ते'ति.

सर्वैरपि संकुचितविषयमेव वाच्यमिति भावः। सर्वमतेऽप्यवधारणसंकोचाविशेषे पराभिहितविशेषणमेव कुतो नाद्रियते इत्यत्राह वयंत्विति। वाक्यान्तरे कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरत्वावगमात् शरीरतया सिद्धस्यैव ब्रह्मविशेषणत्वमङ्गीक्रियते, अविद्याविशेषणाङ्गीकारे ब्रह्मणः सावद्यत्वप्रसङ्गात्; शक्त्यङ्गीकारे ब्रह्माभिन्नोपाध्यङ्गीकारे च ब्रह्मणः सविकारत्वप्रसङ्गः; शरीरस्य विशेषणत्वाङ्गीकारे न सावद्यत्वम्, विकारस्य शरीरगतत्वात् न स्वरूपगतत्वमिति। वैयर्थ्यस्ये ति। इदानीमप्यवधारणसम्भवादिति भावः। अनन्तरवाक्याविरोधादि त्यादि। सच्छब्दस्य ब्रह्मस्वरूपपरत्वे 'असदेवे' त्यादिना अब्रह्मकत्वपक्ष एव प्रतिक्षेप्यः स्यात्, तदयुक्तमिति भावः। तथासती ति। अब्रह्मणो मृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनादिति भावः।

ननु 'कथमसतः सज्जायेते' त्यत्राब्रह्मणो ब्रह्मात्मकं कथं जायेतेत्यर्थः, तत्र च न व्याप्तिसम्भव इति चेन्न;—तथापि ब्रह्मात्मकमिदं जगद्ब्रह्मणः-

लोकदृष्ट्या व्याप्तिप्रदर्शनायोगात्, अतः ' सदे ' वेत्यत्र वाक्ये प्रपञ्चस्यैव ' बहु स्या ' मिति वक्ष्यमाणबहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षभूते कत्वावच्छिन्नसत्तायोग एव प्रतिपाद्यते । अतो ब्रह्मैवात्र मृग्यं न तु सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावः । ननु सच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव ' बहु स्या ' मिति ' तदैक्षत बहु स्या ' मिति बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणश्रवणात् अचेतने प्रतिसंहृतकरणग्रामे चेतनेप्ययोगात् उत्तरत्र सर्वत्र ' सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ' 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति ' ' सति सम्पद्य न विदु ' रित्यादिषु सच्छब्दस्य नामत्वप्रयोगाच्च ' सदेव सोम्ये ' त्यत्रापि सच्छब्देनानवच्छिन्नसत्ताविशिष्टब्रह्मस्वरूपमेव विवक्षितमिति चेत्; सत्यम्, तथापि पूर्वोक्तानुपपत्त्या स्वरूपमात्रविषयत्वासंभवेऽनुपपत्त्यन्तरेण ब्रह्मस्वरूपपरत्वे चावश्यम्भाविनि अगत्या

कथं जायत इति प्रदर्शनायोगात्, ब्रह्मात्मकत्वस्य जगति सिद्धवत्कारासम्भवात् । नन्वि ति । अस्मिन् वाक्ये सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावो न मृग्य इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्म न मृग्यमीक्षणादिना तस्यैव स्पष्टं प्रतीतेरित्याक्षिपति नन्वि ति। उत्तरत्रे ति । ' सन्मूला ' इत्यादिषु सच्छब्दस्य विशेष्यप्रयोगात्सापेक्षस्य समासायोगाच्च नैरपेक्ष्येण नामत्वात्, बहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षैकत्वावच्छिन्नसत्तायोगस्य च ' एकमासी ' दिति क्रियापदेन कृतत्वात्, ' सन्मूला ' इत्यादिष्विव 'सदेवे'त्यत्रापि सच्छब्दस्तत्कालेक्षणकर्तृब्रह्मण एव नाम; न च तदसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तासम्भवः, अनवच्छिन्नसत्तायोगस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । नामत्व दि ति । ' तदर्ह ' मिति वतिः । नामत्वानुरूपमित्यर्थः । सत्य मिति । ब्रह्मपरत्वमङ्गीकृतम्, स्वरूपमेवविवक्षितमित्यवधारणार्थचिदचिद्विशिष्ट्याभावेऽनङ्गीकारः । पूर्वोक्ते ति । लोकदृष्ट्याव्याप्तिप्रदर्शनायोगादित्यर्थः । अनुपपत्त्यन्तरेण-ईक्षणनामत्वाभ्यामित्यर्थः । अगत्ये त्यादि । निर्विकारस्यात्यन्तानुपपत्त्या विशेषणविशिष्ट

श्रुत्यर्थापत्तिबलेन सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यव्यवहितसत्तावच्छिन्नं ब्रह्मात्र 'सत्' इति प्रतिपाद्यत इति निश्चीयते । तथा सति 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी' दित्यादिश्रुतिभिरपि सङ्गतिः सिध्यति । अस्तु वा 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दित्यत्र सच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः; तथापि 'तद्धैक आहु' रित्यादिना असत्कार्यवादप्रतिक्षेपात् कार्यद्रव्यस्य पूर्वं विद्यमानत्वप्रतीतेः तद्विशिष्टं ब्रह्मैवात्र सच्छब्दार्थ इति शक्यतेऽवगन्तुम्। अत एव 'शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिशब्दै' रिति भाष्यमपि सुघटितम् ।

परत्वमावश्यकम्, लोकदृष्ट्या द्वैतासिप्रदर्शनार्थञ्च सत्त्वपुरस्कारेण प्रवृत्तिर्वाच्या, एवञ्च साक्षात् सत्त्वविशिष्टरूपेणाभिधाने चिदचिद्विशेषणविशिष्टप्रतिपादनासम्भवादगत्या चिदचिद्द्वारा सत्तावच्छिन्नं ब्रह्म सदिति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। चिदचिद्वैशिष्ट्येन हेतुना व्यवहिता चिदचिद्गतत्वाद्यघटिता या सत्तेत्यर्थः। न च शब्दस्य योगात् प्रवृत्तौ विशेष्यसाकांक्षता, 'प्रोक्षणीरासादय' 'तीत्यादिषु प्रोक्षणीशब्दस्य यौगिकत्वेऽपि अप्स्वेव शास्त्रस्थाने प्रचुरप्रयोगादपां प्रतीत्या विशेष्यनिराकांक्षत्ववत् ,'प्रोक्षणीपात्र' मित्यादौ तत एव समासवच्च , विशेष्यनिराकांक्षत्वस्य 'सम्मूला' इत्यादौ समासस्य चोपपत्तेः । नन्वर्थापत्त्या उपादानत्वे विशेषणवैशिष्ट्यकल्पनेऽपि न तस्य किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वकल्पकमस्ति, एवञ्चाव्यवहितसत्तावैशिष्ट्य सच्छब्दार्थोऽस्त्वित्यत्राह तथा सती ति । 'तद्धेद' मित्यत्र विशेषणस्य 'आत्मा वा इद' मिति विशेष्यशब्दतः प्रतीतेस्तदुभयश्रुत्यैकार्थ्याय व्यवहितसत्तायोग एवाभ्युपेयत इति भावः। अस्तुवे ति । ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः—ब्रह्मस्वरूपे ऽनवच्छिन्नसत्ताप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्यवृत्तिः । 'तद्धैक आहु' रिति कार्यद्रव्यस्य प्राग्विद्यमानतयावगतस्यैव परिणामित्वात् ब्रह्मशब्दस्तद्विशिष्टपर इत्यर्थः । अत एवे ति । स्वरूप एव शक्त्यङ्गीकारादित्यर्थः ।

न च अत्र शक्तिद्वयकल्पनागौरवम्, विशिष्टपरत्वे पर्यवसानेन ब्रह्मणि सच्छब्दवृत्तेः ; स्वरूपपरत्वे तु श्रुता(त्य)र्थापत्त्या शाखान्तरानुसारेण वा चिदचिद्विशिष्टस्यापि क्रोडीकारोपपत्तेः । न च अत्र लक्षणा दोषः, तथापि सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वात् । यः पुनः सर्वपदार्थानुवृत्तसत्तामात्रमेवात्र सच्छब्दार्थः, स एव च ब्रह्मेत्याह, तत्पक्षे तु सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधः, प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रसञ्जकाभावेनाप्रकृतत्वात्, इदानीं तत्रोदास्महे । तत्रापि हि प्रपञ्चस्यैव सत्त्वं प्रतीयमानं कार्यदशायां कारणदशायां च दशाद्वयविषयसच्छब्दद्वयेन प्रतिष्ठितं भवति ।

ननु पक्षद्वयेऽपि विशिष्टपरत्वाङ्गीकारात् ब्रह्मणि प्रकृतौ च शक्तिद्वयं स्यादित्यत आह न चे ति । अपर्यवसानम्-विशेषणशक्तेर्विशेष्यपर्यन्तता । श्रुत्यर्थापत्त्ये ति प्रसङ्गादुक्तम् । शाखान्तरानुसारेणे ति । प्रकृताभिप्रायम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी ' दित्येतच्छाखान्तरम्, तत्समानार्थत्वादिहापि विशिष्टपरत्वमित्यर्थः । स्वरूपपराभिधाने विशेषणक्रोडीकारे लक्षणा स्यादित्यत आह न चात्रे ति । न्यायानुसारिणी लक्षणा न दोषायेत्यर्थः । दोषत्वमङ्गीकृत्याह तथापी ति । किं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तदधिष्ठानतयानुगता सत्ता सच्छब्दार्थ इत्युच्यते । किं वा सत्यभूत एव प्रपञ्चे व्यापकीभूतं ब्रह्मैव सर्वानुगता सत्ता सैव सच्छब्दार्थ इति ? आद्य आह प्रपंचे ति । सत्यभूतप्रपञ्चात्मकसत्त्वात्तदुपादानत्वं हि न प्रपञ्चमिथ्यात्वापादकम्, अतस्तदिह निराक्रियत इत्यर्थः । न तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकत्वाभावमात्रम् ; प्रत्युतास्मिन् पक्षे कारणवाक्येन कार्यकारणावस्थयोः सत्त्वं व्यवस्थाप्यत इत्याह तत्रापिही ति । तस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । प्रतीयमान मिति प्रत्यक्षादिनेति शेषः । ' इद सदेवे ' त्येकः सच्छब्दः, ' कथमसतः सज्जायेत 'ततो वै सदजायत ' इत्यपरः । सिद्धान्त इवेत्यपिशब्दस्य भावः ।

किञ्च यदिदं विशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति । तत्र भवन्तमपि पृच्छामः, अविद्याविशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति, न प्रथमः, सद्ब्रह्मादिशब्देष्वविद्यासौरभस्याप्यनाघ्राणात् । नाप्युत्तरः,

---

[१८४-पु] यदा तत्पक्ष इति । सैव सच्छब्दार्थः सैव च ब्रह्मेत्ययमर्थः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायाविरुद्ध इत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपं सच्छब्दार्थ इत्यस्य पक्षेऽङ्गीकृतत्वाच्चतो विशेषद्योतनार्थः तु शब्दः । कथं श्रुत्यादिविरोध इत्यत्राह प्रपंचे ति । सत्तैव ब्रह्म सच्छब्दार्थश्च इत्येतन्निरासस्याप्रकृतत्वाच्च तत्प्रपञ्चयत इत्यर्थः । सच्छब्दस्याप्रसत्तापरत्वस्य निराकार्यत्वेऽपि सत्तार्थकत्वमात्रस्यानिराकार्यत्वादिति भावः । अप्रकृतत्वं कुत इत्यत्राह प्रपंचे ति । मिथ्यात्वप्रसञ्जकस्य कस्यापि तेनालाभादित्यर्थः । नन्वत्र सत्तादात्म्यप्रतिपादनादुपादानत्वपर्यवसानाच्चेदेव मिथ्यात्वप्रसञ्जकमित्यत्राह तथापिह्यो ति । ब्रह्मस्वरूपं सच्छब्दार्थ इति पक्षे वर्णितरीत्या अनन्तरवाक्यपर्यालोचनादिवशेन कार्यकारणावस्थयोः सच्छब्दस्य सत्तायोगिपरत्वाच्च सत्तातादात्म्यमिह प्रतिपाद्यम्, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमितसत्तायोगस्य श्रुत्यापि प्रतिपादनात् सत्यत्वमेव प्रतिष्ठितं भवति, न तु मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्रह्मणः सत्तारूपत्वे तन्निराभवत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधः, नीरूपस्य चक्षुरादिना सन् घट इत्यादिरूपेण ग्रहणासम्भवान्न्यायविरोधः, सत्तार्थत्वे तु व्याकरणविरोधः, सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टतल्प्रत्ययान्तत्वेन सत्सत्ताशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात् घटादिशब्दवत् प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टवाचकत्वस्यावश्यकतया प्रवृत्तिनिमित्तमात्रवाचकत्वमात्रमयुक्तम्, यथाऽधेष्व्यधिकरणे राजशब्दार्थविदुपजीवनेन राज्यशब्दार्थविदेनं राज्ययोगो राजशब्दार्थं इत्युक्तम्, तथा सच्छब्दार्थविदुपजीवनेन सत्ताशब्दार्थविदेः सदधिकरणन्यायविरोधश्चेत्यर्थः ।

कल्पकाभावादेरविशेषात् । तत्सद्भावेपि प्रत्यक्षादिसमस्तप्रमाणप्रत्यनीक दुर्घटिताभिमतार्थक्लृप्तेरपि सहृदयसंवादिसमीचीनप्रक्रियाकल्पनस्योपपन्न स्यात् । मृद्घटादिदृष्टान्तेन स्वरूपोपादानत्वप्रतिपादनप्रसङ्गं तु यदि भास्करादयः शृणुयुः तदा ते प्रथमप्रतीतनिर्विकारतादिमात्रव्याघातरक्षण कल्पितव्याघातक्षतिशतविशरारुणा भवन्मतेन नन्देयुः। नन्वविद्याविशिष्टं ब्रह्मास्माकं जगदुपादानम् भवतान्तु सूक्ष्मप्रकृतिपुरुषविशिष्टमिति व्यवहितविकाराश्रयत्वाविशेषादावयोः को विशेष इति ; अहो महदिदमवधानम्! यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणगणदृढावधारितचिदचिदात्मकप्रपञ्चबाधाबाधाभ्यामावयोर्विशेषः प्रदर्शित इति। नन्वेवमपि व्यवहितोपादानप्रतिपादनप्रया समुत्सृज्य प्रपञ्चसत्यत्वबृथाग्रहानुरूपे स्वारसिके स्वरूपोपादानपक्षे स्थीयता

कल्पकाभावादे रिति । आदिशब्देन विशेषणकल्पनस्य 'एकमेवे' त्यवधारणविरुद्धत्वं गृह्यते ।

ननु निर्विकारश्रुत्यन्यथानुपपत्तिरेव कल्पिकेत्यत्राह तत्सद्भाव इति । समस्ते ति । अविद्याविशेषणकल्पने तत्कार्यस्य मिथ्यात्वं स्यात्, तच्च सर्वप्रमाण विरुद्धमित्यर्थः । दुर्घटिताभिमते ति । सहृदयसंवा दीति वक्ष्यमाणवैलक्षण्यं विवक्षितम् । प्रथमे ति । ब्रह्मस्वरूपस्य उपादानत्वे निर्विकारत्वसविकारत्वयोः सावद्यत्वनिरवद्यत्वयोश्च यो व्याघातः प्रथमं प्रतीतः तस्माद्रक्षणाय विवर्तवादस्त्वयांगी कृतः, स च व्याघातशतविशीर्णः, ततश्च तद्दर्शनाद्व्याघातरहिते स्वाभिमतस्वरूप परिणामवादे भास्करादयः प्रीतिमन्तो भवेयुरित्यर्थः । विशरारुर्विशरणशीलः। यद्यपि 'शृकन्योरारु' रिति ताच्छीलिकोऽयं कर्तृप्रत्ययः,ततश्च विदारयितेत्यर्थः स्यात्, तथापि कर्मकर्तृत्वस्य विवक्षितत्वात्, भिदुरं काष्ठमिति 'विदिभिदिच्छिदेः कुर' न्निति कर्तरिविहितकुरच्प्रत्ययान्तभिदुरशब्दवत् कर्मणि प्रयोगः । प्रदर्शित इति । "वयन्तु वाक्यान्तरानुसारेण त्यादि" नेत्यर्थः ।

मिति चेत् ; मैवम्, सर्वतादात्म्ये समस्तविकारावद्याश्रयत्वावश्यंभावेन निर्विकारनिरवद्यत्वश्रुतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । स्वारस्यमपि मरीचिका सलिलकल्पम् । तथाहि—तत्र भास्करमतं तावत्पृच्छामः, ब्रह्मस्वरूपमेव परिणमतीत्यत्र किमीश्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यः? उत तदंशभूतः सूक्ष्मोचिदुपाधिः? उत समुदायः? उत तदुभयानुवृत्तसद्द्रव्यमात्रम्? यद्वा ब्रह्म—धर्मभूतः शक्तिविशेष एवेति; व्यतिरेकादिपक्षस्त्वत्यन्तदूरस्थतया नोपक्षिप्यते । तत्र तावन्न प्रथमः, ईश्वरांशस्य विकारानभ्युपगमात् । न द्वितीयः, ब्रह्मोपादानत्वप्रहाणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, समुदायस्य समुदायिभ्यां भिन्नत्वे सति न ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिः, अभिन्नत्वे पक्षद्वयोक्तदूषणस्य पुनरुन्मज्जनम् । चतुर्थेपि पक्षे सन्मात्रस्य सर्वतादात्म्ये चेतनाचेतनात्मकविश्वप्रपञ्चस्थदोषाधारत्वेन तदात्मकस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वश्रुतिविरोधः । पञ्चमस्तु पक्षः परिशिष्यते । तत्रापि शक्तेः ब्रह्माव्यतिरेके पुनः स एव श्रुतिविरोधः । व्यतिरेके ब्रह्मोपादानत्वभङ्गप्रसङ्गः । व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्तु दुस्थत्वादेव दूरपरिहरणीयः । स्वाभाविकभेदाभेदवादश्च सर्वलोकविरुद्धत्वात् दुर्विचारमूल एव । तेन पक्षद्वयप्रतिक्षेपे मृषावादः परिशिष्यते । सोपि स्वतः प्रतिक्षेप्य एव, प्रस्फुटदोषसङ्करविघटितत्वात् ।

पंचमस्त्वि ति । शक्तेरन्तरङ्गत्वात् तत्परिशेष इति भावः । तत्रापि न ब्रह्मोपादानत्वभङ्गः स्वारस्यमित्यभिप्रायेणोपपादयति तत्रापी ति । दुस्थत्वा दिति । ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तायाः शक्तेर्व्यतिरेक उपाधित इति वाच्यम्, तस्यापि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । शक्तिशक्तिमतोर्व्यतिरेकाव्यतिरेकौ स्वाभाविकावित्यावाद स्वाभाविके ति । भास्करमतप्रतिक्षेपप्रकारेणैव यादवमतस्य प्रतिक्षिप्ततामभिप्रेत्याह तेने ति । मृषावादः—विवर्तवया ब्रह्मोपादानत्ववादः । स्वत इति । स्वेनैव प्रतिक्षेप्तुं

अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमुच्यते ।
मृत्पिण्डघटदृष्टान्तस्तत्रैव ह्युपपद्यते ॥
सर्पभूरन्ध्रमालादिरूपावस्थान्तरान्वयः ।
रज्जौ न विद्यते तस्मान्नोपादानत्वमिष्यते ॥
इत्थमध्यस्तविश्वस्य ब्रह्मोपादानभाषणम् ।
लोकवेदविरुद्धत्वात्स्वयमेव निरुध्यते ॥
अतः उपादानत्वानुपपत्तिरद्वैतवादिन एवेति ॥

इति शतदूषण्यां ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः
॥ त्रिपञ्चाशो वादः ॥

योग्यः, स्वव्याहत इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अवस्थान्तरे ति । लोकसिद्ध तामुक्त्वा श्रुतिसिद्धतामाह मृत्पिण्डे ति । ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वाद्विकारान्वयः स्यादि त्याशङ्क्याह सर्पे ति । इत्थ मित्यादि । अवस्थानाश्रयस्योपादानत्वस्य लोकवेद विरुद्धत्वाद्विश्वस्याध्यस्ततोक्तिर्ब्रह्मण उपादानत्वोक्तिश्च परस्परव्याहते इत्यर्थः ।

एतेनेद निरस्तम्, यदाह नवीनः—अवस्थान्तरयोगित्वं नोपादानत्वम् ; तद्धि विकारवत्कारणत्वं परिणामित्वं वा ? नाद्य., यत्किञ्चित्समवायित्वस्य निमित्तसा धारणत्वात्, तद्विकारसमवायित्वस्याप्येकसमुदायवादे तत्र सत्त्वात्, तद्यानात्वेऽपि अनित्यमृद्घटादानित्यसम्बन्धात्मनः, सम्बन्धस्य सम्बन्ध्याश्रयत्वनियमात्, अनि त्यत्वे च भावकार्यस्य सोपादानत्वनियमात्, तदुपादाने तत्समवायत्वे अनवस्था, अनत्वे उपादानलक्षणाव्याप्तिः; नापि द्वितीयः, तद्धि तात्त्विकरूपान्तरापत्तिः, तच्च न अभेदे, रूपान्तरत्वव्याघातात् ; तस्मात्परमते नोपादानलक्षणं निर्वहति; अस्मन्मते तु यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानम्, अभेदश्च मृद्घट इति सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धः, अत्र घट इत्यत्र सप्रकारीभूतधर्मद्वयविशिष्टाभेदवि षयत्वस्य कल्पत्वात् ; स चाभेदः प्रकृते तादात्म्य भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वम्, अस्ति हि मृद्घटयोरेकतादात्म्यम्, भेदाभावे कार्यकारणभावायोगात्, उपादानो

पादेययोः सत्ताभेदाभावाच्च, दण्डघटयोस्तु नैवम्, भेदे भासमानेऽपि दण्डाधिष्ठानातदुपहितात्तत्सत्त्वात् घटसत्ताया अन्यत्वात्, अन्यत्वं च दण्डाद्यभावेऽपि सन् घट इति अनुभवात् दण्डो घट इत्यननुभवाच्च सिद्धम्; नीलो घट इत्यादौ गुणगुण्याद्ययुतसिद्धसामानाधिकरण्यानुभवस्थले सर्वत्र इदमेव तादात्म्यं विषयः; नन्वेवमेकघटाश्रितरूपरसादीनां घटसत्तैकैव सत्तेति रूपरसादेरन्योन्यं सामानाधिकरण्यानुभवः स्यादिति चेन्न, रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मत्वाभावात्, ननु मृद्घटयोर्भेदे कथमेकसत्ताकत्वम्, दण्डघटयोरदर्शनादिति चेत्? दण्डघटभेदवत् मृद्घटभेदस्य सत्तावच्छेदकत्वाभावात्, रूपरसयोरप्यन्योऽन्यं भेदः सत्तावच्छेदकः नत्वाश्रयाद्भेदः; अथवा कश्चिदनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यम्; अतो यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानम्, एवञ्च जगद्विवर्ताधिष्ठानं ब्रह्माण्युपादानम्, विवर्तस्याधिष्ठानाभिन्नत्वात्, ब्रह्मणः कारणत्वाच्च; अभेदश्च सन् घट इति प्रतीतिसिद्धः सद्रूपाधिष्ठानतादात्म्यविषयत्वात्, न हि सदिति घटस्वरूपमेव प्रतीयते, तस्य पटाद्यननुगतत्वात्, नापि सत्ताजातिविशिष्टम्, अतिरिक्तसत्ताकल्पने गौरवात्, प्रतीतेरधिष्ठानतया सत्तातादात्म्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, सामान्यादौ सद्बुद्ध्युपयोगाच्च; न च बाधायोग्यत्वं सत्त्वं सामान्याद्यनुगतमिति वाच्यम्, तस्या एव सत्ताया लाघवानुगृहीतानुभवेन " न ह्यमाति द्वैतसिद्धिः आत्मैव सिद्धो द्वितीयः " इत्यादिश्रुत्या चात्मभावतया सिद्धत्वात्; अन्यथासिद्धानुभवेन श्रुत्यर्थान्यथाकरणायोगात्; नापि प्रमाणयोग्यत्वम्, अबाधितानुभवस्य प्रमाणत्वे बाधायोग्यत्वपर्यवसानात्; यथार्थानुभवत्वं तत्त्वे मिथ्यारजतादिसाधारण्यात्; तस्मात्कार्याभिन्नं ब्रह्म कारणं चेत्युपादानम्; अभेदश्चाधिष्ठानतयेति ब्रह्मविवर्तभूतं जगदिति।

अयं भावः— समवायानङ्गीकारादाश्रयाश्रयिभावाङ्गीकाराच्च अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमित्यत्र न कश्चिद्दोषः, एतदेव परिणामित्वमपीति, तदपि सुरथम्; रूपान्तरयदभेदो वा, परिणामित्वम् रूपान्तरं च कार्यावस्थातात्त्विकरूपान्तराभेदः परिणामित्वमित्यसङ्गतम्, रूपान्तरस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानेः। एकसमानसत्ताकत्वविवक्षायां यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यत इत्यत्र वक्ष्यमाणो दोषोऽनुसन्धेयः। सिद्धान्ते

त्विदमपि पूर्वेणैव पर्यवसितम् । यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानमित्यत्रापि न दोषः, उपादानस्यैव सद्वारकोत्पत्तेः सद्वारककार्यतायाश्च सत्त्वात् । स्वरूपक्षेत्व-तदयुक्तम्, कार्यकारणयोर्भेदाङ्गीकारात् ।

ननु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वलक्षणोऽभेदोऽस्तीत्युक्तम् ; सत्यमुक्तम्, दुरुक्तन्तु तत्, तस्य मृद्घट इति सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धत्वाभावात् ; अयं घटः अयं कम्बुग्रीवः इति सामानाधिकरण्यानुभवाविषयत्वेनैतस्य सामानाधिकरण्यानुभवाविषयत्वात्, त्वयैवाभेदस्यैतत्सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धत्वेऽयं घट इत्यत्र स्वप्रकारीभूतधर्मद्वयविशिष्टाभेदविषयत्वस्य वक्तव्यत्वादिति इत्येवाभिधानात्, अयं घटः अयं कम्बुग्रीवः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसि सत्यं ज्ञानमित्यादिषु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वासम्भवात् । किञ्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं यदि सामानाधिकरण्यप्रतीतिविषयः तदा मृद्घटौ भिन्नौ अभिन्नसत्ताकौ चेति प्रयोगः स्यात् ; संसर्गमर्यादया भानाद्यदि न तथा प्रयोगस्तदा मृद्घटावभिन्नाविति प्रयोगो न स्यात् । किञ्च तादात्म्यं हि तत्स्वरूपकत्वम्, तत्स्वरूपकत्वे च तत्स्वरूपाभिन्नत्वम्, इदं कथं भेदाभिन्नसत्ताकत्वघटितशरीरं स्यात् ? यदि तादात्म्यशब्दो रूढ इत्युच्यते एवमपि मृदात्मको घट इति प्रयोगो न स्यात्, मृत्स्वरूपं स्वेति हि तदर्थः । किञ्च संघीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यत्रेव तन्तवः पटीभवन्तीति सप्घकर्तरि च्विर्न स्यात्, जायमानात् पटाद्भिन्नतया सत्यघकर्तृत्वासम्भवात् । कार्य-कारणयोर्भेदे अवयविभङ्गे त्वयोक्तो गुरुत्वाधिक्यप्रसङ्गोऽवर्जनीयः ।

अपि च असत उत्पत्त्यसम्भवात् घटस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानं कार्यस्य त्वयोच्यते, तत्राजातस्य सूक्ष्मरूपस्य जातस्य घटस्य चाभेदः कथमुपपद्यते ? न चात्रापि भेद एव, असत उत्पत्तिप्रसङ्गात्, सूक्ष्मरूपकल्पनावैयर्थ्याच्च । तथा च पिण्डरूपेण प्रागवस्थानं पश्चात् घटरूपेणोत्पत्तिरित्येव वक्तुमुचितम् ।

किञ्च । मृत्पिण्डो घट आसीदिति प्रतीतिर्न स्यात् । " पुनरावृत्तः स्वर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत " इति च भाष्यम् । पिण्डरूपकार्यघटरूपकार्याद्भिन्नमेव हि मतम् । न च तत्र तादात्म्यसम्भवः, तत्राभिन्नसत्ताक

त्वासिद्धेः, सा च पिण्डाभावेऽपि घट इत्यनुभवात् घटाभावेऽपि पिण्ड इत्यनुभवाच्च भिन्नैव सिद्धा । किञ्च द्रव्यं घट इत्यत्र द्रव्याभिन्नसत्ताकत्वं रूपी घट इत्यत्र रूप्यभिन्नसत्ताकत्वं च विषम इति स्यात्, ततश्च घटे द्रव्यत्वरूपे न स्याताम् । किञ्च–' यवमयश्चरुर्भवती ' त्यादौ विकारार्थप्रत्ययानुपपत्तिः, यवस्य चर्वपेक्षया भिन्नसत्ताकत्वात् , अवघातादिना यवनाशेऽपि चरुप्रतीतेः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया एकस्य कारणस्य स्वरूपे ज्ञाते कार्यस्य सर्वस्य स्वरूपं ज्ञातं स्वरूपस्यैकत्वात्, स्वरूपं चाधिष्ठानसत्तेति सार्थक्यमुच्यते, तथा च " मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या " दित्यसङ्गतम् , पिण्डघटयोरभिन्नसत्ताकत्वाभावात् । एवं " सदेव सोम्येदमग्र आसी " दित्यनुपपन्नम्, एकधा हि सत्तया उभयोस्तुल्यः सम्बन्धो वाच्यः, अस्य हि सर्वस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वं सम्बन्धः, ब्रह्म तु नाध्यस्तम्, अतो ' बहु स्यां प्रजायेय ' ' सच्च त्यच्चाभव ' दित्यादि बहुसामञ्जस्यम् । सदेवेति सच्छब्देन प्रकृतिविवक्षायामपसिद्धान्तः, ईक्षणश्रुतीक्षत्यधिकरणव्याघातः, अद्वितीयान्वयानुपपत्तिश्च ।

यत्तु सन् घट इत्यादौ सद्रूपाधिष्ठानतद्भेदाभाव एव विषय इति । तन्न, मृद्घट इत्यादावभिन्नसत्ताकस्यैव विषयत्वोक्तेरननुगमात् । न च सर्वत्र तत्प्रतियोगिकतद्भेदाभाव एव तादात्म्यं विषय इति वाच्यम्, तद्भेद इति भेदस्य पारमार्थिकत्वविवक्षायां दण्डघटयोरपि तादात्म्यप्रसङ्गः, व्यावहारिकत्वविवक्षायां मृद्घटयोरपि भेदस्य व्यावहारिकत्वेन तत्रापि तादात्म्याभावप्रसङ्गात् । तद्भेदाभावशब्देन सत्तावच्छेदकभेदाभावविवक्षायां भेदत्वाविशेषेण सर्वस्यापि भेदस्य सत्तावच्छेदकत्वात् मृद्घटयोस्तादात्म्यं न स्यात् ।

किञ्च–किमिदमभिन्नसत्ताकत्वम् ? उभयोरेकसदध्यस्तत्वञ्चेत् ; घटपटयोरपि तादात्म्यप्रसङ्गः, मपञ्चब्रह्मणोः तदभावप्रसङ्गश्च । घटेनाकाशवत् एकेन भिन्ने सदंशे इतरस्याध्यासेऽदुमयाधिष्ठाने औपाधिकभेदस्याप्यभाव इति पर्यवसितम् । ततश्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः, घटसत्ताया एव रूपस्पर्शाधिष्ठानत्वात्, एकरज्जवारोपितयोः सर्पभूदलनयोस्तादात्म्यप्रसङ्गश्च । अन्यतराधिष्ठानतावच्छिन्ना

धिकरणताकारमितराधिष्ठानतायाश्चेत् ; अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वे रूपस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसङ्ग एव । अवच्छेदकत्वं सम्बन्धविशेषश्चेत्किमेतावद्दूरधावनेन? सम्बन्धविशेषः तादात्म्यमिति सुवचत्वात् । किञ्च—इदं सामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति कुत इदम्? इदं रजतमित्यत्रेति चेत् ; इदानीं प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य विप्रतिपन्नतया तत्र शुक्त्यधिष्ठानकत्वासिद्धेः । सामानाधिकरण्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कलशे अयं घट इत्यत्राभेद एव कल्प्येत, तस्यैवोपपादकत्वात् , अन्यकोपपादकत्वेनावक्लृप्तस्यापि कल्पने इदमेव कुतः कल्प्यते? सम्प्रतिपन्नमयुतसिद्धत्वमेव तादात्म्यमिति कुतो न कल्प्यते ? तत्सम्बन्धिन्याभेदप्रवेशादिति चेत् ; साक्षात्स्वरूपे भेदप्रवेशादिदमर्हम् । अभिन्नसत्ताकत्वमेव तादात्म्यं चेत् , इतोऽप्यन्यत्र क्लृप्तस्वरूपाभेदभेदाविरोधात् क्लृप्तत्वात् घटकलशसामानाधिकरण्यप्रसङ्गाच्चायुतसिद्धेरेव तादात्म्यरूपत्वं कल्पयितुमुचितम् । अकल्पनमेव वा । कथं तर्हि मृद्घटः नीलो घट इति सामानाधिकरण्यम् ? अयं घट इत्यत्र कथं सामानाधिकरण्यम्? अभेदादिति चेत् ; कथमिह तत्र स्यात् ? बाधादिति चेत् , कथं तर्हि अग्निर्माणवक इति ? उपचारादितिचेदिहापि तथास्तु ।

ननु प्रतीतौ कथमुपचारः? तस्य शब्दधर्मत्वादिति चेत् ; सामानाधिकरण्यमपि शब्दधर्म एवेति कथमुपचारो न तस्योपपादकः ? अस्तु वा सामानाधिकरण्यं प्रतीतिधर्मोऽपि, तच्चाभेदगोचरत्वानातिरिच्यते, ततश्चाभेदस्यैव प्रतीतेः कथं भेदः ? बाधित इति चेत् ; तर्ह्यभेदप्रतीतिभ्रम इति किन्तदुपपादनाय शशविषाणकल्पनया ? श्रुतिरपि मुख्यार्थासम्भवे तत्त्वमसिवल्लक्षणया नेतव्या ।

ननु मृद्घट इति तावत् समानाधिकरणप्रयोगो दृश्यते, अयं च प्रयोगोऽभेदप्रतीत्या विना नोपपद्यते, अतः प्रयोगनिमित्तज्ञानस्य विषये निरूपिते मृद्घटयोः कार्यकारणयोरभेदासम्भवात्, अभेदं विना सामानाधिकरण्यायोगात्, घटकलशयोरिवापर्यायत्वाच्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं विषय इति कल्प्यत इति चेत ; अन्यत्र क्लृप्ताभेदभ्रमस्यैव सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वकल्पनौचित्यात्, मृद्घटयोरभेदपर्यायत्वम् । किंच—तयोरभेदगोचरायाः प्रतीतेरन्यविषयत्व

कल्पनादपि निर्विषयत्वकल्पनमेव वरम् । किञ्च कार्यकारणयोरभेदप्रतीतिस्तावद् दुरपह्नवा, "यथा सोम्ये" ति वाक्येनापि दृढीकृता, अतोऽभेदस्य दुरपह्नवत्वात् कार्यत्वमनिर्वचनीयत्वादुपपादय, किमनया अभेदप्रत्यक्षापह्नवक्षमानाधिकरण्यानिर्वाहकखपुष्पकल्पनावैयाकुल्या, अवस्थाया एव कार्यत्वं द्रव्ये कार्यत्वव्यपदेश औपचारिकः, कादाचित्कावस्थायोग एव वा कार्यत्वमिति वा कल्पय । एतेन पृथक् सत्ताशून्यत्वं तादात्म्यमिति निरस्तम्, तस्यापृथक्सत्ताकत्व एव पर्यवसानात्, सत्ताशून्यत्वस्य दण्डघटादिसाधारणत्वात्, लक्षण्यभावात् पृथक्पदवैयर्थ्यात् । सत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वं तादात्म्यमित्यपि न, अवच्छेदकत्वं यदि तदध्यस्तत्वम्, तदा सत्तावच्छेदकेति व्यर्थम् । भेदाभावे कार्यत्वानुपपत्तिश्च त्वयैवोक्ता भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावविवक्षायां भेदे वैषम्याभावाद्विशेषणवैयर्थ्यात् । भेदो हि सत्ताभेदकताप्रयोजकः, यथा दण्डघटयोः स्वयं भिन्नत्वात् सत्ता भिन्ना, मृद्घटभेदस्तु मृद्घटयोर्न सत्ताभेदकताप्रयोजकः, अतस्सत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वं तादात्म्यमिति चेत् ? भेदत्वाविशेषे कथमिदं वैषम्यम्, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ।

ननु भिन्नाविमाविति दण्डघटयोः प्रत्यक्षेण भेदो गृह्यते, मृद्घटयोस्तु नैवम्, किन्त्वनुमीयते—इति वैधर्म्यान्मृद्घटयोर्भेदो न सत्तावच्छेदक इति चेन्न;— परोक्षत्वापरोक्षत्ववैषम्यस्यापि वैपरीत्यप्रयोजकत्वशङ्काया निवारकाभावात् । एतेन सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वमित्यपि निरस्तम् । किञ्च अभिन्नसत्ताकत्वमित्यत्र सत्तया कः सम्बन्धो विवक्षितः ? न तावत्तादात्म्यमेव, आत्माश्रयात् । नापि तत्स्वातिरिक्तसत्ताशून्यत्वं सम्बन्धः । सर्वस्यापि सत्तासम्बन्धराहित्येनातिप्रसङ्गात् । घटादेर्मृत्सत्तातिरिक्तवाय्वाद्यवच्छिन्नसत्तासंयोगित्वाद्द्रव्येष्वव्याप्तेः । अस्य सम्बन्धत्वासम्भवाच्च । न हि जलगतशैत्यातिरिक्तशैत्यराहित्यादह्नौ शैत्यविशिष्टप्रत्ययः । नापि संयोगः अद्रव्येष्वसम्भवात् । न च सत्तासम्बन्धस्सत्ताप्रतियोगिकभेदाभावः, मिथ्यात्वेन प्रपञ्चस्य सत्तया भिन्नत्वात् । न च पारमार्थिकभेदाभावः, पारमार्थिकभेदस्याप्रसिद्धेः । न च ब्रह्मैव तादृशोऽभेदः, प्रपञ्चेन सम्बन्धस्यानिरू-

पणात् , निरधिकरणत्वाच्चातिप्रसङ्गत्वादयस्य्यात् । नाप्यधिष्ठानाध्यस्यमानभावः सम्बन्धः, तस्य सन् घट इति प्रतीतिविषयत्वासम्भवात् । अध्यस्यमानत्वञ्च तद् भेदेनोत्पन्नत्वं तदभेदेन प्रतीयमानत्वं वा न सम्भवति, अभेदासम्भवात् प्रतीति विषयत्वाभावाच्च । न च सत्तावच्छेदकत्वं सम्बन्धः, सम्बन्धमन्तरेणावच्छेदकत्वासम्भवात् ; तस्य प्रतीतिविषयत्वासम्भवाच्च । अनिर्वचनीयः कश्चिद्धर्मस्तादात्म्यमित्यपि न, तस्याभेदादन्यत्वे सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वाभावात् । अनन्यत्वे तद्वा[प्य]प्तत्वे च भेदे विद्यमाने तदयोगात् , उभयोस्तुल्यसत्ताकत्वात् ।

नन्वभेदः प्रातिभासिकः, यौक्तिको भेदो व्यावहारिक इति चेन्न, " यथा सोम्येति " श्रुतिविरोधात् । न हि प्रातिभासिकाभेदमात्रेण ततो भिन्नस्य तज्ज्ञानेन ज्ञातता सम्भवति । यच्च ब्रह्माभेदः सन् घट इति प्रतीतिसिद्ध इति ; तन्न, घटादेरेव सत्त्वात् , अन्यथा तस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वप्रसङ्गात् । किन्तर्हि सत्त्वम् ? उच्यते । अस्तिनास्त्योः परस्परप्रतिक्षेपकता तावत् सर्वलोकविदिता, नास्तीति चेह नास्तीति इदानीं नास्तीत्यधिकरणसापेक्षमभावप्रतियोगित्वं प्रतीयते, यत्र चाधिकरणविशेषाप्रयोगः तत्रापि विवक्षित एव सः, प्रकरणादिना तन्निर्धारणम् ; योऽपि समवायो नास्तीत्यादिप्रयोगस्सोऽपि सर्वदेशसर्वकालाभावप्रतियोगित्वगोचरः ; न च तादृशाभावाप्रसिद्धिः, अभावे एकत्वस्याविवक्षितत्वात्तत्र तत्र प्रसिद्धा एवाभावा विवक्षिताः, संयोगादतिरिक्ते प्रसिद्धे उक्तमभावप्रतियोगित्वमारोप्यते, अनारोपमूलकसमवायनिषेधस्तु संयोगादतिरिक्तः प्रतियोग्यतिरिक्त सम्बन्धो ■ भवतीत्यादिरूपः ; एवं चेह घटो नास्तीत्येतत्प्रतिक्षेपकतया इह घटोऽस्तीत्यस्य एतद्देशीयाभावप्रतियोगित्वाभावो विषयः, इदंवस्तुस्वरूपमस्तीत्यादेः सर्वकालवर्त्यभावप्रतियोगित्वप्रतिक्षेपात्मकत्वात्तादृशाभावप्रतियोगित्वाभावो विषय इति । यद्वा अस्तीति स्वार्थिकप्रत्ययवदनतिरिक्तार्थः,, अत एव ह्यात्मभरणवचनत्वमुच्यते, आत्मशब्दः स्वरूपवचनः, तिङन्तस्य साध्यरूपेण प्रत्यायकत्वमर्यादानुसारेण भरणशब्दप्रयोगः, अस्तिप्रयोगश्च अनतिरिक्तार्थत्वेऽपि कारकपदानां क्रियापदेन विना बोधकत्वाभावात् । कालान्वयार्थश्च इह घटस्सन्नित्यत्र सन्निति प्रयोगस्तु

इह घट इत्येतावन्मात्रोक्तौ उत्पत्तिविनाशादिसाधारणतया तदाकांक्षानिवृत्तये । क्रियान्तराप्रयोगादेव तदाकांक्षा निवर्तत इति चेत् ? सत्यम्, अत एव हि क्वचिदिह घट इत्येतावन्मात्रं प्रयुज्यते । प्रकारस्य प्रकारान्तरादूषकत्वादयमपि प्रयोगो युज्यत एव । न तु सत्त्वप्रतीत्यर्थोऽयमस्तेः प्रयोगः, देवदत्तो भुङ्क्ते यज्ञदत्तः पचति विष्णुमित्रो गच्छतीत्यादौ अस्तेरप्रयोगात् । तत्राप्रयोगे हि क्रियापदान्तरसत्त्वेन वाक्यस्यान्वयबोधसामर्थ्यात् । सावति प्रयोगः कालार्थश्च । यद्वा प्रामाणिकत्वं सत्त्वम्, तच्च प्रमाविषयत्वम्, स च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् परोक्षापरोक्षसर्वप्रमाणगोचरः, अत एव घटज्ञानमात्रात् ज्ञानान्तरमनपेक्ष्य 'घटोऽस्तीति प्रयोगः । सत्त्वस्य सर्वज्ञानगोचरत्वात् । अस्तेः प्रयोगः पूर्ववत् क्वचिद्वाक्यविशेषे क्वचिद्विप्रतिपत्तौ साधनमतिशायम् । अथ वा बाधायोग्यत्वं सत्त्वम् । न च लाघवानुगृहीतप्रत्यक्षानुभवेनात्ममात्रस्यैव सत्त्वम्, अनन्तरपदार्थानां बाधितत्वकल्पने गौरवात्; सर्वप्रतीत्यप्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेश्च । नचाबाधितत्वं ब्रह्मणि प्रत्यक्षं विपर्ययीकर्तुं शक्नोति । ब्रह्मस्फुरणस्य प्रकाशमात्रत्वात्, तेन बाधायोग्यस्वप्रकाशासम्भवादद्वैतश्रुतिरीश्वराद्वैतनिषेधादिपरा ।

एतेन विवर्तोपादानत्वव्याघातप्रदर्शनेन श्रुतिव्याघातोऽपि दर्शितः । सद्विद्यया तावद्विवर्तपक्षो व्यवह्नियते, स्तब्धोसीत्यनेन आदेशमप्राक्ष्यः; येनाश्रुतमित्यादिप्रतिपन्ननिमित्तोपादानत्वविशिष्टज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं प्रतिपन्नम् । अतस्तद्विरुद्धो विवर्तवादः । आदेशशब्दस्य नियन्तृपरत्वमाचार्यैरेव उपपादितम् ।

एवं "येनाश्रुत" मित्यनेनापि व्याघातः, प्रपञ्चब्रह्मणोस्सत्यमिथ्यावस्तुनोरत्यन्तविलक्षणतया अन्यतरज्ञानेनान्यतरस्य ज्ञातत्वासम्भवात् । अधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्तं ज्ञातं भवतीति यद्युच्येत, तदा भ्रान्त्यभ्रान्त्योस्सङ्करप्रसङ्गः, शुक्तिज्ञानस्यैव रजतज्ञानत्वप्रसङ्गात् । नन्वज्ञातस्य स्वरूपं ज्ञातं भवतीत्यर्थः, मिथ्याभूतस्याधिष्ठानातिरेकेण स्वरूपाभावादधिष्ठानमेव तस्य स्वरूपमिति चेत् ? किमयं स्वरूपशब्दो लोकव्युत्पन्न एव, उत त्वया परिभाषितः ? नाद्यः, घटस्वरूपमित्यत्र स्वरूपशब्दस्य घटार्थकत्वेनैव व्युत्पत्तेः; इहापि तथैव विवक्षाय-

ज्ञातत्वासम्भवरूपदोषतादवस्थ्यात् । न द्वितीयः, अश्रुतशब्देन पारिभाषिकस्वरूप शब्दार्थोपस्थाने लक्षणाप्रसङ्गात् ।

" कथन्नु भगव इत्य " नेनापि व्याघातः, विवर्तपक्षे शङ्कानुदयात् । एवं दृष्टान्तवैयर्थ्यञ्च, मृज्ज्ञानेन सर्वस्य ज्ञातता हि तत्र प्रतिपाद्यते, तच्च कार्य-कारणयोरभेद एव युज्यते, न तु कार्यस्य मिथ्यात्वे ।

एवमन्यज्ञानेनान्यस्य ज्ञातता कथं भवति ? कार्यञ्च भिन्नमेव, पृथुबु ध्नोदराकाररूपरूपभेदात् नामभेदाच्चेति नैयायिकाशङ्कानिरासार्थेन 'वाचारम्भण' मित्यनेनापि व्याघातः । तत्र " वाचारम्भणं मृत्तिकेत्येव सत्य " मिति कार्य मिथ्यात्व कारणसत्यत्वं च प्रतिपाद्यत इति चेत् ? किमिदं कारणसत्यत्वम् । पार-मार्थिकत्वे अद्वैतहानिः , व्यावहारिकत्वे कार्यस्य मिथ्यात्वं यदि प्रातिभासिकत्वेन तदा मृदोऽपि कार्यत्वात् मृद्घटयोस्सत्वे न विशेषः । यदि व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वं तदाप्ययमेव दोषः, कार्यस्यैव मिथ्यात्वस्य वाच्यत्वात् नामधेयग्रहण-वैयर्थ्यञ्च । " मृत्तिकैव सत्ये " ति वाच्य इति करणवैयर्थ्यञ्च । सिद्धान्ते तु वाचा वागर्थं , अध्ययनेन वसतीतिवत् प्रयोजनस्यहेतुतया निर्देशः, इदमुपल-क्षणम्—रूपस्यापि ग्रहणात् , वागर्थं ज्ञानाद्यर्थञ्च, विकारः—अवस्था, नामधेयंच आरभ्यते—स्पृश्यते । हेतुमाहमृत्तिकेति, या सा मया पूर्वाह्णे मृत्तिका दृष्टा सैवेदानीं घट आसीदित्यबाधितप्रत्यभिज्ञानान्न द्रव्यस्य भेद इति भावः ।

एतेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वात् ब्रह्मव्यतिरेकेण ज्ञातव्यान्तरं नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् , अत एव हि वाचारम्भणमिति दृष्टान्ते सर्वस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातता प्रतिपाद्यते इति निरस्तम् । किञ्च यदि ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीत्युच्येत, तदा सर्वशब्दस्याशेषपरत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञातव्यमशेषं ज्ञातं भवति, इतरस्य मिथ्यात्वेनाज्ञातव्यत्वादिति वक्तुं शक्येतापि, नचैव श्रुयन् अपितुश्रुतं श्रुतं भवतीति । तत्र ब्रह्मणि श्रुते पूर्वमश्रुतं तदेव ब्रह्म श्रुतं भवतीत्य ध्याहृतयता अन्यच्छ्रुतं भवतीत्यर्थः प्रतीयते ।

ननु दृष्टान्ते "सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या" दित्युक्तेः दार्ष्टान्तिके तद्वि वक्षितमेवेति चेन्न ; दृष्टान्तबलात् सर्वत्वलाभे तत्समानार्थत्वाय तद्वत् कृत्स्नस्य तत्कार्यतया तदभिन्नत्वेन ज्ञाततैव विवक्षणीया, न तु कृत्स्नस्याज्ञातव्यता। दृष्टान्ते हि सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्य दित्युच्यते, न हि तत्र कृत्स्नस्य मृण्मयस्याज्ञातत्वं मृत्पिण्डस्य ज्ञातव्यत्वं च विवक्ष्यते।

एतेन दार्ष्टान्तिक एवासङ्कोचात् सर्वत्वलाभ इति निरस्तम्, तल्लाभेऽपि दृष्टान्तवैघर्म्येण इतरज्ञातव्यत्वविवक्षाया असम्भव एव। तदसम्भवश्च जलाहरणाद्युद्देश्यसिद्धये घटस्यैव ज्ञातव्यत्वात्। तदर्थमेव हि मृत्पिण्डस्य ज्ञातव्यता।

एवं "सदेव सोम्येदमग्र आसी" दित्यत्र विवर्तपक्षे इदङ्ग्रहण वैयर्थ्यम्। स्वरूपोपादानत्वपक्षे 'अग्रे सदेवासीत् तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इत्येव पर्याप्तेः। सिद्धान्ते तु इदं ग्रहणाभावे ब्रह्ममात्रस्य पूर्वमवस्थानोक्तौ तस्यैव बहुभवनाभिधाने स्वरूपोपादानत्वशङ्का स्यादिति अस्यैव सूक्ष्मरूपेणावस्थानमुच्यते 'इदं सदासी' दिति, ईक्षणसहकारादनेन विशिष्टोपादानसिद्धिः। किञ्च नहीदं सदिति सत्यमिथ्यावस्तुनोस्सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्सम्भवति। नहि रजतं शुक्ति रासीदिति व्यपदिशन्ति। व्यपदिशन्ति हिदं रजतमिति इति चेत्! किन्ततः! स व्यपदेशो भ्रान्तिमूलः। तदभावे च कथं श्रौतो व्यपदेशः। सदेवासीदिदं नासीदित्युक्ताऽध्याहारः। वृद्धिमिच्छतो मूलतो हानिश्च, उपादानत्वप्रतीतिर्हि मिथ्यात्वं विसाधयिषितम्, सैवासिद्धा, नहि गेहे देवदत्त एवासीन्नान्य इत्युक्ते देवदत्त इतरेषामुपादानमिति प्रतीयते। अयं घटः पूर्वं मृण्मात्रमासीदितिवदिदमग्रे सन्मात्रमासीदित्युक्तौ हि उपादानत्वं सिध्येत्। तथोक्तौ चानेन वाक्येन सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधात् प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरित्येतत् व्याहन्यते। सजातीयादिविशेषशून्यं यदस्ति तदासीदित्युक्तौ न दोष इति चेन्न;—पूर्वं कार्याभावमात्रप्रतिपादनस्यैव कारणत्वप्रतिपादनोपयोगितया मिथ्यात्वप्रतिपादनस्यानुपयोगात्।

एवं " तदैक आहु " रित्यादिना कार्यस्य प्रलयकालेऽपि सत्वप्रतिपादनेन तार्किकमतनिराकरणेनापि व्याघातः ; न च तद्वाक्यं शून्यवादिनिराकरणार्थमिति वक्तुं शक्यम्, सर्वदा शून्यत्ववादिभिरस्य इति विशेषानभिधानात्, जायत इत्यनभिधानाच्च। अतोऽनुवादस्यायमर्थः—इदं प्रलयकाले अविद्यमानमेवासीत्, कथं तर्हि सर्गसम्भव इत्याशङ्क्य कर्तृसद्भावमाह एकमेवेति, एकशब्दः प्रधानपरः, ईश्वरो विवक्षितः ; घटादिरूपकार्य इव कर्ताविक्षितः, न च जीवस्य तदानीं करणकळेवरादिविधुरस्य कर्तृत्वमुपपद्यते । ततस्तद्वैधुर्यात् कथं सर्ग इत्यत आह अद्वितीयमिति ; कर्त्रन्तरनिरपेक्षमित्यर्थः । कार्यत्वं हि सकर्तृकत्वेन व्याप्तं, न तु द्विकर्तृकत्वेनाप्रयोजकत्वात् , क्वचिद्बहुकर्तृकत्वदर्शनाच्चाप्रसङ्गाच्चेति भावः; सहकार्यपेक्षायामाह असत इति। तस्मादेकशब्दोदितादीश्वरादसतः प्रागभावाचेत्यर्थः; कार्योत्पत्तिक्षणे अविद्यमानात् हेतुत्वमात्रविवक्षया पञ्चमी । उत्तरस्याय भावः । कथमिति मृदादेर्विकारादिस्पर्शमात्रदर्शनात् कार्यद्रव्यस्य कारणाभेदात् प्रागभावासिद्धेश्चेति ।

एवं " बहुस्यां प्रजायेये " ति व्याघातः, अभेदानुपपत्तेरेव । प्रजायेयेति च व्यर्थम् । सिद्धान्ते तु स्वस्य बहुभावासिद्धिद्वारा सर्गसङ्कल्प उच्यते ' प्रजाये ' येति, प्रजनयेयेत्यर्थः । ' तत्तेजोऽसृज ' दिति वक्तव्ये ' तत्तेजो सृजते ' त्यस्वरसम् । सिद्धान्ते तु द्वारसर्गोऽभिधीयते—स्वरूपाभेदभ्रमव्यावृत्तये । एवं ब्रह्मोपादानत्वस्य विशेषणस्य चाम्भसादिविशिष्टोपादानत्वतात्पर्यं स्पष्टम् । अपागाद ग्नेरग्नित्वमित्यादिना कार्यमिथ्यात्वं प्रतीयत इति चेन्न,— अग्निस्वरूपमङ्गीकृत्याग्नित्वस्यैव निरासात् । तस्मादवयविनिराकरणमिह क्रियते, समुदायातिरेकेणावयविनोऽभावादग्नित्वजातिर्दूरोत्सारितेत्यर्थः ।

" ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे " त्यनेनापि व्याघातः । कथमेतदात्म्यम् । चेतनाचेतनगतदोषस्य ब्रह्मण्यपि प्रसङ्गादित्यत आह ' तत्सत्य ' मिति । तत्र हेतुः ' स आत्मे ' ति, शरीरीत्यर्थः । समभिव्याहारविशेषविधुरस्यात्मशब्दस्य शरीरप्रतिसम्बन्धिन्येव स्वारस्यात् । एवं " तत्त्वमसी " त्यनेनापि

व्याघातः, शरीरित्वेन विशिष्टोपादानत्वमुपपाद्य कार्यविशेषे तदुपसंहारात् । एवं " ब्रह्मवा इद " मित्यादिश्रुत्यन्तरैरपि व्याघातः ।

संद्वियामहावाक्यतात्पर्येणापि व्याहन्यते विवर्तवादः । तथाहि-पुत्रानुकम्पया तस्य मोक्षसाधनज्ञानमुत्पिपादयिषुर्निमित्तोपादनत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमन्वानस्तदुपदेशायोचुक्तोऽर्थगौरवमनुसन्धाय जिज्ञासामुखेनेममर्थमुपदेष्टुं तस्य जिज्ञासोत्पादनाय एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपक्षिप्य तस्य जिज्ञासामुत्पाद्य तेन पृष्टस्सन् ' सदेवे ' त्यारभ्य षड्भिः खण्डैः कारणत्वमुपदिदेश । पुत्रोऽपि जिज्ञासितमर्थं ज्ञातवान् । पुनर्ज्ञातव्यान्तराभावात् । " तद्धास्य विजज्ञाविति विजिज्ञाविति " त्युपसहृतम् । जिज्ञासानिवृत्तेश्च श्वेतकेतुः पुनर्न पप्रच्छ । अतो निमित्तोपादानत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनतया महावाक्यतात्पर्यविषयत्वात्, तद्विरुद्धो विवर्तवादः । उत्तरखण्डानां किं प्रयोजनमिति चेत् ? उक्तार्थस्थिरीकरणमिति ब्रूमः । शिष्यस्य जिज्ञासाविरहेऽपि स्वोत्पादितं ज्ञानं दृढीकर्तुं आचार्यः शिष्यानुकम्पया उक्तमेवार्थं दृष्टान्तादिभिरुपपाद्य उपसञ्जहार । तत्र चेतनोपादानत्वं सद्वारकत्वञ्च द्रढयति, " स्वप्नान्त " मिति । चेतनस्य सुषुप्तौ लयोपपादनात्तस्य प्रळयोत्पत्तिसम्भव उक्त इति चेतनानुपादानत्ववादिव्याख्यातृमुखे कारणवाक्ये ' इद ' मिति चेतनोऽपि संगृहीत इत्युक्तं भवति । स च लयः सद्वारकावस्थाप्रहाणमेव, न द्रव्यस्वरूपनाश इत्यभिप्रायेणाह " यथाशकुनि " रिति । बन्धन सूत्रबन्धनशाखा, मनो-जीवः, प्राणः-परमात्मा । शकुनिर्निर्व्यापारतया बन्धनं प्राप्य यथा तिष्ठति तथा जीवः स्वव्यापारभूतज्ञानविकासावस्थां विहाय परमात्मानं प्राप्य तिष्ठतीत्यर्थः । चेतनोपादानत्वमेव प्रकारान्तरेणोपपादयति, " अशनाये " ति शरीरस्य सृष्टिवाक्योक्तभूतत्रयात्मकत्वं युक्त्या प्रसाध्य, तद्विशिष्टचेतनोपादानत्वमिह प्रतिपाद्यते । " सदायतना " इति स्थितिरुक्ता, " सत्प्रतिष्ठा " इति लयः । प्रागुक्त शरीरस्य भूतत्रयात्मकत्वं स्मारयति ' यथातिवे ' ति । त्रिवृत्करणार्थं भागत्रयसम्भावनार्थमन्नमशितमित्यादिनोक्तमिह स्मारितम् । सुषुप्तिवल्लयान्तरमप्याह ' अस्य सोम्ये ' ति । तेजः शब्दो जीवपरः, स्वप्रकाश

स्वात्प्रकाशकत्वाच्च । 'स य' इति । 'सदेव' त्यत्र यत्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं वस्तूक्तं तदेवेदानीं सुषुप्तौ लयस्थानत्वेनोक्तमित्यर्थः। सद्वारकत्वस्याद्यपार्थमाह 'ऐतदात्म्य' मिति । एष आत्मा यस्य तदेतदात्म्यम्, स्वार्थे ष्यञ्। दोषान्वयप्रसङ्गादिदमनुपपन्नमित्याशङ्क्य स्वरूपाभेदो न विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह- 'तत्सत्य' मिति । हेतु माह 'स आत्मे' ति । उक्तमुपादानत्वं विशेषे उपसंहरति, 'तत्त्वमसी' ति। उक्त उद्दारकावस्थाश्रयत्वेनोपादानत्वं नवकृत्वोऽप्यस्य दृढीक्रियते । यदि स पत्तिमात्र लयः कथं सुप्ता न जानीयुः, शकुनिर्हि जानातीत्यभिप्रायेणाह 'भूय' इति । सुषुप्तिदशायां शरीरविशिष्टस्य न लयः, किन्तुज्ञानविकासावस्थाविशिष्टस्यैवेत्यभिप्रायेणाह, 'त इहे' ति । शकुनेर्बन्धनादागतस्य तज्ज्ञानदर्शनात् सद्वदिहापिज्ञानं स्यादिति शङ्कापि दृष्टान्तेन परिहार्येत्यभिप्रायेणाह 'भूय' इति । 'समुद्रा' दिति । मेघैः समुद्रादप उद्धृत्य वर्षणाद्धि नद्यः पूव हन्तीति भावः । इय समुद्रादागता उत्थाने न शरीरसृष्टिरित्यभिप्रायेणाह 'त इहे' ति। नदीदृष्टान्तेन स्वरूपविकारः प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह 'भूय' इति । नन्वणिम्नः कथं महत्त्वम्, अतः कार्ये द्रव्यान्तरमेव, तच्च पूर्वमेव कारणे वर्तते सामग्र्या तदभिव्यज्यते, इति केच आहुरित्यभिप्रायेणाह 'भूय' इति। यदि पूर्वमेव कारणे कार्यं स्यात् तदा तत्तत्रोपलभ्येत, नचाभिव्यञ्जकाभावादनभिव्यक्तिः, सामग्र्या व्यञ्जकत्वे तद्विरहे कार्याप्रतीतिप्रसङ्गात्, तस्मादण्वेवावयवान्तरैः सह पृथुकार्यतां भजत इत्यर्थः । यदि परमात्मा कार्यकारणान्तर्गतः, स कथं नोपलभ्यत इत्यत्राह 'भूय' इति । लवणवत् परमात्मग्रहणे उपायान्तरं ब्रहीत्याह 'भूय' इति । पूर्वोक्तवाङ्मनःसंपत्तिकालोपपादनाभिप्रायेणाह 'भूय' इति उक्तार्थस्य सत्यतोपपादनाभिप्रायेणाह 'भूय' इति । सर्वेषां प्रश्नानां मदीयप्रश्नमनपेक्ष्य स्वप्रमान्तरवद्धकृत्यं स्वयमेव ब्रहीति चाभिप्रायः । 'यथा तत्र न दह्येते' ति । येन सत्येन न दह्यते तथैव सत्यमिदं विशिष्टोपादानत्वं, अतस्तत्परशुग्रहणेनापीममर्थं साधयामीत्यभिप्रायः । एवं निमित्तत्वविशिष्टोपादानत्वयोरेव सद्विद्यातात्पर्यावगमात् तद्विरुद्धो विवर्तवादः इति ।

एवं सूत्रव्याघातोऽपि, " तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः " इत्यनन्यत्व प्रतिपादनात् । तस्य ब्रह्मणः अन्यत्वं न विद्यते यस्मादन्यत्तदनन्यत्, तस्य भावः—अनन्यत्वमिति विवक्षायां हेत्वनन्वयः, नामरूपस्पर्शस्य हेतुत्वेनाभिधानात् । न च तस्य मिथ्यात्वे हेतुत्वसम्भवः । " वाचारम्भण " मिति व्यावहारिकत्वमुक्तम् । तदेवात्र सूत्रे आरम्भणशब्दविवक्षितमिति चेन्न;—'वाचारम्भण' मित्यस्य एतदर्थपरत्वस्या " रम्भणशब्दादिभ्य " इत्यनेनैव निरासात् । न हि वाचारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तम् ।

एवं श्रुतिव्याघातादेव माध्वाश्च ध्वस्ताः । अयं हि माध्वानां अध्वा, जगन्निमित्तमेव ब्रह्म, नोपादानमपि ; परिणामित्वं ह्युपादानत्वम्, तच्च निर्विकार त्वश्रुतिविरुद्धम् ; न च चिदचिद्विशिष्टस्य जगदुपादानत्वं, विशिष्टस्य विशेषण विशेष्याभ्या मनन्यत्वेन विशेष्यस्योभयोर्वोपादानत्वविवक्षायामुक्त एव दोषः, विशेषणोपादानत्वोक्तिर्विशेषणोऽनुपादानत्वपर्यवसायिनी ; तस्मान्निमित्तमेव ब्रह्मेति । श्रुत्या विशिष्टोपादानत्वप्रतिपादनादेव ते निरस्ताः । मृद्रूपं कारणं त्रिवृत्करणोपदेशात् भूतत्रयात्मकम्, तथा तत एव घटोऽपि भूतत्रयात्मकः, ततश्च विशिष्टमेव कारणम्, विशिष्टमेव कार्यं, तत्राप्यंशभेदनिरूपणे कार्यगततत्तद्भूतांशे कारण गततत्तद्भूतांशः कारणम्; एवमिहापि चिदचिद्ब्रह्मसंवलितं कारणं कार्यमपि, तथा अंशभेदनिरूपणे तत्तदंशे तत्तदंशः कारणम् । अचितः कार्यत्वमेवंस्याद्वारकम्, द्रव्यस्य नित्यत्वात्, चिद्ब्रह्मणोः कार्यत्वं सद्वारकावस्थाद्वारकम् । सम्भवति च द्वारस्याव्यवधायकत्वं, कारणत्ववत् । दृश्यते चाश्रयत्वेऽपि द्वारस्याव्यवधायकत्वम्, खट्वायां शयितेऽपि प्रासादे शेत इत्यत्र, घटं वहत्यप्युदकं वहती त्यत्र च । उदकानाश्रयत्वे हि घटवहनाच्छ्रमाधिक्यं नोपलभ्येत, गुरुद्रव्याश्रयतायाः श्रमहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्, ततोऽन्यस्य स जलकुम्भवहनस्यापि प्रयोजकत्व मनुपपन्नम् । " काठिन्यवान्यो बिभर्ति " त्यादिकमपि दृश्यते । नचैवं भूतलस्य घटगतरूपाश्रयत्वप्रसङ्गः, अपृथक्सिद्धस्य स्वापृथक्सिद्धं प्रति पृथक्सिद्धस्य स्वपृथक्सिद्धं प्रति च द्वारत्वात् । ब्रह्मणि सद्वारकावस्थान्वये ' बहुस्या ' मित्यादि प्रमाण

सहस्रमुपलभ्यते । अन्यत्रादर्शनेऽपि श्रुतिबलादेव सद्द्वारकाश्रयत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम्, किं पुनस्तद्दर्शने । द्वारसापेक्षत्वाच्च न निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः । निषेधो हि यथा प्रसक्ति, प्रसक्तिश्च यथान्यत्रदर्शनम्, अचेतने च विकारः साक्षादेव दृष्टः, तथैवेह प्रसक्तो निषिध्यते । यथा भूतले घटो नास्तीत्यत्र संयोगसम्बन्धेन प्रसक्तेः तथैव निषेधः, न सम्बन्धान्तरेण। नन्व साक्षात्त्वविवक्षायां लक्षणा, अधिकरणप्रतियोग्यभावपदेषु कस्यापि लक्षणाविरहात् । घटघटत्वयोः प्रतियोगित्वप्रतियोगितावच्छेदकावदवच्छेदकीभूतस्य संसर्गस्यापि वाक्येनैव भानात् । एवं चेतनगत दोषान्वयनिषेधेऽपि द्रष्टव्यम् । एवञ्च श्रुतिसिद्धोपादानत्वनिरासे श्रुतिविद्वेष एव निमित्तम् । श्रुतिहृदयविसंवादार्थस्य श्रुत्यर्थतया कीर्तनादपि श्रुतिविद्वेषः सिद्धः । तथाहि— एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सादृश्यप्राधान्यनिबन्धना, सादृश्यनिबन्धनत्वे दृष्टान्तत्रयं वाचारम्भणमित्युक्तम् ; तदनुपपन्नम् । तज्ज्ञानस्य तत्सदृशज्ञाने कथं हेतुत्वम् ? सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् तत्सदृशमिति ज्ञाने हेतुत्वं तु सर्वसाधारणत्वात्र ब्रह्मासाधारणमिति तमप्राप्त्यः येनाश्रुतमिति निर्देशानुपपत्तिः । दृष्टान्तवैषम्यं च । दार्ष्टान्तिके हि प्रमेयत्वादिना यथाकथञ्चित्सदृशत्वेन ज्ञानं विवक्षितम्, तत्र किमर्थं तत्कार्यस्य दृष्टान्ततयोपादानम्, विशेषोपादानस्य प्रयोजनाभावात् । किञ्च सादृश्ये किमर्थो निर्बन्धः ? ततोऽपि सद्विविक्तत्वेन ज्ञातं भवतीत्येव वक्तुं युक्तम्, ब्रह्मापेक्षया कृत्स्नस्याप्यत्यन्तविसदृशत्वात्, तत्प्रतियोगित्वस्य कथञ्चिद्ब्रह्मासाधारण्यसम्भवात् । ततोऽपि तज्जन्यत्वेन ज्ञातं भवतीत्येतद्वरम्, दृष्टान्तस्वारस्यात् । प्राधान्यात् ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । इतरज्ज्ञातप्रायम्, तज्ज्ञानफलस्यैतज्ज्ञानेनैव सिद्धत्वादिति ह्यर्थः, तथा च लक्षणा ' वाचारम्भण ' मित्यस्यादृष्टान्तत्वाच्च ।

ननु वाचा वागिन्द्रियेणारम्भणं–उत्पादन यस्य सांकेतिकस्य भाषाशब्दस्य तन्नामधेयं विकारः, कर्मणि घञ् विकृतम्, संस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रियमाणत्वात् । ' घादान्वि ' त्याकारान्तः, ' मृत्तिके ' त्यादि; संस्कृतनामधेयन्तु सत्यं नित्यं अतसंस्कृतस्य नित्यत्वात् सार्वत्रिकः प्रयोगः, भाषाया विकारत्वात्

कान्चित्कः, अतो व्यापकत्वात् संस्कृतस्य भाषाविशेषेण यत्फल देशविशेषे व्यव लक्षणं तत्संस्कृतज्ञानेन भर्वात तथेहापि ब्रह्मज्ञानेन इतरज्ञानकार्यं भवतीत्यर्थ भेन;- संस्कृतस्यैव कान्चित्करत्वात् । सम्यगधीतव्याकरणानामेव संस्कृतप्रयोग मर्थ्यात् । अन्यथा ह्यपभ्रंश एव स्यात् । यथेति पदाभावेन दृष्टान्तत्वं चा पन्नम् । न च ' यथासोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या ' दित्यत्र ज्यते, तस्योपपादक 'वाचारम्भणं' मितीति वाच्यम् , अनुषङ्गस्यैव दो स्यात् । अनुषङ्गेऽपि पिण्डमणिपदानन्वयाच्च । नखनिकृन्तनेन कार्ष्णायसमित तदत्यन्तासङ्गतम् । तस्मात् भत्यैव सर्वे वादिनो निरस्ताः ।

भत्यैवं समस्ताश्च निरस्ताः प्रतिवादिनः ।
तथैव हृदयं सम्यक् बोधिता मम देशिकाः ॥
एवं मध्यमते सूत्रव्याघातोऽपि स्पष्टः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्तिर्नाम
त्रिपञ्चाशः स्कन्धः ॥५३॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ चतुःपञ्चाशोवादः ॥

यत्प्रपत्तिं विना सर्वैर्यस्य माया दुरत्यया ।
धनञ्जयरथोत्तंसं तत्प्रपद्ये परं महः ॥

यदुच्यते—" मायां तु प्रकृतिं विद्या " दिति विश्वस्य मायोपादानकत्वश्रवणात्, मायाशब्दस्य च मिथ्यार्थत्वात् मिथ्योपादानकस्य च सत्यत्वायोगाद्विश्वमिथ्यात्वं सिद्धमिति । तदपि स्तनन्धयकथितम् । तत्र तावत् श्रुतौ वचनव्यक्तिर्विपर्यासिता । न हि तत्र प्रकृत्यनुवादेन मिथ्यात्वं विधीयते, अपि तु मायानुवादेन प्रकृतित्वम् । तु शब्दोपि तस्यैवानुकूलः । पूर्वस्मिन्वाक्ये 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः,' इति प्रसक्तयोर्मायामायिशब्दयोरर्थमविदुषस्तज्ज्ञानोपजननायैव हि " मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर " मित्युच्यते । अतो मायेत्युक्ता सा जगदुपादानतया पनिषत्प्रसिद्धा प्रकृतिरेव। यश्च मायीति निर्दिष्टः स च प्रकृत्यधिष्ठाता चिदचिच्छरीरको महेश्वर एवेति वचनव्यक्तिः ।

यत्प्रपत्तिं विने ति । अनेन भगवत्प्रसादैकनिवर्त्यतया ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावप्रतीतेर्जगदुपादानस्य मिथ्यात्वाभावसिद्ध्या वादार्थस्संगृहीतः । मायान्त्विति । प्रकृतिशब्देन जगदुपादानं निर्दिश्य तस्य मायाशब्देन मिथ्यात्वं विधीयत इति भावः । विपर्यासि तेति । स्वयेति शेषः । तुशब्द इति । तुशब्दो यच्छब्दवद्दुर्दर्शत्वसूचक इति भावः । मायानुवादेन प्रकृतित्वं किमर्थं विधीयत इत्यत आह पूर्वस्मिन्नि ति । इति वचने ति । इत्यर्थप्रतिपादिका वचनव्यक्तिरित्यर्थः।

स्वशब्देपि यच्छब्दाद्यभावेपि प्रथमचरमभावेनोद्देश्योपादेयव्यवस्था सिद्धा। तथा ह्याहुः—"यद्वृत्त(च्छब्द)योगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षण" मिति। अत्वेन वचनव्यक्तिः, तथापि प्रकृतेर्मायाशब्दवाच्यत्वसिद्धे र्मिथ्यात्वमपि सिध्यतीति चेन्न,—मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वेऽप्युपचारतोपि तत्र तत्प्रयोगसम्भवेन वाच्यत्वानिर्णयासिद्धेः। न हि प्रकृतेर्मायाशब्दवाच्येति श्रुत्यर्थः, अपि तु अत्र मायाशब्देन प्रकृतिर्विवक्षितेति। तथापि मुख्यार्थे बाधकाभावादुपचारवृत्तिरनुचितेति चेत्? न, प्रकृतित्वान्यथानुपपत्त्यैव बाधात्। कारणसत्यत्वं च बहुशो मृद्दृष्टान्तादिभिर्निदर्शितम्। "अचेतनापरार्था च नित्या सतत–

यच्छब्दाद्यभावेऽपी ति। तुशब्दाभावोऽभ्युपगतः। मिथ्यार्थपरत्व इति। मिथ्यात्वप्रवृत्तिनिमित्तमि ति भावः। अपी त्यभ्युपगमस्य मायाशब्दो न मिथ्यार्थ इति भावः। तत्र प्रकृतौ। मायाशब्देने ति। मायाशब्देन विवक्षिता प्रकृतिरिति योजना।

ननु मायाशब्देन, मायाशब्दविवक्षितत्वोक्तौ लक्षणं स्यात् ततो वरं विपर्यास एवेति चेन्न;—अनुशासनात्पर्ये अज्ञाते वाक्यतात्पर्यानुसारेण लक्षणाया अदोषत्वात्।

ननु मा भूद्विपर्यासः, नापि लक्षणा, मायाशब्दमुख्यार्थोद्देशेन प्रकृतित्वं विधीयतामिति चेन्न;–पदव्याख्यानरूपताया 'विद्या' दिति पदस्वारस्यसिद्धत्वात्। अतएव व्याख्यानरूपता, अथापि मायाशब्दो मुख्यवृत्त्यैव प्रकृतौ वर्तते, मुख्यार्थश्च मिथ्यैवेति शङ्कते तथापी ति। अनिर्वचनीयनिरासाभिप्रायेण वा शुक्तिरजतादेरुपादानत्वादर्शनाभिप्रायेण वाह प्रकृतित्वे ति। तदभ्युपगमेनाप्याह कारणे ति। मृद्दृष्टान्तेन कार्यकारणयोरभेदः प्रतीयते, एवञ्चेदमर्थस्य सदभेदः प्रकृतेर्विशेषणतया सच्छब्दवाच्यत्व एव सम्भवति, न च सच्छब्दस्य बाधो युक्त इति भावः। निदर्शित मिति। निदर्शनेन समर्थितमित्यर्थः। यद्वा 'मृत्तिकेत्येव सत्य' मित्यादेः कारणसत्यत्वप्रतिपादनपरत्वं हि स्वयोच्यते, तद्धि

विक्रिया । " " गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी " इत्यादिभिः प्रकृतिनित्यत्वसिद्धेश्च तन्मिथ्यात्वं निरस्तम् । सत्यत्वेपि केन मिथ्यात्वोपचारः किमर्थश्चेति चेत् ? अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वेन स्वप्नार्थतुल्यतया जिहासितत्वज्ञापनार्थं इति मन्वीथाः । न च मायाशब्दो मिथ्यार्थवाची, विचित्रसृष्ट्युपकरणभूतार्थाभिधायित्वात् । सर्वप्रयोगानुगतनिमित्तसम्भवे नानारूपार्थोपादानस्य निरस्तत्वात् । न च मिथ्यार्थेष्वेव तत्प्रयोगः येन तत्रैव तच्छक्तिः कल्प्येत, अपि तु सत्येष्वपि यथा—" यावन्तः पांसवो भूमेः सङ्ख्याता देवमायये " ति । न हि

यद्धं कारणमिथ्यात्ववर्णनमित्यर्थः । गौरि त्यादि । मिथ्यात्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्यादिति भावः । केने ति । उपचारनिमित्तगुणविशेषप्रश्नः । अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वं गुणः । मायाशब्दस्य मिथ्यार्थवाचित्वमभ्युपगम्योक्तम् । इदानीं तदेव नेत्याह नचे ति । मिथ्यात्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं, किन्तु विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वमित्यर्थः । ' तस्मा उकथ्यमेव प्रायच्छत् , तन्निर्मायमभूत्, महान् यशो हि तस्य मायासीत्, ' इति यशे मायाशब्दः प्रयुक्तः, स च न मिथ्यार्थः, यशस्य मिथ्यात्वासिद्धेः, मिथ्यात्वं च न सप्रतिसम्बन्धिकम् , अतः ' तस्य मायासी ' दिति विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वेन यशस्यावस्थानमेव वाच्यमिति भावः । क्वचित्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन प्रयोगः, क्वचित्तु तत्पुरस्कारेणैव लक्षणया गौण्या वा, एवमनुगमो विवक्षितः, एतच्चोत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति ।

ननु ऐन्द्रजालिके गजे मायागज इति प्रयुज्यते, तस्य गजस्य मिथ्यात्वात्तत्र च मायाशब्दप्रयोगात् मिथ्यात्वमप्यर्थस्स्यादित्यत आह सर्वप्रयोगे ति ।

नन्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्तं न कल्पनीयं मायाशब्दस्य सत्ये प्रयोगाभावात् मिथ्यार्थ एव हि मायाशब्दः प्रयुज्यत इत्यत आह नचे ति । यद्येव कश्चित्प्रयोगमाश्रित्य प्रयोगान्तरं निह्नूयते, तर्हि सत्ये प्रयोगमाश्रित्य मिथ्याप्रयोग एव निह्नूयतामिति प्रतिबन्द्यभिप्रायेणाह अपि तु सत्येष्वे वे ति । स्यादेवम्प्रतिबन्दी, यदि सत्ये प्रयोगस्स्यादित्यत आह यथे ति ।

मिथ्याभूतस्य कस्यचित्संख्यानकरणत्वं प्रतीमः । "माया वयुनं ज्ञान" मिति नैघण्टुकानुसारात् अर्थौचित्याच्च ज्ञानविषयत्वमेव तत्रोचितम् । तथा " मायया सततं वेत्ति प्राणिनां तु शुभाशुभ " मिति च । तथा " तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैक श्येन सूदित " मिति । न हि मिथ्याभूतस्य कस्यचिच्छस्त्रच्छेद्यत्वं, अपि तु तत्वोपदेशादेव तन्निवृत्तिः । तथाप्यनेकशक्तिकल्पनायां गौरवात्त्रौपचारिकोऽयं प्रयोग इति चेन्न;—विपर्यासस्य दुर्वारत्वात् । प्रसिद्धिप्रकर्षान्मिथ्यात्वे[र्थे] शक्तिरङ्गीक्रियत इति चेन्न;—मिथ्यापर्यायत्वेन मायाशब्दस्य प्रसिद्धेरेवाभावात् । न हि स्वदृग्दोषादिमात्रमूलभ्रमविषयेषु शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिषु मिथ्याशब्दप्रयोगविषयेष्वपि क्वचित् कदाचिदपि मायाशब्दप्रयोगो दृष्टचरः । अतो यत्रेन्द्रजालादिमूलभ्रान्तिविषयेषु मायाशब्दप्रयोगः तत्रापि मिथ्यात्वमन्तरेण निबन्धनान्तरमस्तीति निश्चीयते । तच्च किमिति निरूप्यमाणेप्यैन्द्रजालिकवदिन्द्राजिदादौ मायाविशब्दप्रयोगात् तत्र चालीकत्वस्याविवक्षितत्वात्

ननु न वय प्रयोग निह्नुमहे, अपित्वनेकशक्तिकल्पनागौरवभयेन अनुगतप्रवृत्तिनिमित्त न कल्पनीयं किन्तु मिथ्यात्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं सत्ये प्रयोग औपचारिक इत्येव वक्तव्यमिति गूढाभिसन्धिरशङ्कते तथापी ति । विपर्यासस्ये ति । प्रतिबन्दीमात्रेणापि मिथ्यार्थकत्वनिश्चयप्रतिबन्धात् पूर्वपक्ष्यभिमतान्यथानुपपत्तिर्न सिध्यतीति भावः । अभिसन्धिमुद्घाट्यभोदयति प्रसिद्धी ति । मिथ्यात्वं प्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम् । प्रसिद्धेरेवे ति । प्रसिद्धिरेव नास्ति, कुतः प्रकर्ष इत्येवकाराभिप्रायः । प्रसिध्यभावमुपपादयति नही ति । स्वदृक्दोषे ति । ऐन्द्रजालिकव्यावृत्तिः । नन्वैन्द्रजालिके मिथ्यात्वे प्रसिद्धिरस्त्येवेत्यत्राह अतो यत्रे ति । शुक्तिरजतादिषु मिथ्यात्वे सत्यपि प्रयोगाभावात् अन्यत्र प्रयोगे न तन्निबन्धनं किन्त्वन्यदेवेत्यर्थः । अलीकत्वस्ये ति । परमते मिथ्यात्वे सत्यपि लौकि–

सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा विचित्रार्थस्य सृष्टौ प्रकाशने वा सामर्थ्यवानित्येव मायाविशब्दार्थः, तच्च सामर्थ्यं सत्यो मन्त्रौषधादिरेव, तदनुवन्ध्यतीन्द्रियशक्तिविशेषो वा ततश्च मायाजन्यज्ञानविषयतया मिथ्याभूतेष्वप्यर्थेषु लक्षणया मायाशब्दप्रयोग उपपद्यते ।

मायोत्थज्ञानवेद्येऽर्थे युक्ता मायेति लक्षणा ।
मिथ्यासम्बन्धराहिते नास्त्रादौ सत्यकारणे ॥

न हि पर्वतसमुद्रपावकादिहेतुष्वस्त्रविशेषेषु, मिथ्यासम्बन्धगन्धरहितेषु मायाशब्दोपचारस्सम्भवति । मिथ्यार्थसादृश्यात् तत्र गौणोऽयं प्रयोग इति चेन्न;—विपरिवर्तप्रसङ्गस्य प्रागेवोक्तत्वात् । लक्षणापेक्षया गौणवृत्तेर्जघन्यत्वाच्च । मुख्यलक्षणावृत्तिभ्यां प्रयोगनिर्वाहे सम्भवति मुख्यगौणवृत्तिभ्यां निर्वाहस्यानुचितत्वात् । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरणभूतार्थविशेष एव मायाशब्दशक्तिः ।

कैलदर्शनात् मिथ्यात्वस्य साधारणत्वाच्चेति भावः । सत्यस्य वाऽसत्यस्येये ति । सत्यासत्याभ्यां यथासंख्येन सृष्टिप्रकाशनयोरन्वयो न विवक्षितः, प्रवृत्तिनिमित्तद्वित्वप्रसङ्गात् , किन्तु उभयोरुभयत्राप्यन्वयः । सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा सर्गे सामर्थ्यवानिति परमते, सत्यस्यासत्यस्य वा प्रकाशेन सामर्थ्यवानिति सर्वसाधारणम् , क्वचित्प्रकाशने सामर्थ्यमर्थसृष्टिद्वारा; यद्वा यथासङ्ख्येनैवान्वयः, विचित्रसर्गकरत्वविचित्रप्रकाशकत्वान्यतरसामर्थ्यं प्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम् । तस्मात् सामर्थ्यविशेषो मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । किञ्च मायाशब्दस्य मिथ्यार्थकत्वे शस्त्रादौ प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याह मन्त्रौऽषधे ति । मिथ्यासम्बन्धराहित्ये- हेतुः सत्यकारण इति । सत्यस्य कारणम् । नही ति । समुद्रशब्दो महाजलपरः । लक्षणापेक्षये ति । ' लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ' इति वार्तिकेन मुख्यलाक्षणिकाभ्यां उभाभ्यां व्यवधानोक्तेः । लक्षणायां मुख्यव्यवधानमात्रमेव मुख्यगौणवृत्तिभ्या मिति उपलक्षणम् । ऐन्द्रजालिकमन्त्रादौ मिथ्यार्थसम्बन्धा-

नन्वेवमपि सर्वप्रयोगानुगतं निमित्तं न सिध्यति, 'मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिः' इत्यारभ्य 'विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' इति प्रयुज्यते, तथा देवमायेव-निर्मिता 'संख्याता देवमायया' 'मायया सततं वेत्ति' त्यादिषु निर्दिष्टनिमित्तासिद्धेरिति चेन्न ?—आद्ययोर्मायाकार्यतया लक्षणयापि प्रयोगोपपत्तेः । मुख्यत्वेऽपि तत्र न दोषः, मेघोदयादीनामपि विचित्रवर्षादिस्रष्टुरीश्वरस्य तत्सृष्ट्युपकरणत्वाविशेषात् । 'देवमायेव निर्मिते' त्यत्रापि स्त्रीरूपेण परिणता देवानां मायेत्यर्थः । न चात्र कस्यचिदपि शब्दस्य लक्षणा, अभूतोपमामात्रस्य विवक्षितत्वात् । 'संख्याता देवमायये' त्यत्र तु निखण्ड्वनुसारादौचित्याच्च ज्ञानमेव विवक्षितम् । तथापि घटज्ञानमित्यादिषु घटमायेति प्रयोगादर्शनादाश्चर्यावहत्वमात्रेण तत्र मायात्वोक्तिः । नैघण्टुकाश्च शक्तिविषयमनादृत्य

लक्षणासम्भवात् । स्त्रीरूपेणे ति । निर्मिता देवानां विचित्रसर्गशक्तिरेव स्थिते त्यर्थः । मात्रेणे ति । गुणवृत्तिरेव न मुख्यवृत्तिः, अतो नानेकार्थत्वमिति भाव. ।

ननु भवद्भिरपि गौणवृत्त्या निर्वाहस्य स्वीकारात् कथं गौणवृत्त्या निर्वाहः परस्य दोषतयोद्घाटित इति चेन्न;—गत्यन्तराभावेनात्र गौणी वृत्तिरस्माभिरङ्गीकार्या, तथा च यत्र मुख्यलक्षणाभ्यामेव निर्वाहस्सुकरः, तत्रापि त्वया गौणवृत्तिरङ्गीकार्या, इति वैषम्यस्याभिमतत्वात् ।

एतेनेदं निरस्तम् । मिथ्यापरिणाम्यज्ञानं मायाशब्दार्थः, ऐन्द्रजालिकप जतुरगादौ मायाशब्दप्रयोगो मृद्घट इतिवत्तादात्म्यात्, ऐन्द्रजालिकमणिमन्त्रादौ मायाशब्दप्रयोगो मायाशोभकत्वलक्षणया, अस्त्रादौ अघटित कार्यजनकत्वगुणयोगात्, एकत्रैवाज्ञाने साधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तको मायाशब्दप्रयोगः, तेन ऐन्द्रजालिके मायाविशब्दः असाधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तः, तत्रैवाज्ञानशब्दः, तेन शुक्तिरजतादौ न मायाशब्दप्रयोग इति । इन्द्रजिदस्त्रादौ गौणत्वस्याङ्गीकारात् सत्कार्ये सत्यपर्वतपार्श्वकादौ कथञ्चिदपि प्रयोगासम्भवात्, शुक्तिरजते मायाशब्दप्रयोगप्रसङ्गाच्च ॥

प्रयोगविषयमात्रं संगृह्णन्तीति बहुलमुपलभ्यते । सम्भवति चास्मदुक्तं मुख्यनिमित्तमत्रापि, इतरासम्भवाश्चर्यतरभूमिपांसुसंख्यानसर्वप्राणिशुभाशुभविवेकादिहेतुत्वात् । अस्तु वा ज्ञानपर्यायत्वं क्वचिन्मायाशब्दस्य, तथापि तद्व्यतिरिक्तविषयेषु पूर्वोक्तमेव निमित्तम् । न हि गत्यभावात् क्वचिच्छक्तिभेदकल्पनेत्यत्रापि तथा क्लृप्तिः, गौर्वाहीक इत्यत्रापि शक्त्यन्तरक्लृप्तिप्रसङ्गात् । किञ्च मिथ्यारूपमायोपादानत्वेपि तदुत्पन्न

ननु साधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तकत्वात् मायाशब्दस्य न तत्र मायाशब्दप्रयोग इति चेन्न;-एवमपि कारणताद्रूप्यप्रयुक्तप्रयोगस्यानिवार्यत्वात् । न च साधारणभ्रमजनकत्वशक्तियोगोऽज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तन्निमित्तत्वोक्तिविरोधात् । न च साधारणभ्रमानुकूलशक्तियोगो मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्त, मन्त्रादिसाधारणतया तत्र गौणवृत्त्युक्तिविरोधात् । न च भ्रमपरिणामित्वं विवक्षितमिति वाच्यम् , अस्मादौ त्वयोक्ताघटितकार्यजनकत्वस्यैव लाघवेन मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवात् । इदमेव च प्रागुक्तं विचित्रकार्यजनकत्वं मन्त्रौषधाद्यतिरिक्तस्य त्वदभिमतस्य परिणामिनोऽज्ञानात न तत्र लोके मायाशब्दप्रयोगसम्भवः । एतेन मायाशेभकत्व मन्त्रादौ प्रयोगनिमित्तमित्यपि निरस्तम् । ' यशो हि तस्य मायासी ' दिति सप्रतिसम्बन्धित्वप्रतीतेश्च । विचित्रसृष्ट्युपकरणमर्थः । बहुल मिति । ' अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुस्सामर्ग्विदः क्रमात् । ' इत्यमरकोशे तत्तद्वेदोक्तकार्यकारिषु चतुर्षु चतुर्षु अध्वर्य्वादयः शब्दा अभिधानतयोक्ताः । पूर्वतन्त्रे ' उद्गातृणां चमसमक्ष ' इत्यत्र उद्गातृशब्द एकस्यैव मुख्यः, उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु प्रवचनात्त्वयाद्गुडिपूर्वकलक्षणेत्युक्तम् । एवमध्वर्य्वादिष्वपि । तथा ' दर्शश्च पूर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथ ' गिति दर्शपूर्णमासशब्दौ कर्माभिधानतयोक्तौ, पूर्वतन्त्रे दर्शपूर्णमासशब्दाभ्यां कालयुक्तकर्मलक्षणेत्युक्तम्, तथा पृषदाज्यशब्दः नामतया नामपाठे उक्तः, पूर्वतन्त्रे पृषच्छब्दाश्रितावांची, दध्ना चित्रितत्वात् यद्ध्याज्यं योगवृत्त्या पृषदाज्यमित्युच्यत इत्युक्तम् । एवं कल्पकासिद्धिरुक्ता । इदानीं कल्पकत्वासिद्धिमाह । किञ्चे ति । उपादानत्वे ति ।

मात्रस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यति, 'न विलक्षणाधिकरण' न्यायेन विलक्षणादपि विलक्षणकार्योत्पत्तिसम्भवात् । असत्यात्सत्योत्पत्ते र्युष्माभिरेव स्वीकारात् । असत्यस्य सत्यनिमित्तत्वमात्रमुदाह्रियते, न तु सत्योपादानत्वमिति चेन्न;—तुल्यन्यायत्वात् । नह्यस्ति राजशासनं मिथ्याभूतेन निमित्तेनैव भाव्यं न तूपादानेनेति । उपादानोपादेययोस्तादात्म्यादुपादानस्य मिथ्यात्वे कार्यस्य सत्यत्वे च सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यप्रसक्तिरिति चेन्न;—उपादानत्वोपादेयत्वादिवत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः क्रमेणाविरोधात् । नन्वेकस्य पूर्वापरीभूतावस्थाभेदवत्त्वमुपपन्नम्, एतावता कथं स्वरूपतो मिथ्याभूतमुत्तरस्मिन् काले सत्यं भवेदिति चेन्न;—पूर्वस्मिन् काले स्वरूपेणासत एव द्रव्यस्यावस्थाविशेषस्येवोत्तरकाले सत्त्ववदविरोधात् । तयोरुत्तरकालवर्तित्वेन सत्त्वं पूर्वकालेऽप्यस्तीति चेन्न;—तस्य तत्कालेऽपि प्रामाणिकत्वमात्रस्यात्रापि समानत्वात् । तत्कालसंसर्गविवक्षायां विरोधात् । अत उपादानमिथ्यात्वे श्रुतिसिद्धेऽपि न कार्यमिथ्यात्व

उपादानत्वोपादेयत्वप्रयोजकधर्मवदित्यर्थः । उपादानत्वप्रयोजको धर्मः पिण्डावस्था उपादेयत्वप्रयोजको धर्मो घटावस्था । पूर्वस्मिन्काल इति । अत्र सत्वशब्देन मिथ्यार्थनिष्ठतया परैरुक्तं विद्यमानत्वं विवक्षितम् । कार्यस्य पूर्वं सत्त्वे कार्यत्वानुपपत्तेः असत्त्वे च सत्त्वासत्त्वयोर्व्याघातेनानन्तरं सत्त्वानुपपत्तेश्च कार्यं मिथ्या, मिथ्यात्वे च व्याघाताभावात् पूर्वमसतोऽपि अनन्तरं विद्यमानत्वं युज्यत इति हि परैरुच्यते । एवं चासत्त्वमिथ्यात्वयोरिव सत्त्वमिथ्यात्वयोरपि न व्याघातः, अन्यथाऽसत्त्वमिथ्यात्वयोरपि व्याघातप्रसङ्गात्, किञ्च कार्यकारणयोर्भेदः परैरङ्गीकृत एव, ततश्च भेदाभेदसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्कालेऽपि प्रामाणिकत्वे ति । तद्गोचरप्रमाणस्य तत्कालीनत्वं विवक्षितम् । यद्येव मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वसम्भवः, तर्हि 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजाय' तेति श्रुत्यनुसारात् । मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वं भवद्भिः कुतो नेष्यत इत्यत्राह उपादाने ति । दृष्टान्तेन उपादानोपादेययोरैक्यप्रतिपाद

सिद्धिः । उपादानसत्यत्वमेव च सद्विद्याविध्वसत्कार्यवादनिरासपूर्वकं 'मृत्तिकेत्येवसत्य' मिति 'सन्मूलास्सोम्येमा' इत्यादिभिरभिधीयते । एवमुपादानमिथ्यात्वेपि कार्यसत्यत्वाविरोधोपपादनन्यायेन कार्यमिथ्यात्वेप्युपादानसत्यत्वाविरोधोऽप्युपपादित एवेति मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपादानं भवितुमर्हतीत्यनिर्वचनीयाज्ञानकल्पनमपि निरस्तमिति ॥

इति शतदूषण्यां मायोपादानत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः

॥ चतुःपञ्चाशो वादः ॥

नात् उपादानस्य सत्यत्वकण्ठोक्तेश्च सत्यस्यैवोपादानत्वम् । असद्वेत्यत्र स्थूलावस्थाभावो विवक्षित इति भावः । प्रसङ्गादाह एव मिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

मायोपादानत्वान्यथानुपपत्तिर्नाम

चतुःपञ्चाशः स्कन्धः ॥५४॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ पंचपंचाशो वादः ॥

बालः क्रीडनकैरिव स्थिरचरैः स्वेनैव निर्वर्तितै
स्सङ्कल्पैकवशंवदो विहरति ब्रह्मादिभिर्जन्तुभिः ।
जिज्ञास्याय मुमुक्षतामिह पुनः प्राप्याय मुक्तात्मनां
लक्ष्मीकौस्तुभलक्षणे नम इदं तस्मै परब्रह्मणे ॥

यदाहुः—प्रत्यक्षसिद्धं श्रुत्यादिसिद्धं च सर्वं कार्यं मिथ्यैव, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते, उतासम्बद्धम्? आद्ये सम्बन्धाश्रयतया द्वयोरपि सत्त्वाविशेषात्सव्येतरविषाणयोरिव किं कस्य कारणं कार्यं वा? असम्बद्धत्वे तु असम्बन्धाविशेषात्

बाल. क्रीडनकै रिति । स्वेनैवे ति । कार्यानुपपत्तिपरिहारस्य विवक्षितत्वात्, निर्वर्तितै रिति । विवर्तव्यावृत्तिः, संकल्पैकवशंवद इति पराभिमताविद्यावशत्वाभावप्रतीतिः, मुमुक्षतां प्राप्याये ति सत्योरेव मोक्षतत्प्राप्त्योरसाध्यत्वप्रतीतेश्च वादार्थः सङ्गृहीतः ।

ननु बन्धविश्लेषफलककर्तृव्यापारो यदा धातुना विवक्ष्यते तदा मुञ्चति वत्समिति भवति, बन्धविश्लेषलक्षणकर्मव्यापारो यदा धातुना विवक्ष्यते तदा कर्तुरपि वत्सस्य कर्मवद्भावविधानात् मुच्यते वत्सः स्वयमेवेत्यात्मनेपदमेव भवति, एवञ्च 'पशवः पाशिताः पूर्वं परमेण स्वलीलया । तेनैव मोचनीयास्ते' इति ईश्वरस्यैव मोचकत्वात् बन्धविश्लेषलक्षणकर्मव्यापारविवक्षयैव जीवे मुमुक्षतेः प्रयोगो वाच्यः, तत्र च कर्मवद्भावादात्मनेपदमेव स्यात् अतः कथं शत्रन्तप्रयोग इति चेत्? अन्तर्भावितण्यर्थतया कर्तृव्यापारप्रयोजकव्यापारवर्तिनो मुचेरिह सन्नन्तस्य प्रयोगात्; स च व्यापार उपासनम्, ततश्च मोक्षसाधनमुपासनं चिकीर्षतामात्मनामित्यर्थः । मोचकव्यापारप्रयोजकव्यापारविवक्षायाश्च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्

सर्वं सर्वस्य कारणं भवेत् न वा किञ्चित् कस्यचित् । तथाभिव्यक्तिवादिभिरुक्तम्---" असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैस्सत्त्वसङ्गिभिः । असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थिति " रिति । तथा कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वा ? पूर्वत्र भिन्नत्वाविशेषात्सर्वं सर्वतः स्यात्, नवा कुतश्चित् । उत्तरत्रात्माश्रयप्रसङ्गः । नियतपूर्वसत्कारणं नियतोत्तरसत्कार्यमिति विभजसे, तथाच स्वप्रागभावकाले स्वयमेव नास्तीति कथं ब्रूयाः । तथा विकृतादविकृताद्वा उपादानात् कार्योत्पत्तिः ? पूर्वत्रापि विकृतिरपि विकृतादविकृताद्वेति विकल्पेनानवस्था । उत्तरत्राविकृतत्वाविशेषात् यावदुपादानसत्त्वमुपादेयारंभप्रसङ्गः । सहकारिसम्बन्धादिति चेन्न;---तत्सम्बन्धोत्पत्तिरपि विकृतस्य वा अविकृतस्य वेति विकल्पदुस्तरत्वात् । अस्तु च विकृतं कार्यारम्भकम् । तत्र किं रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि स्वस्तिकारम्भकम्, उत रुचकादिमात्रं, अथ हेमादिमात्रमिति ? नाद्यः, स्वस्तिके रुचकाकृतिविशिष्टहेमानुपलम्भात् । अत एव न द्वितीयः, हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधाच्च । न च तृतीयः, आरम्भकहेमातिरिक्तादर्शनात्, तत्प्रत्यभिज्ञानाच्च । वदन्ति हि स्वस्तिकमपि तदेवेदं हेमेति । न च व्यवस्थितबुद्धिशब्दसंख्यापरिमाणकार्यकारणकालादिभेदात्पिण्ड

मिथ्यात्वाभावे तात्पर्यम् । किञ्चिदिति । ' कारणं भवेदि ' त्यनुषङ्गः । सर्वतस्स्यादिति । सर्वं सर्वस्य कारणं स्यादित्यर्थः । नवा कुतश्चिदिति । ' किञ्चित्स्या ' दिति शेषः । दोषतामाह नियते ति । सहकारिसम्बन्धादिति । अविकृतात्कार्योत्पत्तिरिति शेषः ।

नन्वस्त्यतिरिक्तस्वस्तिकोपलम्भ इत्यत्राह वदन्ती ति । तदुपपादयति वदन्तिही ति । बुद्धी ति । एकत्र तन्तव इति बुद्धिः परत्र पट इति बुद्धिरिति बुद्धिभेदः, तथैव शब्दभेदः, तन्तुषु बहुत्वं पटे एकत्वमिति संख्याभेदः, सूक्ष्मत्वं महत्त्वमिति परिमाणभेदः, तन्तुषु कारणत्वं पटे कार्यत्वमिति भेदः, तन्तूनाम्पूर्व

घटयोर्नष्टत्वानष्टत्वभेदात्कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गान्नित्यानित्यविभागानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिरिति वाच्यम्;—रज्ज्वाद्यधिष्ठान सर्पभूदलनाम्बुधारादिबुद्धिशब्दान्तरादिभिरनैकान्तिकत्वात् । नचाबाधितत्वे सतीति विशेषणीयम्;—विशेषणासिद्धेः; प्रत्युत तन्निषेधात् विगीता बुद्धिशब्दान्तरादयो भ्रान्तिसिद्धभेदावलम्बनाः, दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादिवत्, कम्बुकलधौतबुद्धिशब्दान्तरादिवत्; मध्येऽप्यसत् कार्यं, आद्यन्तयोरसत्त्वात्, शुक्तिकारजतवत्; विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमात्रावलम्बनः, भेदव्यवहारत्वात्, रज्ज्वादिविषयसर्पभूदलनादिभेदव्यवहारवदित्यादिभिः । नचैषां प्रत्यक्षबाधः, तर्कानुगृहीतानुमानात्तस्य दुर्बलत्वात् । अन्यथा ज्वालैक्यप्रत्यक्षविजयप्रसङ्गात् । किंच यदि कारणे पूर्वं कार्यमसत्, कथं तेन जनयितुं शक्यम्; न हि प्रलयोदकावसिक्तेष्वपि प्रस्तरेषु अङ्कुराः प्ररोहन्ति । न च पीते विश्वकर्मणापि नीलमुत्कीर्यते । अथ पूर्वमेव तत्र सत् सिद्धत्वादेव न साध्यं स्यात् । तत एव कारकव्यापारनैरर्थ्यं च ।

काले सत्त्वं पटस्योत्तरकाल एवेति कालभेदः । नित्ये ति । आत्मा नित्यः घटादिकमनित्यमिति विभागो नित्यप्रकृत्यभिन्नत्वेन स्यादित्यर्थः । रज्ज्वादी ति । तन्तुपटगोचरबुद्धिशब्दान्तरादयस्तत्त्वतोऽभिन्नविषयाः, बुद्धिशब्दान्तरत्वात्; परत्वापरिमाणे तत्त्वतो भिन्नाश्रिते, अल्पपरिमाणान्तरत्वादित्याद्यनुमानं विवक्षितम् । तत्र रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिबुद्धिशब्दान्तरादिभिरनैकान्त्यमित्यर्थः । असिद्धे रिति । संदिग्धासिद्धेरित्यर्थः । तन्निषेधा दिति । अबाधितत्वनिषेधादित्यर्थः । एतस्य इत्यादिभि रित्यनेनान्वयः । किं बुद्धेर्बाधो भ्रमत्वज्ञानं उत विषयापहार इति विकल्पमभिप्रेत्याद्येऽबाधितत्वाभावमाह विगीते ति । भिद्यत इति भेदो घटाद्यर्थः द्वितीय आह मध्येऽपी ति । तर्के ति । सम्बन्धग्रहणविकल्पानुपपत्त्या

व्यङ्ग्यत्वमस्त्विति चेन्न;—व्यक्तिसदसद्भावयोरप्यनुयोगावतारात् । व्यक्तेरपि व्यंग्यत्वेऽनवस्थानात् , नित्यव्यक्तत्वे घटादेरपि नित्यव्यक्तिप्रसङ्गात् । किञ्च भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिः नाद्यः, अनुपमृदितात्पिण्डादेर्घटाद्युत्पत्तेरदर्शनात् । न द्वितीयः, घटादेरप्यभावात्मकत्वप्रसङ्गात् । एवमन्येपि परश्शता विकल्पास्सुलभाः । एवं जन्मनि निरस्ते विनाशोपि निरस्त एव, तुल्यन्यायत्वात् । सदसद्भावावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगाच्च तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्यात्वं स्वध्यवसानम् । स्मरन्ति च, " अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरप्युपगम्यते । तत्तु नाशि न संदेहो नाशि द्रव्योपपादित " मिति । " यद्यान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्व " मिति च । श्रुतिश्च तदुपबृंहिता " वाचारम्भणं विकारो नामधेय " मित्यादिका । न च " मृत्तिकेत्येव सत्य " मित्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कार्यभूतस्यापि मृत्तिकादिद्रव्यस्य सत्यत्वमिह कण्ठोक्तमिति भ्रमितव्यम् , भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन व्यावहारिकसत्य—

दिग्दर्शः । व्यक्तिसदसद्भावयो रिति । पूर्वमेवाभिव्यक्तेः सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यादि, असत्त्वे सर्वकालासत्त्वोत्पत्त्यसम्भवादि ।

नन्वभिव्यक्तिः प्रागेव सती, सैव कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत इत्यत आह व्यक्ते रिति । नित्ये ति । तथा च कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति भावः । एवं जन्मनी ति । घटः किमिदानीं सन् उतासन् ! आद्ये सतः पश्चादसत्त्वानुपपत्ते र्विनाशानुपपत्तिः, द्वितीये विनाशकव्यापारवैयर्थ्यम्, प्रागेवासत्त्वादित्यर्थः । एव मसम्भावितोत्पत्तिविनाशत्वात् उत्पत्तिविनाशवत्त्वेन भासमानं कार्यं मिथ्येत्युक्तम् । अतः सदसद्भावावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगान्यथानुपपत्त्या च मिथ्यात्वमध्यवसीयते इत्याह सदस दिति । विनाश उत्पत्तेरप्युपलक्षणार्थः । कार्यानुपपत्तिलक्षणो मिथ्यात्व तर्कः श्रुतिस्मृतिभ्यामप्यनुज्ञात इत्याह स्मरन्तिचे त्यादि ।

त्वानुपमर्देन घटादिमिथ्यात्वप्रतिपादने तात्पर्यात् । अन्यथा दार्ष्टान्तिक प्रतिकूलत्वप्रसङ्गात् । मृत्तिकातिरेकितद्विकारमिथ्यात्ववन्मूलकारणातिरेकि मृत्तिकादिसमस्तसद्विकारमिथ्यात्वे हि वाक्यतात्पर्यम् । एतेन "प्राणा वै सत्य" मिति श्रुत्यन्तरमपि निर्व्यूढम् । तत्रापि हि-"अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य" मिति पूर्वोत्तरवाक्यांश परामर्शेन मध्यगतप्राणविषयसत्यतोक्तिः व्यावहारिकीं सत्यतामभिसन्धायेति गम्यते । तदेवं श्रुतिस्मृत्यनुमानतर्कैः सिद्धं कार्यमिथ्यात्वम् । नश्वरत्वाच्च जगतो मिथ्यात्वं निपुणधियां स्वध्यवसानमिति ।

तत्र ब्रूमः-यदुक्तं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते उतासम्बद्धमिति, तत्रासम्बद्धमित्येव पक्षः, न हि कारणानां मिथस्सम्बन्धमन्तरेण कार्येणापि सह सम्बन्धः कार्योत्पत्त्यङ्गतया दृष्टचरः, येन तदङ्गीकुर्मः । यत्तु असम्बन्धाविशेषात्सर्वं सर्वस्य कारणं भवेदिति; तत्तदा स्यात्, यद्यसम्बद्धत्वमेव कार्यारम्भप्रयोजकं स्यात् । न च तदस्ति, तत्तद्वस्तूनां प्रतिनियतशक्तीनां प्रतिनियतकार्यारम्भकत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । यदि कारणानां कार्यसम्बन्धोपि कार्यारंभाङ्गमिष्यते, तदानङ्गाङ्गीकारः, अविषयवृत्तित्वं वा, कारणानां परस्परदृष्टस्य सम्बन्धस्य कार्ये सञ्चर-

---

ननु 'प्राणा वै सत्य' मिति श्रुत्या प्राणसत्यत्वं प्रतिपाद्यते, न च तद्व्यतिरेकेण कार्यमिथ्यात्वे तात्पर्यमिति निर्वाहः शक्यः, कार्यस्य सत्यानुक्तेः, अतस्तद्विरोध इत्यत आह एतेने ति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । तत्रापि हीति । यथा राजराजो मन्मथमन्मथः पवित्राणां पवित्रमित्यादौ ऐश्वर्यसौन्दर्यपावनत्वानामुत्कर्षापकर्षौ गम्येते, तथात्र सत्यत्वोत्कर्षापकर्षौ गम्येते, तत्रापकृष्टं प्राणगत सत्यत्वं व्यावहारिकसत्यत्वं उत्कृष्टं ब्रह्मगतं पारमार्थिक सत्यत्वमित्यर्थः । नश्वरत्वा दिति । तावदेव च बाधितत्वमित्यभि

णात्; युक्ताङ्गत्यागो वा, असिद्धत्वेनासम्बन्धस्य साध्यतां प्रत्युपयुक्तस्य त्यागादिति । एतेन भिन्नत्वाभिन्नत्वविकल्पोपि निरस्तः, दण्ड चक्रादिविलक्षणस्यैव घटादेस्तत उत्पत्तिदर्शनात् । उपादानेपि हि कार्यकारणयोरत्यन्तभेद एव दृश्यते । अवयविवादिनां तु द्रव्ययोरपि । एवमपि चेदभेदोऽभ्युपगम्येत, तर्हि युक्ताङ्गत्यागः, कार्यकारणभावोपयुक्तस्यैव भेदस्य परित्यागात् । अयुक्ताङ्गस्वीकारो वा, तद्विरोधिन एवाभेदस्य स्वीकारादिति । अन्यथा स्वव्याघातः सार्वभौमः । एवमुत्तरेष्वपि विवेक्तव्यम् ।

यत्तु विकृतादविकृताद्वोपादानात्कार्यारम्भ इति । तत्र विकार शब्देन यत्किञ्चिदागन्तुकधर्मविवक्षायां विकृतादिति ब्रूमः, सहकारि सम्बन्धोपि हि विकार एव । अथ कार्यरूपेण विकृतत्वं विवक्ष्यते, तदा त्वविकृतादिति वदामः ; अन्यथा आत्माश्रयप्रसङ्गात् । यत्तु अविकृतत्वाविशेषात्सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्ग इति, तत्र; अविकृतस्यैव सहकारिचक्र सन्निपातेन कालविशेषनियतकार्यारम्भोपपत्तेः । यत्तु सहकारिसम्बन्धोऽपि विकृतस्य वाऽविकृतस्य वेति विकल्पितम्, तदपि सहकार्यन्तरसम्बद्धस्ये

मानः । युक्ताङ्गत्यागमुपपादयति असिद्धत्वेने ति । कार्यकारणयो रिति । द्रव्यस्य कार्यत्वघटकीभूता साक्षादुपस्थितेर्योग्यवस्थात्मकार्यशब्देन विवक्षिता। अन्यथे ति । एवमप्यनेन तर्काभासेन कार्यनिरासे मिथ्याभूतमपि कार्यमेवं निराक्रियेत । मिथ्यात्वादेव सर्वमुपपद्यत इति चेत्, तत्किं राजशासनेन ? दर्शनादिति चेत्; तर्हि तत एवास्मत्पक्षेऽपि कारणासम्बद्ध ततो भिन्न च कार्यमिति किं न सेत्स्यति! एव मिति । विकृताविकृतादिविकल्पेष्वपि स्वव्याघातकल्पपर्यन्ता दोषा ग्राह्या इत्यर्थः । स्वपक्षनिर्वाहमाह यत्तु विकृता दिति । सहकार्यन्तरसम्बद्धस्ये ति । सिद्धान्ते उपादानस्य नित्यत्वात् सहकार्यन्तरसम्बद्धस्य सहकार्यन्तरसम्बन्धे नानवस्था दोष इति भावः । यथा निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य संशयानिवृत्त्याद्युपयोगित्वे प्रामाण्यस्य परतस्त्वमते प्रामाण्यज्ञानेऽनवस्था सा च साध्यत्वान्मूलक्ष-

बेति परिहृतम् । नचात्रानवस्था दोषः, सिद्धानवस्थारूपत्वात् । न हि पूर्वं पूर्वं कारणं नास्तीत्युत्तरोत्तरासिद्धिः । न च पूर्वपूर्वाभावे प्रमाणमस्ति, प्रत्युत कार्यमेव प्रमितं सत् कारणप्रवाहे प्रमाणं भवति । अन्यथा कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न च नोपलभ्यते कार्यम्, उपलभ्यमानमपि वा किं बाध्यते ? सर्वकार्यबाधे स्वप्रवृत्तिविरोधात् । कतिपयकार्यबाधे त्वबाधितकार्यान्तरसद्भावेन कार्यकारणभावमात्रस्यापलपितुमशक्यत्वात् । अन्ततो बाधस्यापि कार्यत्वेन कर्तुमेवाशक्यत्वप्रसङ्गः । बाधस्यापि बाधे व्याघातः स्यादिति ।

यत्तु रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि रुचकादिमात्रं वा हेमादिमात्रं वा स्वस्तिकारम्भकमिति विकल्पितम्, तत्रारम्भकमिति किं स्वस्तिकनिर्माणोपयुक्ताकारविशिष्टं विवक्षितम् ? उत तदुपयुक्ताकार एव? अथवा रुच[स्वस्ति]काश्रयमात्रमिति ; आद्ये रुचकादिविकृतिविशिष्टमिति ब्रूमः । न च स्वस्तिके रुचकाकाराकारितहेमानुपलम्भविरोधः, कार्योपयुक्ताकाराणां कार्येष्वनुवृत्तेरनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षणे

करीति दोषः न तथेयमित्यभिप्रायेणाह सिद्धे ति । अनवस्थाया दोषत्वप्रयोजकमूलक्षयकरत्वमसिद्धत्वं च नास्तीति क्रमेणाह न हीत्या दिना । सर्वकार्यबाध इति । असद्विलक्षणकार्यस्वरूपाविरोधिबाधविवक्षायां तादृशेनापि कार्येण कारणप्रवाहस्यानुमातुं शक्यत्वात् सहकार्यन्तरसम्बन्धस्य सहकारिसम्बन्धसम्भवात् सहकार्यन्तरसम्बन्धस्य कार्यारम्भकत्वे दोषाभावाद्विकृताविकृतादिविकल्पमूलतर्काप्रवृत्तेर्मिथ्यात्वसाधनायोगात् तथा मिथ्यात्वं साधयता स्वरूपासत्वपर्यवसित एव बाधो वाच्यः, एवञ्च स्वप्रवृत्तिविरोधः, मिथ्यात्वसाधनलक्षणकार्यस्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । सर्वकार्यबाधपक्षे दोषान्तरमाह अन्तत इति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति बाधस्यापीति । प्रपञ्चबाधस्य बाधे प्रपञ्चसत्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । नचेति । रुचकादिमात्र

स्यानङ्गीकारप्रसङ्गात्। के चन कारणाकाराः कार्येष्वनुवर्तन्ते के चित्तु निवर्तन्त इति यथादर्शनमङ्गीकार्यत्वात्। द्वितीये तु रुचकादिमात्रमिति वदामः। न च हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधः, उक्तोत्तरत्वात्, कारणदशावच्छेदकाकारनिवृत्तावप्याश्रयतयोपयुक्तस्य द्रव्यस्य तदाकारविशेषस्य च नाशकाभावादनुवृत्तत्वस्य दुर्निवारत्वात्। तृतीये तु हेममात्रमित्येव तत्त्वम्। न चारम्भकहेमातिरिक्तं न दृश्यत इति वाच्यम्,—स्वहृदयविसंवादात्; अन्यथा आरम्भकमपि न दृश्यत इति वक्तुं शक्यत्वात्। अतिरिक्तं तु दृश्यते,-तत्किमवयविद्रव्यान्तरं उत तदारम्भकतयाभिमतावस्थान्तरमात्रम्, उत विवर्तविशेष इत्येवमादिको हि विवादः। हेमप्रत्यभिज्ञानं तु न स्वस्तिकप्रतीत्यपह्नवक्षमम्। हेम्न एव स्वस्तिकाविशेषितत्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः। अन्यथा पूर्वानुभूतातिरिक्ताकारमन्तरेण कथं सा प्रत्यभिज्ञा? न हि यत्किञ्चिद्देशकालावस्थादिविशेषमन्तरेण सोऽयमित्युल्लेखः। अन्यथा स इत्येव वा स्यादयमित्येव वा।

यत्तु बुद्धिशब्दान्तरादौ कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गे नित्यानित्यविभागानुपपत्तिप्रसङ्गे च रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिकं निदर्शितम्; तदपि देशकालादिप्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावादेव परिहृतम्। बाधकतया अभ्युपगताश्च प्रत्येकं परिह्रियन्त एव। अत एव दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादित्वादिति हेतुरपि निरस्तः।

स्यारम्भकत्वे यः पूर्वपक्षे दोष उक्तः, स इह नास्तीत्यर्थः। उक्तोत्तरत्वादिति। स्वयैव रुचकाकृतिमात्रस्य कार्योपयुक्ताकारत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः। एवञ्च हेम्न उपादानत्वस्यानिवर्तितत्वात्तदनुवृत्तौ न विरोध इति भावः। तदाकारेति। हेमाकारम्। तदारम्भकतयेति। अभिमतस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरमित्यर्थः। अन्यथा अतिरिक्ताकारयोगस्य प्रत्यभिज्ञाविरोधित्व इत्यर्थः। पूर्वेति। पूर्वानुभूताकारं अतिरिक्ताकारं चान्तरेणेत्यर्थः। अवस्थादिविशेषः—अवस्थादिभेदः। कालद्वयादिविषयीकरणमन्तरेण प्रत्यभिज्ञा न सम्भवतीत्यर्थः। निदर्शितमिति।

यत्तु मध्येऽप्यसत् कार्यं आद्यन्तयोरसत्त्वादिति प्रयुक्तम्, तदप्य बाधितसत्त्वोपलम्भेन बाधितम्। अन्यथा मध्येऽप्यनारोपितं कार्यं आद्यन्तयोरनारोपितत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात्। अस्य चोपलम्भानुवर्तित्वेन प्रबलत्वादनेन पूर्वस्य बाध एव वा। अपि च कार्यमाद्यन्तयोः सदध्यस्तं वा मध्ये सत्वात् मध्येऽध्यस्तत्वाद्वेति सांख्यनयेन स्वन्नयेन वा प्रयोगे किं वक्ष्यसि? उपलम्भविरोधादिकमिति चेत्तुल्यम्।

यच्च विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमालम्बन इति प्रतिज्ञातम्, तत्र किं मृत्पिण्डाद्येकैकोपादानकघटशरावादिभेदव्यवहारमात्रं पक्षीक्रियते उत सर्पभूदलनादिभेदव्यवहारविलक्षणः सर्वोऽपि? पूर्वत्र श्रुतिनिदर्शितमृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनादिभेदव्यवहारैरनैकान्त्यम्, न हि तत्र मृदादिकमनुवर्तते। पृथिव्यादिकमनुवर्तत इति चेत्; तदास्तु पृथिव्यादिभेदव्यवहारैः। अथ तत्रापि प्रकृतिभूताविद्यानुवृत्तिं पश्यसि, तथापि ब्रह्माविद्ययोः भेदव्यवहारेणानैकान्त्यं दुस्त्यजम्। न हि ब्रह्माविद्यानुगतं वस्त्वन्तरमिष्यते। न च ब्रह्मैवोभयत्रानुवर्तते, ब्रह्मणि ब्रह्माध्यासानभ्युपगमात्, ब्रह्मभेदानभ्युपगमाच्च।

व्यभिचारस्थानतयोदाहृतमित्यर्थः। अबाधितत्वे सतीति विशेष्यते, बाधश्च प्रतिपन्नदेशकालोपाधौ निषेधः, तदभावश्च घटादेः सिद्ध एवेत्यर्थः। प्रतिरोधमुक्त्वा बाधमप्याह अस्य चे ति। सांख्यनयेन—सांख्यप्रयोगमनुसृत्येत्यर्थः। स्वन्नये नेति। त्वदङ्गीकृतहेतुनेत्यर्थः। उपलम्भे ति। वक्ष्यसि इत्यनुषङ्गः। मृत्पिण्डेत्या दि। एतद्घटशरावादिभेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगततदुपादानैकवस्त्वालम्बन इत्यनुमानं विवक्षितम्। श्रुतिनिदर्शितेत्य नेन पक्षसमत्वशङ्का परिहृता, तत्र मृत्तिकासत्यत्वश्रुतेः। एकोपादानालम्बनत्वं एकाधिकरणवस्त्वालम्बनत्वं वा साध्यते, नत्वेकाधिष्ठानारोपितत्वम्, अतस्तत्राप्यनुगतमस्त्येवेति शङ्कते पृथिव्यादिकमि ति। ब्रह्मपर्यन्तगमने मिथ्यात्वे वेत्यप्रतीत्यभिप्रायेणेदानीं मृदादेर्मिथ्यात्वानाविष्करणेनैव शङ्कितम्। व्यवहारै रिति। अनैकान्त्य इत्यनुषङ्गः। अनभ्युपगमे हेतुमाह ब्रह्मभेदे ति। स्वस्मिन्स्वाध्यासोऽनुपपन्न इति भावः। यद्वा ब्रह्मणी ति।

अभ्युपगमे च तद्भेदव्यवहारेण तदेव स्यात् । एतेनोत्तरः कल्पोपि दत्तोत्तरः । ब्रह्माविद्याभेदस्यापि पक्षीकारे बाधात् । तद्बहिष्कारे तु तेनैवानैकान्त्यादिति । किञ्च–वस्तुशब्देन परमार्थविवक्षायां दृष्टान्ता–सिद्धिः, न हि रज्ज्वादेः सत्यत्वमिच्छसि । अथ प्रतीयमानमात्रविवक्षा, तदा वस्तुमात्रावलम्बन इति वक्तुं न शक्यते । आरोपितस्यापि घटा देरालम्बनत्वस्यावर्जनीयत्वादिति ।

यत्तु तर्कानुगृहीतानुमानात् प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं ज्वालैक्यप्रत्यक्षे निदर्शितम्, तदप्यसत्; अनुग्राहकतयाभिमतानां तर्काणामपाकृतत्वात्। ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तु सादृश्यादिदोषसम्भवात् निर्वापितारोपितेपि तथैव प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् अनन्यथासिद्धसामग्रचनुवृत्त्यादिहेतुबलाच्चत्र च स्वोपजीव्यविरोधादिप्रसङ्गाभावाच्च बाध्यतामनुभवतीति युक्तम् । इह तु विपरीतमिति विशेषः ।

यत्पुनः कारणे कार्यं पूर्वं सदसद्वेति, तस्य कोऽर्थः ? किं कार्यद्रव्यं कारणावस्थायां द्रव्यरूपेण विद्यते नवेति ? तदा सदित्यङ्गी कुर्मः । तथापि न साध्यत्वविरोधः, अवस्थापत्तिरूपेण तदुपपत्तेः ।

अभेदाद्वयासोनुपपन्न इत्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मभेदः, तथा च तत्र ब्रह्माध्यासासम्भव इत्यत आह ब्रह्मभेदे ति । तदेव अनैकान्त्यमेव । बाधोऽप्यतः । तदावस्त्वि ति । यदा वस्तुशब्देन परमार्थो विवक्ष्यते तदानुगतैकवस्तुमात्रालम्बना इत्यत्र परमार्थव्यवच्छेदसम्भवादनुगतैकपरमार्थालम्बनत्वे सति तदन्यपरमार्थानालम्बना इत्यर्थो भवति, तच्च वक्तुं न शक्यते, घटादेः परमार्थत्वानङ्गीकारात् ; यदा तु प्रतीयमानं विवक्ष्यते तदाऽनुगतैकार्थालम्बनत्वे सति तदन्यार्थानालम्बना इत्यर्थो भवति , अत्र चार्थशब्दः स्वरूपकथनपरः, तच्च पक्षे बाधितम्, घटादेरप्यालम्बनत्वादिति भावः । प्रत्यक्षात्तर्कसहकृतानुमानस्य प्राबल्यमङ्गीकृत्योक्तम् , इदानीं प्रत्यक्षस्य न तादृशानुमानप्राबल्यात् बाध्यत्वं किन्तु दृष्टदोषसजातीयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काग्रस्तत्वादित्याह ज्वालैक्ये ति ।

तत एव कारकव्यापारसाफल्यं च । एतावानेव च नः सत्कार्यवादः । अथ कार्यावस्था कारणदशायामस्ति न वेति पृच्छसि, तदा नास्त्येव सा। कथमसती तेन जनयितुं शक्येतेति चेत्; किं पूर्वं सतीमेव दशां पश्चादुत्पद्यमानां पश्यसि? येनैवं विरोधमाशङ्कसे । तथाचायुक्ताङ्गस्वीकारः । अवस्थासत्त्वस्य जन्यत्वविरोधिनः स्वीकारात्। असत उत्पत्तौ मस्तरादयोप्यङ्कुरेयुः शशादयोपि शृङ्गादिमन्तः स्युरिति चेत्; *किमियं राजाज्ञा? उत शापः?* न हि नियतशक्तिकेषु कारणेषु देशकालस्वरूपप्रतिनियतकार्यविशेषारम्भकेषु परिदृश्यमानेषु तच्छक्तिविधुरादपि तदुत्पत्तिराशङ्कितुमपि शक्यते। *प्रागसतीं दशां पश्चात्सतीमिच्छतोऽवयविद्रव्ये कः प्रद्वेष* इति चेत्; न कश्चित्, अदर्शनादेव तु नाङ्गीकुर्मः ।

यत्तु भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिरिति, तत्र किं विद्यमाने द्रव्ये घटाद्यवस्था जायते उताविद्यमान इति प्रश्नार्थः? तदा विद्यमान एवेति मन्वीथाः । न हि घटाद्यवस्थोत्पत्तौ मृदादिकं नास्ति । उपमर्दितेपि हि पिण्डे पिण्डत्वमेव निवृत्तं न तु द्रव्यम् । अनुपमृदितेभ्यश्च तन्त्वादिभ्यः पटाद्युत्पत्तिरपि दृश्यते । अथासतो घटाद्युत्पत्तिः सतो वेति पृच्छसि , तदा सत एवेत्युत्तरम् । पूर्वं सतः पिण्डाद्यदानीं सत एव वा मृदादेः घटाद्युत्पत्तिदर्शनात् । अथ कारणविशेषावच्छेदकावस्था कार्योत्पत्तिदशायां निवृत्ता न वेति पृच्छसि ; तदा *पिण्डादौ निवृत्ता* तन्त्वादौ त्वनुवृत्तेति सान्दृष्टिकमिदम् । नचाभावादुत्पत्तौ कार्यस्याभावात्मकत्वप्रसङ्गः , कार्यकारणयोरत्यन्तसालक्षण्यस्य "न विलक्षणत्वा"

किं पूर्वमिति। दशां अवस्थां। किमियमिति। किं राजाज्ञयैवं शंक्यते उत शापवशादित्यर्थः । *प्रागसती मिति । न हि सांख्यवदसत उत्पत्त्यनुपपत्तेरवयविनि द्वेष*--स्तव सम्भवतीति भावः । अनुपमृदितेभ्य इति । तत्र च न द्रव्यविनाशशङ्कालेशोऽपीति भावः । नन्वभावपदेन प्रसिद्धाभावं विवक्षित्वैव विकल्प्य दूषितमित्यत आह न चाभावा दिति । भावरूपाज्ञानपरिणामस्य घटादिध्वंसस्याभावत्व

धिकरणे निरस्तत्वात् । भावान्तराभाववादिन इष्टप्रसङ्गाच्च । घटत्वादि कमपि हि पिण्डाद्यपेक्षया प्रध्वंसकोटिघटितं कपालाद्यपेक्षया तु प्रागभा-वपक्षनिक्षिप्तं कुड्याद्यपेक्षयात्वन्योन्याभावायत इति । ये चान्ये पश्यतो हराणां प्रलापाः–"न चेदुत्पत्तिरुत्पत्तेर्नित्यत्वमनवस्थितिः । उत्पत्तावप्यतः

दभावोपादानकस्यापि तस्य भावत्वमविरुद्धमिति भावः । भावान्तरे ति । अभा वादुत्पन्नं हि घटत्वाद्येव, तच्च भावरूपमप्यभावात्मकमित्यर्थः । तदुपपादयति घटत्वादिक मिति । उत्पत्तेरुत्पत्तिरस्ति नवेति विकल्प्य दूषणार्थः श्लोकः । तत्पत्तावनवस्थि तिरित्यन्वयः । "कुर्वत्कार्यमकुर्वद्वा करणं कारणं भवेत् । कुर्वच्चेदनवस्थानमकुर्वत्यनवस्थितिः ॥" इत्यादयः । एवं द्वितन्तुकादिपूर्वपूर्व पटाभेदेनैवोत्तरोत्तरः पटो जायते, स एव पट एतावानासीदिति विवेकिनामप्यनु भवात्, न च जातस्य जायमानाभेदोऽविद्यां विना सम्भवति, तस्मादविद्याम-हिम्ना प्रथमपटस्तत्परिमाणं च दुर्निरूपस्वरूपेण वर्धत इति कार्यमनिर्वचनीयमेव; एवमेकस्मात्तन्त्वादेरज्जुद्वयस्योत्पत्तिरप्यत्र मानम्, तत्र एकस्य परमार्थतः संयोगो न सम्भवति, अत एकांसन् चन्द्रे द्वित्ववदेकस्मिंस्तंस्थादौ द्वित्वस्य मायात्मक त्वात् तन्निरूप्य संयोगोऽपि तदात्मक इति तत्कार्यमपि तथैव; अत एवाधिकपरि माणात्तन्त्वादेर्न्यूनपरिमाणरज्ज्वारम्भोऽपि, अविद्यां विना तदयोगात्, मायया तु गिरिशिखरस्थाधिकपरिमाणवृक्षादौ न्यूनपरिमाणकार्यारम्भो दृष्ट इत्यनिर्वचनीयं कार्यम्; एव शाल्यादिशरीरमप्युत्तरोत्तरशरीराकारेण वर्धमानमविद्याकारणत्वे प्र-माणम्, माया विना शरीराभेदे परिमाणभेदायोगात्, न च तद्भेदोऽनुपलम्भ-बाधात्, पूर्वोत्तरशरीरयोः विनाशोत्पत्तिहेत्वभावाच्च, अननुसन्धानप्रसङ्गाच्च; एवं क्षीरस्य दधिभावोऽपि मायया, क्षीरस्वभावे स्थिते तस्य दधिभावानुपपत्तेः; क्षीरविनाशे क्षीरारम्भकैः परमाणुभिर्दध्यारम्भ इत्ययुक्तम्, परमाणूनां सर्वत्र सुलभतया दध्यर्थं क्षीरानुपादानप्रसङ्गात्; क्षीरध्वंसानामपि सुलभत्वात्; उपात्त क्षीरध्वंसस्यैव हेतुत्वे पीताद्भूमौ पतिताद्वा दध्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, माहिषात् क्षीरादुत्पन्नं माहिषमित्यादिव्यवस्थायोगात् क्षीरदध्नोः नियततुल्यपरिमाणत्वा-

कार्यं कारणं च निरूपित" मित्येवमादयः, तेष्वनयैव दिशा प्रशमनीया इति ।

" सिद्धानवस्थितिः सामग्र्यात्मकोत्पत्तिसंग्रहे ।
अन्यथा स्वपरत्राणान्न काचिदनवस्थिति " रिति ।

योगाच्च। तस्माच्छुक्तिरिव रजतरूपेण क्षीरमेव दध्याकारेण परिणत इति तन्निषेधे तीत्येवमादयश्च गृह्यन्ते । तेपी ति । उत्पत्तिशब्देन किं प्रथमक्षणसम्बन्धो विव क्षित ? अथ सामग्री? अन्यद्वा ? आद्ये अयुक्ताङ्गस्वीकारः, अनेकक्षणवर्तिनां पदार्थानामेव प्रथमक्षणवत्त्वेन द्वितीयक्षणस्य द्वितीयक्षणापेक्षाया इव प्रथमक्षणस्य प्रथमक्षणापेक्षाया अभावादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति सिद्धे ति । सामग्री ति । सामग्र्यानन्तर्यसम्बन्धादुत्पन्नमिति विशिष्टव्यवहार इति भावः । तृतीयं दूषयति अन्यथे ति ।

यत्तु स एव पट एतावन्तानासीदिति प्रत्यभिज्ञया मिथ्यात्वसमर्थनम्, तत्र किमियं प्रत्यभिज्ञा बाधितविषया उताबाधितविषया ? आद्ये धर्मिसत्यत्वं निष्प्रत्यूहम् । द्वितीये अभेदतद्धर्मिणोः सत्यत्वं त्वयैव समर्थितम् । किञ्च त्वत्पक्षे तत्राभेदस्य मिथ्यात्वात्तत्र कथं भेदः, समानसत्ताकयोर्विरोधात् ; नचान्यतरस्य प्रातिभासिकत्वम्; विनिगमकाभावात्, अभेदस्य प्रातिभासिकत्वे पटयोः सत्यत्वात्, भेदस्य प्रातिभासिकत्वे पटस्य सत्यत्वाच्च । अथ नात्र विरोधः, अभेदस्याधिष्ठानसत्तागतत्वात् , स एवाभेदः प्रत्यभिज्ञासामानाधिकरण्ययोर्निमित्तमिति चेन्;— तयोरभेदाभावेऽपि तत्सम्बन्ध्यभेदमात्रेण तदुपपत्तेः । कुविन्दाभेदाद्वा पटयोस्ते कथं न स्याताम् ? अथ कुविन्दस्य न हि पटद्वयतादात्म्यम्, अस्ति तु सतः, अतस्तदभेदस्तेन तादात्म्यवतोः पटयोः सामानाधिकरण्यनिमित्तं स्यादिति चेन्; तथा सति पटत्वस्यैव निमित्तताप्रसङ्गात् । तत एव सर्वपटानां सर्वघटानां सर्वद्रव्याणां च सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तयोः स्वरूपाभेद एव निमित्तम् । तस्मादरत्निमात्रपटीभूता एव तन्तवस्तन्त्वन्तरैः सह षोडशारत्निमात्रपटीभवन्ति । एवञ्च प्रत्यभिज्ञाप्युपपन्ना; पूर्वतन्तुप्रवेशात् । भेदोऽप्युपपन्नः, तन्त्वन्तरप्रवेशात्।

यत्तु सदसद्व्यावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगात्तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्यात्वमिति, तदपि मन्दम्; उपलब्धिविनाशाभ्यामपि कादाचित्कत्वमात्र सिद्धेः । न ह्युत्तरकालीनो विनाशः स्वकालेऽप्यसत्त्वं साधयितुमलम् । अथ नित्यमेव सच्छब्दार्थतया परिगृह्य तद्वैलक्षण्यान्मिथ्यात्वमिष्यते, तथाप्यनित्यत्वमेव मिथ्यात्वमिति विवक्षितं स्यात्, तथा च वस्तुनो न काचित् क्षतिः । अत एव " अनाशी परमार्थश्च " इत्यादिस्मृतिरपि निर्मूला । " वाचारम्भणं विकारो नामधेय " मित्यादिका तु श्रुतिरन्यत्वविद्रव्यान्तरनिरासपरेति सद्विद्यानिरूपणे व्यक्तमनुसन्धेयम् । अत एव ' मृत्तिकेत्येव सत्य ' मित्यादावपि परमार्थसत्यत्वमेव विवक्षित

रज्ज्वाद्यनुपपत्तिरसत्त्वपक्षेऽविद्यावादिनामेव । स्वपक्षे पूर्वोक्तदूषणान्यपि रज्जुसंबन्धापरिमाणानि न मुञ्चन्ति । क्षीरदध्यनुपपत्तिस्तवैव, नास्माकम् । क्षीरद्रव्यस्यैव गन्धरस क्षीरावस्थाप्रहाणेन दध्यवस्थागन्धरसोत्पत्तेः सर्वलोकसिद्धायाः सुलभत्वात् सर्वत्र दध्युपलम्भप्रसङ्गात् । अनाशीत्यादि । निर्मूला–सदसद्व्यावृत्तविनाशयोगान्मिथ्येति न त्वदुक्तन्यायमूलेत्यर्थः । अनाशीत्यादिस्मृतिश्च प्राज्ञानां परमार्थशब्दप्रयोगानिमित्तप्रदर्शनपरा, तत्प्रदर्शनं च प्रपञ्चस्याल्पकालतया तदभावकालस्यैव भूयस्त्वात् मध्याल्पकालसत्त्वं तिरस्कृत्य तस्यासत्कल्पतया हेयत्वं परमात्मनः सर्वदा सत्यतया उपादेयत्वं च प्रदर्शयितुम् । अयं चार्थस्तत्प्रकरणे स्पष्टः ॥

तत्तु नास्ति न सन्देह इत्यस्यायमर्थः-नाशयुपपादितस्य नाशित्वे उपासनस्यापि नाशित्वात्तदुपपादितस्य मोक्षस्यापि नाशिता स्यादित्यत उक्तं ' द्रव्ये ' ति । द्रव्य शब्दो देयद्रव्यपरः, नश्वरद्रव्यप्रदानेन देवताभ्यः प्राप्यं फलं स्वप्रदत्तद्रव्यानुगुण्येन नश्वरमेव भवति, उपासनस्य नश्वरत्वेऽपि तस्य स्नेहरूपत्वात्तेन स्निग्धेन परमपुरुषेणात्युदारेण सर्वशक्तेन दीयमानस्य पुरुषार्थस्य तादृशशक्त्यानुगुण्यमेव भवतीति नित्यपुरुषार्थदानमुपपद्यत इति भावः । अत एवेति । घटादेर्मृत्तिकात्वेनैव सत्यता न तु तद्व्यतिरेकेणेत्यवयवविनिराकरणपरत्वेन प्रपञ्चमिथ्यात्वतात्पर्याभावात् पारमार्थिकसत्यत्वमेवोच्यत इत्यर्थः । आदिशब्देन " प्राणा वै सत्य " मित्यादि विवक्षितम् । प्राणशब्देन शब्दपर्यायात् जीवा उच्यन्ते, ते सत्यम्, स्वरूपान्यथा-

मिति सिद्धम् । अतः प्रत्यक्षादिशरणैः श्रुतिशरणैरपि कार्यजातस्य सर्वस्य सत्यत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा प्रागुक्ततर्काभासैः कारणमपि किं न खण्ड्यते ? प्रत्यक्षश्रुत्यादिबलादिति तु समानम् । अथ यदि कारणस्यापि भङ्ग इष्ट इत्याशयः, तथा सति कारणसत्यत्वमत्यादरेण प्रतिपादयन्ती श्रुतिर्विरुध्येत । एतेन कारणसामान्यं तद्विशेषांश्च खण्डयतां वेदबाह्यत्वं तावत्सुव्यक्तम् । विशेषदूषणानि तु स्वावसरे ग्राह्याणि ।

यच्चासौ व्यामोहः—नश्वरत्वादेव विश्वमिथ्यात्वमिति, स किं नाशबाधविवेकाभावात् ? उत तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभिधानात् ? न प्रथमः, उभयोरपि विवेकस्य सुप्रसिद्धत्वात् । स्वकाले सत एवार्थस्य स्वोत्तरकालासत्त्वं नाशः, बाध्यत्वं तु स्वप्रतीतिकालेऽप्यसत्त्वलक्षणमिति । असत्त्वमेव नाश इत्येतावता पर्याप्तौ किं विशेष्यत इति चेन्न;—प्रागभावेऽपि विनाशशब्दप्रयोगप्रसङ्गात् । तथाप्युत्तरकालासत्त्वमित्येतावताऽलमिति चेन्न;—गगनकुसुमादावपि प्रसङ्गात् । स्वकाले सत एवार्थस्य स्वापेक्षयोत्तरकाले स्वप्रागभावकालेऽप्यसत्त्वसम्भवात् तद्व्यवच्छेदार्थं स्वोत्तरकालासत्त्वमिति विशेष्यते, एतावदेव निष्कर्षलक्षणम्, पूर्वं तु वैशद्यार्थम् । यदि वस्तुनो यथाकथञ्चिदसत्त्वं मिथ्यात्वमिति विवक्षितम्, तदाऽस्माकमिष्टापादनम् । परस्पराभावादिरूपतया केनचिदाकारेण सर्वेषाम् असत्त्वाभ्युपगमात्, कार्याणां च विनाशाभ्युपगमात् । तावन्मात्रमेव मिथ्यात्वशब्देनोपचर्यमाणमपि नास्माकमनिष्टमापादयति । नापि

भावराहित्यात् । इद जीवब्रह्मसाधारणम्, जीववत्कर्मकृतस्वभावविकाराभावात् परमात्मा ततोऽपि सत्य इत्युच्यते, कर्मकृतविकारो हि साक्षाज्जीवे स्वानिष्टत्वभ्रमयोग्यः; परमात्मनस्तु स्वभावविकारो न तथेतीदं वैषम्यमाश्रित्य 'सत्यस्य सत्य' मित्युक्तम् । कारणमिति । मृदादिकमित्यर्थः । अत्यादरेणेति । " मृत्तिके-

द्वितीयः, व्याप्तेरभावात् । रज्जुसर्पादिषु व्याप्तिः सिध्यतीति चेन्न;—तत्र विनाशस्यानभ्युपगमात् । अर्थबाध एव हि तत्र व्यक्तः । गन्धर्वनगरादिषु विनाशोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध इति चेन्न;—तत्रापि मिथ्यात्वपक्षे बाध एव । विनाशभ्रमस्तु स्यात्, सत्यत्वभ्रमवत् । तत्सत्यत्वपक्षे तु कथं तत्र विनाशमिथ्यात्वयोः व्याप्तिर्माया । अतः उत्पत्तिविनाशयोरपि सर्वं कार्यं स्वकाले सदेवेति सिद्धम् ॥

इति शतदूषण्यां कार्यानुपपत्तिभङ्गः

॥ पञ्चपञ्चाशो वादः ॥

स्येव सत्यम्" "कार्ष्णायसमित्येव सत्यम्" 'लोह इत्येव सत्य" मित्य-भ्युपादाद्दरावगति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतशारीरकशास्त्रार्थेन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायाः
शतदूषणीव्याख्यायाः चण्डमारुताख्यायाः
कार्यान्यथानुपपत्तिभङ्गो नाम
पंचपञ्चाशः स्कन्धः ॥५५॥

श्रीरस्तु ।

अथ षट्पञ्चाशो वादः ।

देशानामपि देशतामुपगतं स्वाभाविकाद्वैभवात्
कालस्यापि कलाद्युपाधिकलनात्कालत्वहेतुं स्तुमः ।
निर्दोषेऽपि विभूतिकोटिघटिते निम्नोन्नते वस्तुनि
स्वाच्छन्द्येन जहत्समाधिककथासम्भावनं सन्महः ॥

यत्पुनः परिभाषन्ते—अनन्तपदसामर्थ्यादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तवस्तुमिथ्यात्वं सिध्यति ; तथाहि—अनन्तशब्देन प्रसक्तोपात्तसर्वविधपरिच्छेदाभावोऽप्युच्यते, परिच्छेदश्चतुर्धा—देशतः कालतो वस्तुतः स्वरूपतश्चेति । तत्र गगनकुसुमादिवत् स्वरूपपरिच्छेदः सद्रूपत्वेन प्रतिक्षिप्यते, तच्च सत्यपदेनैव सिद्धमित्यनन्तपदेन तद्विवक्षा भवतु वा मा वा, त्रिविधपरिच्छेदाभावस्तावद्विवक्षित एव । तत्र सर्वदेशसर्वकालव्यापित्वादत्र देशे नास्ति अत्र काले नास्तीत्येवंरूपयोर्देशकालपरिच्छेदयोरभावः सिद्धः । वस्तुपरिच्छेदस्तु इदमिदं न भवतीत्येवंरूपः । आश्रयप्रतियोगिविशिष्टस्य भेदस्याभावो [भवन्] भेदतत्प्रतियोगितदाश्रयाणां सर्वेषामभावाद्वा अन्यतमाभावाद्वा ? आद्ये शून्यवादावतारः । द्वितीयेऽपि सर्ववस्तुनादस्म्याद्वा स्वव्यतिरिक्तसमस्तमिथ्यात्वाद्वा स्वस्य तुच्छत्वाद्वा

देशानामपीति । देशकालवस्तुपरिच्छेदाभावाः क्रमेण संपाद्यन्ते । निर्दोषे वस्तुनि जहत्समाधिककथासम्भावनमित्यन्वयः । सप्तमी च निमित्ते । समाधिकवस्तुनी निषेध्ये । विभूतिकोटिघटित इति हेतुगर्भविशेषणम् । निम्नोन्नत इति यथा निम्नत्वादि तथा हिरण्यगर्भाद्युन्नतमपि सर्वेश्वरापेक्षयेत्यभिप्रायः । स्वाच्छन्द्येनेति । उद्गतत्वादिना सम्बध्यते । जहती समाधिककथासम्भावना यदिति विग्रहः ।

परिभाषन्त इति । अनेन युक्तिशून्यत्वं विवक्षितम् । वस्त्वन्तरभेदाभावो वस्तुपरिच्छेदः, अयं च वस्त्वन्तरमिथ्यात्वेनैव निर्वाह्य इत्यभिप्रायेण सामर्थ्यादिति । वस्तुपरिच्छेदस्त्विति । इदमिदं न भवतीत्येवंरूप—एवं प्रतीयमानो भेद इत्यर्थः, सर्वदास्तीति भेदाभावप्रयुक्त

सम्भवति ; तत्राद्यः पक्षोऽभ्यर्हितविरोधानामर्हन्मताह्वानां भास्करादीना-मेव युज्यते। अन्तिमस्त्वर्थो लोकायतिकानां निरीश्वरमीमांसकादीनाम् । अतो मध्यमः पक्षः परिशिष्यते । न च वाच्यं वस्त्वन्तराभावे तन्नि-रूपितपरिच्छेदाभावेन तन्निरूपणीयवस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति ; वस्तुपरिच्छेदाभावेन वस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति स्ववचनव्याघा-तात् । ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेन वस्तुपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा प्रागुक्तपक्षयोरपि प्रतिक्षेपायोगात् , शक्यते चाविरोधेन निर्वहणम्; तथा हि-वस्तुना परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः—यथा कुड्यादिभिरालोकादेः, स चास्य नास्तीति वस्तुपरिच्छेदरहितं ब्रह्मेति ; तदसत् , देशपरि-च्छेदादीदृशस्य वस्तुपरिच्छेदस्य विशेषाभावात् । स्वतः परिमितदेशा घटादयः, आलोकादयस्तु प्रसृमरतया स्वतोऽनेकदेशव्यापिनोऽपि कुड्यादि भिरुपाधिभिः परिच्छिद्यन्ते, इह तु कथं परिच्छेद इति चेन्न;—तथा-

---

विशिष्टाभावकोट्यभिप्रायेणोक्तम् । अभ्यर्हिते ति । तादात्म्यं हि भेदसहिष्णुः भेदः, स च सप्तभङ्गीवादवदविरोधं बहुमन्यमानानां भास्करादीनामेव युज्यत इत्यर्थः ।

भावाभावसमावेशप्रसङ्गो विरोधः, स च तैरिष्टप्रसङ्गत्वेन स्वीक्रियत इति तस्य तैर्बहुमतत्वम् । अत्यन्ताभेदपक्षस्तु स्वप्रवृत्तिव्याघातेन लौकिकाभावैरप्यनभ्युपगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छङ्कानर्ह एवेति भावः । असद्व्यावृत्तस्वरूपाङ्गीकारात् तत एव परिच्छेदतदभावौ सुनिरूपावित्यभिप्रायेण परिहरति वस्तुपरिच्छेदाभावेने ति ।

ननु प्रत्यक्षे ति । सति सम्भव इति भावः । [शक्यते चेति—चास्त्वर्थः । विशेषाभावा दिति । गूढाभिसन्धिरुत्तरम् । अभि-दोक्तिभ्रमाभिप्रायमजानानश्चोदयति स्वत इति । अभिसन्धिमुद्घाटयति तथापी

प्यन्दूरविप्रकर्षेण पृथक्प्रतिपादनप्रयोजनाभावात् । एतेन वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यम्—इति विभागोऽपि प्रत्युक्तः । न च वाच्यं इदमिदं न भवतीति [प्रतिषेधो] परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः, स च सर्वशरीरिणो न सम्भवतीति । 'अस्थूलमनण्वह्रस्व' मित्यादिनिषेधशतश्रवणात् । अन्यथा चिदचिदीश्वरस्वरूपविवेकाद्यनुपपत्तेश्च । न च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वेनेदमिदं न भवतीति निषेधैकान्त्याभावाद्वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यम् ; अमुख्यसामानाधिकरण्यस्यान्यत्रापि सम्भवात् , " आपो वा इदं सर्वं " मित्यादिवत् । मुख्यसामानाधिकरण्यस्य तु ब्रह्मणोऽपि सर्वत्रासम्भवात् । न हि शरीरं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यं दृष्टं इष्टं श्रुतं वा । एवमूहान्तरेष्वपि दूषणमूहनीयम् । ततश्च स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वादेव ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदाभाव इति ।

अत्रोच्यते । शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षप्राबल्यं तावत् स्थितमन्यत्र । अत एव अनन्तपदश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यापि न प्रत्यक्षादिविरुद्धं

ति । एतेने ति । द्रव्यस्य परिमाणाभाव एव विभुत्वमिति भावः । निषेधैकान्त्यम्-इदमिदं नेति प्रतिषेधयोग्यत्वे सति सामानाधिकरण्यायोग्यत्वम् , स एव वस्तुपरिच्छेदः, तदभावोऽपरिच्छेदः, इद च सामानाधिकरण्ययोग्यत्वे पर्यवसितमिति तदेव सामानाधिकरण्यं किममुख्यसाधारणं विवक्षितं उत मुख्यमेवेति विकल्पमाभोग्य दूषयति अमुख्यत्या दिना । असम्भवा दिति । शरीरशरीरिभावस्य ब्रह्मणो देवादिशब्दवाच्यत्वस्य चासिद्धेरिति भावः । अभ्युपेत्याप्याह नही ति । ऊहान्तरेष्वि ति । स्वतन्त्रवस्त्वन्तरासम्भवः, उत्कृष्टवस्त्वन्तराभावः, असङ्ख्यानन्तगुणत्वमित्यादयः । तापनाद्वस्त्वन्तरसद्भाव एव परिच्छेद इत्याद्ययोर्निरासः । असङ्ख्यातत्वन्तु गुणगतमिति न ब्रह्मणोऽनन्तत्वसिद्धिः । तावतैव तदनन्तत्वव्यपदेश औपचारिकत्वप्रसङ्गः ।

प्रपञ्चमिथ्यात्वं सुसाधम् । अतो भवदभिमतवस्तुपरिच्छेदाभावो दुरुपपादः । भास्करविपक्षेपि सर्ववस्त्वैक्ये सत्यपि भेदस्यापि विद्यमानत्वात्स्वपरिच्छेदनिषेधोनुपपन्नः, अन्यथा भेदाभेदस्यापि विलयप्रसङ्गात् । केवलाभेदपक्षस्तु सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन यौक्तिकाभासैरपि नाभ्युपगम्यते । अभेदमात्रमस्तीत्येतावता वस्तुपरिच्छेदाभाववचनं त्वमुख्यम् ।

यदुक्तं-वस्तुना परिच्छेद इति पक्षे वस्तुपरिमाणपक्षे च देशपरिच्छेदात् पृथग्व्यपदेशप्रयोजनं नास्तीति । तदयुक्तम्, विरुद्धार्थप्रतिपादनादलप्रयोजनार्थप्रतिपादनस्यैव वरिष्ठत्वात् । भवत्पक्षेपि वस्तुपरिच्छेदाद्देशकालपरिच्छेदयोरनतिभेदेन पृथग्व्यपदेशप्रयोजनाभावप्रसङ्गः । यदा हि स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वेन वस्तुपरिच्छेदाभावः तदा देशकालयोरेवामावात्तदर्थानपरिच्छेदस्याप्रसक्तत्वेन तन्निषेधो निरर्थकः । यदि पुनः त्रयाणां परिच्छेदानां स्वरूपभेदात् घटादिषु च दृष्टेरत्र तन्निषेध इति, तत्परोक्तयोरप्यर्थयोः समानमेव ।

अत इति । मिथ्यात्वस्य स्वयमत्र वाधितत्वात्र त्वदभिमतवस्तुपरिच्छेदाभावोपपादन तेन शक्यमित्यर्थः ।

ननु भास्करादिमते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभावात्र प्रत्यक्षादिविरोध इत्याकाङ्क्षायामाह भास्करा दीति । अन्यथे ति । भेदस्याभावे । अपि शब्देन तदस्वत्ताभिमतिः सूच्यते ।

ननु आनन्त्यश्रुतिसिद्ध्यर्थं विलयोप्यस्तु, तत्राह केवले ति। सर्वे ति। नित्यब्रह्माभेदेन सर्वस्य नित्यत्वात् किञ्चित्प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । यौक्तिकाभासैरप्यस्वीकृत कथं वैदिकाभासैः स्वीकार्यम्, आमुष्मिकप्रवृत्तेरपि विरोधादित्याशयेनाभिसन्धः। ननु सत्यपि भेदे तदभावात्मकाभेदस्य सत्त्वात् भेदस्य वस्तुपरिच्छेदाभाव इत्यत आह अभेदे ति । भेदाभावमात्रात्रापरिच्छेदः—अन्यथा अपरिच्छिन्नब्रह्माभेदात् घटादेरप्यनन्तत्वप्रसङ्गात्, तत्र च पटभेदसहचरितत्वात् विद्यमानोप्यभेदो नापरिच्छेदः, भेदासहचरितस्यैव तस्यापरिच्छेदशब्दार्थत्वादिति वाच्यम्, तथाचाभेदमात्रे परिच्छेदाभाववचनं अनुपपन्नमित्यर्थः । परिच्छेदयो रित्यनन्तरं चकारोऽध्याहार्यः ।

यथोक्तं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ये मुख्यामुख्यविकल्पेन दूषणम्, तदपि मन्दम् ; स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्यशरीरिणस्तद्द्रव्यवाचिभिरनिष्कर्षकैः शब्दैः प्रतिपादने विवक्षिते दोषकथाभावात् । ततश्चात्र वस्तुपरिच्छेदो नाम स्वस्मादपृथक्सिद्धाद्वस्तुनो भेदः, स च सर्वप्रकारस्य ब्रह्मणो न सम्भवतीति, स्वरूपभेदमात्रस्य निषेधो निषेधशब्दस्वरसाद्विवक्षित एवेति विवेकानुपपत्तिचोद्यं नावतरति । अयन्त्वर्थः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धश्रुतिस्मृतिसूत्रानुगृहीतश्चेत्ययमेवारम्भणाधिकरणभाष्ये प्रदर्शितः । यथा—"भेदवादिनस्तु सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात् स्वतः परतः परिच्छेदोऽपि न विद्यत " इति ।

नन्वेवमपि सर्वविधपरिच्छेदनिवृत्तिर्न सिध्यति, स्वरूपविवेकदशायामिदमिदं न भवतीति परिच्छेदस्य विद्यमानत्वादिति चेत् ; सत्यम्, तथाविधवस्तुपरिच्छेदस्य श्रुतिभिरेव प्रतिपाद्यमानत्वात् , विश्वमिथ्यात्वपक्षेऽपि ततः परिच्छेदोक्तेः त्वयाऽभ्युपेतत्वाच्च तन्निषेधो न शक्यः । यदि च वस्त्वन्तराभावाद्वस्तुपरिच्छेदाभाव उच्यते, तर्हि भवत्पक्षे घटादेरपि वस्त्वन्तराभावात्तत्सिद्धिः स्यात् । ब्रह्माख्यं वस्त्वन्तरं तस्य विद्यत इति चेन्न ; तत्स्वरूपसद्भावेऽपि तयोर्भेदस्य मिथ्यात्वेन तस्य वस्त्वन्तरत्वा—

तदपी ति । मुख्यसर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहत्वं ब्रह्मपरिच्छेदः, " यस्यात्मा शरीर " मित्यादिभिश्च सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वेन ब्रह्मप्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च प्रकारिपर्यन्तत्वस्याकृत्यधिकरणसिद्धत्वाच्च न तदसम्भवः ; न च कैश्चित् शब्दैरसामानाधिकरण्यात्तदभावः, अनिष्कर्षकैस्तद्वाचिशब्दैः सामानाधिकरण्यादित्याशयः । तदर्हत्वश्च स्वतन्त्रवस्तुभेदाभाव इत्यभिप्रायेण परिच्छेदस्वरूपमाह ततश्चे ति । भाष्यमुदाहरति भेदवादिनस्त्वि ति । स्वत इति वस्तुपरिच्छेदाभावो विवक्षितः, तत्र हेतुः सर्वप्रकारत्वा दिति । अस्य हेतुत्वेनाभिधानात् , पृथक्सिद्धवस्तुभेदो वस्तुपरिच्छेद इत्युक्तं भवति । परत इति तत्कार्यभूतदेशकालपरिच्छेदाभावो विवक्षितः । तत इति । अनृत-

योगात्; व्यावहारिकं वस्त्वन्तरत्वं तस्य नियत इति चेत्तद्ब्रह्मापेक्षया घटादेरपि समानम् । न च तदपेक्षया ब्रह्मणः परिच्छेदोऽपि मिथ्याभूतः; जडाजडैक्यप्रसङ्गादेरन्यत्रोक्तेः । स्वसजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति विशेष इति चेन्न;—यथाकथञ्चित्सजातीयत्वविवक्षायां प्रकाशानन्दत्वादिरूपेण ब्रह्मणः सजातीयस्याविद्यादेर्विद्यमानत्वात् । न चाविद्यादेरवस्तुत्वेन परिहारः, घटादेरपि समानत्वस्योक्तत्वात् । नहि घटाद्यपेक्षया वस्तुतः सजातीयसत्त्वादिकं ब्रह्मणः । घटादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वाद्विशेष इति चेत्, किमतः? मिथ्यात्वेऽपि पटादेः पटत्वाद्यभाववद्वस्तुपरिच्छेदाभावस्यापि सिद्धेः । अस्त्वेवम्, तथापि सत्यस्य ब्रह्मणोऽपि तत्सिद्धिरस्त्वेवेति चेन्न;–इतरवैलक्षण्यार्थानि सत्यज्ञानानन्तपदानीति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । सर्वथा सजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति तदभावविवक्षायां प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । ब्रह्मणस्त्वद्वितीयश्रुति प्रपञ्चेन अत्यन्तसाजात्याभावस्य ब्रह्मलक्षणाविवक्षादेव सिद्धेः ।

जडपरिच्छिन्नायनेकस्य परेणापि वाच्यत्वादित्यर्थः । नहि घटा दीति । सजातीयत्वविशिष्टभेदेन ब्रह्मणोऽपि वस्तुत्वं नास्तीत्यर्थः ।

ननु सजातीयनिष्ठवस्तुभेदप्रतियोगित्वरूपं सजातीयवस्त्वन्तरस्य परिच्छेदः, तस्य मिथ्यात्वात् ब्रह्मणः सत्यत्वात् ब्रह्मणि तदभावोऽस्ति, घटे तु तादृशप्रतियोगिमिथ्यात्वेऽपि घटस्यापि मिथ्यात्वान्न तत्र तदभावः, मिथ्याभूतस्य स्वाधिष्ठान एवाभावः, न तु स्वसमानसत्ताके स्वाश्रयेऽपीति शङ्कते घटा दीति । स्वरूपस्यापी ति । भेदप्रतियोगित्ववदिति भावः । मिथ्यात्वेऽपी ति । मिथ्यात्वेऽपि घटस्य तत्र पटत्वाभावस्तत्र विरोध्यसन्निधानादेव, ततश्च सजातीयवस्तुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन तत्र पारमार्थिकाभावप्रत्यविरोधित्वात्, अभावाधिकरणत्वे च विरोध्यसन्निधानस्यैव प्रयोजकत्वात्पटत्वाभाववत्परिच्छेदाभावोऽपि स्यादित्यर्थः । अस्त्वेव मिति । यद्यपि त्वदुक्तरीत्या सत्यत्वमभाववत्त्वे न प्रयो-

किञ्च—देशकालपरिच्छेदाभावोऽपि न घटादिव्यावर्तकः, सत्यदेशकालपरिच्छेदस्य घटादावप्यभावात् ; मिथ्यादेशकालपरिच्छेदस्य ब्रह्मण्यपि विद्यमानत्वस्य भवतैव स्वीकारात् ।

किञ्च—देशकालपरिच्छेदाभावो न देशकालयोः स्वरूपनिषेधगर्भः, वस्तुपरिच्छेदाभावेनैव तत्सिद्धेः ; तद्वस्त्वन्तरस्वरूपे सत्येव तत्प्रयुक्तपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा वैरूप्यात् ; सम्भवत्यैकरूप्यस्य परित्यागायोगात् , सम्भवति तदसत्त्वपक्षे सर्वेषु वस्तुषु यथाप्रमाणमवस्थितेष्वेव प्रतिघातपरिणामपृथक्सिद्ध्यादिलक्षणपरिच्छेदस्य प्रतिक्षेपात् ।

किञ्च—अनन्यथासिद्धानेकश्रुतिगणप्रतिपन्नस्य ब्रह्मविभूत्यादेरनेकाऽसाधारणैकानन्तपदस्वारस्यानुरोधाभा[वेन] बाधो न युक्तः । तदनुरोधे नैरस्यैकानन्तपदस्वारस्यं सङ्कोचनीयम् । ततश्च प्रत्यक्षाद्यविरुद्धाविविधपरिच्छेदाभाव एवात्र विवक्षित इत्यङ्गीक्रियताम् । अन्यथानन्तपदश्रुत्यसङ्कोचाय संख्यातोऽपि परिच्छेदाभावस्वीकारेण ब्रह्मबहुत्वप्रसङ्गात् । एकत्वश्रुतिवशाद्वस्तुपरिच्छेदाभावेनान्योन्यव्याघाताच्च तत्परित्याग इति चेत्तर्हि प्रपञ्चसत्यत्वप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुत्यादिवशाच्च एव व्याघाताद्देश

जकम् , तथाप्यविरोधीलाभिप्रायेणासत्यत्वकीर्तनम् । स्वीकारादिति । जीवस्य मिथ्यात्वस्वीकारात् तस्य च प्रतिबिम्बस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् घटाद्यपरोक्षज्ञानस्य च वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपस्योत्पत्तिविनाशस्वीकारादित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदाभावेनेति । तथा च देशकालयोः सतोरेव सर्वदेशकालसम्बन्धात् तत्कृतपरिच्छेदाभावाद्देशकालपरिच्छेदो वाच्यः, तद्द्रूपार्थं तद्वस्तुपरिच्छेदाभावोऽपि देशकालयोः सतोरेव वाच्य इत्यर्थः । स्वारस्यानुरोधे नेति । वस्त्वन्तरभेदमात्रं वस्तुपरिच्छेद इत्यभ्युपगमवादः । तत एवेति । अनन्तशब्दार्थवस्तुपरिच्छेदाभावयोर्व्याघातसद्भावादित्यर्थः ।

वस्तुपरिच्छेदाभावोपि परित्याज्य एव । यदि च त्रिविधपरिच्छेदाभावे वश्यमभिसन्धिः, तद्विरुद्धः परिच्छेदाभावोऽत्र स्वीक्रियताम् । सम्भवन्ति चान्येपि व्यवच्छेद्याः परिच्छेदभेदाः वस्त्वन्तरप्रतिघातवस्तुपरिमाणस्वतन्त्रवस्त्वन्तरसद्भावादयः । एवं वास्तु[वस्तु]परिच्छेदाभावः— उत्कृष्टेन वस्तुना उत्तरावधिभूतेन परिच्छिन्नं ह्यपकृष्टं वस्तु, तथाविधो पकर्षो ब्रह्मणो नास्तीति । अस्मिन्नर्थे विवक्षिते तस्य सर्ववस्तुशरीरित्वेन सर्वात्मकत्वमप्यन्तर्गतं भवति । एवं सति " उल्लङ्घितत्रिविधसीमसमातिशायिसम्भावनं तव परिव्रढिमस्वभाव " मिति भगवद्यामुनार्यवचनं गोबलीवर्दन्यायेन फलफलिनिर्देशेन वा नेतव्यम् । आरम्भणाधिकरणभाष्यमप्येतत्परमेव योजनीयम् ।

अस्मिन्नर्थे ति । वस्त्वन्तरप्रतियोगिकापकर्षो वस्तुपरिच्छेदः, तदभावश्चोत्कर्षः, भावान्तरस्याभावत्वात्, स च सर्वशरीरत्वादि, तदपि तदन्तर्गतमित्यर्थः । उल्लङ्घिते त्या दि । यद्यपि परिव्रढिमा प्रभुत्वम्, ' प्रभौ परिवृढ ' इति निपातनात्, तथापि तस्य धर्मिद्वारानन्तत्वान्वय इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । स्तोत्रभाष्ये साक्षात्प्रभुत्वगततयैवोक्तम्—' देशतः कालतो विषयतश्चे' ति । प्रभुत्वस्य ब्रह्मादिवेदकाण्डादिमात्रगतत्वाभावो देशापरिच्छेदः, एतल्लोके पुण्यपापविवेकप्रभोरपि वैवस्वतस्य ' प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवाना ' मिति विषयविशेषादिव सङ्कोचो विषयपरिच्छेदः, तदभावो ब्रह्मादिसर्वविषयत्वमपरिच्छेद इति तत्र भेदः। तत्र च न पौनरुक्त्यशङ्कापि, त्रिसो त्रिधा यस्येति बहुव्रीह्यवयवपदार्थत्रये समाधिकराहित्यस्य पृथक्वचनात् । सख्याया (इवो) उल्लङ्घनानन्वयात् गोबलीवर्दन्यायसम्भवः । फले ति । त्रिविधा सीमा समातिशायिसम्भावना चोल्लङ्घिता येनेति विग्रहः, तत्र सम्भावनोल्लङ्घनं फलमित्याशयः । आरम्भणे ति । 'स्वत' इति स्वरूपसन्बन्धिपरिच्छेदः; स च देशकालाभ्याम्, 'परत इति गुणविभूतिभ्यां

अतः सिद्धं सत्यैरेव देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नं सर्वदेशकाल-व्यापि सर्वान्तरात्मभूतं सर्वैर्मङ्गलगुणैः समस्तहेयप्रतिभटतया च सर्वस्मात् परं ब्रह्मानन्तपदनिर्दिष्टमिति नातः प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरिति ॥

इति शतदूषण्यां आनन्त्यनिरूपणवादः

॥ षट्पञ्चाशो वादः ॥

परिच्छेदः, तदभाव एव वस्त्वपरिच्छेद इति भावः। सत्यैरेवे ति। सत्यैरेवा-परिच्छेद उपपादयितुं शक्यः; नासत्यैः, घटस्य सत्यात्पटादिवासत्यात् शुक्तिरजतादेरपि भेदस्य परिच्छेदरूपत्वात्, न चैतदस्ति,परिभाषामात्रपरिशेषापत्तेः।

अयमत्रनिष्कर्षः—त्वया वस्तुपरिच्छेदशब्देन परिभाषितोऽन्तशब्दार्थ इति किमभिधानकोशसिद्धम्? उत व्यवहारसिद्धम्? किं वा वस्तुपरिच्छेदशब्दवदन्तशब्दोपि त्वया परिभाषितः? आद्यौ न क्वापि दृष्टचरौ। परिभाषां तु न निषेधामः, परन्तु श्रुतेस्तत्परिभाषापारतन्त्र्यम्।

ननु देशपरिच्छेदस्यात्यन्ताभावरूपत्वात् कालपरिच्छेदस्य प्रागभावध्वंसरूपत्वात् तत्र चान्तशब्दप्रयोगात् नानाशक्तिकल्पने संसर्गाभावत्वेन शक्तिकल्पने च गौरवादन्याभावत्वेनैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्यते, ततश्च भेदोऽप्यन्तशब्दार्थ इति चेत्; यद्येव तर्हि लाघवाद्वस्तुत्वमेवान्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। ततोपि लाघवात् सर्वशब्देपि वा वस्तुत्वमिति किं न कल्प्यते? व्यवहारस्य शक्तिकल्पकत्वात् तदनुसारेण गौरवं तिरस्कृत्य तत्तच्छब्दानां तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनमिति परिहारः प्रकृतेपि तुल्यः। [अ]भेदे अन्तशब्दप्रयोगाभावात्;

किञ्च देशकालपरिच्छेदयोरन्तशब्दश्चरमभागार्थः, ग्रामान्तः कर्मान्त इत्यादौ तथा दर्शनात्, क्वचित्प्रयोगबलात् ध्वंसार्थोपि, तथा समीपार्थश्च, प्रागभावात्यन्ताभावान्योन्याभावेषु न कश्चिदप्यन्तशब्दप्रयोगो दृष्टचरः। कथं तर्हि

सिद्धान्ते वस्तुपरिच्छेदार्थकताभिधानम् ? उच्यते, उत्कृष्टं वस्त्वपकृष्टवस्तुपरिच्छेदकतया लोकव्यवहारसिद्धम्, अतः परिच्छेदशब्दार्थतामात्रेण तदपि विवक्षितुं शक्यत इत्येतावता तदङ्गीकारः, क्वचित्तदन्तर्गतस्वतन्त्रवस्त्वन्तरशून्यपरत्वाङ्गीकारश्च । अस्तु वा भेदोऽप्यन्तशब्दार्थः, अथाप्यन्तशब्दस्यानेकार्थत्वात् देशकाल परिच्छेदे तयोः प्रचुरप्रयोगाच्च अत्रापि तन्निषेध एव युक्तः । नानार्थत्वाच्च न सङ्कोचगन्धः । अस्तु वा त्वदुक्तरीत्या एकार्थत्वम्, तथापि प्रचुरप्रयोगान्मतान्तराविरोधाच्च उक्तरीत्या सङ्कोच एव युक्तः । अन्यथा "अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते" इति अन्तशब्देन कालस्यापि वस्तुपरिच्छेदाभावप्रसङ्गात् । अन्तशब्देन भेदस्याप्युक्तौ निषेधानुपपत्तिश्च, ब्रह्मणः प्रपञ्चभिन्नत्वात् । सत्यादिपदैः प्रपञ्चभेदः प्रतिपाद्यते, अनन्तशब्देन भेदनिषेधः क्रियते, इदं च वाक्यं तत्त्वावेदकम्, पदत्रयमपि स्वरूपलक्षकमिति कस्मादुपाध्यायादधीतोऽयं वृषलोद्वाहमन्त्रः ? साम्यता अयमसंबद्धप्रलापः, पदद्वयमपि स्वरूपलक्षकमित्येतावदेवोच्यत इति चेत्; तर्हि आनन्त्यश्रुतितः कथं मिथ्यात्वसिद्धिः ? अतः पुनरावृत्तः स एव भङ्गः । अपि च प्रपञ्चमिथ्यात्वं कथं भेदनिषेधोपपादकम् ? सत्यपदोक्तानृतव्यावृत्त्युपपादकत्वात् ।

ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तद्भेदोऽपि सत्यः स्यात् । मिथ्यात्वे तु भेदोऽपि मिथ्येति निषेधोपपत्तिरिति चेन्न ;—अनृतव्यावृत्तेर्मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । सत्यादिपदानां तत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च तेषां व्यावृत्तिपरत्वोक्तेः ।

ननु सा व्यावृत्तिः स्वरूपात्मिका, निषिध्यमानस्तु भेदः स्वरूपातिरिक्तो मिथ्येति चेत्; तर्हि सत्य एव परिच्छेद इति कथमानन्त्यसिद्धिः ? न हि स परिच्छेदो न भवतीति राजाज्ञा, अविद्याया अप्यपरिच्छेदप्रसङ्गात् । तत्रापि भेदाङ्गीकारे अनवस्थाप्रसङ्गेन स्वरूपात्मकतयैव भेदस्य स्वीकार्यत्वात् ।

ननु देशकालपरिच्छेदवदयमपि परिच्छेदः अभावप्रतियोगित्वात्मक एव, अभेदप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदः । तदेवात्र निषिध्यते, न तु भेदाश्रयत्वमिति चेन्न ; सदसद्विलक्षणत्वं वदता ब्रह्मभेदस्य प्रपञ्चेऽङ्गीकारात् । स्वसमा-

सत्ताकभेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति चेन्न;—प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् सत्ताभेदासिद्धेः । प्रातिभासिकसत्ताङ्गीकारेऽपि न विदारणस्य प्रयोजनं पश्यामः ।

ननु भेदप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि निषेधात् विद्यमानमपि भेदप्रतियोगित्वं मिथ्यैव, एवं च, तन्मिथ्यात्वस्य भेदतदाश्रयमिथ्यात्वं विनानुपपत्तेः तत्सिद्धिः; न च भेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वमभेदप्रतियोगित्वस्य सत्यत्वेनाप्युपपन्नम्, तत्सत्यत्वं चाभेदसत्यत्वाधीनम्, तच्च प्रपञ्चसत्यत्वाधीनम्, अतः प्रपञ्चसत्यत्वेनोपपन्नं प्रपञ्चभेदप्रतियोगित्वमिथ्यात्वं कथं प्रपञ्चमिथ्यात्वं साधयेत्? प्रपञ्चासत्यत्वेनैव वा तदुपपत्तिः, भेदप्रतियोगित्वस्यासत्यत्वे अभेदप्रतियोगित्वस्य सत्यत्वावश्यंभावात्, अतोऽनन्तपदं प्रपञ्चसत्यत्वस्यैव साधकमिति वाच्यम्, जडाजडयोः पारमार्थिकाभेदासम्भवादिति चेन्न;—अभेदप्रतियोगित्वस्यापारमार्थ्ये भेदप्रतियोगित्वपारमार्थ्यस्यावर्जनीयत्वात्, ब्रह्मणोऽधिष्ठानतया प्रपञ्चस्य तदभेदाच्च । सोऽपि मिथ्येति चेत्तर्हि समानसत्ताकयोर्विरोधाङ्गीकारात्तथाविधयोरेव भेदप्रतियोगित्वाभेदप्रतियोगित्वयोरङ्गीकाराच्च पुनरावृत्तस्स एव मन्त्रः ।

ननु सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वस्याभाव एवाभेदः, तेनाधिष्ठानत्वोपपत्तिः, अयमेव चानन्तशब्दार्थोऽपीति चेत्; तर्हि सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति घटादेः तदभावात् तेषामपि अपरिच्छिन्नत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मणः प्रपञ्चभिन्नत्वात् भेदस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वात् सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वात् घटादेः कथं तदपरिच्छेद इति चेत्; तर्हि घटादेः पटादिभेदः परिच्छेदो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अविशेषात् ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्यापि अपरिच्छेदत्वप्रसङ्गात् । आश्रयसमानसत्ताकं भेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति तु दत्तोत्तरम्, समानसत्ताकपदवैयर्थ्यस्योक्तत्वात् ।

ननु घटादौ भेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वात् समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधाच्च भेदप्रतियोगित्वाभावो मिथ्याभूतो घटादौ न सम्भवति, सत्यभूतस्तु नास्त्येव । अनन्तपदेन कृत्स्नमिथ्यात्वावगमदशायामभेदप्रतियोगित्वाभावस्यापि मिथ्यात्वावगमात् । तस्मान्नापरिच्छेदप्रसङ्गो घटादेरिति चेत्; एवं तर्हि ब्रह्मणोऽपि नापरिच्छेदसिद्धिः । भेदप्रतियोगित्वस्य तत्रापि मिथ्यात्वेन मिथ्याभूततदभावस्या

सम्भवात्, सत्यभूताभावासिद्धेश्च । अथान्येत ब्रह्मणि भेदप्रतियोगित्वाभावः स्वरूपमेवेति, सिद्धं तर्हि घटादेरपरिच्छेदः, ब्रह्मणीव ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतियोगित्वाभावस्य घटादावप्यवश्यम्भावात्, प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन तदविरोधित्वाविशेषात्, सद्विलक्षणत्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वप्रसङ्गेन ब्रह्मण एव सद्विलक्षण-रूपतया वाच्यत्वेन भेदत्ववत् भेदप्रतियोगित्वाभावरूपताया अवर्जनीयत्वात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
आनन्त्यनिरूपणं नाम
षट्पञ्चाशः स्कन्धः ॥५६॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ सप्तपंचाशो वादः ॥

ब्रह्मण्यानन्दशब्देन दर्शितां गुडजिह्विकाम् ।
निर्विशेषगृहीतानां वादिनां विलुनाम्यहम् ॥

श्रूयते हि—"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्म" "कं ब्रह्म खं ब्रह्मे" त्यादि । तत्र किमिदं ब्रह्मण आनन्दत्वं नाम? सुखत्वमिति चेत्तदपि किमिति विचारयामः । किमनुकूलवेदनीयत्वम् ? उतानुकूलवेदनत्वम् ? अथानुकूलत्वमात्रम् ? यद्वा दुःखनिवृत्तिरूपता मात्रम् ? उत ज्ञानात्मकत्वमेव? किञ्चिद्धर्मान्तरं वा ? न प्रथमः, वेदनीयत्वस्यानभ्युपगमात् । व्यावहारिकं तदस्त्विति चेत्तर्हि ब्रह्मण आनन्दत्वं व्यावहारिकमिति ब्रह्मणोऽनानन्दत्वमेव परमार्थः स्यात् । तदाश्च

क्षितानासुरयोनिषु प्रतिमुहुर्मूढानबोधंगता
नमाप्यैव तु पार्थसूतपरमानन्दं ततो निन्दतः ।
नैर्गुण्येन सतां तदाश्रयशाश्वदग्धान् सदा वादिनो
नीचान् भाति नुदन् सतां परिवृढस्त्वत्यन्तमद्वेषिकः ॥
निरुपममिद वैराग्य यः क्षमा च विनिन्दथ
प्रगुणमपि यत ब्रह्मानन्द स्वतो गुणवत्तया ।
यदपि निरर्थं मूढा न द्विष्ट भावि मयं पुन
र्जनितभगवत्प्रेमाणः श्रीनिवासगुरूक्तिभिः ॥

आनन्दत्वस्य परपक्षे असम्भवं दर्शयिष्यन् तस्येष्टापादनत्वनिरासायाह श्रूयत इति । किमिद मिति । न तावत्स्वरूपम्, तथा सति हि स्वरूपमानन्दो न स्यात् ; नापि धर्मः, अनिर्वचनात्, अतो दुर्निरूपमित्यर्थः । व्यावहारिक मिति । वेद्यत्वस्य घटादाविव धर्मिसमसत्ताकत्वाभावानभ्युपगमविरोध

व्यावहारिकदशायामनुकूलत्वं तन्निवृत्तिदशायां तन्निवृत्तिरपीति संसारस्यैव ग्राह्यत्वं मोक्षस्य दूरपरिहरणीयत्वमिति स्यात् । यदा कदाचिदनुकूलवेदनीयत्वं यावद्द्रव्यभाविन आनन्दत्वस्य उपलक्षणमिति चेत्तर्हि सांसारिकस्य सर्वस्यापि वस्तुजातस्य "वस्त्वेकमेव दुःखाय" "तदेव प्रीतये भूत्वे" ति श्लोकद्वयोक्तप्रकारेण कदाचिदनुकूलवेदनीयत्वस्य सद्भावाद्यावद्द्रव्यमानन्दत्वं स्यात् । ततश्च सप्रपञ्चतयैवानुभव उपादेयः स्यात् ; सहस्रवतः पञ्चशतं किमधिकमितिन्यायात् । विषयानुकूल्यानुभवदशायां ब्रह्मानन्दानुभवो न सिध्येदिति चेन्न;—तस्य नित्यस्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमात् । वैशद्यावैशद्यादिदूषणं त्वन्यत्रैव । एवं वेदितुरभावादपि वेदनीयत्वासिद्धेः । व्यावहारिकदशायां तत्सद्भावमात्रमपि

इति भावः । व्यावहारिके ति । संसारदशायामित्यर्थः । तदि ति । संसारनिवृत्तिदशायामित्यर्थः । यथा प्रपञ्चस्य कल्पितत्वान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणः परमार्थस्याऽऽनन्दत्वस्य कल्पितत्वे तद्विपरीतमनानन्दत्वमेव परमार्थः स्यादिति भावः । एतेन दुःखनिवृत्त्यवस्थायामनुकूलवेद्यत्वमपि निरस्तम् । आनन्दत्वस्ये ति । आनन्दात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः । आनन्दत्वं स्यादि ति । उपादेयस्वरूपं स्यादित्यर्थः । अनुभव —ब्रह्मानुभवः । ननु अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दलाभात् क्षुद्रसुखरूपप्रपञ्चस्य नोपादेयतेत्यत्राह सहस्रवत इति । अधिकम्—अपेक्षितादधिकमनपेक्षितमित्यर्थः ।

ननु अधिकब्रह्मानन्दानुभवविरोधित्वात् विषयानन्दानुभवो नोपादेय इति शङ्कते विषयानुकूल्ये ति । तस्ये ति । ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थः ; तथा च तन्मात्रानन्दस्य नाप्रकाश इति भावः । यद्वा ब्रह्मानन्दस्येत्यर्थः । उक्तं हि युष्माभिः " भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखम् " मिति । संसारदशायामप्यात्मनि परमप्रेमास्पदत्वप्रयोजकं सुखासाधारणं स्वरूपं भासत इति हि तदर्थः । संसारदशायामविशदब्रह्मानन्दानुभवेऽपि विशदानुभवाभावादस्त्येव विरोध इत्यत्राह वैशद्ये ति । अतिरिक्ताकारप्रकाश एव च वैशद्यम्, तस्मिन्नप्याकारे स एव सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्प इत्यादिना जिज्ञासानुपपत्तिवादे वैशद्यदूषणमित्यर्थः । आदि शब्देनावरणानावरणाभ्यां व्यवधानानवधारणत्वादिकं तत्र तत्र दूषितमित्यर्थः । दूषणान्तरमाह एव मिति । वेदनीयत्वासिद्धे न प्रथम इत्यन्वयः ।

दत्तोत्तरमेव । नापि द्वितीयः, वेदनरूपत्वातिरिक्तानुकूलत्वाभ्युपगमे निर्विशेषवादापक्रमात्, तदनभ्युपगमे व्यर्थविशेषणत्वात्, पर्यायत्वादिप्रसङ्गाच्च । भिन्नार्थत्वे विशेषणत्वाभावे च घटः पट इतिवत् अनन्वयात् । न तृतीयः, आनुकूल्यस्यापेक्षिकत्वेन किञ्चिदपेक्ष्येत्यभ्युपगन्तव्यत्वात् भवतश्च तदयोगात् । स्वात्मानं प्रतीदमानुकूल्यमिति चेन्न;—प्रतिसम्बन्धित्वलक्षणस्वभावविशेषाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तात्, अनभ्युपगमे तदुपाधिकानुकूलत्वस्यापि विनिवृत्तेः । अविद्याशबलितं स्वात्मानं प्रतीति चेत्तर्हि तन्निवृत्तिदशायामानुकूल्यनिवृत्तिप्रसङ्गः प्रागवदेव । नापि चतुर्थः, औपनिषदमर्यादाबहिष्कारात्, अभावात्मकत्वप्रसङ्गाच्च ।

वृत्ते ति। मोक्षदशायां वेदितुरभावेनानानन्दत्वापत्तेरित्यर्थः। वेदने ति। वेदनस्वरूपातिरिक्तानुकूलत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यर्थे ति। विशेषणवाचित्वाभिमतमनुकूलपदं विशेषणाभावाद्व्यर्थमित्यर्थः । पर्यायत्वा दीति । अनुकूलवेदनपदयोरुभयोरपि स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे पर्यायत्वम्, अन्यथा तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्याप्यभावादबोधकत्वमेव स्यादित्यर्थः ।

ननु वेदनानुकूल्यपदयोर्भिन्नार्थत्वान्न पर्यायत्वम्, न चैवं सविशेषत्वं तद्गतविशेषणवाचित्वाभावादित्यत आह भिन्नार्थत्व इति । विशेषणवाचित्वाभावे विशेष्यतो भिन्नार्थं वाच्यम्, तथा च न सामानाधिकरण्येनान्वयः—घटः पट इतिवदिति भावः । आपेक्षिकत्वेन—पुरुषविशेषापेक्षत्वेनेत्यर्थः । विनिवृत्ते रिति । स्वरूपे प्रतिसम्बन्धित्वानभ्युपगमे तद्घटितानुकूलत्वस्याप्यभावादित्यर्थः । औपनिषदे ति । दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्व इत्यर्थः । वैशेषिकाद्यविशेष इति भावः । सुखरूपं भावान्तरमेव दुःखनिवृत्तिः, अतो नाभावात्मकमिति शङ्के

ब्रह्मणो दुःखनिवृत्तिरेव सुखशब्दवाच्यं भावान्तरमिति चेन्न;—उदासीनावस्थायाः सर्वसम्मतत्वात्, पूर्वं निर्दुःखस्यापि शर्करादिरसास्वादजन्यसुखानुभवदर्शनाच्च। अन्यथा सुखनिवृत्तिरेव दुःखमिति वदन्तं प्रति किमुत्तरम्भवेत्। अभ्युपगम एवोत्तरमिति चेत्;—द्वयोरपि भावरूपत्वासिद्धिप्रसङ्गात्! भावान्तराभाववादिना नैवं चोदनीयमिति चेन्न; भिन्नोपाधिकोडीकरणोदासीनावस्थासङ्ग्रहसिद्धेः, स्वरूपत एव निरूपण[ा]सिद्धेश्च।

किञ्च—समस्तदुःखनिवृत्तिरूपां सुषुप्त्यवस्थामुद्दिश्य, नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति वदन्तं प्रति भोग्यात्मस्वरूपोपदेशदर्शनाद्दुःखनिवृत्त्यतिरिक्तसुखरूपमात्मस्वरूपमिति ज्ञायते। नापि पञ्चमः, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति शब्दप्रयोगेण व्यतिरेकासिद्धेः; न हीदं निखिलवस्तुपर्यायबोधनोपक्षीणं सङ्कीर्तनरूपं वा वाक्यम्, येन शब्दप्रयोगः सह्येत।

ब्रह्मण इति। उदासीने ति। कदाचिद्दुःखावस्था अन्यदा तु दुःखनिवृत्त्यात्मकसुखावस्था इत्यवस्थाद्वयमेव स्यात्, नोपेक्षावस्थेत्यर्थः। इतोऽपि न दुःखनिवृत्तिः सुखमित्याह पूर्वमिति। अन्यथा उदासीनावस्थानङ्गीकार इत्यर्थः। द्वयोरिति द्वयोरपि प्रतियोग्यनिरूपणनियतनिरूपणकत्वादिति भावः। भावान्तरे ति। भावान्तराभाववादिना भावयोरेव सुखदुःखयोः परस्पराभावात्मकत्वस्य वक्तव्यत्वात् उदासीनावस्थासङ्ग्रहाभावतौल्यात्, अन्यथा सुखनिवृत्तिरित्यादिचोदना द्वयोरप्यभावादिचोदनञ्च न सम्भवतीत्यर्थः। भिन्नोपाधी ति। न वयं सुखत्वेन दुःखाभावत्वं दुःखत्वेन सुखाभावत्वं ब्रूमः, किन्तु तत्तद्देशकालविशिष्टभावान्तरत्वेन, अत उदासीनावस्था सिध्यतीत्यर्थः। एवमुदासीनावस्थासङ्ग्रहाभावप्रतिबन्दी पराकृता, द्वयोरपि भावरूपत्वासिद्धिप्रसङ्गप्रतिबन्दीमनुद्धरति स्वरूपत इति। किञ्चे ति। 'नाहमत्रे' त्यत्र अत्र शब्देन सुषुप्त्यवस्था परामृश्यते, सा च शान्तदुःखादिसकलवृत्तिनिवृत्तिरूपा, ततश्च

यावता च विज्ञानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं तावतैव हि भवताप्युपरन्तव्यम्, किमानन्दत्वोपपादनप्रयासेन। अपर्यायताबोधनिवृत्त्यर्थोयं प्रयास इति चेन्न;–तथाविधविवादाभावात्। तत्सद्भावेपि महता प्रयासेनापि सर्वलोकप्रसिद्धस्य पर्यायत्वस्यापि दुरपह्नवत्वात्। दुःखरूपाणि च कानिचिद्विज्ञानान्युपलभ्यन्ते, तदपि ज्ञानमात्रस्य सुखरूपत्वे विरुद्धम्। भ्रान्त्या तदुपलम्भ इति चेन्न;–विरोधिनि विज्ञानात्मकत्वे प्रकाशमाने तद्विरोधिनो दुःखरूपत्वस्यारोपासम्भवात्। न हि सुखरूपतया प्रकाशमाने दुःखरूपत्वं कदाचिदध्यस्यति। नापि पक्षः, बहिष्कृतानुकूल्यस्य तस्यानन्दशब्दवाच्यत्वायोगात्। तत्प्रतीकारे उक्तदूषणानु—

दुःखाभावे ज्ञायमानेऽपि 'नाहमत्र भोग्य'मित्युक्ते दुःखाभावस्य भोग्यत्वाभाव उक्तः उत्तरे चात्मनो भोग्यत्वमुक्तम्, अतो भोग्यत्वेनोक्तस्यात्मनोऽभेद्यत्वेनोक्त दुःखनिवृत्तिमात्रत्वं दुर्वचनमिति भावः। किञ्च ज्ञानत्वस्यैव आनन्दत्वरूपत्वे ज्ञानत्वे प्रसाध्यापि पुनरानन्दत्वसाधनप्रयासात्मकस्य प्रवृत्तिर्व्याघात इत्याह यावता चे ति। अपर्यायते ति। ज्ञानस्यानन्दशब्दवाच्यत्वमेव साध्यत इत्याशयः। तथाविधे ति। आनन्दस्यानन्दशब्दवाच्यत्वे अविप्रतिपत्तेः, ज्ञानत्वानन्दत्वयोरभेदे ज्ञानेऽपि न तद्विप्रतिपत्तिरिति भावः। किञ्च न ज्ञानत्वमानन्दत्वं दुःखेऽपि ज्ञानत्वादित्याह दुःखे ति। दुःखादिकमपि ज्ञानविशेष इति स्वमतेनेदमुक्तम्। तदुपलम्भ इति ज्ञाने दुःखत्वोपलम्भ इत्यर्थः। ज्ञानत्वस्य विरोधित्वाभावादारोपसम्भव इत्यत आह न हीति तथाच ज्ञानत्वमेव सुखत्वमित्युक्तत्वात् ज्ञानत्वे प्रकाशमाने तु दुःखारोपो न सम्भवतीत्यर्थः।

अस्तु यत्किञ्चिदानन्दत्वम्, आनन्दत्वेनाभिमतस्यानुकूल्यमस्ति न वा? द्वितीये दोषमाह बहिष्कृते ति। आद्ये दोषमाह तत्प्रतीकार इति। आनुकूल्याङ्गीकारेण तत्प्रतीकार इत्यर्थः। उक्ते ति। तृतीय पक्षोक्तदूषणमित्यर्थः।

वृत्तेरेव दुष्परत्वात् । ज्ञानात्मकत्वातिरेकानतिरेकविकल्पेनापि दत्तमेवोत्तरं मन्तव्यमिति ।

अतो न कथञ्चिदपि निर्विशेषचिन्मात्रवादिनस्तदानन्दत्वसिद्धिरिति ।

इति शतदूषण्यां निर्विशेषब्रह्मण आनन्दत्वभङ्गः

॥ सप्तपञ्चाशो वादः ॥

ज्ञानात्मकत्वे ति । तदानुकूल्यं ज्ञानात्मकत्वमेव ? अतिरिक्तं वा ? अतिरेके निर्विशेषवादापक्रमादिद्वितीयपक्षोक्तदोषः प्रसजेत् , अनतिरेके सहप्रयोगानुपपत्त्यादिः पञ्चमपक्षोक्तदोषः प्रसजेदिति भावः ।

यदाह नवीनः—

सुखत्वं हि सुखपदप्रवृत्तिनिमित्ततयानुगतव्यवहारविषयतया व्यावृत्तावेव कल्प्यते , न तु सुखरूप आत्मनि, तत्र तत्कल्पनं प्रमाणाभावात् , श्रुतौ सुखपदस्य वृद्धव्यवहारे वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्मनि सुखे व्युत्पन्नस्य ज्ञानादिपदवल्लक्षणया आत्मनि प्रयोगात् ; ननु यद्यात्मनि न सुखत्वं तर्ह्यात्मा न सुखम् , तस्यैव तत्स्वरूपलक्षणत्वादिति चेन्न,— न सुखत्वं सुखस्य स्वरूपलक्षणम् , तस्य ततोऽन्यत्वात् , अन्यस्यान्यस्वरूपत्वायोगात् । किञ्च सुखत्वाश्रयव्यक्तौ विशेषोऽस्ति न वा ? न चेत्कथं सुखत्वव्यवस्था? व्यक्तिविशेषं विना सुखत्वस्यैव धर्म इति नियन्तुमशक्यत्वात् ; प्रथमेऽपि स विशेषो न धर्मः, तत्रापि व्यवस्थापकाभावात् , व्यक्तिस्वरूपातिरिक्तधर्मानिरूपणाच्च । ततः सुखस्वरूपमेव विशेषः, तदेव तल्लक्षणम्— गोत्वादेरिव तत्स्वरूपम् ।

नन्वेवं ज्ञानानन्दपदयोः पर्यायत्वमेकार्थत्वादिति वाच्यम् ;- तत्तद्वृत्तिविशेषावच्छिन्नस्य तदुपहितस्य वा ज्ञानानन्दपदवाच्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापर्याय

स्यात् । न चैवमानन्दपदलक्ष्यत्वादात्मा नानन्दः स्यादिति वाच्यम्;–इतिशः छशिरदलक्ष्यत्ववदनौपाधिकप्रीतिविषयतया आनन्दस्यैव आत्मन आनन्दपदलक्ष्यत्वेनानन्दत्वानपायात्; तस्मादनौपाधिकप्रीतिविषयो यच्चैतन्यं तदेव सुखम्, तच्च दुःखानुभवदशायामपि स्वासाधारणरूपेण प्रतीयत इति न तदा प्रेमानुपपत्तिः। एतेन यदि चैतन्यमेव सुखलक्षणं तदा चैतन्यस्य परेणाप्यभ्युपगमात् तदतिरिक्तस्य सिद्धान्तेऽप्यभावाच्चैतन्यं सुखमिति नाममात्रं न अर्थविशेष इति प्रत्युक्तम्, आत्मातिरिक्तं सुखमिति वदतामप्यनौपाधिकप्रीतिविषयत्वमेव तल्लक्षणम् । आत्मापि चेत्तादृशः कथं नात्मा सुखं कथं वा न परमतात् विशेषः ? प्रमाणं स्पष्टात्मा सुखरूपो निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वाद्व्यतिरेकेणानात्मवत् ।

नन्वत्र न सुखवाच्यः इति प्रतिज्ञार्थः, केवल आत्मनि तदभावात्, आत्म एव न सुखत्वविशिष्टाभिन्न इत्यर्थः, केवलस्य सुखत्वविशिष्टाभेदे केवलेऽपि तत्प्रसङ्गात्; नापि दुःखान्यत्वं साध्यम्, सिद्धसाधनात्, नापि दुःखविरोधित्वं दुःखात्यन्ताभाववत्त्वेनार्थान्तरत्वादिति चेन्न, निरवयवसुखपदवाच्याभेदस्य साध्यत्वात्; अथ स्वमते वृत्तेरपि सुखपदवाच्यत्वादभेदसाधने बाध इति निरवयवेत्युक्तम्; वस्तुतस्त्वेतद्विशेषणं विनापि बाधितसुखपदवाच्यार्थं विहायाबाधितस्वरूपसुखभेदाभावमादाय साध्य सिध्यति; तथा च न बाधपरिहाराय विशेषणम्, किन्तु सुखपदवाच्यवृत्तिभेदस्य साध्यव्यतिरेकस्यात्मनि सत्त्वेऽपि हेतुव्यतिरेकाभावात् तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहाराय; न च निरवयवसुखपदवाच्यसुखत्वभेदोऽप्यात्मन्यस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यम्, वृत्तिविशेषानुगतात्मस्वरूपसुखस्यैव सुखानुगतबुद्धिविषयतया सुखत्वरूपत्वेन तस्य तद्भेदाभावात्; यद्वा परमप्रेमास्पदत्वाप्रयोजकरूपाभेदः साध्य इति ।

तदसत्–परमते हेतोः स्वरूपासिद्धेः, अहं भूयासमित्यत्राहमर्थस्यैव निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वदर्शनात् सुखं मे भूयादित्यत्राप्युक्तस्यादिमतो लोकप्रसिद्धस्य सुखत्वाश्रयस्यैव निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वदर्शनात् । न चोभयत्रापि सुखस्वरूपचैतन्याभेदादेव प्रेमेति वाच्यम्, अत्रापि त्वदभिमतात्मनः सुखत्वासिद्धेः आदिम व्यभिचारात् । अत एवादमर्थे व्यभिचारः ।

किञ्च—सुखपदवाच्या हि वृत्तिरेव, तस्यामेव प्रवृत्तिनिमित्तयोगस्य स्वयाभिधानात्; चैतन्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तयोगाभावात्; सुखवृत्तितादात्म्यमात्रा ध्यासायोगाभावात्; सुखवृत्तितादात्म्याध्यासात् सुखपदवाच्यत्वे शुक्तेरपि रजत पदवाच्यताप्रसङ्गात्, तथा च साध्याप्रसिद्धिः, सुखरूपत्वासिद्धावपि सुखस्वरूप-त्वसिध्या अर्थान्तरत्वञ्च । द्वितीयसाध्यमप्यनुपपन्नम्, परमप्रेमास्पदताप्रयोजक रूपाभेदेऽपि परमप्रेमास्पदत्वासिद्धेरर्थान्तरत्वात् ।

किञ्च—मोक्षदशायां ब्रह्मणः उपादेयत्वसिध्यर्थं हि श्रुतिरानन्दत्वं प्रति पादयति, तत्रापि स्वरूपमात्रस्य स्वप्रकाशादिसिद्धत्वात् तावन्मात्रप्रतिपादनेऽप्यु पादेयत्वासिद्धेः सत्यज्ञानादिपदैस्तत्सिद्धेश्च न तस्य प्रतिपाद्यता । धर्मप्रतिपादने त्वद्वैतहानिः । धर्मस्य मिथ्यात्वे तु कल्पितप्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः परमार्थतो निष्प्रपञ्चरूपत्वात् कल्पितानन्दत्वपरमप्रेमास्पदताकस्य ब्रह्मणः तद्विपरीतस्वरूपं परमार्थः स्यात् । तदिदमुक्तं प्रथमविकल्पदूषणे "ब्रह्मणोऽनानन्दत्वमेव पर-मार्थः स्या" दिति । यच्च सुखत्वाश्रयत्वे को विशेषोऽस्ति नवेत्यादि; तन्न, तत्र विशेषो यदि भेदः; सोऽस्त्येव, तत्स्वरूपस्य तदितरसमस्तभिन्नत्वात्, यदि सुख त्वाश्रयप्रयोजको धर्मविशेषः, स नास्त्येव । न चैवं सुखत्वाव्यवस्थापत्तिः, स्वरूप विशेषेऽपि तत्पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् । यच्च ज्ञानानन्दपदयोरपर्यायत्वसाधनम्, तदपि न सुखात्मकवृत्तौ ह्यनुगतव्यवहारनिमित्तमानन्दत्वमधिष्ठानसुखस्वरूपमेवेति त्वयोक्तम्, तथा ज्ञानत्वमपि । अतो ज्ञानत्वानन्दत्वयोरभेदात्स्यादेव पर्यायत्वम्। "विज्ञानमानन्द" मित्यादौ आनन्दपदलक्ष्यत्वेऽनानन्दत्वापत्तिश्च । न च छत्रिपदलक्ष्यत्वेऽपि छत्रित्ववदानन्दपदलक्ष्यत्वेऽप्यानन्दस्वरूपानपायः, तत्र छत्रि णोऽपि गमनस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वादजहल्लक्षणा, अत्र तु न स्वरूपमानन्द इत्यत्र प्रमाणान्तरमस्ति ।

किञ्च आनन्दत्वस्य वृत्तिगतप्रवृत्तिनिमित्ततया तत्र वृत्तेरेव विशेष्यत्वात् अजहल्लक्षणैव । न च तदभेदाध्यासाच्चैतन्यमपि वाच्यम्, दुःखपदेऽपि दुःखावच्छिन्न

चैतन्यस्य वाच्यत्वापत्तिः । अजहल्लक्षणाया मुख्यत्वाच्चोत्सर्गर्थमेव सुखपदवाच्यं सुखत्वावच्छिन्नचैतन्यमिति चेन्न;—लक्षणामुख्यत्वाय शक्तिगौरवस्यान्याय्यत्वात् । किञ्च एवं शक्तिकल्पनायामपि आनन्दत्वं सुखत्वमेव न चैतन्यं इति कथं तदानन्दस्वरूपम् ?

एतेन लाघवेनानन्दपदस्य विशेष्यस्वरूपलक्षकत्वात्सदेव ब्रह्मानन्दस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमिति निरस्तम् । यच्चानौपाधिकप्रीतिविषयत्वमेव सुखलक्षणम् तच्चात्मन्यपीति, तन्न; अनौपाधिकत्वं यद्यन्येच्छानधीनत्वं तदा तत्राहङ्कारेतिव्याप्तिः । यद्यन्यसम्बन्धानधीनत्वम्, तदा चैतन्ये असम्भवः, अहमर्थसम्बन्धप्रयुक्तत्वात्तत्र प्रेम्णः; सर्वेषामपि हि अहं भूयासं मम सुखं भूयादिति स्वान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये स्वसम्बन्धिसुखे च निरुपाधीच्छा भवति, न तु देवदत्तो भूयात् तत्सुखं भूयादिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
निर्विशेषब्रह्मण आनन्त्यभङ्गः

सप्तपञ्चाशः स्कन्धः ॥५७॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अष्टपंचाशो वादः ॥

पूर्ववृत्तचतुष्केपि पूर्वत्वेनोपवर्णिते ।
नित्यानित्यविवेकेऽत्र नित्यत्वं चो निरस्यते ॥

श्रूयते हि " नित्यं विभुं सर्वगतम् " " नित्यो नित्याना " मित्यादिभिरात्मतत्त्वनित्यत्वम् । तद्भवत्पक्षे नोपपद्यते, ब्रह्मव्यतिरिक्तमविद्याकालादिकं स्वरूपतोपि सर्वगनित्यं ब्रह्मैकमेव नित्यमिति हि वः सिद्धान्तः । तदेतत् ब्रह्मासाधारणनित्यत्वं किं सर्वकालसत्तारूपम् ; उत कालावच्छेदनिवृत्तिरूपम्? अथवा प्रध्वंसरहितत्वम्? आहोस्विदबाधितत्वम्? उत निर्विकारत्वम्? यद्वा उभयावधिरहितत्वम्? किञ्चिद्धर्मान्तरं वा? नाद्यः, अविद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । सापि हि सर्वेण कालेन सम्बध्यत एव, सर्वस्यापि कालस्य तत्कार्यत्वाभ्युपगमेन तदसम्बन्धा-

---

पूर्ववृत्ते ति । मुमुक्षापर्यन्तं हि साधनचतुष्टयान्तर्गतं सर्वं नित्यानित्यवस्तुविवेकसाध्यम्, अतो नित्यत्वसिद्धावेव नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकं पूर्ववृत्तचतुष्कं सिद्ध्यति, तच्च नित्यत्वं त्वन्मते न सम्भवतीति शास्त्रारम्भ एवोच्छिद्येतेति भावः ।

श्रूयते हीति । तथा च श्रुतिसिद्धस्यात्मनित्यत्वस्यानुपपत्तौ नेष्टप्रसङ्ग इति भावः । वक्ष्यमाणाविद्याकालातिव्याप्त्यादिदूषणोपयोगितया वा ब्रह्मव्यतिरिक्त मिति । ब्रह्मणोऽपि तत्तद्दृश्यावच्छिन्नसंविद्रूपेणानित्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह स्वरूपतोपी ति । वः सिद्धान्त इति । नित्यानित्यविवेकपूर्ववृत्तत्ववादिनां व इत्यभिप्रायेण व इत्युक्तम् । तत्कार्यत्वे ति । तदुपादेयत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ।

नुपपत्तेः । सापि कदाचिन्निवर्तिष्यत इति चेत् किमनेन ? तन्निवृत्तौ तदुपादानकालावस्थानायोगात् तदसम्बद्धकालासिद्धेः । सर्वकालसम्बन्धे सत्यपि सर्वकालसत्ता नास्तीति विशेष इति चेत्तर्हि नित्यत्वलक्षणे सर्वकालपदवैयर्थ्यम्, सत्त्वेव नित्यत्वमित्येतावतैव ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वव्यवच्छेदात् । नचैवमस्त्विति वाच्यम् ;—सच्छब्दनित्यशब्दयोरपर्यायत्वेनैव प्रसिद्धेः। अतः सर्वस्मिन् काले स्वरूपलाभमात्रमेव नित्यत्वं

नन्वविद्यानिवृत्तिरपि कदाचिन्निवर्त्स्यति, तत्काले च नाविद्येति न सर्वकालसम्बन्धित्वमिति शङ्कते सापी ति। किमनेने ति। कदाचिन्निवर्तिष्यत इति वचनमपार्थमित्यर्थः। तन्निवृत्तावि ति। उपादानोपादेययोरभेदादिति भावः।

न च तयोस्तादात्म्यमेव, तच्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वमिति वाच्यम्,—भेदाङ्गीकारेऽद्वयविषादप्रसङ्गात्, तादात्म्यस्य निरस्तत्वाच्च। किञ्च यद्यविद्यानिवृत्त्यनन्तरं तदधीनकालस्य निवृत्तिः, तदा कालनिवृत्त्यधिकरणकालान्तरस्वीकारप्रसङ्गः।

नन्वविद्यानिवृत्त्यनन्तरकाले कालनिवृत्तिं न ब्रूमः किन्त्वविद्यानिवृत्तिदशायामपि कालो वर्तते निवर्तते चेत्येव ब्रूम इति चेत्; यद्यविद्यानिवृत्तिजन्या कालनिवृत्तिर्न स्यात् तदाविद्यया सहैव कालस्तत्त्वज्ञानान्निवर्तेत, नैव वा निवर्तेत, यद्यविद्यानिवृत्तिजन्या तदा तदुत्तरकालोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः, उत्तरकालं विना तदसम्भवात्। किञ्च अविद्यासम्बद्धावरणादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः सर्वथा दुर्वारः। न सर्वकालसत्त्वेन सर्वकालसम्बन्धो विवक्षितः, किन्तु सर्वकालसत्त्वमिति शङ्कते सर्वकाले ति। नित्यत्वलक्षणे—नित्यत्वात्मके ब्रह्मासाधारणधर्मे इत्यर्थः।

ननु सत्तामात्रे विवक्षिते नित्य इति व्यवहाराभावात् सन्नित्यशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गाच्च सर्वकालसत्त्वमेव नित्यशब्दार्थः, अतो न वैयर्थ्यमपीत्यत आह—अतः सर्वस्मिन्नि ति। व्यवहारापर्यायत्वाभ्यां सर्वकालप्रवेश आवश्यक इत्याशयः।

वक्तव्यम्, तच्चाविद्यायामपि समानमिति न ततो विवेकः। न द्वितीयः, कालस्यापि तत्सद्भावेन ततो विवेकासिद्धेः। न हि कालः कालान्तरेणावच्छिद्यते, तथा सत्यनवस्थानात्। नापि स्वेन, कर्मकर्तृविरोधात्। न च स्वतः पूर्वापरभावेनावस्थितैः स्वांशैरवच्छिद्यत इति वाच्यम्;— तथा सति वस्तूनामिव कालस्यापि क्षणिकत्वादिप्रसङ्गात्। समस्तस्वांशसमुदायावच्छेदान्न दोष इति चेत्; तत्र कोऽयमवच्छेदो नाम? किं तत्सम्बन्धित्वमात्रम्? किं वा तत्पूर्वोत्तरकालयोरविद्यमानत्वम्? उत तत्समकालभावित्वम्? यद्वा तदात्मकत्वमेवेति। आद्ये ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गः, तत्सम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात्; तन्मिथ्यात्वात्तत्परिहारे घटादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गात्। द्वितीये पूर्वोत्तरकालशब्दार्थासिद्धिः। न हि कालात्पूर्वं पश्चाच्च कालोऽस्तीति बालिशोऽपि ब्रूयात्। एवं नास्तीति न ब्रूयादेव, स्ववचनविरोधप्रसङ्गात्, अत एव च कालस्यानाद्यन्तत्वसिद्धि

न प्रवेश्यो गौरवात्, तदप्रतिसन्धानेऽपि नित्यत्वव्यवहाराच्चेति भावः। स्वांशानामपि पौर्वापर्यार्थं कालान्तरापेक्षां परिहरति स्वत इति। क्षणिकत्वादी ति। क्षणकालत्वादिना सूक्ष्मस्थूलतरादिकालानां प्रत्येकमवच्छेदकत्वे तत्तत्सूक्ष्मादिकालमात्रस्थायित्वं स्यादित्यर्थः। प्रत्येकं स्वांशानामवच्छेदकत्वे अयं दोषः, समस्तांशसमुदायस्यावच्छेदकत्वे तु न दोष इति शङ्कते समस्तस्वांशसमुदाये ति। तत्सम्बद्धस्य—समस्तकालांशसम्बद्धस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु समस्तकालांशसम्बन्धो नित्यत्वमेव नानित्यत्वमिति बोद्धव्यम्। तन्मिथ्यात्वा दिति। पारमार्थिककालसम्बन्धस्याभावो नित्यत्वमित्यभिप्रायः। द्वितीय इति। कालांशसमुदायापेक्षया पूर्वोत्तरकालयोरभावादित्यर्थः। न ही ति। अंशापेक्षया पूर्वोत्तरकालौ ह्यंश्यपेक्षयापीति वक्तव्यम्, अंशी चात्र कालः, तदपेक्षया च पूर्वोत्तरकालौ न सम्भवतः, कालान्तराभावात्, अभेदे तु पौर्वापर्यासम्भवादिति भावः। कालांशसमुदायेनावच्छेदो नाम तत्पूर्वोत्तरकालयोः कालस्याविद्यमानत्वम्, तत्र तत्पूर्वोत्तरकालयोरुक्तासम्भव उक्तः; अथ तत्र कालस्याविद्यमानत्वोक्तेरप्यसम्भवमाह एव मिति। अत एवे ति। पूर्वोत्तरकालाभ्यां तत्राविद्यमानत्वाच्चेत्यर्थः। पूर्वोत्तरकालौ सता

रिति कुतः ततो विवेकः ? तृतीयेऽपि कालान्तराभावेन समकालशब्दार्थासिद्धिः । चतुर्थे तु घटादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः, कालांशतादात्म्यलक्षणकालावच्छेदाभावात् । न च तृतीयः, प्रध्वंसस्य प्रध्वंसाभावेन नित्यत्वप्रसङ्गात् । ततः किमिति चेत्; ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तप्रध्वंसनित्यत्वेन ब्रह्मैकमेव नित्यमिति निर्बन्धानुपपत्तिः । नापि चतुर्थः, अबाधिततया लोकाभिमतेषु स(त्यर)म्यग्रजतादिषु नित्यशब्दप्रयोगदर्शनात् । न च लोकमन्तरेण शब्दार्थसम्बन्धसिद्धिः । न च बाधबुध्या घटादिष्वनित्यशब्दप्रयोगो दृश्यते, भवदीयमुपदेशमविदुषां लौकिकानां तेषु तद्बुध्यभावात् । नापि पञ्चमः, विकाराणां निर्विकारत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गात् । तेषामपि सविकारत्वेनवस्थानात् । विकारान्तरोपादानत्वे च तेषां द्रव्यत्वप्रसङ्गाच्च । ततश्च द्रव्याणामनित्यत्वे तद्विकाराणां नित्यत्वमिति सर्वलोकविरोधादिप्रसङ्गः । ब्रह्मणश्च निर्विकारत्वानुपपत्तिः स्यावसरे

विद्यमानत्वं च यतो व्याघाताच्च सम्भवति तत एव कालस्थानाद्यन्तभावस्तथा—वाच्य इति कालाद्विवेको ब्रह्मणो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

प्रध्वंसभिन्नत्वे नित्यत्वमिति पक्षं दूषयति न च तृतीय इति । ननु प्रध्वंसस्यापि प्रध्वंसत्वशङ्कायामपि, अनवस्था तु मंशाण एव तत्प्रध्वंसत्वेन परिहृता, अत एव मुक्तावपि ध्वंसप्रवाहानन्त्यकल्पनादपि प्राथमिक ध्वंस एवानन्तोऽस्त्विति शङ्का च परिहृतेति चेत्; तर्हीदानीन्तनघटादिप्रध्वंसोऽपि ब्रह्मैव स्यादिति ध्वंसोच्छेदः । न च मुद्गराद्यनन्तरभावित्वान्न तथेति वाच्यम्—तत्त्वज्ञानाविद्यानिवृत्त्यनन्तरभावित्वेन ऐन्द्रध्वंसस्यापि ब्रह्मातिरेकित्वात् । अनन्तप्रध्वंसे ति । अनन्तपदमसत्यपरम् । परमतेऽबाधितत्वासम्प्रतिपत्तेरुक्त लोकाभिमतेष्वि ति । न च बाधे ति । यदि नित्यत्वमबाधितत्वम्, तर्हि बाधितत्वेन ज्ञात एवानित्यशब्दः प्रयुज्येत, घटादिषु नचैवं दृश्यत इत्यर्थः । विकारः परिणामो वा कादाचित्कापृथक्सिद्धधर्मो वा इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति विकाराणा मिति । सर्वलोके ति । पूर्वेद्युः पिण्डात्मनावस्थिता मृदिदानीं घटीभूय तिष्ठतीति द्रव्यनित्यत्वस्थैर्यं विकारास्थैर्यं च लोकसिद्धमित्यर्थः । प्रथमपक्षे दोषमाह ब्रह्मणश्चे ति । तत्तद्द्रव्यावच्छिन्नस्य व्यावहारिकभेदवत्

द्रष्टव्या । नापि षष्ठः, व्यावहारिकोभयान्तवत्त्वस्य संविदात्मके ब्रह्मण्यपि समानत्वात् । पारमार्थिकस्य तस्य प्रपञ्चेऽप्यभावेन तस्यापि नित्य-

---

कादाचित्कतया उत्पत्तिरप्यस्त्येवेत्यभिप्रायेणाह व्यावहारिके ति । ननु स्वसमानसत्ताकोभयान्तयोरभावो नित्यत्वमिति चेन्न;—अविद्याया अपि नित्यत्वापत्तेः तस्या अपि अन्तद्वयाभावात् । ब्रह्मैव अविद्याध्वंस इति चेत्; एवं सत्यविद्यैव ब्रह्मप्रागभाव इति ब्रह्मापि नित्यं न स्यात् ।

नन्वविद्याया ब्रह्मसमानसत्ताकत्वाभावात् न ब्रह्मणो नित्यत्वहानिरिति चेन्न;—ब्रह्मणोऽप्यविद्यासमानसत्ताकत्वाभावात् तस्या अपि नित्यत्वप्राप्तेः ।

ननु स्वासमानकालीनत्वमन्त्यन्तविशेषणम्, अविद्या च ब्रह्मसमानकालीनेति न ब्रह्मण्यसम्भव इति चेन्न;—ब्रह्माप्यविद्यासमकालमित्यविद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यद्यविद्याध्वंसो ब्रह्म, तदा अविद्यैव ब्रह्मध्वंस इति किं न स्यात् । उत्पत्तिमद्भावत्वप्रागभावान्यप्रतियोग्यसमानकालाभावत्वादेर्ब्रह्मण्यपि दुर्वचत्वात् । न च प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं ध्वंसत्वम्, अविद्यैव ब्रह्मप्रागभाव इति वाच्यम्, ब्रह्मण एवाविद्याप्रागभावत्वापत्तेः प्रतियोग्यसमानकालीनानाद्यभावत्वादेरविद्यायामपि दुर्वचत्वात् । ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावत्वमित्यन्योन्याश्रयात् ।

ननु साध्याभावस्य ध्वंसत्वम्, ब्रह्म च तत्त्वज्ञानसाध्यम्, यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्य अविद्याव्यतिरेकात्मनो ब्रह्मणः सत्त्वं यद्व्यतिरेके तस्य ब्रह्मणो व्यतिरेकोऽविद्येत्येवं साध्यत्वलक्षणयोगादिति चेन्न;—अविद्याया अपि तत्त्वज्ञानप्रागभावसाध्यत्वस्य त्वद्रीत्या सत्त्वात्, तथा अविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकमावरणमिति त्वन्मते अविद्यायास्तदधीनाया उक्तरूपावरणसाध्यत्वसत्त्वाच्च ।

एतेन उभयान्तवत्त्वमुभयान्तवत्त्वप्रतियोगित्वम्, तच्च यद्यपि व्यावहारिक ब्रह्मणोऽस्ति, तथापि तस्य तदभावोऽप्यस्ति, अधिष्ठानस्य कल्पितप्रतियोगिकाभावाश्रयत्वात्, अविद्यायां तु न तदभावः, तस्या अनधिष्ठानत्वादिति परास्तम्, ब्रह्मणो ध्वंसत्वासिद्धेरुक्तत्वात् ।

त्वप्रसङ्गात् । अत एवात्राधितमुभयान्तराहित्यमित्यपि निरस्तम्, प्रपञ्च गैलोभयान्तराहित्यस्यापि अनाधितत्वात् । नापि सप्तमः, तत्किं नित्य-शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया लोकव्युत्पत्तिसिद्धमुत नेति विचारणीयम् । आद्ये लोक एव प्रतिपक्षः । द्वितीये तु ब्रह्मण औपचारिकनित्यत्वमेव वा पारिभाषिकं वा नित्यत्वमिति अनित्यत्वायामेव पर्यवसानम् । तथा च कुतो नित्यानित्यवस्तुविवेकः । किञ्च संविदनित्येति वदतः सौगता दीन् प्रति किं लोकोपलम्भासिद्धाया विषयमाहिण्या एव संविदस्त्वया नित्यत्वं साध्यते? उत लोकोत्तीर्णायाः कस्याश्चित्? आद्ये प्रत्यक्षादि विरोधः, विषयनित्यत्वप्रसङ्गश्च । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानं तावत् घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयति न पुनः पूर्वोत्तरकालसत्तां विद्यमानामपि गृह्णाति । तत्कस्य हेतोः? स्वकालकलितसत्त्वप्रकाशित्वनियमात्, ततश्च यदि स्वयं कालानवच्छिन्ना संवित् स्यात् विषयस्यापि कालानव-

---

ननु पारमार्थिकत्वं राहित्यविशेषणं न प्रतियोगिविशेषणम्, घटादौ च स्वरूपस्य मिथ्यात्वात्राहित्यमपि बाधितमिति शङ्कां निराकरोति अत एवे ति। घटादौ हि उभयान्तसत्त्वं व्यावहारिकं तद्राहित्यं च न प्रातिभासिकम्, अप्रतीतेः, समानसत्ताकप्रतियोगिविरोधाच्च न व्यावहारिकम्, अतः परिशेषात् परमार्थं इत्यर्थः । न च घटादौ तद्राहित्यमेव नास्तीति वाच्यम्, अबाधितत्वविशेषण वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।

ननु माभूदबाधितत्वविशेषणमिति चेन्न; तथापि प्रतियोगिनोपरमार्थत्वे प्रपञ्चे उभयान्तसत्त्वाभावस्यावश्यंभावादिति । आद्य इति । लोके सर्वकाल सम्बन्धिघटादेरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया अह इत्यर्थः । नित्यत्वं साध्यत इति । अनुमानेनेति शेषः । उत्तरत्र "नित्यतया तत्सिद्धावनुमानैरपेक्ष्य" दिति वक्ष्यमाणत्वात् । अस्मदा दीति। परोक्षज्ञाने स्वकालीनत्वेन ग्राहकत्वनियमाभावात् प्रत्यक्षेत्यु क्तम्। लौकिकप्रत्यक्षं हि स्वाधिकरणतया घटादिकं उभयपूर्वापरभागविभागः

च्छेदेन प्रकाशप्रसङ्गः । तेनैवाबाधितेन तन्नित्यत्वमवर्जनीयम् । यदि पुनर्विषयिकालानवच्छेदेन विषयो गृह्यत इति मन्यसे, तथाप्येकयैव अस्मदादीन्द्रियकसंविदा विषयस्य यावत्सत्त्वं प्रकाशप्रसङ्गो दुर्वारः । एवं वर्तमानतया वस्तु गृह्णन्तीष्वनुमानादिसंवित्स्वपि विषयनित्यत्व—प्रसङ्गः समानः । याश्चातीततया अनागततया च स्वसंवेद्यं गृह्णन्ति ता अपि स्वकालापेक्षयातीततयानागततया च वस्तु गृह्णन्तीति स्वयं कालानवच्छेदे स्वविषयाणामप्यतीतत्वागामित्वलक्षणकालावच्छेदो न स्यात् । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः । शास्त्रसिद्धा सेति चेन्न;—नित्यतया तत्सिद्धौ अनुमाननैरपेक्ष्यात्, अनित्यतया तत्सिद्धौ तु बाधात् ।

तावत्कालीनतया विषयं गृह्णाति, तत्कालपूर्वोत्तरकालीनत्वं विद्यमानमपि न गृह्णाति, तत्र किञ्चित्प्रयोजकं वाच्यम्; नचान्यदुपलभामहे, अतोऽस्य यावत् स्वकालमात्रावच्छिन्नविषयस्वावभासित्वस्वभावः तत्प्रयोजकः कल्प्यः, ईदृशस्वभावं चेत् ज्ञानं नित्यं स्यात् यावत्पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नतया विषयमवभासयेत्, तावत्कालीनत्वं चाबाधितमिति विषयोऽपि नित्यः स्यात् । न च पूर्वोत्तरकालयोर्घटो नास्तीति प्रतीत्या बाधस्तथा सुवचः ज्ञानभेदानङ्गीकारात् । स्वेनैव स्वस्य बाधायोगात्, बाधकत्वाभिमतज्ञानान्तरस्यापि नित्यत्वेन परस्परविरोधेन द्वयोरप्येकत्रासम्भवाच्च, सर्वदा असत्त्वग्रहप्रसङ्गेन नित्यत्वानित्यत्वयोरापत्तेश्चेति भावः। यदि पुनरित्यादि । ज्ञानेन तत्कालावच्छिन्नतया विषयो न गृह्यते किन्तु स्वरूपतः; नचैवमपि नित्यप्रकाशप्रसङ्गः, विद्यमानस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षे भाननियमादिति यद्युच्यते तथापि भासकज्ञानस्य नित्यत्वेन यावत्सत्त्वं विषयः प्रकाशेतेत्यर्थः। क्वचित् पुरुषान्तरसंविदा धारावाहिकादिसंविदा च विषयस्य यावत्सत्त्वं प्रकाशेनेष्टापादनव्यावृत्त्यर्थं एकयेत्युक्तम् । एवमिति । वर्तमानत्वप्रकारिकानुमितिः नित्या चेत् तत्तत्स्वकालावच्छिन्नतयैव विषयं गृह्णीयादिति विषयस्य नित्यत्वं स्यादित्यर्थः । याश्चे ति ।

संविन्मात्रस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रागोचरत्वात् । किञ्च नित्यत्वं किं स्वरूपम्? उत धर्मः? पूर्वत्र स्वप्रकाशेनैव नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्गः । धर्मत्वेपि किं स्वप्रकाशैकवेद्यम्? उत ज्ञानान्तरवेद्यम्? पूर्वत्र स एव प्रसङ्गः । उत्तरत्रापि किं संविन्निष्ठतया ग्राह्यम्? उतान्यथा? आद्ये संविदोऽपि ज्ञानान्तरवेद्यत्वसधर्मत्वादिप्रसङ्गः । अन्तिमे संविन्नित्यत्वासिद्धिः। न हि नित्यत्वं कस्यचित्सिद्धमित्येतावता संविदो नित्यता सिध्येत्। तथासत्यविशेषेण सर्वेषामपि नित्यत्वप्रसङ्गः । एवमानन्दत्वादिधर्मेष्वपि विकल्पदूषणानि निपुणैरनुसन्धेयानि ।

एवञ्च—सति संविन्नित्या अनुत्पन्नत्वात् यदनित्यं तदुत्पन्नं यथा घट इत्यनुमानमपि निरस्तम्, प्रागभावेनानैकान्त्यात् । भावत्वे सतीति विशेषणेपि भवदभिमताविद्यायामनैकान्त्यं दुर्वारम् । सा ह्यनादिरन्तवती च भवन्मते । किञ्च संविच्छब्देन किमहमिति प्रत्यक्त्वेन प्रतीयमानमात्मस्वरूपं पक्षीक्रियते? उत सकललोकप्रसिद्धा विषयग्राहिणी वित्तिः? उत सैव सकलविषयाश्रयविरक्ता भवद्भिः

ननु स्वापेक्षया अतीतत्वग्रहणं माभूत्, भोजनादितत्क्रियान्तरापेक्षयातीतत्वं गृह्णात्विति चेत्; भोक्ष्यमाणः स्नास्यामि भोक्ष्यमाणः स्नामि भोक्ष्यमाणोऽस्नासिषमित्यत्र स्नानस्य भोजनपूर्वकाले सर्वत्र गृहीते भूतभविष्यद्वर्तमानव्यवस्थाया ज्ञानापेक्षया ज्ञानसमानकालक्रियापेक्षया वा वाच्यत्वात्तस्य नित्यत्वात् । उत धर्म इति । अत्र धर्मत्वं स्वरूपातिरिक्तत्वं विवक्षितम्, न ब्रह्मधर्मत्वम्, उत्तरत्र संविन्निष्ठतया ग्राह्यत्वपक्षे सधर्मत्वापादनात् । धर्मत्व इति । स्वरूपातिरिक्तत्व इत्यर्थः। स एवे ति। स्वरूपातिरिक्तस्य स्वप्रकाशवेद्यत्वे तद्धर्मत्वमेव वक्तव्यम्, अतो नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । नित्यत्वग्राहिज्ञानस्याबाधितत्वे नित्यत्वस्य सत्यत्वात् सधर्मत्वं स्यादित्याह स धर्मत्वे ति । बाधितत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्ग आदिशब्दार्थः। एवंचे ति । संविदो ज्ञानान्तरावेद्यत्वात् नित्यत्वानिरू-

सह प्रव्रज्यां गतेति । न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, सकललोकविरोधात् ; हेतोश्च स्वरूपासिद्धेः ; करणानां चेन्द्रियादीनां एतस्य चानुमानप्रयोगप्रयासस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । तदभिव्यक्त्यर्थं तदपेक्षेति चेन्नित्यमभिव्यक्तत्वाभ्युपगमे[न] तदभिव्यक्तेस्तदनपेक्षणात् ; अन्यथाऽस्मन्मतप्रसङ्गात् । भवदभिमतनित्यस्वयंप्रकाशात्मस्वरूपस्यैव संविद्वैशद्यार्थं तदपेक्षेति चेन्न ; वैशद्यासम्भवात् ; स्थलान्तरे तस्यानुसन्धेयत्वात् । न च तृतीयः, आश्रयासिध्यादेः प्रागेवोक्तत्वात् । अनेनैवानुमानेन तत्सिद्धिरिति चेन्न;—अन्योन्याश्रयणात्—तादृशसंवित्सिद्धौ तत्पक्षीकारेणैतदनुमानप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च तादृश—संवित्सिद्धिरिति । अनेनैव न्यायेन अनुत्पन्नत्वात् निर्विकारेत्यादिसाध्य

पणाञ्चेत्यर्थः । करणाना मिति । एतज्जननीयत्वाभिमतज्ञानस्यापि नित्यसिद्धत्वा दिति भावः ।

नन्वभिव्यक्ता वित्तिर्विषयप्रकाशिका, अभिव्यक्तिश्चावरणाभिभवः, स च करया, तदर्थं करणापेक्षेति शङ्कते अभिव्यक्त्यर्थ मिति । आवरणस्य निरासादभिव्यक्तिः स्वरूपमेव [स्फुरणमेव] वाच्यम् , तस्य च नित्यत्वान्न करणापेक्षेत्यर्थः । अन्यथे ति । अभिव्यक्तेरनित्यत्वे स्वरूपस्य तदभिव्यक्तित्वासम्भवाद्विषयग्रहणात्मकावस्थाविशेषस्यैव तदभिव्यक्तित्वं वाच्यमित्यस्मन्मतप्रसङ्ग इत्यर्थः । वैशद्यासम्भवा दिति । अधिकाकारविशेषमात्रं वैशद्यमस्मन्मते सम्भवति , न तु त्वन्मत इति भावः । अनेनै वेति । प्रागभावाविद्याभ्यामनैकान्त्य मित्यादिनेत्यर्थः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
निर्विशेषब्रह्मणो नित्यत्वभङ्गो नाम
अष्टपञ्चाशः स्कन्धः ॥५८॥

प्रयोगो दूषणीयः । तदेवं ब्रह्मासाधारणनित्यत्वासिद्धेर्न नित्यानित्यवस्तुविवेकः । नित्यमुपादेयमिति सामान्यविवेकमात्रमपि निपुणनिरूपणेन निष्फलमापन्नमिति ।

आनन्त्यानन्दनित्यत्वप्रभृतीनां स्वरूपतः ।
विभागे सविशेषत्वमविभागे त्वसत्यता ॥
सौगतोक्तेऽपि विज्ञाने स्वरूपं विद्यते ततः ।
नित्यत्वादिवि[वाद]वेकस्ते नैरर्थक्येन जायते ॥

इति शतदूषण्यां निर्विशेषनित्यत्वभङ्गः

॥ अष्टपञ्चाशो वादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ एकोनषष्टितमो वादः ॥

स्वतः सर्वजगत्सूतेः संवित्सिद्ध्यादिभिः स्फुटम् ।
अद्वितीयपदोक्त्यैव साधिता सविशेषता ।

अत्र हि अनन्तपदवदद्वितीयपदेनापि सविशेषतैव । तथा हि— अद्वितीयपदे किं तत्पुरुषः? उत बहुव्रीहिः? यदा तत्पुरुषः, तदापि किं द्वितीयादन्यत्वम्? तद्विरुद्धत्वम्? तदभावमात्रम्? वा स्यात्, पूर्वत्र द्वितीयादन्योन्याभावमात्रं वा विवक्षितम्? उत अब्राह्मणादिनयात्तत्सादृश्यपरत्वं वा? द्विधापि न द्वितीयहानिः । न तरां ब्रह्मणो निर्विशेषत्वम् । द्वितीयत्वाभावे प्रथमत्वादिमात्रं स्यात्, विशेषनिषेधे शेषाभ्य

स्वत इति । कर्त्रन्तरानधिष्ठितत्वेनेत्यर्थः । अनेन एकपदेन अविभक्तनामरूपत्ववाचिना उपादानत्वमुच्यते, अद्वितीयपदेन कर्त्रन्तरनिषेध इति भगवदभिमतनिर्वाहः सूचितः । तेन तस्यैव कर्तृत्वे तदुपयोगिज्ञानादिसिद्ध्या सविशेषत्वसिद्धिरिति भावः । परमाचार्याणां निर्वाहमभिप्रेत्याह संवित्सिद्ध्यादिभि रिति । अनन्तपदव दिति । 'बृहद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहु' रित्यादिप्रमाणानि विवक्षितानि। नञर्थादन्यतद्विरोधितदभावरूपार्थत्रयसंभवाद्विकल्पयति किं द्वितीया दित्यादि । अन्योन्याभावमात्र मिति । अन्योन्याभावमात्रपरत्वमित्यर्थः । नञि— वयुक्तन्यायमभिप्रेत्याह अब्राह्मणादिनया दिति । अब्राह्मणमानयेत्यादौ ब्राह्मणाद्यन्वितनञस्तत्सदृशपरत्ववदित्यर्थः । तत्सादृश्यपरत्व मिति । विवक्षितमित्यनुषङ्गः । द्विधापी ति । प्रत्युत भेदसादृश्यनिरूपकतया द्वितीयसत्त्वं वाच्यमिति भावः । न तरा मित्युक्तमुपपादयति द्वितीयत्वे ति । भेदसादृश्याभ्यामपि सविशेषत्वं स्यादिति विवक्षितम् । विशेषे ति । अशिशिरः पावक इत्युक्ते यथा

नुज्ञानसिद्धेः। अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो वा निषेधे निर्विशेषत्वस्य निषेध्यत्वात्। तथा च न किञ्चिदित्युक्तं स्यात्। अनन्त-

---

कोट्यातिरिक्तस्पर्शः सामान्यतो विशेषतश्चोष्ण्यादिरूपेण न निषिध्यते तथा अद्वितीयत्वमित्युक्तेपि प्रथमत्वतृतीयत्वादिकोट्यन्तरं सामान्यरूपेण विशेषतश्च न निषिध्यत इत्यर्थः। अन्यथेत्यादि। यत्किंचिद्विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानं न स्यादित्यर्थः।

अथ 'अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो निर्विशेषत्वविशेषतो वा निषेधतो वा निषेध्यत्वा' दिति यदि पाठः, तदायमर्थः-आदिशब्देन तृतीयत्वादि गृह्यते, प्रथमत्वादेश्च सामान्यतो निषेधः—अस्य कतिथमपि न-प्रथमादिकं नेत्यादिरूपः, विशेषतो निषेधः—प्रथमं न तृतीयं नेत्यादिरूपः, निर्विशेषत्वविशेषतः—निर्विशेषत्वेन स्वरूपविशेषणाद्वा, निषेधतः—धर्मिस्वरूपनिषेधतो वेति। ततः किमित्यत आह तथाचे ति। सर्वनिषेधस्तथासति सिद्धयेदित्यर्थः। यद्वा—विशेषतो निषेधत इति। ब्रह्मणि द्वितीयरूपविशेषनिषेधे प्रथमत्वादिकमनुज्ञातं स्यात्, तथा द्वितीयस्य ब्रह्मणि अधिकरणविशेषे निषेधे ब्रह्मातिरिक्तं द्वितीयमभ्यनुज्ञातं स्यात्, अत्र विशेषरूपेण निषेधो विशेषनिषेधः, तेनाधिकरणविशेषप्रतियोगिविशेषसाधारण्यसिद्धिः। अन्यथा—उक्तप्रतियोग्यधिकरणविशेषद्वयानुज्ञाभावे। धर्मान्तरानुज्ञानाभावे दोषमाह प्रथमत्वादे रिति। निर्विशेषत्वविशेषतोवेत्यस्य पूर्ववदेवार्थः। धर्म्यन्तरानुज्ञाभावे दोषमाह निषेधतो वेति। स्वरूपेण निषेधतः। तदद्वितीयमिति यद्रूपे अधिकरणविशेषेण न निषिध्यते, किंतु द्वितीयं नेति निरूपकतयेति भावः। यद्वा—सामान्यतो निर्विशेषत्वविशेषतो वा विशेषतो निषेधतो वेति पूर्ववत्-तयोरुत्तरतसन्ताभ्यां यथासंख्येनान्वयः। सामान्यतो निर्विशेषत्वविशेषप्रतिपादने न प्रथमत्वादिनिषेधः कार्यः स्यात्, विशेषतः-प्रथमत्वादिविशेषरूपेण, निषेधतः प्रथमं द्वितीयं नेत्यादिप्रातिस्विकरूपेण निषेधतो वा प्रथमत्वादिनिषेधः कार्यः स्यादिति। यदि तु 'अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो वा विशेषतो वा निषेध्यत्वा' दिति पाठस्तदा स सुसङ्गमः।

रेऽपि विरोधः किं भावाभावात्मकतया सहानवस्थित्या? वध्यघातुकभावेन वा ? न प्रथमः, द्वितीयस्य ब्रह्माभावरूपत्वे तत्प्रतियोगितया ब्रह्मण एव तुच्छत्वापातात् । अभावप्रतियोगित्वमेव हि सर्वत्र तुच्छत्वम् । देशकालादिभेदात्सदपि स्यादिति चेन्न;—अदेशकालव्यवच्छेदनीयत्वोपगमात् । प्राक् ध्वंसादिविकल्पेनापि ब्रह्मणः कार्यत्वानित्यत्व तुच्छत्वप्रपञ्चान्तरसद्भावादिदोषो द्रष्टव्यः । अयमेव ब्रह्मण एव द्वितीयाभावरूपत्वेऽपि ।

किञ्च—स्वाभावे ब्रह्मणि द्वितीयं कथमध्यस्येत? तद्भानाभानयोस्तदयोगात् । अविशदभाने सविशेषत्वमानावश्यम्भावात् । दोषवैचित्र्यात् सर्वमुपपन्नमिति चेन्न;—विरुद्धाकाराग्रहणमन्तरेण क्वचिदप्यध्यासादृष्टेः।

किं द्वितीय ब्रह्माभावरूपं ब्रह्मद्वितीयाभावरूपं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति द्वितीयस्ये ति । देशकाले ति । सर्वदा सर्वत्राभावप्रतियोगित्वं हि तुच्छत्वम्, अतः अभावप्रतियोगित्वमात्रान्न तुच्छत्वप्रसक्तिः देशकालान्तरे असत्वेऽपि देशकालान्तरे सत्वस्यापि सम्भवादित्यर्थः । द्वितीयस्य प्रागभावत्वादिविकल्पमभिप्रेत्याह प्रागि ति । प्राक्कालीनपरः प्राक्छब्दः, अभावविकल्पगतप्रध्वंससमभिव्याहाराच्च प्रागभावलाभः । तुच्छत्वे ति । यद्यपि प्रागपीद दूषणमुक्तम्, तथाप्यभावत्वेन सामान्येनोपस्थितस्य इह त्वत्यन्ताभावत्वेन विशिष्योपस्थितस्येति भेदः। एतदपि विकल्प्य दूषणे न्यूनत्वशङ्का[कथा]त्यन्ताभावो न दूषित इति कस्यचिन्मन्दधियो माभूदिति । अन्योन्याभावपक्षे दोषः प्रपंचे ति । वियदादिप्रपञ्चान्तरसद्भावः, अतः प्रपञ्चान्तरमेव ब्रह्मान्यद्वक्तव्यमित्यर्थः । आदिशब्देन सत्यत्वाविरोधो विवक्षितः । ब्रह्मद्वितीयाभाव इति द्वितीयं दूषयति अयमेवे ति । कार्यत्वादिरेवेत्यर्थः । ब्रह्मणो विनाशित्वकार्यत्वे ब्रह्मणो देशकालाद्य(नव)परिच्छिन्नतया प्रपञ्च तुच्छत्वं प्रपञ्चान्यब्रह्माश्रयसद्भावादिश्च दोषः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्चाभावत्वेऽप्यविशदाध्यासः सम्भवतीत्यत्राह अविशदे ति । सर्व मिति । विरुद्धाकारभानमध्यासेत्यर्थः । विरुद्धेति । ननु विरुद्धाकारग्रहेऽप्यौपाधिकाध्यासः सम्भवति, प्रपञ्चा

तद्ग्रहेऽप्यध्यासे नित्यमध्यासप्रसङ्गात् । सहानवस्थानविरोधे सतः परिच्छिन्नत्वापत्तेः, शीतोष्णादिवद्भिन्नाश्रयत्वनियमविवक्षायां धर्मधर्मिणोरेकाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणः सधर्मकत्वाविरोधः; स्वनिष्ठताभङ्गश्च । एकाश्रयत्वाभावमात्रे वक्तव्ये सर्वस्य ब्रह्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरसिद्धं सिध्यत्येव । न तृतीयः, द्वितीयस्य घातुकत्वे सदनित्यत्वादिप्रसङ्गात् । सतो घातुकत्वेपि न द्वितीयात्यन्ताभावः, हन्तव्यस्यादौ स्वरूपलाभावश्यम्भावात्। अध्यासनिवर्तकत्वमेव अस्मदिष्टं घातुकत्वमिति चेत् ; अस्तु सदध्यासघातित्वे, अनध्यस्तात्मना द्वितीयस्थितेर्न क्षतिः । तथा तस्य न प्राप्तिरिति चेन्न;—सगुणादिष्वेव तत्प्रासेः । कल्पितविषया सेति चेन्न;—अद्यापि तद्बाधादृष्टेः ।

न्यायश्चौपाधिक इति चेन्न;- विरोधिनिजस्वरूपे भासमाने उपाध्यध्यासस्यैवासम्भवात् । द्वितीयं दूषयितुमुपादत्ते-सहे ति । किं विरोधो भिन्नाश्रयत्वनियमः ? उत एकाश्रयत्वाभावः? आद्य आह सत इति । शीतोष्णादिवत् भिन्नाश्रयत्वनियमविवक्षायां सतः परिच्छिन्नत्वापत्तेरित्यन्वयः । दूषणान्तरमाह धर्मधर्मिणोरिति । एकाश्रयत्वाभावा दिति । भिन्नाश्रयत्वस्याप्युपलक्षणम् , विरोधे सत्यपि लोके धर्मधर्मिभावदर्शनात्, ब्रह्मणः सधर्मत्वे न विरुध्यत इत्यर्थः । स्वनिष्ठते ति । 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इति प्रतिपादितानन्याश्रयत्वभङ्ग इत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वस्वनिष्ठताभङ्गोद्धारतया द्वितीयं पक्षमुत्थाप्य निरस्यति एकाश्रयत्वे ति । सदनित्यत्वा दीति । प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधमुमुक्षुत्वानुपादेयत्वादि गृह्यते । शङ्कते-अध्यासे ति । सत्यत्वप्रयुक्तस्वरूपलाभः प्रपञ्चस्य कुत इति भावः । अस्त्वि ति । सतोऽध्यासघातित्वे प्रागिव तत एव स्वरूपसिद्धयभावेपि द्वितीयस्य न सत्यत्वक्षतिरित्यर्थः ।

नन्वसत्त्वेन द्वितीयं न प्राप्तमध्यस्तं चोच्यते , अतश्शुक्तिरजतादिष्विव अध्यासनिवृत्तौ विषयनिवृत्तेरपि सिद्धेर्ज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्यात्वं स्यादिति शङ्कते तथे ति । अद्यापी ति । तद्बाधो ह्यद्वितीयभुला वाच्यः, अद्वितीयभुतेश्च

सतोध्यासविरोधित्वे च अविद्यासहस्रैरपि न स्यादध्यासः ; सत्यादित्वे सन्तमसवत् । अध्यस्यति हन्ति चेति चेन्न ; नैरपेक्ष्यविरोधात् । अन्यथान्यस्यैवान्ततो घातुकत्वात् । साधारणहेतुत्वे सिद्धे विशेषोक्तिरियमिति चेन्न;—तस्यैव त्वदभिमतस्य इतः पूर्वमसिद्धेः । प्रथमतृतीयादिभावमात्रेण द्वितीयविरोधवाचोयुक्त्या सुस्थं द्वितीयम् । तदभावमात्रपरे तु समासे न सदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं स्यात् , नञर्थस्य स्वतन्त्रत्वात् । तस्य तदात्मकत्वविवक्षायोगस्योक्तत्वाच्च ।

बाधकत्वं नैतावत्पर्यन्तं सिद्धमित्यर्थः। सतोऽध्यासनिवर्तकत्वे तस्याध्यासेन सहानवस्थानलक्षणा विरोधिता वाच्या, व्यापारमन्तरेणापि स्वरूपत एव निवर्तकत्वात् ; तमोनिवर्तकालोकवत् , ततश्चालोकविरहदशाया अपि सत्वात् तमः स्वरूपसम्भवः, इह तु सतो नित्यसिद्धत्वादध्यासासम्भव इत्याह सत इति ।

नन्वालोकस्य सन्तमसं प्रति हेतुत्वाभावादालोकः सन्तमसं क्षणमपि न सहते , स त्वध्यासं प्रत्यधिष्ठानत्वादध्यस्य निवर्तयतीति शङ्कते अध्यस्य तीति । निरपेक्षनिवर्तकत्वे अधिष्ठानत्वमेव न स्यादित्याह नैरपेक्ष्ये ति । अधिष्ठानत्वे तु उत्पादकस्य निरपेक्षनिवर्तकत्वासम्भवादन्यदेव निरपेक्षनिवर्तकं स्यादित्यर्थः ।

ननु कार्यमात्रसाधारण्येन हेतुत्वे सिद्धे तद्विशेषरूपनिवृत्तिहेतुत्वमनेनानूद्यते, अतः प्रतियोगिनिवृत्त्योरुभयोरपि हेतुत्वम् । प्रमाणसिद्धत्वादुभयत्र हेतुत्वमेष्टव्यम्, प्रतियोगिनं प्रति हेतुत्वं चाध्यासाधिष्ठानत्वमेवेति अध्यस्य निवर्तकत्वमुपपद्यत एवेति शङ्कते साधारणे ति । अध्यस्य निवर्तकत्वे तु निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षेण सता निवर्त्यस्य द्वितीयस्य क्षणिकत्वप्रसङ्ग इत्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । द्वितीयत्वविरोध्याकाराश्रयत्वं द्वितीयविरुद्धत्वमित्याशंक्य निराकरोति प्रथमे ति । तत्पुरुषविकल्पे तृतीयं दूषयति तदभावमात्रपरे तु समास इति । अयं विकल्पः प्रौढवादः । नञर्थस्ये ति । द्वितीयाभावस्य सदर्थधर्मत्वादित्यर्थः । सदर्थ एव द्वितीयाभाव इत्यत आह तस्ये ति । उक्तत्वा दिति । ब्रह्मानात्मनयोरध्यासा

न च सम्भवन्त्यां गतौ वाक्यभेदाध्याहारादिन्याय्यः । नापि बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीयं यस्य नास्तीति किं प्रथमादिविधिकटाक्षेण ? सर्वनिषेधाभिप्रायेण वा ? न पूर्वः, सर्वनिषेधासिद्धेः । नोत्तरः, बहुव्रीहिविरोधात् । " अनेकमन्यपदार्थे " इति हि सः । किञ्च द्वितीयनिषेधवत्त्वं च धर्मं ब्रह्मण उपस्थापयन्त्यां वृत्तौ कथं निर्विशेषत्वसिद्धिः। अनुपस्थापयन्त्यां च कथं तरां नास्त्यर्थसम्बन्धे यस्येति विग्रहः ? न च स्वरूपमेवात्र नास्तिशब्दार्थः ; अन्यपदार्थत्वायोगात्, स्वस्य स्वसम्बन्धायोगाच्च । भेदकल्पत्युपचार इति चेत्तथापि द्वितीयाभाव एव ब्रह्मेति निष्कर्षः स्यात् । तत्र चोक्तमध्यासानुपपत्त्यादि । अपि च अविद्या तद्विकाराणां ब्रह्मव्यतिरेके कथमद्वितीयत्वम् ? तन्मिथ्यात्वेपि तेषां

योगस्योक्तत्वादित्यर्थः। यद्वा नञर्थो निषेधः, तस्य समासे स्वातन्त्र्येण योधनासम्भवादित्यर्थः । पर्युदासनञ एव तत्पुरुषः न तु निषेधनञ इति भावः ।

नन्वरातिरव्यवहारोऽस्मरणमित्यादौ निषेधनञोपि समासो दृश्यत इति चेन्न–गुणक्रियावाचित्वमभिव्याहृतनञो निषेधवाचिनोपि तत्पुरुषो नान्यस्येति नियमात् । अन्यथा भूतले घटो नेति वत् अघट इति प्रयोगापत्तेः । असामर्थ्यम्–अद्वार्व्यमधैर्यमित्यादावपि वैयाकरणाभिमत गुणत्वमस्त्येव। एव शब्दानुपपत्तिमुक्त्वा, अर्थानुपपत्तिमाह तस्ये ति । (२६४-पुटे)

नन्वद्वितीयमिति न सद्विशेषणम्, किं तु द्वितीयाभावप्रतिपादकं वाक्यान्तरम् । यद्वा-यत्राद्वितीयम्–द्वितीयाभावस्तत् सदेवाग्र आसीदिति योजना, अतो न दोष इत्यत्राह न चे ति । सदद्वितीयनिषेधाधिष्ठानान्तरशङ्कानिवारणेन सम्भवन्त्या गतावित्यर्थः। प्रथमा दीति । यदा द्वितीयत्वं ब्रह्मातिरिक्तावधिक तदा प्रथमादिविधिः, यदा ब्रह्मावधिक तदा सर्वनिषेधः। अनेक मिति । तथा च बहुव्रीहिवशात् द्वितीयतदभावान्यपदार्थाना सिद्धिरिति भावः ।

ननु ज्ञानस्वरूपमितिवत् भेदकल्पनात् बहुव्रीहिः स्यादिति शङ्कते भेदे ति । भेदकल्पत्योपचार इत्यर्थः । तन्मिथ्यात्वेपी ति । न च मिथ्यात्वेन

द्वितीयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । सत्यमिथ्यार्थयोरव्यतिरेके विरोधात् । न च यूयं जैननयनिष्ठाः । तन्निष्ठाश्च तद्यामिव द्वितीयतां वाञ्छन्ति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वविवक्षायां च न किञ्चिदपि लक्षणं तत्र स्यादिति तदुदाहरण विरोधः । व्यवच्छेदायोगाच्चेति । अस्मत्पक्षे तु वृत्तिद्वयमपि सम्यक् ।

द्वितीयव्यतिरेकोक्त्या सतः स्यादप्रमण्यता ।
द्वितीयशून्यतोक्त्या चैं तत्समाननिषेधनम् ।

न ह्यपरं कुतश्चित् सर्वकारणं ब्रह्म, येन तस्य द्वितीयता स्यात् । न चास्य किञ्चिदैश्वर्येण समं, येन द्वितीयगणनां सहेत । " न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिश्रवणात् । तेनात्र सदृशद्वितीयनिषेध परं वचः ।

द्वितीयाभावस्यापि तत्र सत्त्वात् बहुव्रीहिः, स्वनिरूपितद्वितीयस्वरूपे विद्यमाने तदभावमात्रेण तथा निर्देशानुपपत्तेः । न हि घटे सदृशद्वितीयाभावसत्त्वेपि अद्वितीयः सचित्ततिवदद्वितीयो घट इति प्रयोगोऽस्ति, न वा गवाभाववत्यपि (१) गवये ऽसदृशो गवय इति । अविद्यादीनां ब्रह्माव्यतिरेकपक्ष दूषयति सत्येति । अव्यतिरेके सत्यमिथ्यार्थयोर्विरोधादित्याशयः ।

अन्ये तु " एकमेवाद्वितीय " श्रुतिर्न मिथ्यात्वे मानम्, तथा हि, एकशब्दोऽनेकार्थः, " एके मुख्यान्यकेवलाः " इत्यमरोक्तेः, " एको गोत्र " इत्यत्र " एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची " ति कैयटोक्तेश्च, सम्भवति च ब्रह्मणि जीवादितोन्यत्वप्राधान्यप्राथम्यादि, निर्दोषत्वेन च नामरूपसमानत्वं, अतो न तस्य स्वगतभेदनिषेधकत्वम्, अद्वितीयशब्दोपि कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा? आद्ये ब्रह्म द्वितीयान्यत्वेपि प्रथम तृतीयं वा स्यात्, नान्त्यः, प्रथमार्थत्वेन कर्मधारये सम्भवति जघन्यस्य बहुव्रीहेरयोगादित्याहुः ।

अत्र नवीनः—अस्त्वेकशब्दस्यानेकार्थत्वं, तथापि शब्दार्थ इत्येव न ते प्रकृते ग्राह्याः, तथा सति ' चित्रया यजेत ' इत्यत्रापि चित्रत्वं ग्राह्यं स्यात्, सम्भवति च चित्रत्वस्याप्यग्नीषोमीयपशुविशेषणत्वेन यागसाधनत्वम्, अथ तत्र

स्त्रीत्वचित्रत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः स्यादिति ; तर्हि प्रकृतेऽप्यनेकगुणविधाने स तुल्यः, सतोऽपि प्राप्तत्वात् । किञ्च केषाञ्चिन्मानान्तरेण सिद्धत्वेन केषाञ्चित्तद्विरुद्धत्वेन च नाप्यत्वादिगुणेषु तात्पर्यम्, अन्यत्वैकत्वे तावन्मानान्तरसिद्धे, साम्यमपि यदि केनचिद्धर्मेण, तदा प्रमेयत्वादिना तदपि सिद्धमेव, अथ निर्दोषत्वेन, तदपि न, जीवादेर्दोषपट्टलस्य तत्सम्बन्धायोगात् । ब्रह्मणोऽप्यविद्यादिदोषाश्रयत्वाच । असहायत्वमपि यदि स्वकार्ये इतरसहकारिराहित्यम्, तन्न, अदृष्टादेर्विद्यमानत्वात् । न चेतनान्तरसहकारिराहित्यम्, भोक्तृनुद्दिश्य भोग्यसृष्टौ तेषामपि सहकारित्वाच्च तद्राहित्यम्, तस्यापि तव मते अद्वितीयपदेनैव सिद्धत्वात् । प्राथम्यमपि यदि प्रथमकालीनत्वम्, तदा पूर्ववाक्य एव तत्सिद्धमनुपपन्नञ्च, जीवानामप्यनादितया तत्तुल्यकालत्वात् । नापि गुणोत्कर्षः । "निर्गुण" मित्यादिरुवैपरगुणनिषेधकानेकश्रुतिविरोधेन तस्याऽतदर्थत्वात् । प्राधान्यमपि स्वातन्त्र्यम् । तच्च यदि स्वेच्छया प्रवर्तमानत्वम्, तन्न, जीवस्याप्येतत्वत्वेन तदपेक्षया तदयोगात् । अथानन्यप्रेर्यत्वम् ; तच्च सर्वशान्तराप्रेर्यत्वम्, तस्यापि तव मते अद्वितीयपदेन सर्वशान्तरनिषेधे अर्थादेव सिद्धत्वात् । नापि जीवानियाम्यत्वं, तस्यापि सर्वनियन्तृत्वपरश्रुत्येव लब्धत्वात् । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती' त्यादिना अद्वैत एवोपक्रमात्, मृदादिदृष्टान्तैस्तदुपपादनाच्च । न गुणेषु तात्पर्यम् । अथोपक्रमोऽपि ब्रह्मणः प्राधान्याद्यभिप्रायेणैव, तज्ज्ञानात् सर्वज्ञानमुपचर्यत इति चेन्न;—असति बाधकेऽप्युपचारकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । कथञ्चित्तदाक्षेपानुपपत्तेश्च । न हि ब्रह्मणः प्राधान्यादौ किञ्चिल्लौकिकं मानं विरुध्यते, तथापि मृदादिवाक्यावलम्बितैव, तेन तस्य प्राधान्याद्यनुपपादनात् । 'मृत्तिकेत्येव सत्य' मिति कारणस्यैव सत्यत्वमुपसंहृत्य 'एवं सोम्य स आदेशो भवती' ति जगत्कारणस्यैव सत्यत्वप्रतिपादनाच्च । समवायस्य भेदाभेदस्य निरस्तत्वेन धर्माणां सम्बन्धाभावादपि न ब्रह्मधर्मत्वम् । यदप्यद्वैतवाद्यभ्युपगतनिर्धर्मत्वनिषेधाय सत्यादिकं श्रुतिर्विधत्त इति; तन्न, अद्वैतिनो ब्रह्मनिर्धर्मत्वप्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात् । किञ्च अद्वैतवादिभिरप्यामोक्षं ब्रह्मणः प्राधान्यादिकमभ्युपेयत एवेति तद्विधानं व्यर्थम् । न च तस्य पारमार्थ्यं

मुक्तिकालीनत्वं वा श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्,—अत्र वास्तवादिपदाभावात्। श्रुतेस्तत्र तात्पर्यं च न किञ्चिन्मात्र पश्यामः। प्रत्युत रुद्ररोदनादिवत् निष्प्रयोजनत्वात्तत्तात्पर्यमेव। तच्च 'तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते' इत्यादिना भेदज्ञानादेव मुक्तिश्रुतेः। तस्मादेकमिति भेदनिषेधपरमेव।

यत्तु 'अद्वितीय'मित्यत्र बहुव्रीहिर्जघन्य इति कर्मधारय एवाभ्युपेय इति। तन्न, अघटो देश इत्यादावपि तदभावप्रसङ्गात्। न च तत्र विवक्षानुसारात् तथा, तर्हि प्रकृतेऽप्युपक्रमादिलिङ्गैः द्वैताभावे श्रुतितात्पर्यावगमात् तथास्तु। किञ्च तव कर्मधारयासम्भवादपि बहुव्रीहिरेव ग्राह्यः, ब्रह्मातिरिक्तचेतनाभ्युपगमे ब्रह्मणि द्वितीयत्वस्य सत्त्वात्। न च धर्मतो निष्कृष्टस्यैव द्वितीयत्वम्, ब्रह्म च सकलसद्गुणाश्रय इति न द्वितीयमिति वाच्यम्; सजातीयान्यमात्रे द्वितीयशब्दव्युत्पत्तेः अन्यथा द्वितीयं चक्षुरित्यादौ समे द्वितीयशब्दप्रयोगो न स्यात्।

ननु सर्वथाद्वितीयत्वं निषिध्यत इति चेन्न,—चेतनद्वितीयातिरिक्तस्य सर्वथाद्वितीयत्वस्य सिद्ध्यसिद्ध्योस्तदयोगात्। एतेन सम एव द्वितीयशब्दव्युत्पत्तेरद्वितीय इति समाधिकनिषेध इति निरस्तम्; सर्वशब्दान्तराभावात्, एकशब्देन निर्दोषत्वादिरूपेण प्रपञ्चेन ब्रह्मणः साम्यं विधीयत इति तदुक्तिव्याघाताच्च सामान्यनिषेधे बाधके सत्येव विशेषविषयत्वस्य वक्तव्यत्वाच्च।

ननु द्वितीयमात्रनिषेधो न सम्भवति, द्वितीयाभावस्यैव द्वितीयस्य सत्त्वादिति चेन्न;—द्वितीयाभावस्यात्मस्वमात्रत्वस्यासकृदुक्तत्वात्। तस्मादेकादिशब्देन स्वगतात् स्वविलक्षणात् सजातीयाच्च यो भेदः स एव प्रतिषिध्यत इति।

अत्रोच्यते,—यदुक्तमनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तत्त्वयापि तुल्यम्, एकमिति विहितस्यैव पुनर्विधाने तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गेन एकशब्देन स्वगतभेदाभावस्वरूपस्य एवकारेण विजातीयभेदाभावस्वरूपस्य अद्वितीयमिति सजातीयभेदाभावस्वरूपस्य च प्रतिपाद्यत्वात्। न च सजातीयाद्यभावात्मकमेकमेव सत्प्रतिपाद्यत इति न वाक्यभेद इति वाच्यम्-ब्रह्मधर्मा धर्म्यभिन्ना इति पक्षेऽपि तुल्यत्वात्।

यदि च निवर्त्यसंशयभेदेन प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदः तदा तत्रापि तुल्यम् । किं च सन्मात्रस्य प्राप्तत्वात् सजातीयाभावात्मकेऽपि तस्मिन् तात्पर्यं न सम्भवति, भेदवत् । यदि च सजातीयाद्यभावरूपेणाप्राप्तम्, तर्हि वाक्यभेद एव । वस्तुत 'इद' मिति निर्दिष्टप्रपञ्चस्य एकत्वादिविशिष्टब्रह्मात्मकत्वविधाने कुतो वाक्यभेदः ? यच्च मानान्तरसिद्धत्वान्न तेषु तात्पर्यमिति, तत्रोक्तमुत्तरं कुसमयप्राप्तनिर्गुणत्वनिषेधाय सत्यादिविधिरिति । न च निर्धर्मत्वप्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वान्न तद्बाध इति वाच्याम् ; तर्कतोऽपि तत्प्राप्तेः, 'कथमसतः सज्जायेते' ति कुतर्कप्राप्तनिराकरणदर्शनात् । 'नेह नाने' त्यादिवाक्यान्तराम्मन्दमतीनां भ्रमप्रसक्तौ तन्निवारणार्थत्वसम्भवाच्च । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश' मित्यादिभेदवाक्यादापाततो भेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वावगमान्मुमुक्षोर्भेदवाक्यभ्रमात्प्रवृत्तिनिवारणार्थं 'अद्वै' तात्मवाक्यश्रवणनियमविधिरिति त्वयैवोक्तत्वात् । यदप्यद्वैतिभिरप्यामोक्षं ब्रह्मणः प्राधान्याभ्युपगमात् तद्विधानमनर्थमिति; तन्न, न हि त्वत्समय एव कुसमयः, सन्त्यन्येऽपीश्वरस्य साक्षिमात्रत्वादिवादिनः, तद्वाक्यैर्भ्रमः स्यात् । अथवा-किं न एतेन त्वदीयकुमतित्वाभिमानखण्डनेन, त्वां प्रत्येव परमार्थप्राधान्यादिप्रतिपादनार्थमयमुद्यमः । सत्पदमात्रेऽपि तात्पर्यं सम्भवति, "स्तब्धोऽस्युततमादेश' मित्यैकत्वप्रशासनकर्तृत्वाद्युपक्रमादेरेव तात्पर्यलिङ्गत्वात् । न च निष्प्रयोजनत्वम् । एकत्वविधिमुखेनाद्वैतनिरासे भेदज्ञानान्मोक्षस्य 'पृथगात्मान' मिति वाक्यावगतस्य सिद्धेः । प्रत्युताद्वैतस्यैव निष्प्रयोजनत्वम्, ब्रह्माभेदलक्षणप्रयोजनस्य सिद्धत्वात् । एवञ्च साम्यविधानेऽपि न दोषः, प्रमेयत्वादिना सिद्धावपि सत्त्वेन साम्यस्य कुदृष्टिनिरासार्थं विधेयत्वात् ।

यच्चोक्तं सहायत्वे दूषणम्, तन्न, अदृष्टद्वारकचेतनान्तरसहकारिराहित्यस्य विवक्षितत्वात् । नह्यसहायेन मयेदं कृतमित्यादौ ज्ञानादृष्टादि निषिध्यते । यथोक्तं--अस्त्यसहायार्थः एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमसहायैरिति गम्यते, न हि तत्र जितानामदृष्टद्वारा सहकारित्वमपि निषिध्यते ।

आहुश्च— यथैक एव सविता न द्वितीयो नभः स्थले ।
इत्युक्त्या न हि सावित्रा निषिध्यन्तेत्र रश्मयः ॥

तथा च

यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोत्र भूतले ।
इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ।
न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकळत्रादिनिवारण " मिति ।

भाष्ये तु प्रकरणस्थमृत्पिण्डादिष्विवैकशब्देनाविभक्तनामरूपावस्था-विशेषविशिष्टबोधनादुपादानत्वसिद्धौ पिण्डादिष्विवाधिष्ठात्रंतरशङ्कायां तन्निषेधपरोयमद्वितीयशब्द इति स्थापितम्। एतदेव " बहु स्या " मिति बहुभवनतत्सङ्कल्पयोराश्रयतयानन्तरमेव स्थाप्यते " सो कामयत बहु स्या " मिति श्रुत्यन्तरैश्च । एतदर्थमेव प्रकृत्यधिकरणम् । अतो ऽद्वितीयश्रुतिरेव विश्वातिशायित्ववाचिनी गुणविभूतिश्रुतिशतविदितबहु-विधविशेषजातातिशयितविशेषान्तरतत्परा निर्विशेषवादिनां विसंवादि-नीति नीतिविदः ।

इति शतदूषण्यां अद्वितीयश्रुतिविसंवाद

॥ एकोनषष्टितमो वादः ॥

यच्चोक्तं अद्वितीयपदेनैव सिद्धत्वात् सर्वज्ञसहकार्यन्तरराहित्यं नासहायत्वमिति , तन्न, प्रथमार्थपक्षेऽद्वितीयपदस्य कर्मधारयत्वात् ।

यच्च प्राथम्य पूर्ववाक्य एव सिद्धमिति, तन्न, ' अग्र ' इतीदंशब्दनिर्दिष्टप्रपञ्चस्याव्याकृतसदात्मनावस्थानकालपरम्, ' एक ' मिति ब्रह्मणः सर्वकार्यापेक्षया प्राथम्य प्रतिपादयदनादित्वपरम्, अतो न जीवेभ्यः प्राथम्यानुपपत्तिरपि दोषः । सगुणत्वव्यवस्थापनादेव गुणोत्कर्षरूपप्राथम्येपि न दोषः । किञ्च अनेन गुणोत्कर्षे विहिते निर्गुणश्रुतिरेवार्थान्तरपरा स्यात् । यच्चान्यानियाम्यत्वस्वातन्त्र्यमित्यत्र दूषणमुक्तम्–सर्वनियन्तृत्ववचनसामर्थ्यात् सिद्धमिति । तन्न, एक

विज्ञानात् सर्वविज्ञानानुपपत्त्या 'तत्वमसी' त्युपदेशानुपपत्त्या च सिद्धस्यापि सजातीयाद्यभावस्य शब्दतः प्रतिपादनस्य त्वयापि वाच्यत्वात् ।

यच्च सम्बन्धाभावान्न ब्रह्मणः कश्चिद्धर्म इति, तन्न, यदि सम्बन्धाभावेपि धर्मधर्मिव्यवस्था व्यावहारिकी, तदा सत्यभूतैव व्यवस्था सम्बन्धं विनैवास्तु, यदि सम्बन्धोपि कश्चिद्व्यावहारिकः, तदा स एव सत्यः किं न स्यात् ?

यच्चाद्वितीयशब्दे कर्मधारयदूषणम्; तन्न, उपक्रमादिलिङ्गानां विपरीतत्वात् । न च द्वैतिमते कर्मधारयासम्भवः, धर्मतो निष्कृष्टस्य द्वितीयशब्दार्थत्वेन तत्सम्भवात् । न च सजातीयान्यमात्रमेव तदर्थः, एष शूरेषु प्रथम एष द्वितीय इत्यादौ निष्कृष्टेपि प्रयोगात् । यच्च द्वितीयाभावोप्यात्मैवेति न द्वितीयनिषेधानुपपत्तिरिति; तन्न, सन्मात्रस्य प्राप्तत्वेन द्वितीयाभावादावतात्पर्यप्रसङ्गादेरसकृदुक्तत्वात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां अद्वितीयश्रुतिविसंवादो नाम एकोनषष्टितमः स्कन्धः ॥५९॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ षष्टितमो वादः ॥

अस्ति नास्तीति बोधाभ्यामभिव्यासेषु वस्तुषु ।
सदेव सदसद्बुद्धिनिमित्तत्वेन साध्यते ॥

यदेव हि प्रामाणिकत्वेन सदिति प्रतीतिगोचरतां भजते, तदेव रूपान्तरेण नास्तीत्यपि प्रतिक्षेपं भजते । तत्रासत्त्वमेव तत्त्वमिति सौगतोपदेशिनः, सदा सत्त्वमिति सांख्याः,. सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इति जैनाः, उभयमहाणमित्यद्वैतिनः, उपाधिभेदादुभयव्यवस्थेत्यपरे, तत्रैव नास्तीति व्यपदेशोपि भावान्तरनिमित्त इति निष्कर्षकाः ।

नन्वसत्त्वमेव सर्वत्र युक्तम्, असतोपि शुक्तिरजतखरविषाणादेः भ्रान्तिहेतुवैचित्र्यादस्तीति धीविषयत्वदृष्टेरिति चेन्न;—बाधाभावात् । नास्तिधीरेव बाध इति चेन्न ;—उपाधिभेदेन विरोधाभावात् । मध्येप्यसत्कार्ये आद्यन्तयोरसत्त्वात्—खपुष्पवदिति चेन्न;—धर्मिहेतुग्राहकाभ्यां विरोधात् ; स्ववाग्व्याघाताच्च । अस्तिबुद्धेर्नास्तिबुद्धिरपच्छेदनयेन बलीयसी, प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षतया परत्वात्, "पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिद्ध्यती" ति मीमांसकैरेवोच्यत इति चेन्न; दुष्टहेतुजन्यत्वाविशेषे बलाबलविभागायोगात् । हेतुवैचित्र्ये

वस्तुस्थितिमाह । यदेव ही ति । प्रामाणिकत्वेने ति । तदेव सत्त्वमिति भावः । अपर इति । नैयायिकादयः । तत्रैवे ति । उपाधिभेदादिति पक्ष एव भावान्तरनिमित्तत्वं विशेष इत्यर्थः । हेतुग्राहके ति । सत्तावच्छेदककालापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं ग्राह्यम् , अतो हेतुग्राहकेण सत्ताग्रहात् बाधः । स्ववागि ति । सत्तावच्छेदककालापेक्षया पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वादिति हेतूक्तिसाध्योक्त्योर्व्याघात इत्यर्थः । अनुमानमेव धर्मिग्राहकाद्धेतुग्राहकाच्च बलीय इति शङ्कते नास्तिबुद्धि रिति । दुष्टे ति । तन्मते सर्वस्याप्यनादिवासनादोषजन्यत्वादिति भावः । हेत्वि ति । यदि दुष्टकारणरूपहेतुवैचित्र्यमङ्गीक्रियते, तदा पौर्वापर्येण नियमो न स्यात् , अदुष्टकारणजन्येनैवान्यस्य

पौर्वापर्यानियमाच्च । परत्वमात्रेण निषेधे स्वन्मतं नास्तीत्युक्तिमात्रेण तद्विरुद्धानां सर्वेषां विजयप्रसङ्गात् । तदुपरि जल्पेऽप्यव्यवस्थिति-प्रसङ्गात् ।

नन्वस्तु तर्हि सर्वस्य सदा सत्त्वम्, असद्धियः सत्वप्राप्तिसापेक्षत्वात्, प्राप्तस्य च निर्बाधत्वादिति चेन्न;—उपाध्यन्तरेण बाधाबाध विवेकस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा घटादिषु असद्व्यवहारस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । अनभिव्यक्त्या सविषयत्वमिति चेन्न;—अभिव्यक्तेरपि सदा सत्त्वेन तत्रापि नत्रर्थासिद्धेः । तत्कार्यत्वे तद्वत्सर्वत्र सत्कार्यवाद-विलयात् । अभिव्यक्त्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थादिदोषात् ।

उक्तं च " अभिव्यक्तेरनादित्वे कारणानामनर्थता । तदागन्तु-कतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छती " ति ।

बाधप्रसङ्गात्, ततश्चापच्छेदन्यायोपन्यासो व्यर्थ इति भावः । अत एवं हेतोः सर्वस्य दुष्टकारणजन्यत्वेनाविशेषमभ्युपगम्यापच्छेदन्यायोक्तौ दोषमाह परत्वे ति । मात्रशब्देन दुष्टकारणजन्यत्वाभावो व्यवच्छिद्यते । अपच्छेदन्यायापेक्षितानियत विरोधपौर्वापर्याभावोऽपि मात्रशब्देन विवक्षितः ।

नन्वि ति । कार्ये सत्वबुद्धिरस्ति न वा? न चेदसद्धियः सत्वप्राप्तिसापेक्षत्वात् उत्पत्तिर्न स्यात्, कुतो बाधकता? अस्तिचेत्तदापि तेन प्रतिबन्धादुत्पत्तेरसम्भवात् प्राप्तस्य सत्यस्य तेन बाधो न सम्भवतीत्यर्थः । उपाधी ति । देशकालादिभेदेन अस्तिनास्तिबुद्धिरूपबाधाबाधव्यवस्थाया वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । अन्यथे ति । देशकालादिभेदादविरोधानुपपादने असत्वधीर्निर्विषया स्यात्, सत्वाभावादतिरिक्त विषयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । असत्वधीश्चानुभवसिद्धेति भावः । तत्कार्यत्व इति । तस्या अभिव्यक्तेः कार्यत्व इत्यर्थः । कारणाना मिति । अर्थः—प्रयोजनं न भवतीत्यनर्थस्तस्य भावोऽनर्थता । कारणानामनर्थता–अभिव्यक्तिः कारणानां प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । तेन " अर्थान्नञ " इत्युरःप्रभृतिषु पाठात् न नित्य समासान्तकप्रत्ययचोद्यावकाशः ।

पूर्वोत्तरकालाद्युपाधिद्वयसम्बन्धेन सत्त्वासत्त्ववर्णने सम्बन्धिन उभयानुवृत्तेः सदातनत्वम्, असतः शशशृङ्गादेर्देशकालभेदेन सत्त्वाभावाच्चेति चेन्न;—स्वस्य स्वप्रतियोगिनश्चाधारतया पूर्वोत्तरकालसम्बन्धव्यपदेशात्, नित्यासद्वस्तुनः कचिदपि कथञ्चिदभावात् । "आदावन्ते च यन्नास्ति नास्ति मध्येपि तत्तथे" ति चेन्न;—शशशृङ्गादाविद्धत्वात्, घटादौ बाधात् । तत्प्रसङ्गेपि तत्तत्कार्योपाधिकाद्यन्तमाहकैरेव व्याप्तिग्रहणनिरोधात् । तद्विपर्यये च हेत्वात्मनि बाध.देव । असतः कथं जन्म ? सतो वा कथम् ? अभिमानमात्रमिति चेत् ? दूषणमप्युक्तमेव । प्रागसत्त्वं च जन्मोपकारीति न तत्र विरोधचोद्यावकाशः ।

बाजात्ययुवत्वादिवदेकस्यैव देशकालसम्बन्धिभेदेन सत्त्वासत्त्वे उ क्ते–इत्यभिमानेन चोदयति पूर्वे ति । असत इति । तथा च सतः कदाप्यसत्त्वन्नोपपद्यत इति भावः । नित्ये ति । नित्यासद्वस्तुन एव सत्वासम्बन्धनियमादित्यर्थः । शङ्कते आदा विति । किं मध्येप्यसत्त्वं साध्यते? किं वा पूर्वोत्तरकालयोरपि स च पर्यवसानापाद्यते ? आद्य आह शशशृंगादा विति । द्वितीय आह तत्प्रसङ्ग इति । यत्किञ्चिदसत्त्वधिकरणकालापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं कालस्य गृहीत्वा गृहीतस्य खपुष्पादौ पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य मध्येप्यसत्त्वव्याप्तिर्ग्राह्या, तत्र तद्वस्तुनः तत्काले सत्त्वग्रहात्तत्रैव व्यभिचाराद्व्याप्तिग्रहो नोपपद्यत इति प्रसङ्गे मूलशैथिल्यमित्यर्थः । तद्वि ति । तस्य—प्रसञ्जनीयस्य मध्येप्यसत्त्वस्य, विपर्ययः–मध्ये सत्त्वम्, प्रसञ्जकस्य पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य विपर्यये साध्ये उक्तप्रसङ्गानुमाने हेतुर्बाध्यः, स च पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य कार्ये प्रत्यक्षादिना निश्चयाद्बाधित इत्यर्थः । शङ्कते असत इति । परिहरति सतो वे ति । सत्त्वेन सिद्धस्योत्पत्त्यसम्भवात् उत्पत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्त्या परिहारं शङ्कते अभिमानमात्र मिति । अभिव्यक्तिमात्रमित्यर्थः । उक्त मिति । अभिव्यक्तेरनादित्व इत्यादिना । असतः कथं जन्मेत्युक्तानुपपत्तिं परिहरति प्रागि ति । नित्यासत्त्वं हि जन्मविरुद्धम्,

प्रागसतः खपुष्पस्य कथमनुत्पत्तिः ? प्राक् सतो वा प्रत्यगात्मनः कथं नित्यव्यक्तिरिति चेत्; खपुष्पे नित्यासत्त्वादेवेति निपुणं पश्य । नित्यविशेषणं प्रयुञ्जानेन च स्वीकृतमनित्यमिति स्ववाग्विरोधः । ननु प्रागसतः उत्पत्तिकालेपि कारणादुत्पत्तिर्न घटत इत्युक्तम्,

" असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारकैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ "

इति चेत् ? अत्रोत्तरं दत्तमक्षपादैः "घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः" इति । अस्यान्यत्र विस्तरो द्रष्टव्यः । अतोऽसतो नित्यासत्त्वं सतश्च नित्यसत्त्वमिति सांख्यवादः सुहृद्भिर्द्रव्यविषये योज्यः । यत्पुनः सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इत्युच्यते, तद्देशकालादिभेदेन चेद्वयमनुमन्यामहे । अन्यथा चेदत्यन्तविरोधात्तान्द्विष्महे । तथा च दूषणभूषणादिव्यवस्थाविलयेन व्यवहार एव निष्फलः स्यात् । तेन परस्परविरुद्धोऽयं पक्षः ।

जन्मात्मकसत्त्वकाले तदसत्त्वविरोधात्, प्रागसत्त्वं तु तदवच्छिन्नोत्तरकालसत्त्वात्मकजन्मन्युपकारकमेवेत्यर्थः, प्रागसतो जन्माङ्गीकारे खपुष्पस्यापि जन्म कथं न स्यादिति शङ्कते प्रागसत इति । सतो जन्माङ्गीकारे नित्यस्यात्मनस्तवदभिमतं जन्म घटादिवत् किमिति न स्यादिति प्रतिबन्द्या परिहरति प्राक्सत इति । अनुत्पत्तिरित्यनुषङ्गः । सम्मते कादाचित्काभिव्यक्तिरुत्पत्तिः, सा नित्यव्यक्तस्वभावे विरुद्धेति शङ्कते नित्ये ति । नित्यासत्त्वस्वभावत्वात् खपुष्पादावपि आगन्तुकसत्त्वात्मकजन्म विरुद्धमिति परिहरति खपुष्प इति । नित्यविशेषण मिति । अनित्यव्यक्त्यभावे तद्व्यावर्तकविशेषणायोग इत्यर्थः । दूषणे ति । दूषणस्य स्वपक्षे असत्त्वं परपक्षे सत्त्वं भूषणस्य तद्विपर्ययेण सत्त्वमसत्त्वं चेति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः । तेने ति । तेन—उक्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गेन, विरोधस्यावश्यकत्वात्

ये पुनरुभयप्रहाणवादिनस्तेषामेव पक्षं परिशोधयामः । परस्परविरुद्धोभयाङ्गीकारवत्तदुभयप्रहाणस्यापि विरोधकुक्षिनिक्षेपमेवोपलभामहे । न हि घटत्वाघटत्वसमुच्चयवत् घटाघटविलक्षणयोरपि समुच्चयः सम्भवति, विरोधस्याविशेषात् । उपलम्भ एव विरोधोपशमने प्रभवति, स तु घटत्वाघटत्वसमाहारवत्तदुभयवैलक्षण्येपि परिपन्थी ।न हि घटाघटविलक्षणं किञ्चित्पश्यामः । घटविलक्षणस्याघटत्वात् अघटविलक्षणस्य च घटत्वात् । उभयविलक्षणं पुनर्न किञ्चिदुपलभामहे । उपाधिभेदादुभयव्यवस्थेति पक्षमदूरविप्रकर्षात्परिगृह्णीमहे । उपाधिभेदस्तु स्वात्मना सत्त्वमन्यात्मना पुनरसत्त्वं स्वकाले सत्त्वमन्यकाले पुनरसत्त्वं तथा स्वदेशे सत्त्वमन्यदेशे पुनरसत्त्वमिति । इह तादात्म्यं संसर्गो वा सत्त्वमिति व्यपदिश्यते, तद्विरुद्धवेषेण वस्तुन्येवासद्व्यपदेशः ।

परस्परविरुद्धार्थकोयं पक्षः स्वेनैव बाधित इत्यर्थः । विलक्षणयो रिति—भावप्रधानम् । ननु भावाभावयोर्विरुद्धत्वेपि संयोगतदभावयोरविरोधवत् घटाघटवैलक्षण्यस्यापि कश्चिदविरोधोऽस्त्वित्यत आह उपलम्भ इति ; अदूरविप्रकर्षादिति । अभावस्य भावातिरिक्तत्वाङ्गीकारमात्रं विप्रकर्ष इति भावः । उपाधिभेदपदेनोपाधिभेदाधीना व्यवस्थोच्यते । अन्यात्मने त्यन्योन्याभावः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

सत्त्वासत्त्वविवेको नाम

षष्टितमः स्कन्धः ॥६०॥

पक्षे तु पक्षे विरुद्धधर्मयोग एव वस्तुन्यसद्व्यवहारहेतुतया व्यपदिश्यते, घटो हि घटात्मना सत् पटात्मना पुनरसन्निति निर्दिश्यते । सन्नेव स्वदेशकालयोः स्वविरोधिदेशकालयोरसन्निति । उपलम्भानुकूल्याल्लाघवाच्चेदमेवाद्रियन्ते वृद्धा इति ।

इति शतदूषण्यां सत्त्वासत्त्वाविवेकवादः

॥ षष्टितमो वादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥
॥ एकषष्ठितमो वादः ॥

पयोधितनयान्वितं परमधाम्नि यद्वर्तते
सदा यदवलोकनं विदधते फणीन्द्रादयः ।
अकृत्रिमसरस्वतीवदनसन्ततास्वादितै
र्गुणैरधिगुणं महः स्वयमनन्तमालक्ष्यते ॥

'विगीतं मदविद्याकल्पितं—विवादाध्यासितं चेतनजातमह'मित्यादिषु किं सर्वत्राहमर्थैक्यं सिसाधयिषितम्, उत तद्धर्मसंविदैक्यम्, यद्वा तदुपलक्षितसन्मात्रैक्यम्? न प्रथमः, अपसिद्धान्तप्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गात्। न ह्यहमर्थं सत्यमात्मानमनुमन्यसे, न च अहङ्काराणां स्वरूपैक्यम्। न च परदुःखादेः स्वदुःखादित्वमभिमन्यसे। "एको बहूना" मित्यादिं च न स्मरसि। अत एव न द्वितीयः, सर्वेषां सर्वदा सर्वज्ञत्वस्यासर्वज्ञत्वस्य वा प्रसङ्गाच। न तृतीयः, सर्वानुयायि सदैक्येप्यात्मैक्यासिद्धेः। न हि कस्यचित्सद्बुद्धिविषयमात्रे स्वात्माभिमानः, आत्माभिमानमात्रं वा, तथा सति देहात्मभ्रमादेर्विशेषतः परिहारे निदानाभावात्। आत्मनः सत्त्वं त्वयापीष्यत इति चेत्; सत्यमेतत्, न तु सतः सर्वस्यात्मत्वम्। आत्मव्यतिरिक्तस्य न सत्त्वमिति चेन्न; "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" "कथमसतः सज्जायेते" त्यादिविरोधात्।

किञ्च सतामैक्यं सर्वमानविरुद्धम्, सच्चैक्यं तु जात्यैक्यमात्रं स्यात्। सत्त्वैव महानात्मेति चेन्न;—तस्यान्यधर्मत्वायोगात्। सतां हि भावः सत्ता, न तु सा स्वतन्त्रा। उक्तञ्च संविरिसद्धौ "स्वैः स्वैर्व्यवस्थितै रूपैः पदार्थानां तु या स्थितिः। सा सत्ता न स्वतन्त्रा स्यात्तत्राद्वैतकथा कथ" मिति। पारतन्त्र्यभ्रमोऽयमिति चेत्; स किं

सत्ताया उत सतः ? आद्ये विरोधः, सतां हि भावः सत्ता । द्वितीयेऽपि विरोधः, न हि सतां स्वधर्मभूता धीरस्ति । न चैतावता तेषामैक्यसिद्धिः ।

अपि च जीवैक्यं सत्यं मिथ्या वा ? पूर्वत्रापसिद्धान्तः, अविद्यातत्सबन्धिजीवभावतदेकत्वादीनां मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । उत्तरत्र जीवबहुत्वमपि तथैवेति किमन्यतरपक्षपातेन तत्साधनेन वा ? प्रतीत्यनुसारेण जीवभेदपक्षे वा किं न पतसि । न च जीवैक्यं प्रातिभासिकम्; सर्वधीव्यवहारविरोधात् । नापि यौक्तिकम्; धर्मधीविरोधात् । प्रवृत्त्यादिभिर्देहि परानुमानम् । न च स्वात्मपरात्मधीन्यायः, 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव' इति सूत्रोक्तन्यायविरोधात् । स्वात्मनश्च ते तथैव प्रसङ्गात् । स्वात्मनश्च परं प्रति परात्मत्वात् । न हि दृश्यवद्रष्टापि ते मिथ्याभूतः । व्यावहारिकसत्यत्वं तस्यास्तीति चेत् ? स्वीकृतं तर्हि व्यावहारिकजीवबहुत्वं तदैक्यं चेति नैकत्र पक्षपातो युक्तः । यथा दृष्टवह्निलिङ्गतो वह्न्यन्तरानुमितिः तथैव ह्यत्र आत्मान्तरानुमितिः । यद्यत्रैक्यं साध्यते, तर्हि वह्न्यैक्यमपि किं न साध्यते? विरुद्धधर्मविहतेरिति चेत्तुल्यम् । न चैकाश्रयतया सर्वदुःखादीनां प्रतिसन्धानमस्ति । अन्तःकरणाद्युपाधिभेदादप्रतिसन्धानमिति चेन्न;—देहावयवबाह्येन्द्रियादिभेदेऽपि प्रसङ्गात् । स्वेच्छया विशेषवर्णनेऽप्यतिप्रसङ्गात् । महाप्रलयान्तरभाविनां महात्मनां केषाञ्चिदन्तःकरणभेदेऽपि पूर्वकल्पानुभूतप्रतिसन्धानदर्शनाच्च । अद्यतनानां प्राग्भवीयाननुसन्धानवत् स्यादिति चेन्न;—प्रायेण नरकक्लेशप्रभृतिव्यसनकालविप्रकर्षादिभिः संस्कारविलयात् । न चेह तथा, स्वस्थाप्यस्मरणापातादिति ।

इति शतदूषण्यां जीवैक्यभङ्गो नाम

॥ एकषष्टितमो वादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ द्विषष्टितमो वादः ॥

स्वे स्वे कर्मणि युञ्जानो मुखबाहूरुपादजान् ।
स्वयं नः संप्रकाशेत स्वान्ते स्वच्छन्दसारथिः ॥

यत्तु भगवता बादरायणेन सूत्रितं—शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारित्वम्, तद्भवन्तः कथं निर्वहन्ति ? किं शूद्रैर्निर्विशेषज्ञानस्य दुःसंम्पादत्वात्, तत्सम्पत्तिसद्भावेपि वा ततः तेषामविद्यानिवृत्त्यसम्भवादिति । न प्रथमः, स हि तथाविधस्य ज्ञानस्य वेदैकजन्यत्वाद्वा? अवेदजन्यत्वेपि वेदसापेक्षत्वाद्वा? वेदावेदयोः शूद्रादिषु ज्ञानजनकत्वाशक्तेर्वेति ? आद्यस्तावदधिगततत्त्वसिद्धान्तेन त्वया नाङ्गीकर्तव्यः । आत्मधातुकतर्कानुगृहीतानुमानादिनापि निर्विशेषत्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वादेश्च भवद्भिः साध्यमानत्वात् । न च निर्विशेषे श्रुतिसमधिगम्यं विशेषान्तरं सम्भवति । श्रुतेरपि भवद्भिरध्यस्तातद्रूपनिवृत्तिमात्रपरत्ववर्णनात् । आनन्दत्वादेरपि स्वरूपानुप्रवेशनिर्णयात् । नचानुमानादिषु सर्वत्र

स्वे स्वे कर्मणी ति । स्वे स्व इत्यनेन ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन कर्मणां व्यवस्था सूच्यते । अनेन परपक्षे स्वे स्वे कर्मणि नियोजनं न सम्भवति, शूद्रस्यापि उपासनप्रसङ्गादिति सूच्यते। सूत्रित मिति । " शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि " इत्यादिभिरित्यर्थः। स ही ति । वेदे च शूद्राणामनधिकारादिति भावः । अवेदे ति । वेदाकरणकत्वेपीत्यर्थः । अनुमानादिने ति । आदिशब्देन प्रत्यक्षं विवक्षितम् । तस्य तर्कसहकृतस्य सन्मात्रे प्रामाण्याभिधानात्। ननु निर्विशेषज्ञानमात्रं सुसम्पादमस्तु, तथापि निर्विशेषस्य आकारविशेषेण ज्ञानं मोक्षहेतुः, स चाकारः श्रुत्येकसमधिगम्य इत्यत्राह न चे ति । श्रुत्या विशेषप्रतिपत्तिश्च न त्वयाभ्युपगता, स्वरूपाभिन्नानृतादिव्यावृत्तिपरत्ववर्णनादित्याह—श्रुतेरपी ति । स्वरूप ति । एतेन ब्रह्मणो निर्धर्मकसदाद्यात्मस्वरूपमागमं विना न केनचित् निश्चेतुं शक्यमिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम्, निश्चितस्वरूपानतिरेकात् । ननु माभून्निर्विशेषज्ञानं वेदैकजन्यम्, अथापि शूद्रैस्तद्दुस्सम्पादम्, अनुमानेप्यनधिकारादित्याशङ्क्याह नचे ति। ननु शूद्रादीनां लोकतः सविशेषस्येव

शूद्रस्यानधिकारःशंक्यः, लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकमूलेषु त्वदुक्तेष्वाचण्डाल मधिकारात् । यत्र च तिरश्चामप्यधिकारः तत्र द्विपदां कः परिपन्थी । अन्यथा तेषां सार्वलौकिकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । निर्विशेषं तत्वमि-त्यादिलौकिकवाक्येन च तेषां तत्वज्ञानं सुलभमेव । न च ततस्तेषां निवर्तकं ज्ञानं नोपलभ्यत इति वाच्यम्;—त्रैवर्णिकानां वैदिकवाक्येनापि तुल्यत्वात् । श्रवणमनननिदिध्यासनजनितविकल्पवैमुख्यानां दृश्यत इति चेत्; एवं लौकिकवाक्येपि तान्येव सहकारीकृत्य तत्सिद्धिं पश्य । न च सामग्र्यां सत्यां क्वचित् ज्ञानं क्वचिन्नेति नियन्तुं शक्यम्, अनीश्वरेच्छया तन्नियमासिद्धेः । भवतु वा वेदैकमूलत्वम्, तथापि न शूद्रादेस्तत्रानधिकारः; व्युत्पन्नपदपदार्थानां तेषां ततोपि ज्ञानसम्भ-वात्; उत्पन्नेपि तत्वज्ञाने वेदश्रवणतदर्थानुसन्धानादिमूलप्रत्यवायस्य भवन्मते प्रसङ्गाभावात् । यदा विश्वभ्रमोन्मूलनं ज्ञानमुदेष्यति तदा

महार्णविविशेषव्याप्तिमहाभावाहरनुमाने सविशेषत्वभ्रमादेव व्यतिरेकिणोप्यनुदया-दानुमानमित्यत आह निर्विशेषत्वं तत्वमि तीति । नन्वद्वैततत्वसाक्षात्कारो हि भ्रमविरोधी, सवेदानां शूद्रादीनां ततो न जायते, वाक्यश्रवणेप्यविद्यानिवृत्त्य दर्शनादित्यत आह न च तत इति । तुल्यत्वा दिति । ज्ञानानुत्पादस्येति शेषः । श्रवणे ति । श्रवणादिनिरस्तभेदवासनानामित्यर्थः । ननु "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य" इति श्रुतिवाक्यैरेव श्रवणनियमात् सामग्र्यभावादेव ज्ञानानुत्पाद इत्यत आह भवतु वे ति । वेदेऽनधिकारः किं शूद्रादीनां ततो ज्ञानस्यैवानु त्पत्तेः । प्रत्यवायप्रयोगाद्वा । नाद्य इत्याह व्युत्पन्ने ति । द्वितीय आह उत्पन्न इति । अतो न प्रत्यवायेन मोक्षप्रतिबन्ध इति भावः । तदेवोपपादयति यदे ति । किञ्च प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तेन नाशे मोक्षः कुतो न स्यादित्यपि विवक्षितम् । ननु निषेधोल्लङ्घनेन सोमादिना उपदेशासम्भवात् श्रोतुश्च प्राय-श्चित्तेन प्रत्यवायपरिहारासम्भवात् त्वन्मतेपि शूद्रस्य मोक्षः स्यात्, लौकिक-

तदन्तः पातिनः कस्यचित् प्रत्यवायभ्रमस्य का वार्ता ? नचानुपनीतस्यानधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्य " न शूद्राय मतिं दद्या " दिति वचनबलान्निषिद्धाचार्यलाभस्य शूद्रादेः कथं ततो ज्ञानमिति वाच्यम्; दग्धाधिकारतया वेदशिरसि वर्तमानैर्भवद्भिर्वेदान्तानां तदर्थस्य च तेभ्योपि यथावदुपदेशसम्भवात् । न हि वो विधिनिषेधकिङ्करता । यथा ब्रूथ—

" दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।
वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्वेदकिङ्करः ॥ " इति ।

यद्यपि " त्यज धर्ममधर्मं च " त्यादिबलाद्दुर्बलबुद्धिभिर्युष्मत्सयूथ्यैर्निषिद्धवर्जनमनुज्ञायते, तथाप्यन्यैः कैश्चिदुन्मर्यादैरर्थादिलिप्सया तेभ्यस्तदुपदेशः सम्भवत्येव ।

नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, वक्तुरिव श्रोतुरपि प्रत्यवायेन तन्मूलोपासनादेः तेष्वसम्भवात् । उपासनविधीनां न उपनयनाद्यङ्गकाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसम्पन्नज्ञानत्रैवर्णिकाधिकारिलाभेन कर्मविधीनामिव तदितरेषु स्वसिध्यर्थं ज्ञानान्तरकल्पनौदासीन्यात् । तत एवोपबृंहणभूतेतिहासपुराणजन्यज्ञानस्यापि विधिभिरनादृतत्वात् । तच्छ्रवणानुज्ञानस्य पापक्षयादिमात्रफलत्वात् । उपास्यस्य च ब्राह्मणोनन्तविशेष—

चार्थैरनुमानैर्वा तज्ज्ञानसम्भवायेत्यत्राह उपासने ति । पूर्वकाण्डे रथकारादिप्रकरणे क्रतुविधयो ह्यन्यथानुपपत्त्या विद्यार्जनमाक्षिपन्ति, यदा तु स्वाध्यायविधिविहिताध्ययनोपात्तविद्यान् द्विजन्मनो लभन्ते, तदा तैरेव लब्धत्वादन्यानुपपत्तिक्षयात् न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्तीति शूद्रस्यानधिकारो निर्णीतः, तेनैव न्यायेन इहापि तादृशाधिकारलाभात् न शूद्रस्य स्वच्छन्दार्जितज्ञानस्याप्यधिकार इति न तत्कृतोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । ननु यदीतिहासादिजन्यज्ञानं विधिभिरनादृतम्, तर्हि " श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत " इति श्रवणानुज्ञानं किमर्थमित्यत्राह तच्छ्रवणे ति । अनुमानात् ज्ञानासम्भवे हेत्वन्तरमप्याह उपास्यस्ये ति ।

ननु अद्वैतिमतेपि मोक्षसाधनीभूतज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्तेषां च त्वदुक्तन्यायेन त्रैवर्णिकाधिकारकत्वात् शूद्रस्य श्रवणाद्यभावान्मोक्षसाधनं ज्ञानमेव नास्तीति चेत् ; उच्यते, त्वन्मते मनननिदिध्यासनाङ्गकश्रवणविधेर्नियमविधित्वाङ्गीकारात् तस्य त्रैवर्णिकाधिकारित्वेपि मुमुक्षुशूद्रस्य विख्यातिलब्धगुरुमुखाधीताद्वेदान्ताद्वा तदर्थप्रतिपादकभाषादिभिर्वा जायमानं ज्ञानं ततो मोक्षश्च केन वार्यते? न हि प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणो धनमार्जयेदिति ब्राह्मणविषयको नियमः साधनान्तरेण धनार्जनमन्येषां निरुणद्धि ।

ननु यद्यप्युक्तरीत्या शूद्रस्य अद्वैतविद्या सम्भाव्यते, तथापि सा न बन्धमोचनाय प्रभवति, यतः—'श्रवणादिकर्मोद्भिद्वाक्यजा धीर्विमोचिका,' श्रवणं च वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणम्, तच्च शूद्रस्य नेति न तस्य तादृशी विद्योत्पद्यत इति चेत्;—न तावन्नियमविधिबलाच्छ्रवणाभावः, तस्य तस्यासामर्थ्यात् ; नापि श्रुतिनिषेधात्, प्रायश्चित्तेन तन्निष्कृतेः; तदुपदेष्टुरभयश्च प्रत्य एवोक्तः ।

किञ्च केयं तादृशी विद्या? किमपरोक्षरूपा? किं वा अपरोक्षावधारणात्मिका? यद्वा अप्रतिबद्धापरोक्षरूपा? आद्या तावदपरोक्षविषयत्वाभ्युपगमाद्वाक्येन प्रसूयत एव । त्वन्मते द्वितीयामपि त्वत्कुतार्किककल्पितदुर्गमाश्रिता या काचित् सामग्री सुखं प्रसूते । न हि न्यायोपबृंहितेनाप्यनवधारणमेव जायत इत्यनुन्मत्तः कोपि ब्रूयात् । तृतीयापि अधिष्ठानयाथात्म्यविषयोदयजायमाना तदध्यस्तं कृत्स्नं निवर्तयन्ती विपरीतवासनां बन्धनिवृत्तिप्रतिबन्धकतया त्वदभिमतामपि निवर्तयेदेवेति न केनापि प्रतिबन्धसम्भावनामर्हति ।

ननु विद्या हि साक्षादविद्याविरोधिनी न तत्कार्यं हन्तीति भेदवासनया कथं न प्रतिबन्धार्हा? नैवम्, शुक्तिसाक्षात्कारात् शुक्त्यज्ञाननिवृत्तौ रजतवासनायाः प्रतिबन्धकत्वादर्शनात् । किञ्च चरमसाक्षात्कारः किं भेदवासनायां सत्यामेवोत्पद्यते? उत निवृत्तायाम्? नाद्यः; चरमवृत्तेरप्यन्यत्वेन भेदवासनामूलत्वात् । नान्त्यः, तथासति प्रागेव प्रतिबन्धात् ततो विद्यानिवृत्त्यनुपपत्तेः । न च निदि

स्यानुमानाद्यगोचरत्वात् । उपासनस्यैव वाक्यार्थज्ञानातिरिक्तस्य बन्धनिवर्तकत्वात्, बन्धस्य च सत्यत्वेनादृष्टद्वारा तन्निवृत्त्युपपत्तेरिति ।

एतेन द्वितीयोपि पक्षो निरस्तः, वेदसापेक्षत्वेपि तेषां तदधिगमोपायस्योक्तत्वात् । कथं वानुमानादेर्वेदसापेक्षता ? न तावत् तदङ्गतया; सर्कादिवत् केश्चिदपि तथानभ्युपगमात्, नापि कारणतया; वेदस्यैव व्युत्पत्यादावनुमानादिसापेक्षत्वेन वैपरीत्यात् । नापि नैसर्गिक लोकव्यवहारमूलतया तत्वबुभुत्साशून्यानां तद्भ्रान्तत्वसमर्पणमूलतत्वबुभुत्सोत्पादनद्वारेण; सांख्यसौगतादिभिः प्रत्यक्षादिवृत्तपरीक्षाप्रवृत्तैस्तदुत्पत्युपपत्तेः, उत्पन्नायां च तस्यां भवदभिमतप्रत्यक्षानुमानादिभिर्निर्विशेषज्ञानसम्पादनोपपत्तेः । तिष्ठन्तु सांख्यादयः, त्वदभिमततत्त्ववित्सम्प्रदायागतलौकिकवाक्यादपि तद्बुभुत्सा जायत एव । पश्यामश्चैतदघतनेषु । न च वेदानुवचनस्य विविदिषासाधनत्वश्रुत्या तत्सापेक्षता ; यज्ञादेरिव

ध्यासनेन भेदवासनानिवृत्तिकाल एव चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिः, भेदवासना च विनश्यदवस्था साक्षात्कारहेतुरिति वाच्यम्,—अद्वैतवाक्यप्रतिसन्धानपदार्थसारणादिसामग्रीविळम्बेन साक्षात्कारस्य निदिध्यासनव्यवधानात् । अतस्त्वदभिलक्षितातिरोपि विधाः शूद्रादीनभिसरम्भो न केनापि वारयितु शक्याः ।

उक्तत्वा दिति । भवतु वा वेदैकमूलत्वमित्यादिनेत्यर्थः । वेदस्यैवे ति । शक्तता ज्ञातपदस्य वाक्यार्थज्ञाने करणत्वादिति भावः । तत्वबुभुत्सायां ह्यनुमानादौ प्रवृत्तिः, सा चानादिसिद्धलौकिकव्यवहारजनितभेदसत्यत्वभ्रमस्य पुरुषस्य लोकव्यवहारस्य भ्रान्तत्वबोधनात् भवतीति भेदमिथ्यात्वं बोधयन्वेदस्तत्वबुभुत्सां जनयति, अतो वेदसापेक्षमनुमानादीत्याशंक्य निराकरोति, नापी ति । द्वारेणेत्य नन्तरं वेदस्योपयोग इति शेषः । सांख्ये ति । सांख्यसौगतादीनां प्रत्यक्षादिषु परमार्थविषयत्वापरमार्थविषयत्वविप्रतिपत्तेः संशयात् बुभुत्सा भवतीति न वेदस्योपयोग इत्यर्थः । तस्यां–बुभुत्सायां । यज्ञादेरिवे ति । यथा त्रैवर्णिकस्य

जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि तस्यादृष्टद्वारा तद्धेतुत्वोपपत्तेः। अत एव न तृतीयः, व्युत्पत्त्यन्वयव्यतिरेकादिशालिषु त्रैवर्णिकेषु शूद्रादिषु च प्रमाणानां पक्षपातविरहात्। भवतु वा शूद्रादीनां यतः कुतश्चित्तत्त्वज्ञानम्, त्रैवर्णिकानां तु वेदत एवेति नियमार्थमधिकरणमिति चेन्न;—नियामकाभावात्। अधीतवेदत्वमेव नियामकमिति चेत्; त्यज तर्हि अध्ययनक्लेशम्, शूद्रादिवल्लघीयसैवोपायेन तत्प्रयोजनसिद्धेः। अत एव चान्ततो वेदान्तोच्छेदः प्रसज्येत। नचाधीतवेदैरन्यतस्तदर्थो ज्ञातुं न शक्यः; तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावात्। नापि तेऽन्यतो न जानीयुरिति निषेधः। न च निषेधोल्लंघनेपि वः प्रत्यवाय इत्युक्तम्। नापि द्वितीयः

वेदानुवचने सति बुभुत्सोत्पत्तिर्विविदिषासाधनत्वेन अत्र जन्मान्तरानुष्ठितयज्ञादिभिरेवादृष्टद्वारेत्युच्यते तथा शूद्रस्यापि जन्मान्तरीयवेदानुवचनात् बुभुत्सा युक्तेत्यर्थः। अत एवे ति। दुर्ज्ञानजनकत्वं हि वेदनसाधनस्य यज्ञादीनामाश्रित्य शूद्रे तद्विरहाद्वाच्यम्, न च तत् सम्भवति, जन्मान्तरीययज्ञादीनामपि अदृष्टद्वारा विविदिषाया-मिवोपयोगादित्यर्थः।

ननु स्वभावादेव शूद्रे दुर्ज्ञानजनकत्वं न सहकारिविरहादित्यत्राह व्युत्पत्ती ति। अनुभवविरोधादिति भावः। अदृष्टप्रमाणानां तादृशसम्भव-कल्पना च कल्पकाभावादेव निरस्ता। नियामकाभावा दिति। त्रैवर्णिकानां वेदत एवेति नियमे हेत्वभावात् तत्परमधिकरणमित्यर्थः। सूत्राक्षरानानुगुण्यं च विवक्षितम्। अधीतवेदत्व मिति। अधीतस्य वेदस्य सप्रयोजनत्वाय तत एव ज्ञानस्य वाच्यत्वादित्यर्थः। त्यजे ति। कृते ह्यध्ययने तस्य सप्रयोजनत्वाय अन्यतो ज्ञानं न भवेत्, अध्ययनाभावे तु ज्ञानस्य अन्यतः सम्भवाल्लाघवार्थमध्ययनमेव त्वया त्याज्यमिति भावः। त्वयेव लाघवादन्येनापि वेदान्ताध्ययने वेदान्तस्वरूपमेवोच्छिद्येतेत्याह अत एवे ति। किञ्च अधीतवेदान्तानां अन्यतो ज्ञानाभावोऽध्ययनप्रतिबद्धत्वाद्वा? उपायान्तरस्य तान्प्रति निषिद्धत्वेन तत्राप्रवृत्तेर्वा? नाद्य इत्याह नचाधीते ति। द्वितीये नापी ति। नचे ति। यदि ज्ञानार्थमुपायान्तरप्रवृत्तिर्दुरितहेतुः यदि च तज्जन्य ज्ञान दुरितहेतुः, उभयथापि विश्रम-

अन्यूनानतिरिक्तविषयत्वे कस्यचिद्बाधकत्वं कस्यचिन्नेति नियामका- भावात् । नचादृष्टद्वारा वैषम्यम्, भवद्भिस्तथानभ्युपगमात् । न च बाधे तत्त्वज्ञानातिरिक्तमपेक्ष्यते, नापि बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते, यत्रादृष्टादिसापेक्षता स्यात् । अत एव हि ध्याननियोगवादिनोपि भव द्भिर्दूरीकृताः । न च प्रत्यक्षानुमानपुंवाक्यानां बाधकत्वमेव नास्ति, रज्जुसर्पादिभ्रमानुच्छेदप्रसङ्गात् । न च तानि ब्राह्मणादेरेव रज्जुसर्पादि भ्रमबाधकानि न पुनः शूद्रादेरिति नियमं पश्यामः । न च विश्वबाधकै स्तदन्यबाधकैरपि न दृश्यत इति वाच्यम्, वैदिकवाक्येष्वपि तथा प्रदर्शितत्वात् । भवत्वेवं तत्त्वज्ञानतत्फलयोः सम्भवाच्छूद्रादीनामपि ब्रह्मावद्याधिकारः, तस्य मिथ्यात्वमात्रेण त्वनधिकारवाचोयुक्तिरिति चेत्; हन्तैवं त्रैवर्णिकानामप्यसौ मिथ्यैवेति किं विशिष्याभिधीयत इति । तदेतत्सर्वं तत्रैवाधिकरणे प्रपञ्चितम् । शास्त्रोपक्रमेपि सन्मात्रस्य प्रमाणः प्रमाणान्तरगोचरत्वे तद्विषयस्यागमस्यानुवादत्वं प्रसञ्जयता सूचितम् ।

इति शतदूषण्यामपशूद्राधिकरणविरोधो नाम

॥ द्विषष्टितमो वादः ॥

निवर्तकज्ञानेन प्रत्यवायस्यापि निवृत्तिर्भवतीति " यदाविश्वभ्रमोन्मूलन " मित्या दिवाक्ये उक्तमित्यर्थः। यथा भवता शूद्राद्यनुष्ठितोपासन त्रैवर्णिकोपासनान्यूनानति रिक्तविषयमपि न बन्धनिवर्तकं तथास्माकमपीत्यत्राह नचादृष्टे ति । अदृष्टापेक्षा न सम्भवति चेत्याह नचे ति । शुक्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षस्यैव रजतादिनिवर्तकत्वा दिति भावः । यदि तु बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते, तदा मन्त्रादेरदृष्टसापेक्षत्ववत् अत्रापि सापेक्षत्वं स्यादपि, न चैवम्, बाधस्यैव निवृत्तित्वादित्याह नापी ति । अस्तु वा कश्चिददृष्टद्वारत्वम्, तदपि वैदिकज्ञानस्यैव, नत्वन्यस्यापि प्रत्यक्षादेः, प्रत्यक्षादिकं च न भ्रमनिवर्तकम्, अन्यथाऽनुभवविरोधात्, तच्च शूद्रस्यापि निवर्तकं, नियामकाभावात्, अतो निर्विशेषानुमानादिना शूद्रस्यापि अविद्या- निवृत्तिः स्यात् , न च निर्विशेषानुमानादिः शूद्रस्य न विश्वबाधकः, अनन्तर- मपि भ्रमोपलम्भादिति वाच्यम्,—त्रैवर्णिकस्य वैदिकज्ञानेपि तुल्यत्वादित्याह नचे त्यादिना । शास्त्रोपक्रमेपी ति । प्रथमसूत्रे प्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहित्वेन

वेदान्तानामनुवादत्वं प्रसञ्जयता भगवता पूर्वं समानविषयज्ञानान्तरस्य सत्वात्तस्य च शूद्रादावप्यविशेषात्, शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारादपशूद्रनयविरोधः सूचित इत्यर्थः ।

इति श्रीनाथूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन, तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां अपशूद्राधिकरणविरोधो नाम द्विषष्टितमः स्कन्धः ॥६२॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ विपश्चित्तमो वादः ॥

कर्मज्ञानादिनिष्ठासु कर्तृत्वं योगिनां यतः ।
स सर्वकर्ता स्वमतं नित्यं कारयितास्तु नः ॥

अपशूद्राधिकरणप्रसङ्गादुत्पन्नतत्वज्ञानस्य कर्मयोगानधिकारो भगवद्गीतादीन् व्याचक्षाणैः परैर्जल्पितः प्रतिक्षिप्यते । तत्र तावत् सम्यगात्मदर्शनेन निरस्तमिथ्याज्ञानस्य प्रव्रज्यां प्रविष्टस्यापि सांख्यसंज्ञस्य त्वदुक्ताधिकारिणः " शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष " मित्यादिभिः लौकिकवैदिकसमस्तकर्मन्यासो नास्तीति त्वदुक्तवाक्यैरपि सुव्यक्तम् । अथापि ब्रूमः—उत्पन्नतत्वज्ञानस्य कर्मयोगेऽनधिकारः किं तस्य कर्मयोगवेदनाभावात्? तत्सम्भवेपि वा तस्य निष्फलत्वात्? उत तत्सफलत्वेपि तत्फलनैरपेक्ष्यात्? तत्सापेक्षत्वेपि वा अन्यतः तत्सिद्धेः? अन्यस्माद्वा कुतश्चिद्दिति । न प्रथमः, दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवितकर्मयोगलब्धज्ञानस्य प्रबलसन्निपाताद्यभावे झडिति तत्प्रमोपासम्भवात्, तीव्रतरात्मानुभवसुखसन्दोहेन स्यादिति चेन्न;— निषिद्धपरिहारसंस्कारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गेन त्वदुक्तधर्माधर्मत्यागसमुच्चयविरोध—

कर्मज्ञाना दीति । अत्र स्वमतं नित्यं कारयितास्तु न इत्यनेन—

" ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ "

इति गीतावचनं स्मारितम् । न इत्यनेन ज्ञानिनामुपलक्षणात् ज्ञानिनामधिकारसूचनादादार्थसंग्रहः । अनेन च—

" येत्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ "

इति तदनन्तरभगवद्वचननिन्दितत्वं कर्मत्यागिनां सूचितम् । दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवितत्वं कर्मयोगस्य विशेषणम् । धर्मेति । धर्माधर्मयोस्त्यागाविति विग्रहः ।

प्रसङ्गात् । आगमिकसंस्कारप्रध्वंसेपि स्वात्मानुभवानन्दमग्नतया निषिद्धेषु न कटाक्षेोपि विक्षिप्यत इति चेत् ; हन्तैवं तर्हि शारीरकर्मस्वपि न विक्षिप्येत, नचैवमिच्छसि । यस्तु तथाविधात्मानुभवेन शारीरस्यापि कर्मणः प्रस्मरति न तस्य वयमपि सुषुप्तस्येव तदानीं कर्मानुष्ठानं ब्रूमः । नचासौ यावच्छरीरं तथावतिष्ठत इति दृष्टं श्रुतमिष्टं वा । न द्वितीयः, दृष्टादृष्टविकल्पानुपपत्तेः ; नह्यन्धपङ्ग्वादिवत् दृष्टसामग्रयां किञ्चिदस्योपघातं पश्यामः । न च तस्यां सत्यामदृष्टवैकल्यादशक्तिः शङ्कया ; दृष्टसामग्र्युपनयनार्थत्वात्सामान्यतोऽदृष्टस्य अन्यथा सैव निष्फला स्यात् । सम्यक् प्रयुक्ता च सा तत्फलं नोत्पादयेत् । इष्ट एवायं कचिदर्थः—" सुरक्षितं दैवहतं विनश्यती " त्यादिस्मरणादिति चेन्न; तत्रापि यत्किञ्चिद्वैकल्यमुत्पाद्यैव तथात्वस्थितेः ; अन्यथातिप्रसङ्गात् । ननु कर्तृत्वाभिमानमन्तरेण कर्मणि नाधिकारः, स चास्य निःशेषविनष्ट इति कथं सामर्थ्यमिति चेन्न,—शारीरकर्मप्रतिबन्धैव दत्तोत्तरत्वात् । तत्रापि नासौ कर्ता निष्क्रियत्वादात्मस्वरूपस्येति चेत्; तर्हि कः कर्ता ? प्रकृतिरेवेति चेत् ; कः तत्र्यावस्थस्य विशेषः ? अभिमाननिरोध इति चेदेवं कर्मयोगेपि किन्न स्यात् ? तथैव हि फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागेन तदनुष्ठानमनुशिष्यते । यत्र चायमधिकरोति ज्ञानयोगे स किं रूपः ? किं निष्क्रियात्मस्वरूपमात्रावस्थानलक्षणः[1] उत तस्मिन्नस्य सम्यग्दर्शनरूपवृत्तिज्ञानेनावस्थान[2]मिति । पूर्वत्र ज्ञानयोगस्य सदातनत्वप्रसङ्गः ।

कर्मण इति । "अधीगर्थे" ति षष्ठी । अन्यथे ति । दृष्टदण्डनुपचमकारय कदाचिदभ्रमप्रसङ्गादित्यर्थः । तथैव ही ति । ' अप्रत्यक्षे ' त्यादिना । प्रतिबन्दीं चक्तुं निशल्यति यत्र चे ति । ननु कर्तृत्वाभिमानः कर्मण्यधिकारो,[1] न तु ज्ञानयोगे, अत आह

उत्तरत्र ज्ञानयोगेऽप्यनधिकारः, द्रष्टृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात् । दृशिक्रियाकर्तृत्वमेव द्रष्टृत्वमिति ज्ञातुरनात्मत्वं प्रतिपादयता त्वयापीष्यते । द्रष्टृत्वमप्यन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेनैवानुसन्धीयमानमात्मविदं न लिंपतीति चेत्; यज्ञादिकर्तृत्वेपि तथात्वे किं वैषम्यम्? बाह्याभ्यन्तरत्वाभ्यां वैषम्यमिति चेन्न;—वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, यागादेरपि च द्रव्यस्यागात्मकबुद्धिवृत्तिविशेषत्वात् , शरीरक्रियादिरूपेष्वपि कर्मसु प्रयत्नस्यैवान्तरस्य पुरुषव्यापारत्वात्तत्रैव तत्पर्यन्ते स्वव्यापारे तस्य नियोगात्। ननु न ज्ञानयोगः स्वेच्छयानुष्ठीयते, अपितूच्छ्वासनिश्वासनिमेषोन्मेषादिवत्तांख्यस्यासौ स्वरसवाहीति चेन्न;—युष्मद्गुरुवंशस्य सर्वकर्मपरित्यागरूपज्ञानस्य विधेयत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वप्रसङ्गात्, शास्त्रजन्यज्ञानमात्रस्या

द्रष्टृत्वस्ये ति । ज्ञातुरि ति । ज्ञातुः ज्ञानक्रियाकर्तृत्वेन सविकारत्वाद्धि निर्विकारादात्मनोऽन्यत्वमहमर्थस्योन्यत इत्यर्थः ।

ननु कर्तृत्वाभिमानो न सांख्यस्य निश्शेषविनष्टः, अतो ज्ञानयोगकर्तृत्वोपपत्तिः; न च तदभिमानवत्त्वे लेपप्रसङ्गः, अन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेन च तत्वतो ज्ञातस्य तस्य लेपायोगात् ; तत्वज्ञाने सत्यप्यभिमानस्तु वासनायाः प्राबल्याद्विदुषामपि देहात्मभ्रमाभाववदिति शङ्कते द्रष्टृत्वमपी ति । कर्मणामपि न बाह्यत्वनियम इत्याह यागादे रिति । येषु च बाह्यत्वं होमस्नानादिषु, तेष्वपि आन्तरप्रयत्नात्मकपुरुषव्यापारे कर्तृत्वम्, तत्रैव पुरुषस्य नियोगात्, तत्र च बाह्यक्रियापर्यन्ते नियोगात् बाह्यक्रियापि सिद्ध्यतीत्याह शरीरे ति । नान्वि ति । तथा च नाधिकाराभावप्रयुक्ता ज्ञानयोगानुपपत्तिः, कर्म तु न स्वरसवाहीति तत्र तत्प्रयुक्तानुपपत्तिः, बुद्धिपूर्वमिच्छयानुष्ठेयत्वादित्यर्थः। गुरुवंशस्ये ति । स्वरसवाहित्वे विधेयता न स्यादित्याशयः ।

ननु शास्त्रजन्यज्ञानमेव विधेयं न ज्ञानयोग इत्यत्राह शास्त्रे ति । शास्त्रजन्यज्ञानस्य तु विधियोग्यत्वाद्विधेयता । ज्ञानयोगस्य स्वरसवाहिता न

विधेयत्वात् , तथाचाभ्युपगमात् , तन्मूले तु सर्वकर्मसन्यासलक्षणे ज्ञानयोगे कर्तव्ये विधेरवकाशात् । स्वरसवाहिस्वात्मदर्शनरूपमहाजागरस्य सुषुप्तावपि नाधिकारः, प्रबुद्धस्यापि न बहिर्मुखी दृष्टिरिति शारीरकर्मस्वपि नावकाशः । तथापि निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपकर्मयोगे कथमधिकारः ? कथञ्च विदितकर्ममिथ्यात्वस्तत्र प्रवर्तते ? इति चेन्न;—उक्तोत्तरत्वात् । ज्ञानयोगो हि क्रियाविशेष एवेति दर्शितम् । न च तस्य मिथ्यात्वमविदितम् । सोपि स्वरूपभूतसंविन्मात्रादन्यः । तस्य च मिथ्यात्वं संविस्वरूपादन्यन्मिथ्यैवेति संमतप्रयोजकश्रवणवेलायामेव सिद्धम् । नचात्यन्तनिष्क्रियत्वमात्मनो वयमिच्छामः, आत्मन एव कर्तृत्वस्य "कर्ता शास्त्रार्थवत्वा" दित्यादिभिः स्थापनात् ; उत्पत्तिनाशादिलक्षणक्रियानिवृत्तेश्च सम्यग्ज्ञानशरीरप्रेरणादिक्रियावत्वेन सह विरोधाभावात् , भावेपि वा ज्ञानयोगेपि समत्वात् । भ्रान्तिलेशमुपजीव्यैव ज्ञानयोगेपि प्रवृत्तिरिष्यत इति चेत् ; तथान्यत्रापि किं नेष्यते ? ननु भवत्येवमधिकारे युक्तिसाम्यम् , तथापि शास्त्रेण पर्युदस्तत्वान्न सांख्यः कर्मयोगेधिकरोतीति चेत् ; स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु शास्त्रेण पर्युदासा

युक्तेत्याशयेनाह तन्मूल इति । ननु कर्मसन्न्यासलक्षणज्ञानस्य विधेयत्वेपि स न ज्ञानयोगः, किं स्वात्मदर्शनप्रवाहः, तथा च न गुरुवदवचोयुक्तिविरोध इत्यत्राह स्वरसे ति । स्वरसवाहिपदस्य बहुव्रीहिः । आत्मदर्शनस्य स्वरसवाहित्वे सुषुप्तिरपि न स्यादित्यर्थः । तत्सम्भवेपि प्रबोधे विषयान्तरसञ्चारो न स्यादित्याह प्रबुद्धस्ये ति । शङ्कते तथापी ति । निष्क्रियत्वेन ज्ञाते आत्मनि सक्रियत्वकल्पनमयुक्तमित्यर्थः । किं सर्वक्रियाराहित्यमुच्यते! उत्पत्तिनाशवृद्धिक्षयादिराहित्यं वेति विकल्पाभिप्रायेणाह नचात्यन्तेत्या दिना ।

ननु सक्रियत्वभ्रान्तिमत एव ज्ञानयोग इत्याशङ्कते भ्रान्ती ति ।

भावात् ; प्रत्युत तत्संग्रहणस्योक्तत्वात् । अत एव प्रव्रजितस्यापि यज्ञादिनिरपेक्षेषु प्राणायामादिकर्मयोगेष्वधिकारः सम्भवति, आदिश्यते च, अन्यथा " कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रह " मित्युक्तलोकसंग्रहार्थकर्मण्यपि प्रवृत्तिर्निषिद्धानुष्ठानं स्यात्, अतो न कथञ्चिज्ज्ञानयोगे शक्तस्य कर्मयोगे सामर्थ्यासम्भवः । न च तृतीयः, परित्यक्तस्वर्गादिफलस्यापि पापक्षयादिफलसद्भावात् नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादिवदेकस्यैव विनियोगपृथक्त्वेन फलभेदोपपत्तेः । अन्यथा मुमुक्षुविषयकर्मयोगस्यैव अननुष्ठानप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः, कल्मषनिवृत्तेः सर्वदापेक्षितत्वात् । कर्मयोगफलभूतस्थिरप्रज्ञतासिद्धौ कर्मयोगादभ्युत्थानं त्वयापीष्यत इति चेत् ; सत्यम्, तथापि तत्र अनधिकारं न ब्रूमः । अत एव हि ज्ञानयोगयोग्यस्यापि अनुविधेयानुष्ठानस्य शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सुकरनिष्प्रमादोपायशक्तस्य च कर्मनिष्ठैव श्रेयस्त्वेनानुशिष्यते । न च कर्मयोगाभ्युत्थितस्यापि ज्ञानयोगिनः स्ववर्णाश्रमकर्मनिवृत्तिं ब्रूमः। वर्णाश्रमधर्मा हि सर्वासु निष्ठासु इतिकर्तव्यतात्वेनावतिष्ठन्ते, न तु स्वयमेव कर्मयोगादिरूपाः । अत एव हि भक्तियोगावस्थस्यापि तदनुवृत्तिः । न च पूर्वकृतैः कर्मभिर्मृदितकषायस्य किमिदानीन्तनैरिति वाच्यम् ; अमुक्तस्यात्यन्तमृदितकषायत्वाभावात् । आत्मदर्शनासिद्धौ किं तदर्थेनेति चेन्न;—अनिश्चितासद्भावपूर्वोत्तरज्ञानावरणहेतुविनिवारणाय तदुपादानोपपत्तेः । न ह्यसम्भवदावरणं सांख्यस्य ज्ञानम् ; तथा सति तमःप्रयुक्तसुष्वापाद्यसम्भवप्रसङ्गात् । न च नास्ति सुष्वापः, " युक्तस्वप्नावबोधस्ये " ति वचनात् । अत आत्मज्ञाने सिद्धेपि उत्तरोपचयसिद्ध्यर्थमपचयपरिहारार्थं वा ज्ञाननिष्ठैरपि स्ववर्णाश्रमोचितं

कर्मोपसंहर्तव्यम् । न च पञ्चमः, इति कर्तव्यताभूतनित्यनैमित्तिकांशयुतावदकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादेः करणमन्तरेणान्यतोसम्भवात् । पवित्रतमं ज्ञानमेव तमपि प्रत्यवायं निरुन्ध्यादिति चेत्; इदमपि "नाविरतो दुश्चरिता" दित्यादिभिः प्रागेव दूषितम् । "यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते" इत्यादिभिः ज्ञानयोगशक्तस्यापि तदेकफलत्वेन विकल्पिते कर्मयोगेपि सुकरोपायसङ्गादिवशादधिकारोपपत्तेश्च । पक्षे तु चार्वाकादिसम्मतविसम्भान् शिष्यानेकान्ते शिक्षयत । तदेतदपि वर्णाश्रमधर्माणां यावज्जीवानुष्ठेयत्वप्रतिपादकेन भाष्येण व्यञ्जितम् ।

आशरीरं प्रवृत्तत्वात्स्वभावप्राप्तकर्मणाम् ।
किमर्थं क्रियते द्वेषः शास्त्रप्राप्तेषु कर्मसु ॥ इति ।

इति शतदूषण्यां अधिकारिविवेको नाम
॥ त्रिषष्टितमो वादः ॥

नित्ये ति । एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'वसन्ते ज्योतिषा यजेते' ति विनियोगभेदाद्यथा नित्यकाम्योभयात्मकस्य स्वर्गप्रत्यवाय परिहाररूपफलभेदस्तथेत्यर्थः । अन्यथा—पापक्षयादिफलाभावे । पवित्रतम मिति । 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्र' मिति वचनकटाक्षेणोक्तम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
अधिकारिविवेको नाम
त्रिषष्टितम-स्कन्धः ॥६३॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ चतुःषष्टितमो वादः ॥

श्रितान् परमहंसतां परमहं स इत्युक्तितः
त्रयीपथमसौगतान् कपटसौगतान् खण्डयन् ।
मुनिर्जयति लक्ष्मणो मुदमुदञ्चयन्नञ्चतां
मुकुन्दगुणमौक्तिकप्रकरशुक्तिभिः सूक्तिभिः ॥

ये पुनः शङ्करादयोऽर्वाचीनपरमहंसास्ते बाह्यवेषपरिग्रहमधिकृत्य पृच्छ्यन्ते—किमिति परमहंसैः ब्रह्मसूत्रमुत्सृज्यते ?

(१) किं तेषु तत्प्रापकाभावात् ?

(२) उत सामान्यतः प्राप्तस्यापि विशेषतो बाधात् ?

(३) यद्वा वैकल्पिकतया परित्यागेपि प्रत्यवायविरहात् ?

(४) उताङ्गिनिवृत्तेरेवार्थात्तदङ्गस्यापि निवृत्तेः ?

(५) अथवा पूर्वानुष्ठानमात्रात् ? इति ।

(१) न प्रथमः—श्रुतिस्मृतिभिः सामान्यतो विशेषतश्च तत्प्राप्तेः । द्विजसामान्यतः प्राप्तिस्तावत्सहजा निर्विवादैव, परिव्राजकसामान्यतः प्राप्तिस्तावदभिधीयते ।

यथाह—वसिष्ठः— “ यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः ” इति ।

उक्तित इति । उक्तित एव पारमहंस्यत्र त्वर्थत इति भावः । अनेन भावाभिमूलनं कृतम् । अञ्चतां—उपसेवमानानाम्, मुदमुदञ्चयन् उद्गमयन्नि त्यर्थः । अधिकृत्य—विषयीकृत्य । तान्प्रति तदीयबाह्यवेषपरिग्रहविषयः प्रश्नः क्रियते । विशेषत इति । परमहंसरूपविशेषेण बाधादित्यर्थः । सामान्यतो विशेषतश्चेति । द्विजसामान्ये संन्यासिपरिव्राजके चेत्यर्थः ।

अङ्गिराः—" यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यशः ।
यज्ञोपवीतं दन्ताश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥ " इति ।

शौनकः—' अथ युवा सुवासा इति काषायवासः, सखा मे गोपायेति त्रिदण्डं गृह्णाति, तच्छंयोरावृणीमह इति यज्ञोपवीत' मिति ।

दत्तात्रेयः—' मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं यद्धातुरञ्जितम् ।
कार्यं यज्ञोपवीतन्तु सितं नवगुणान्वितम् ॥ ' इति ।

सामान्यतश्च यज्ञोपवीतत्यागं निषेधन्ति । यथाह—मेधातिथिः—
' गृहीतं यत् त्रिदण्डादेरविनष्टन्तु न त्यजेत् ।
समुद्रं गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षिपेज्जले ॥
प्रक्षिप्य चान्यदादद्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा ।
तच्छंयोरित्युपवीतमब्लिङ्गाभिः कमण्डलुम् ॥ '　　इति ।

अङ्गिराश्च—' यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः ।
ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डश्च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥
शिक्यं पात्रं ब्रसी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् ।
यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः ॥ ' इति ।

उपवीतपरित्यागे प्रत्यवायं स्मरन्ति च । यथाह—अत्रिः—
'ब्रह्मसूत्रं त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
परित्यजन्ति विप्रा ये मोहात्तर्कोपजीविनः ॥
स्वर्गापवर्गमार्गाभ्यां प्रच्युतास्ते न संशयः । ' इति ।

मोक्षाश्रमे वस्त्रं रक्तं स्मृतम् , कौसुम्भादिव्यावृत्त्यर्थं ' यद्धातुरञ्जित ' मित्युक्तम् । निषेधन्ती ति । त्यागनिषेधादपि धारणं सिद्धमिति भावः । त्रिदण्डादे रित्यादिशब्देन यज्ञोपवीत गृह्यते । तत्सूचनायैव ' समुद्रं गच्छ स्वाहे' त्यादिवचनोपादानम्, तत्र च विनष्टोपवीतपुनर्धारणस्योक्तत्वात्, अविनष्टत्यागनिषेधवचनस्य यज्ञोपवीतविषयत्वमवगम्यते । प्रत्यवाय मिति । अतोऽपि

यद्यप्यत्र विप्रशब्दः सामान्यवचनः, तथापि पारिव्राज्यमेवाधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् विशेषार्थ एव । सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्यवायसाम्यात् । तथाहि—उशनास्तत्परित्यागे सर्वेषामाश्रमिणां पतनमेवाह—

"ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी ।
परिव्राट् चापि पतति तस्मात्तच्च परित्यजेत् ॥" इति ।

तत्परित्यागे बहूनि प्रायश्चित्तानि सस्मरुः । यथा—अत्रिरेव—

'त्यक्त्वा यज्ञोपवीतन्तु षट्कृच्छ्राणि समाचरेत् ॥' इति ।

वृद्धजाबालिश्च-' हीनो यज्ञोपवीतेन यदि स्याद्ध्यानभिक्षुकः ।
तस्य क्रिया निष्फलाः स्युः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
गायत्रीसहितानेव प्राजापत्यान् षडाचरेत् ।
पुनस्संस्कारमाहृत्य धार्यं यज्ञोपवीतकम् ॥' इति ।

हारीतः—' विना यज्ञोपवीतेन यत्कृतं भोजनादिकम् ।
तत्पापशमनायालं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि वः ॥
तेषां तु भोजनादीनां प्रत्यहं सुसमाधिभिः ।
सहस्राधैरसुयमैर्विधिपूर्वकृतैः शुचिः ॥ ' इति ।

असमीक्षितदशापरित्यक्तब्रह्मसूत्रैश्च यादवप्रकाशैः समीक्ष्य सञ्जातानुशयैः सप्रमाणमनुयुक्ता. वासुदेवयात्रोत्सवसमागताः नानादिगन्तवास्तव्याः शिष्टाश्च प्रायश्चित्तमेव उत्तरं ददुः ।

तद्धारणं सिद्धमिति भावः। तर्केति । आश्रमकर्मनिवृत्तेरर्थात्तदङ्गयज्ञोपवीतनिवृत्तिरित्याद्यदैत्यभिमततर्को निरस्तः। प्रायश्चित्तानीति । ततोऽपि धारणं सिद्धमित्यर्थः । ध्यानभिक्षुकः—परिव्राट् ।

अष्टः तत्संसाविति चेन्न;—प्रायश्चित्तात्पूर्वमेव तथात्वस्य प्राचीनै र्निश्चितत्वात् । तत्समुच्चितस्यैव यतिधर्मस्याद्यापि मानवादिवत् अविगीतशिष्टपरिग्रहात् ।

(२) एवं परिव्राजकानां सामान्यतः प्राप्तं ब्रह्मसूत्रम् । परमहंसेष्वेव विशेषलोपि प्रसिद्धिर्दृश्यते ।

तथाहि—शाट्यायनकोपनिषदि समाम्नायते—

" अथ ह यद्ब्रह्म परमं सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः ।
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो ह्यभिजिज्ञास्यमानः ।
त्यक्तैषणो ह्यनृणस्तद्विदित्वा मौनी वसन्नाश्रमे यत्र तत्र ।
अथाश्रमं चरमं सम्प्रविश्य स च द्वितीयममृतं सम्प्रयाति ।
अखिलं विश्वं ब्रह्मभावनया निचाय्य चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी निगूढः।
परमहंसमाश्रमं सम्प्रविश्य यथोपपत्ति पञ्चमात्रां दधानः ।

तदत्र श्लोकौ भवतः—

त्रिदण्डमुपवीतञ्च वासः कौपीनवेष्टनम् ।
शिक्यं कवचमित्येतद्बिभृयाद्यावदायुषम् ॥
त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् ।
निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ इति ।

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते चतुर्विधाः परिव्राजका भवन्ति । सर्वे विष्णुलिङ्गिनः सदा स्वात्मानं आत्मना ब्रह्म भावं भावयन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ती " ति ।

तदि ति । तत्कृतस्य यतिधर्मसमुच्चयाख्यग्रन्थस्येत्यर्थः । वासस्रो विशेषणं कौपीने ति । ननु यथा न हिंस्यादिति निषेधो विहिताग्नीषोमीयपश्वालम्भा—

इमामेवोपनिषदमुपबृंहयन् भगवान् पराशरः स्मरति—" तत्र परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति, कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसश्चेति। तत्र कुटीचका नाम—पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमदमात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत्सन्न्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रकाषायवस्त्रोपवीतधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यज्ञानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नं देहयात्रामात्रमुपयुञ्जानाः तस्यां कुटौ नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते। बहूदका नाम—त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतिनो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते। हंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतरक्तकाषायवाससो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रं त्रिरात्रं षड्रात्रं मासोपवासपक्षोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनपराकतुलापुरुषादीनि व्रतानि चरन्तो गोद्विजाढ्येषु पुण्येषु देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते। परमहंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतिनोऽन्तर्वासबहिर्वासधारिणो ग्रामैकरात्रवासिनो नगरतीर्थजनपदेषु पञ्चरात्रं षड्रात्रं क्षारलवणवर्जं भिक्षाकाले शीर्णपर्णपुटं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्षं गृहीत्वा अष्टौ ग्रासानेव भुञ्जानाः सन्ध्योपासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते। " इति।

एवं शाट्यायनकश्रुत्या पराशरस्मृत्या च सुप्रसिद्धमर्थमत्रिप्रभृतयोपि वृत्तिभेदभिदुराणां चतुर्णां परिव्राजकानां लिङ्गभेदनिषेधद्वारा सामान्यतो दर्शयन्ति।

यथा—" चतुर्विधा भिक्षवस्तु स्मृताः सामान्यलिङ्गिनः॥
तेषां पृथक् पृथक् नाम वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतौ।
कुटीचको बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः॥
चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः।
लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्॥ " इति।

वृत्तिभेदश्च पराशरस्मृत्या प्रागेव दर्शितः। एवं परमहंसानां विशेषत एव प्राप्तेः, तत्परित्यागनिषेधाच्च द्वितीयः पक्षो निरस्तः।

(३) यद्यपि सामान्यमात्रं विशेषबलात्सङ्कोचमाप्नोति, तथापि न विशेषाद्विशेषः पराभवमर्हति; अविशेषाद्विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च। दृष्टश्चात्र दुस्त्यो विशेषः। त्वदभिमतस्त्वद्यापि न दृश्यते। ननु "नखानि निकृत्य यज्ञोपवीतं विसृजे" दिति दृश्यत इति चेन्न;— "नखानि निकृत्य पुराणवसयज्ञोपवीतकमण्डलून् त्यक्त्वा नवान् प्रगृह्याश्रमं प्रविशे" दिति श्रुत्यैव त्यागग्रहणयोः पुराणनूतनविषयत्वस्य न्याय-निरपेक्षमेव व्यवस्थापनेन विरोधप्रशमनात्सामान्ययज्ञोपवीतस्य पुराणत्व विशेषिते पर्यवसातुमुचितत्वात्, सामान्यनिषेधस्य नूतनविशेषविधिना स्पर्धितुमशक्तेः। 'न हिंस्या' दित्यादिवत्। न च 'विसृजे' दित्यस्य न गृह्णीयादित्यर्थः, येन नूतनग्रहणपरतया विषयव्यवस्था

पपद्यते; तथा त्यागविधिविषयात्तन्निषेधो व्यावर्त्यतामित्यत्राह यद्यपी ति। अत्यन्तबाधस्तावद्वचनस्य न युक्तः, तत्राग्नीषोमीयानिषेधस्य व्यावृत्तौ सङ्कोचमात्रं नात्यन्तबाधः, सामान्यत्वात्, इह पुनरुभयोरेकविषयत्वात्, त्यागनिषेधस्य त्याग विषयाद्व्यावृत्तौ विषयान्तराभावात्, अत्यन्तबाधात्मा पराभाव एव स्यात्, स चायुक्त इत्यर्थः। त्यागविशेषविधिमभ्युपेत्येदमुक्तम्, वस्तुतः स एव नास्तीत्याह दृष्टश्चे ति। न्यायनिरपेक्ष मिति। अनेन "नखानि निकृत्य यज्ञोपवीतं च विसृजे" दित्यत्रापि नखसाहचर्यात् पुरातनयज्ञोपवीतप्रतीतेर्न्यायपरामर्शे पुराण विषयत्वमेव गम्यत इति सूचितम्। एतच्छ्रुतिबलादपि सङ्कोच इत्याह सामान्ये ति। अनेन सामान्यविशेषन्याय उक्तः, उत्सर्गापवादन्यायमाह सामान्ये ति।

ननु "विसृजे" दित्यस्य न गृह्णीयादित्यर्थः, पुराणस्य च गृहीतस्य न ग्रहणनिषेधः शक्य इति नूतनविषयो निषेधः, तथाच नूतनविषयत्वात् ग्रहण निषेधयोर्विकल्पः इत्याशंक्य निराकरोति न चे ति। अस्तु स एवार्थ इत्यत्राह

दुःस्थिता स्यात्। न च तद्युक्तम्, उपचारप्रसङ्गात्। यद्यपि गृहीतागृहीतविषयं विसर्जनं कथञ्चित्सस्यासि, तथापि पूर्वधृतविषयत्वमेव स्वारसिकम्। "नवान्प्रगृह्य" त्यास्यानादरे च दण्डादेरसंग्रहासिद्धिः। अन्यथा पूर्वोदाहृतविशेषश्रुतिविरोधश्च। अत एव " बहिस्सूत्रं त्यजेद्बुधः " इत्येतदपि पुराणब्रह्मसूत्रत्यागविषयं मन्तव्यम्।

ननु " ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वे " ति ब्रह्मचारिणोपि पारिव्रज्यं विधीयते, न च तस्य द्वितीयं ब्रह्मसूत्रमस्ति, ततश्च

नच तदि ति। उपचारे ति। विसृजतेः प्राग्गृहीतहानमेवार्थः, न त्वनुपादानम्, एवञ्च सामान्यविशेषन्यायाविकमपि हानानुपादानसाधारण्यमत्युपेयोक्तमिति भावः। ननु " योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धय " इत्यादौ कर्तृत्वाभिमानत्यागपूर्वकं तत्त्यागो विधीयत इत्याशंक्याह यद्यपी त्यादिना। यद्यपीह येन हानानुपादानयोः शक्तिद्वयकल्पनागौरवादनुगतप्रवृत्तिनिमित्ता—भावाच्च हानमेवार्थः, अभ्युपगम्य तूक्तम् इति सूचयति। ननु 'नवानि निकृत्य' त्यत्र आश्रमप्रवेशोद्देशेन न पुराणवस्त्रादित्यागस्य नवग्रहणस्य चाङ्गतया विधिः सम्भवति—नवानि निकृत्येत्यनुवाद इति सम्भवति, नवग्रहणेन पुराणत्यागस्यार्थसिद्धत्वाभावात्, पुराणत्यागविधौ तु नवान् गृह्णीयेत्यनुवादः, काषायवस्त्रादिधारणस्य वचनान्तरसिद्धत्वेन नवात्वस्य तत्रार्थप्राप्तेः, एवञ्च येषां ग्रहणमन्यतः सिद्धं तेषु नवत्वस्याप्यनुवाद इति नानेनोपवीतधारणविधिसिद्धिरित्यत आह नवानि ति। नवान् प्रगृह्येत्यस्यानादरे यज्ञादेरप्यसंग्रहः स्यात्। न च पूर्वोदाहृतशाट्यायनश्रुत्या वाससः सिद्धिः, तस्या यावदायुष बिभृयादिति विधेयान्तरयोगात्, सिद्धावपि उपवीतमपि तेनैव सिद्ध्यति, एवञ्च 'नवानि निकृत्ये' ति पुराणत्यागनूतनग्रहणविशिष्टाश्रमविधिरिति भावः। ' नवान् प्रगृह्य ' त्यस्यानादरे ' त्रिदण्डमुपवीत ' मिति श्रुत्या ' यावदायुष ' मिति धारणविधिविधेयमात्र यज्ञोपवीतादिधारणे अयं मर्यादिरोध इत्याह अन्यथे ति। शिखाया अपि ब्रह्मसूत्रातिरिक्तायाः त्यागः स्यात्,

कथं तद्विषये " बहिः सूत्रं त्यजे " दिति वचनं योजनीयमिति चेत्; कथं वा छन्दोगब्रह्मचारिणां परिव्रज्यायां " सशिखं वपनं कृत्वे " ति शिखावपनं योजयिष्यसि ? सम्भवद्विषयं शिखावपनमिति चेत्; तर्हि सम्भवद्विषयोऽयं बहिःसूत्रत्यागविधिरपीति किं न पश्यसि ?

किञ्च—प्रमाणान्तरविरोधपरिहारार्थं बहिः सूत्रमित्यर्थान्तरं वर्णयन्ति । बहिःसूत्रमित्यव्ययीभावः । तेन सूत्राद्बहिर्भूतं समस्तमपि परित्यजेदित्यर्थः । सन्न्यस्यतो ब्रह्मसूत्रातिरिक्तं सर्वमपि परित्याज्यमित्यनेन सन्न्यासानुगुणं समस्तनैरपेक्ष्यमुच्यते, तेन न ब्रह्मसूत्रपरित्यागसिद्धिः । ' सशिखं वपनं कृत्वे ' त्यपि ' सपिष्टरमन्नं भुञ्जीते ' त्यादिवत्कर्तव्यसाहित्येनान्वयः । तेन शिखासहित एव शेषवपनं कुर्यादित्यर्थः । न पुनः 'सघृतमन्नं भुञ्जीते' त्यादिवत्, बहुप्रमाणविरोधात् ।

ननु " यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमितिकल्पयेत् । यमिनो ज्ञानशिखिनः शिखायज्ञोपवीतिनः " इत्यादि वचनबलात् सामान्यतः पुराणनूतनसमस्तप्रतिषेध एवाभिप्रेत इति गम्यत इति चेत्; मैवम्—अन्यपरत्वादस्य वाक्यस्य । तथाहि—इदं वाक्यं विद्वद्विषयं वा, विविदिषुविषयं वा, परमहंसविषयं वा ? पूर्वत्र विद्यास्तुत्यर्थता युक्ता । तथा च " कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः " ' न कर्म लिप्यते नरे ' इति वाक्यमधिकृत्य सूत्रितं भगवता बादरायणेन ' स्तुतयेनुमतिर्वे ' ति । तेन ब्रह्मविदां शिरसि हृदि च यावदायुषं धार्यं शिखायज्ञोपवीतं ज्ञानान्वितं अत्यन्तं प्रशस्तमित्यर्थः । द्वितीये तु अवधानविधिपरतैव ' यदक्षर ' मित्यादिना व्यक्ता, द्वयो

अत आह सन्न्यस्यत इति ।

पूर्वत्रे ति । नात्र शिखाकार्यं ज्ञानेनैवेत्युच्यते, यद्विः कार्यं धीरेरेवेतिवत्, किन्तु ब्रह्मविदां ज्ञानाग्निवत्वाच्छिखापि प्रशस्ता, किं पुनर्ज्ञानमिति ज्ञानप्रशंसार्थमिदं वाक्यम्, यथा ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् ' ' न कर्म लिप्यत ' इत्यत्र न कर्मविधिः, किन्तु विद्यास्तुत्यर्थमनुमतिरित्यर्थः । द्वितीयेऽपि

पकारे सम्भवत्यदृष्टोपकारकल्पनायोगाच्च । अनयोश्च पक्षयोरस्यार्थस्य नाश्रमविशेषाङ्गत्वसिद्धिरपि । तृतीयस्तु स्यादपि, यद्याश्रमकर्मोक्तिः स्यात्, न च तत्र तत्पश्यामः । सत्यपि आश्रमप्रसङ्गे गृहस्थावस्थागत द्वितीयसूत्रत्यागमुपदिश्य विहितत्यागजातानुशयं प्रति अर्थवाद इति युक्तम्, अर्थवादलिङ्गभूयस्त्वात् । न ह्यत्र विधिरनुश्रूयते, अन्यथा पूर्वोक्तश्रुत्यादिविरोधस्य दुर्परिहारत्वादिति ।

भवतु वैतद्वाक्यमनन्यपरम्, तथापि प्रागुक्तश्रुत्यादिबलाद्विकल्प एव स्यात्, न त्वेकान्ततो निषेधः, अन्यथा कुटीचकादीनामपि एकान्ततः तन्निषेधप्रसङ्गात् । न चैतद्वचनं परमहंसमेवाधिकृत्य प्रवृत्तम्, नियामकाभावात् ।

ननु यदि परमहंसमेवाधिकृत्य काचिच्छ्रुतिः स्मृतिर्वा ब्रह्मसूत्र परित्यागमेवान्ततो विदधीत तदा पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्यादिकं सर्वं यथाकथञ्चित् कुटीचकादित्रयान्तर्भूतव्यक्तिविशेषविषयं योजनीयमिति चेत्; अहो महर्षित्वं देवानां प्रियस्य, यतस्त्वं आप्ततमबहुतरस्मृत्येककण्ठ— प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थां क्वचित् कैश्चिदप्यनधीयमानां स्वपक्षपातिना विकल्पवादिना विज्ञानेश्वरेण अनाघ्रातां तत्पक्षं विस्तरेण प्रतिक्षिपद्भिः

त्यादि । यदि ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तं सूत्रं त्यजेदिति सूत्रत्यागविधिपरत्वं कल्प्यते, तदा अदृष्टोपकारकार्यत्वप्रसङ्गः, यदि तु ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तसूत्रशीलादिषु आसक्त प्रसक्तो न भवेत्, ब्रह्मज्ञानसम्पादनेऽवहितो भवेदित्यर्थः स्वीक्रियते तदा दृष्टोप कार्यार्थपरत्वम्, अत एतदेव युक्तमित्यर्थः। दोषान्तरमाह अनयोरिति । विद्वन्मा त्रस्य विविदिषुमात्रस्य च त्यागः प्रसज्येतेत्यर्थः । लिंगभूयस्त्वादिति। शिखादेः ब्रह्मसामानाधिकरण्यज्ञानसामानाधिकरण्यादिलिङ्गम्। न हीति। ज्ञानशिखा इत्यत्र विधिरेव नास्ति, यदक्षरमित्यत्र तत्त्वेऽपि विधेयसमर्पकपदानन्तर्येण तत्समभि- व्याहारेण श्रवणं नास्तीत्यर्थः ।

एवमन्यपरत्वादस्यवाक्यस्ये(३०१पृ)त्युक्तमुपपादितम्। अनन्यपरत्वमभ्यु पेत्याह भवतु वेति । विकल्पवादिनेति। यदि परमहंसस्य उपवीतादिनाधिक्

भास्कराचार्ययादवप्रकाशमस्करिप्रभृतिभिरुद्धृत्यापरिहृतामन्यादृशीं श्रुतिं द्रष्टुमिच्छसि । यदि च सापि स्यात्, कथं सर्वस्मर्तृणां ब्रह्मसूत्रधारणविधानैककण्ठ्यम् ?

यच्च त्यागार्थं व्यासादिवचनमिति कैश्चित्पठ्यते, तदपि तत्तत्कोशेषु न पश्यामः; नचोदाहरन्ति पूर्वे निरूपकाः । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे वैदिकपरिगृहीतबहुस्मृतिविरोधे चाप्रसिद्धस्मृतिमात्रस्य जीवितमस्ति । लब्धजीवितत्वेऽपि आन्यपर्यमलेपकमतभङ्गे प्रपञ्चयिष्यते । अतः तद्वचनकारिषु व्यासादिसमाख्यां सङ्केतेन प्रक्षिप्य धर्मसूनुरिव सत्यवादी भव ।

एतेन पञ्चरात्राविमूलः परमहंसस्य ब्रह्मसूत्रपरित्याग इति निरस्तम्, प्रमाणभूतेषु तेषु तथाविधवचनादेरसम्भवात् । सम्भवे चान्यपरत्वस्य गृहीतुं शक्यत्वात् । परब्रह्मभूतभगवत्प्रणीतमतत्तदर्थविशेषप्रपञ्चने हि पञ्चरात्रस्यैदम्पर्यम्, न सदाचारेषु । तत्र तु औदासीन्यमेव तस्येति न श्रुत्यादिविरोधे तत्र प्रगल्भतेति मध्यस्थदृष्ट्या पश्यामः । न च पञ्चरात्रमूलत्वेन भागवतपरिगृहीते नैरुक्तेऽपि वेदभागे परिव्राजकप्रकरणे भवदभिमतं यज्ञोपवीतादिप्रहाणं दृश्यते । न च शाण्डिल्यः सूत्रयति । न च सात्वतादिषु सुरक्षितकोशासु संहितासु तथाविधवचनप्रसङ्गः । अतो युष्मत्कूटस्थपक्षपातिनां प्रक्षेपस्तथा स्याद्वा नवेति समीचीनदृष्ट्या भावय । अतः परमहंसेष्वपि द्विजसामान्यतः परिव्राजकसामान्यतस्तदवान्तरविशेषतश्च प्राप्तं ब्रह्मसूत्रं न विशेषतो बाधमर्हतीति सिद्धम् ।

नापि तृतीयः,—विषयव्यवस्थापनयोग्यानां वाक्यानां विरोधाभावा

काचित् श्रुतिर्दृश्येत तदा बाध एवाभिधीयेत न विकल्प इति भावः । अत इति। कोशेष्वदर्शनादित्यर्थः। विषयव्यवस्थापने ति । पुराणादितीयविषयतया 'नरानि निकृत्य यज्ञोपवीत विसृजेत्' 'यदि सत्र त्यजेत् बुध' इत्यादीनां व्यवस्था

देवाद्दोपदुष्टविकल्पपर्यवसानायोगात् । अन्यपरतया निश्चितानां तु दुर्बलत्वादेव । विरोधे बलसाम्ये च सति हि गत्यन्तराभावाद्विकल्पः स्वीक्रियते । न च गुरुलघुनोः विकल्पः सम्भवति, गुरुविधायकस्य शास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न हि लघौ सति गुरौ कश्चिदपि प्रवर्तते । मुख्यामुख्यतया तु विभागः सम्भवेदपि, यद्यनन्यथासिद्धो लघुविधिः सिध्येत् । न च तदस्तीत्युक्तम् । नचामुख्यं भवद्विशेषमङ्गीकरोषि । न च मुख्यकल्पशक्तानाममुख्यकल्पस्वीकारो युक्तः। न च तेषां प्रत्यगात्मप्रावण्येन बाह्येष्वौदासीन्यादमुख्यकल्पपरिग्रह इति युक्तम्, शक्तस्यौदासीन्ये प्रत्यवायात् । न च यः कश्चिदशक्तिं भास्करीयादयः सूक्ष्मनिरूपणेपि पश्यन्ति । यथाहुः—

" कन्थां वहसि दुर्बुद्धे गर्दभेनापि दुर्भराम् ।
शिखायज्ञोपवीताभ्यां कस्ते भारः प्रसज्यते ॥
सन्ध्यावन्दनवेळायां मुक्तोहमिति मन्यते ।
खण्डलड्डुकवेळायां दण्डमादाय धावसि ॥ " इति ।

यत्तु—न्यायविदापि विज्ञानेश्वरेणाप्युक्तम्—" यज्ञोपवीतधारणं वैकल्पिकम्, यज्ञोपवीतं विसृजेदिति श्रुते " रिति ; तदपि विकल्पासम्भवस्योक्तत्वात् स्वपक्षसंरक्षणाभिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् ।

सम्भवतीति भावः । अन्यपरतये ति । ' ज्ञानशिखा ' इत्यादीनामित्यर्थः । दुर्बलत्वादेव-विकल्पायोगादित्यनुषङ्गः। न चे ति। लघुरमुख्य इति स्वीकर्तव्यम्, न च भवदभिमतसूत्रादित्यागात्मको विशेषस्तया स्वीक्रियत इत्यर्थः । न च मुख्ये ति । ' प्रभुत्वे सति मुख्यस्य योनुकल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य फलं भवति दुर्मते ' रिति निषेधादित्यर्थः । प्रत्यगात्मप्रावण्यातिशयादन्यत्रानादर इत्यत्रापि तैरेवोत्तरमुक्तमित्याह सन्ध्ये ति ।

नापि चतुर्थः,—ब्रह्मविदामप्यत्यन्तकर्मनिवृत्तेर्दूषितत्वात्; युष्माभिरपि प्रणवजपाचमनादिकर्मणामद्यापि क्रियमाणत्वात्। "तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीते" त्यादेर्दुर्लङ्घत्वात्, अर्थप्राप्तभोजनादिकर्मणां च अयज्ञोपवीतिनानुष्ठाने प्रायश्चित्तविधानात्।

नापि पञ्चमः,—श्रुत्यादिविरुद्धस्याचारमात्रस्यानुपादेयत्वात्। पञ्चशिख दुर्वासः प्रभृतिपरिगृहीतपरिव्राजकस्तोमेषु ब्रह्मसूत्रपरित्यागस्य पुराणेष्वदर्शनात्। परिव्राजकानुकारिधनञ्जयादिषु ब्रह्मसूत्र परित्यागाश्रवणात्। भवदीययूथ्यभास्कराचार्ययादवप्रकाशभगवन्नाथ मुनिपारम्पर्यविघटितत्वाद्भवत्पक्षप्रवेशितविसंवादिन्याचानुविधेयाचारस्यासम्भवादिति।

अतस्सिद्धं परमहंसैरपि यज्ञोपवीतमवश्यं धार्यमिति।

एवमुपवीतोक्तन्यायेन परिव्राजकसामान्यतः प्राप्तेः, तथा परमहंसमेवाधिकृत्य त्रिदण्डविधानात्, चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधाच्च तस्यैकदण्डधारणे नियमोपि निरस्तः।

अथ स्यात्—"न चात ऊर्ध्वं शुक्लमम्बरं बिभृयात् एकदण्डी त्रिदण्डी वे" ति बोधायनादिवचनात्रिदण्डैकदण्डधारणयोर्विकल्प इति; भवत्वेवम्, तथापि परमहंसस्य एकदण्डधारणमेव। इतरेषां त्रिदण्डधारणमेवेति नास्ति नियमः, अविशेषेण तेषां प्रसक्तेः। भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत्? नियमाभिमानहानिः। गुरुलघुनोस्तुल्यविकल्पानुपपत्तिं चात्र यादवप्रकाशादयः प्राहुः। अतो मुख्यामुख्यतयैवायं विकल्पस्स्यात्। तदेतद्भगवान् व्यासः स्पष्टयति- "त्रिदण्डधारणं शस्तम्" इति। बोधायनादिसामान्यवचनविकल्पि

पञ्चशिखे ति। असम्भवादेव न पञ्चम इत्यन्वयः।

तैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डालाभरूपापद्विषयता हारीतमेधातिथिभ्यां व्यवस्थापिता ।

" त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।
वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम् ॥
नष्टे जलपवित्रे च त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।
एकन्तु वैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा ॥
गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्यं त्रिदण्डकम् ।
यत्नेनान्वेषयेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः ॥ " इति हारीतः ।

मेधातिथिस्तु—" यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् । " इति । न चैतत्प्रकान्तत्रिदण्डधारणपुरुषविशेषविषयमिति नियन्तुं शक्यम् , 'एकदण्डी त्रिदण्डी वे ' त्यस्याघापि तुल्यत्वनिश्चया भावात् । यद्यपि च प्रथममेव कस्यचित्रिदण्डालाभादेकदण्डग्रहणं सम्भवति, तथापि न तत्र प्रक्रमादिनियतिरङ्गीकर्तुं शक्या, अमुख्यत्वात् । " यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् " इत्यस्य चाविशेषेण प्रक्रमेपि प्रवृत्तेः ।

किञ्च—प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम् , स्मार्तस्तु विकल्पः, पूर्वन्तु श्रुतिस्मृत्युभयसिद्धम्, उत्तरत्र तु स्मृतिरेव । " यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम् । " " मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते " इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरासतमत्वेन परिगृहीतमन्वादि स्मृतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, विकल्पस्तु यत्किञ्चित्स्मृतिसिद्धः । भूयस्यः स्मृतयस्त्रिदण्डधारणे पूर्वोपाचा उपाधास्यमानाश्च, विकल्पे तु द्वे तिस्रः सन्ति नवेति न जानीमः ।

तथ हि दक्षबृहस्पती—

" मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।
गृहस्थो देवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रितः ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ।" इति।

शाण्डिल्यः—" दण्डानि त्रीणि सङ्गृह्य धारयेद्विधिपूर्वकम् ।"

अत्रिः— लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ।
त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणं वै श्रुतं स्मृतौ ॥"

दत्तात्रेयः— " त्रिदण्डिरूपधृग्विप्रः साक्षान्नारायणः स्मृतः ।
त्रिदण्डी पूज्यते येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः ॥
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणात्मना ।
नमस्यो भक्तिभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृक् ।
त्रिदण्डं लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः ।
यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः॥"

अत्रिदत्तात्रेयौ—"काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः ।
त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥"

हारीतः— " विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेद्यतिः ।
कुर्यात्त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेपं न कारयेत् ॥"

वृद्धदक्षः— " केशमात्रान् समग्रन्थीन् त्रिदण्डान् वैणवान् यतिः" धारयेदिति शेषः । इत्थं परश्शतास्स्मृतयः विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । अतो गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः शस्ताशस्तत्वकण्ठोक्तेः त्रिदण्डालाभदशाविषयत्वप्रतिष्ठापनात्, त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वात्, आप्ततमबहुस्मृत्युपबृंहितत्वात्, त्रिदण्डधारणमेव चतुर्णां परिव्राजकानामविशेषेण मुख्यम्; एकदण्डधारणं त्वमुख्यम्; तच्च आपद्दशायां चतुर्णामपि सम्भवति ; इति सिद्धम् ।

अनेनैव न्यायेन परमहंसस्य शिखावर्जनमपि अनुपपन्नम्, चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधस्य दर्शितत्वात्, विशेषविधायकासिद्धेः । ' मुण्डः शिखी वे ' त्यादिविकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारणविकल्प

वन्मुख्यामुख्यतयैव निर्वाह्यत्वात् । सम्भवति हि केषाञ्चित् शिरसि व्याध्यादिवशात्केशानुत्पत्तिः । शौनकलिखित—गालवात्रि–प्रभृतिभिः शिखाधारणस्यैव स्मरणाच्च । गालवेन तु "त्रिस्थानलोम वपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत्" इति शिखा-वपने प्रायश्चित्तविधानात् विकल्पवाक्यस्य मुण्डनवाक्यस्य च यथा-कथञ्चिद्योजनीयतया समुच्चयार्थतां शिखाव्यतिरिक्तमुण्डनविषयतां शिखासम्बन्धमात्रविषयताञ्च यतिलिङ्गसमर्थने परमाचार्याः प्राहुः । शिखावपनमन्तरेण वपनेपि मुण्डशब्दस्तत्रैव दर्शितः । यथाह—लिखितः—

"पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत शिरो यतिः ।
अलाभे व्याधिपीडायां राजचोराद्युपद्रवे ॥
वापयेत्पौर्णमास्यादि यावत्स्यात् कृष्णपञ्चमी ।" इति ।

मेधातिथि— "कक्षोपस्थशिखावर्जं मुण्डयेत शिरो यतिः ।" इति । एवमन्यैरपि—

"कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् ।
न त्रैमुण्ड्यमतिक्रामेद्भिक्षुस्संवत्सरे क्वचित् ॥"

इत्यादिषु शिखाव्यतिरिक्तांशवपनेपि मुण्डशब्दस्य प्रयोगान्मुण्डन वपनशब्दयोः पर्यायपदविशेषत्वोपपादनाच्च सामान्यो मुण्डशब्द

समुच्चयार्थतामित्यादि पक्षत्रयं विकल्पवाक्यस्येत्यादिभिः त्रिभिः क्रमात् सम्बध्यते। मुण्डादिशर्मा वेति वाशब्दश्चार्थः । अंशभेदेन तयोस्समुच्चयः । शिखे ति । 'सशिख वपनं कृत्वा' इत्यत्र कर्तव्ये साहित्येन शिखासम्बन्धस्यान्वय इत्यर्थः ।

नन्वेवं सति 'मुण्डादिशर्मा वे' त्यादिषु मुण्डशब्दानुपपत्तिः, तस्य सर्वकेशाभावविषयत्वात्, 'मुण्डाः काषायवासिन' इत्यादौ जिनभिक्षुषु तथा प्रयोगादित्यत आह शिखावपन मिति । अलाभ इत्यादिश्लोकोपादान , पौ-

शिखाव्यतिरिक्तविषय इति स्वारसिकम्, विकल्पाङ्गीकारेऽत्वमुख्यत्वं दर्शितमस्माभिः । वाशब्दश्चार्थ इति परमाचार्या व्याचख्युः ।

अतः परमहंसैरप्येकमुपवीतमवश्यं धार्यम्, त्रिदण्डशिखे च मुख्यतया परिग्राह्ये, इति सिद्धम् । तदेतत् 'वर्णाश्रमोचिते' त्युचितशब्देन भाष्यकारैरपि सूचितमिति ।

इति शतदूषण्यां यतिलिङ्गभेदभङ्गो नाम

॥ चतुःषष्टितमो वादः ॥

र्णमात्राभ्मुण्डयेत, तलाभाभे आपक्षमीभ्मुण्डयेते ' ति वक्तव्ये वापयेदात प्रयोगेल मुण्डनशब्दो वपनशब्दसमानार्थ इति दर्शयितुम् । पर्यायत्वं-समानार्थत्वम्, अग्रत्यमुण्डनशब्दो वपनार्थक इत्यर्थः। स्वारसिक मिति । वाशब्दस्य विकल्पस्वरसत्वान्मुण्डशिखीत्यादिषु तदङ्गीकारे मुण्डत्वस्यामुख्यत्वं दर्शितमित्यर्थः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

यतिलिङ्गभेदभङ्गः

चतुःषष्टितमः स्कन्धः ॥६४॥

वाधूलश्रीनिवासार्यतनयं विनयाधिकम् ।
प्रज्ञानिधिं प्रपद्येऽहं श्रीनिवासमहागुरुम् ।
कृष्णः करोतु कल्याणं कंसकुञ्जरकेसरी ।
कालिन्दी लोलकल्लोलकोलाहलकुतूहली ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥पञ्चषष्टितमो वादः ॥

अशेषश्रमवाह्यानामीश्वराज्ञाभरश्रमात् ।
अलपकदशामाजामवलेपोत्र लुप्यते ॥

इह जगति केचिदवधूतसकलवर्णाश्रमधर्माश्चार्वाकसधर्माण आचण्डालमेकराशीभूय विधिनिषेधयन्त्रणामतन्त्रयन्तः पारिभाषिकब्रह्मविदो विश्वमाविलयन्ति, तैस्सह [वास] थादरूपसम्भाषणादिकमपि निरयपातनमिति मन्वानास्तद्दर्शनेपि सर्वलोकलोचनमवलोकयन्तो दूरीभवन्ति सन्तः । उक्तं हि महर्षिभिः—

" पुंसां जटाभरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौच बहिष्कृतानाम्[निराकृतानाम्]
तोयप्रदानपितृपिण्डविवर्जितानां
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ।" इति ।

तत्र यद्यपि तदभिमतशूद्रादि[वि]जातीयब्रह्मविदां त्रैवर्णिकब्रह्मविदामिव तथाविधपतनं न सम्भवति, तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणोपदेशधर्मोपप्लवादिभिः तेषामप्यसम्भाष्यता । स्मर्यते हि—

" कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
शूद्रे वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते ॥ "

इत्यादि । तथापि धर्मोपप्लवप्रशमनाशया युगमात्रविप्रकृष्टा वदामः । आचार्यवचनादिभिरीदृशमप्यनुमतम्—

" यत्किञ्चिदपि कुर्वाणो विद्वद्गुरुनियोगतः ।
तेषां वचनसामर्थ्यात् प्रायश्चित्तीयते नच । " इति ।

[यद्बप्रयत्ने कृतेपि चण्डमारुतस्यालाभाच्छतदूषणीमात्रं मुद्रितं ।]

सर्वशिष्टबहिष्कृतेयं युष्मदवस्थितिराश्रमरूपा, अनाश्रमरूपा वा? पूर्वत्र चतुर्भ्योऽन्या अनन्या वा? न तावदन्या, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु पञ्चमाश्रमविधानादर्शनात्। "अथाश्रमं चरमं सम्प्रविश्य" इत्यादिरपि पारिव्राज्यविषयः प्रसिद्धः। अन्तिममात्रं हि चरमशब्दार्थः, न पुनः प्रसिद्धव्यतिरिक्तः। षोडशविधाश्रमप्रतिपादनं तर्हि कथमिति चेन्न;—चतुर्णामेव चतुर्धा विभागेन तथा विधानात्। नाप्यनन्या, प्रथमं तावदनभ्युपगमात्, श्रुतिकिङ्करत्वप्रसङ्गाच्च। श्रुत्या ज्ञानविधानेन वयमप्याश्रमविशेषनिष्ठा भवामेति चेत्? श्रोत्रियाणां पुरतो मन्दं प्रभाषेथाः, नह्यकृतप्रायश्चित्तानां भवतामाश्रमप्रवेशमनुमन्यन्ते धार्मिकाः। न च युष्माभिरनेककालानुवृत्तदुर्वचस्वैरोचितप्रायश्चित्तं कर्तुं शक्यम्। स्वैररूपमेव किञ्चिदाश्रमविशेषनियतमिदमस्माकं महद्व्रतमिति चेन्न;—तथाविधविध्यदर्शनात्। किञ्चास्मिन्महति सर्वलोकस्वैरसिद्धे व्रते सति किमर्थमपुरुषार्थैरनन्तैर्नियमैः परिक्लेशयन्त्यागमाः। कश्चायमाश्रमो भवता वाङ्मात्रेणापि स्वीक्रियते? परमहंसाभिधानः पारिव्राज्यविशेष इति चेन्न;—परमहंसादिविशेषमपि विविच्य प्रतिपादयन्तीषु शाट्यायनकाद्युपनिषत्सु पाराशर्यदत्तात्रेयादिस्मृतिषु भवत्परिगृहीतवेषाचारविपरीतोपदेशात्। अत एव मन्वादिषु त्रिविष्टपपात्रपवित्रकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतत्रिदण्डानां सामान्येन विधानं न व्यवस्थितविषयमिति वक्तुं शक्यम्। ततश्च परित्यक्तयज्ञोपवीतादिकेष्वेकदण्डिकेष्वप्यद्याप्यायुष्मती विप्रतिपत्तिर्भास्करयादवप्रकाशादिमन्त्रसायनसेवया निवर्तते। किंपुनर्विशेषतोऽपि वेदबाह्यसाम्यमङ्गीकुर्वत्सु भवादृशेषु। त्रिदण्डैकदण्डादिष्वपि च मुख्यामुख्यतया विकल्प इत्यपि स्मृतिभिरेव सिद्धमिति प्रागेवोक्तम्।

ननु द्विविधाः परमहंसाः, विवृतवेषाचारा गूढवेषाचाराश्चेति; तत्र जाबालिकौषीतकादिश्रुतिषु तन्मूलबोधायनशौनकक्रतुकापिलविश्वामित्रादिस्मृतिषु महाभारते ब्राह्मादिषु च पुराणेषु परमहंसस्य दण्डादिविधानाद्

विवृतवेषाचारप्रसिद्धाः, वाजसनेयतैत्तिरीयकाथर्वणबाष्कलादिश्रुतिषु तन्मूल भगवद्गीतादिस्मृतीतिहासभागवतादिपुराणादिषु च सर्वत्यागमात्रविधानात् गूढवेषाचारप्रसिद्धा इति चेन्न;—त्यागोक्त्यादीनां फलसङ्गकर्तृत्वादित्याग विषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु मैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूललौकाक्षिगृह्ये च परमहंसस्य दण्डग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यते, तथाहि—" परिव्राडेकशाटी परिहितो मुण्डो दरपाव्यरण्यनित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सं सार्ववर्णिकं भैक्षाचरणमभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमादधीते " ति मैत्रायणीयब्राह्मणम् ; अत्र कामशब्दाद्दण्डग्रहणे विकल्पो दर्शितः ; लौकाक्षिगृह्ये च " अथातः परमहंसपरिव्रज्याविधिं व्याख्यास्याम " इत्युपक्रम्य, " सशिखान् केशान् निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमि " त्याद्युक्त्वा, पुनरप्याह " मौनी जातरूपधरः प्राचीमुदीचीं वा दिशं व्रजेत् तिष्ठ भगवन् दण्डं गृहाणेत्यध्वर्युणा दत्तं मस्तकप्रमाणं सत्वचमृजुं सौम्यमेकं वैणवं दण्डं " इन्द्रस्य वज्रोसि " " सखामे गोपाये " ति यदीच्छेदादधीते " ति ; अत्रापि यद्युपबन्धेनेच्छाश्रवणाद्विकल्पसिद्धिः ; तथा वैखानससूत्रे चतुर्विधचतुराश्रमवर्णनावसरे " परमहंसा नाम वृक्षैकमूले शून्यागारे श्मशाने वा आसीना वा साम्बरा दिगम्बरा वा न तेषां धर्माधर्मौ सत्यानृते शुच्यशुच्यादि द्वैतं सर्वसमास्सर्वात्मानः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणमि " त्यादि । अत्र " साम्बरा दिगम्बरावे " ति विकल्पो विवृतगूढाचारभेदाभिप्रायेण । परमहंसोपनिषदि तु काष्ठदण्डनिन्दनेन परमहंसानां ज्ञानदण्डत्वं विधीयते। तस्माद्दण्डधारणं न मुख्यम्। तर्हि को मुख्य इति चेत् ? अयं मुख्यः, " न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः ।

" ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान्" इत्यादि ।

अत एव विष्णुः— " अन्नार्थं लिङ्गमुद्दिष्टं न मोक्षार्थं विधीयत " इति ॥
मोक्षधर्मे च—

" यतेः सत्यपि लिङ्गेऽस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् ।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रो निरर्थकः ॥
काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं कमण्डलुः ।
लिङ्गान्यत्यार्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ "

अन्यत्र च—

" लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् । "

एवमन्यान्यपि लिङ्गनिन्दापराणि वाक्यानि द्रष्टव्यानि । " अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचार " इत्यादीन्यपि लिङ्गपरित्यागाभिप्रायाण्येव । तदेवमस्ति परमहंसद्वैविध्यमिति ।

तदिदमपेशलम्, गन्धर्वभाषितप्रायैरतत्त्वेष्वनिदम्परैः वाक्यैः परमहंसस्य न त्वदिष्टभिदासिद्धिः । इह तावत्त्वत्पक्षपातिविज्ञानेश्वराद्यनुदाहृतत्वात्, त्वत्पक्षप्रतिक्षेपकैयादवाचार्यभास्करप्रभृतिभिर्बहुश्रुतैरुपन्यस्य दूषितत्वाभावाच्च सन्दिग्धश्रुतित्वादिषु केषुचिद्वचनेषु अप्रत्ययादेव परिहारः, अन्येषु त्वन्यपरतयेति संग्रहः ।

तत्र यदुक्तं मैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूललोकाक्षिगृह्ये च परमहंसस्य दण्डग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यत इति । तदसत्, तत्रापि स्मृत्यन्तरादिसम्प्रतिपन्नस्यैकदण्डत्रिदण्डविकल्पस्यैव विवक्षितत्वात् । काममेकं वैणवं दण्डमाददीत यद्वा त्रिदण्डमिति हि तत्राभिप्रायः । एवं 'यदीच्छेदाददीते' त्यत्रापि यद्येकं दण्डं गृहीतुमिच्छेत् तदेकं अन्यथा त्रिदण्डमिति । अन्यथा

कथं जातरूपधरस्यैव दण्डग्रहणाग्रहणविकल्पः । विद्वदविद्वद्विषयसन्न्यास–भेदसिद्धावविद्वद्विषयं दण्डग्रहणं विद्वद्विषयं तदग्रहणमिति चेत ? किमिदं कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयसि । जातरूपधरस्य कथं तद्ग्रहणमित्येतदेव ह्यनुयोगास्पदम्, न हि वैणवं दण्डं धारयन् कश्चिज्जायते, न च दिगम्बरो विकीर्णमूर्धज एकदण्डधारी कश्चिद्भवतामपीष्टो दृष्टो वा ? दण्डग्रहणकाले काषायमपि गृह्णीयादिति चेत् ? किमत्र प्रमाणम् ? स्मृत्यन्तरादिकमिति चेत्? तर्हि तदनुसारादस्मत्प्रदर्शितमेवार्थमङ्गीकुरुष्व । अतस्तत्र सन्न्यसन वेलायां प्रागुदगमनावसर एव तथा वेषः, अनन्तरं तु यथालाभं यथेच्छं वा त्रिदण्डैकदण्डयोरन्यतरस्य काषायादेर्ग्रहणमेवाभिमतमिति भावय ।

यच्चाविद्वद्विषयं दण्डग्रहणमिति, तदपि साहसिकप्रलपितम्; विद्वांस्समाधिकृत्यैव तद्विधानात् । कथं चातिशयितविद्येन भवता इतिहासपुराणादिपठितकाषायदण्डशिखाधारिणः कपिलपञ्चशिखदुर्वासः प्रभृतयो महर्षयश्शङ्करादयश्च भवत्सिद्धान्तप्रतिष्ठापका भगवन्नाथमुनिमिश्रभास्करयादव–प्रकाशादयश्चाविद्वांस इत्युन्नीतम् । तदेतद्वैदिकसिद्धान्तसारस्यमन्तरेण न कस्यचिद्रोचेत ।

यत्तु विख्नसस्सूत्रे "साम्बरा दिगम्बरा वे" ति विकल्पो विवृत गूढाचाराभिप्रायेणेति, तदपि न, तदसिद्धेरेव तद्विषयत्वासिद्धेः । तत्र हि निस्सङ्गत्वप्रतिपादनाय तथा तथा व्यपदेशः, यथा वृक्षमूले शून्यागारे श्मशाने वा वासिन इत्यत्र न व्यवस्थितविषयो विकल्पस्तद्वदत्रापि । "न तेषां धर्माधर्मौ सत्यानृते शुध्यशुध्यादि द्वैतं सर्वसमा" इत्यत्रापि नह्यधर्मासत्या द्यनुमतिः क्रियते । तथासति तेषामित्यविशेषेण परामृष्टानां विवृतवेषाणामपि तदनुमतिप्रसङ्गात् । न च तदिच्छसि । अतस्तत्राप्यधर्मा सत्यादेः स्वाश्रमाप्रयुक्तविषयधर्मव्यतिरिक्तधर्मादीनां च स्वरूपतः प्रहाणमुच्यते ।

यत्तु परमहंसोपनिषदि काष्ठदण्डनिन्दनेन ज्ञानदण्डविधानमित्युक्तम्, तदपि "न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमि" ति न्यायेन ज्ञानदण्डविधानादरादेव, यथा अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसार्थो तथेहापि । अन्यथा काष्ठदण्डधारिणः कथं महारौरवादिप्राप्त्यभिधानम् ? तथा च सति काष्ठदण्डधारणस्य महापातकत्वप्रसङ्गेन तद्धारिणां दूरपरिहरणीयत्वप्रसङ्गात् । तत्र शिखायज्ञोपवीताच्छादनपरित्यागोक्तिरपि तत एवान्यपरेति सिद्धम् । विवृतवेषादिविषयतया च वक्ष्यमाणप्रकारेण यथासम्भवं तन्निर्वाहस्सर्वत्र । एवं लिङ्गनिन्दापराण्यपि सर्वाणि स्मृतिवचनानि लिङ्गमात्रवतां तत्तद्धर्मविकलानां निन्दापराणीति तत्र तत्रैव पूर्वापरपरामर्शेन सुव्यक्तम् । "अव्यक्त लिङ्गोऽव्यक्ताचार" इति वाक्यं तु लिङ्गाचारयोर्गोपनमवमन्तव्यतार्थं विदधातीति प्रतीयते, नह्यलिङ्गोऽनाचार इत्युच्यते । अतो नास्ति भवदभिमतं परमहंसद्वैविध्यम् । त्रिदण्डैकदण्डादिविकल्पास्तु सम्भवन्ति ।

ननु श्रीभागवते " न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियावि"ति परमहंसस्य निष्क्रियत्वमुक्तमिति चेत् ? किमतः ? गूढाचारसिद्धिरिति चेन्न;—कुटीचकादित्रयेण सह परमहंसावान्तरविशेषस्य निर्देशायोगात् । न हि पृथिव्यादिद्रव्यवर्गपरिगणने घटः पट इत्यपि परिगण्यते । परमहंसमात्रोपादाने तु न त्वदभिमतसिद्धिः । तस्य निष्क्रियत्वोक्तिस्तु पूर्वपूर्ववत्कर्मप्राचुर्याभावात्—अल्पधने पुरुषे दरिद्रशब्दवत् । न च सर्वे परमहंसास्सर्वक्रियाशून्या इति त्वयापि स्वीकृतम् । विवृतगूढवेषाचार विभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु करतलामलकीकृत सकल निगम स्मृतीतिहासपुराणार्थैस्समस्त न्यायसार्थवाहैः परमहंसपरिव्राजकपरिबृढैर्भगवच्छङ्कराचार्यैरशेषोपनिषत्स्मृति जलधिसुधायामुपदेशसाहस्रिकायां सर्ववर्णाश्रमधर्मत्यागरूपो गूढाचारधर्मः

स्वपक्षतयाऽभीक्ष्णं सयुक्तिकं प्रदर्शित इति चेत् ? अहो भवान् महीयोभि राचार्यवर्णनाद्दृष्टैरनिष्टान् विजिगीषते । ये पुनर्यत्प्रतिपादिते निर्विशेषात्मा द्वैते प्रपञ्चवञ्चनादौ च प्रमाणसरणिमनुसरन्तो विवदन्ते ते कथं तत्समर्थिते प्यन्यस्मिन्नर्थे चरितार्थधियो भवेयुः । ये चात्राशरीरत्वादयो युक्त्याभासा वर्णाश्रमधर्मत्यागाय वर्णिताः, तेपि जीवन्मुक्तिजीवघातेन विनिहता वेदित व्याः । शरीरतत्प्रयुक्तसुखदुःखाद्यनुषङ्गस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तन्निषेधस्य तद्बाधितत्वात् । स्वरूपेण वर्णाश्रमरहितस्याप्यात्मनश्शरीरविशिष्टाकारेण तद्वत्तामुपजीव्य प्रवृत्तैश्शास्त्रैरेव तत्प्रयुक्तानुष्ठानसिद्धेः । न हि देहाश्रमाश्रमो पजीवनेन पारलौकिकशास्त्रोदयः । अतो न कथञ्चिदपि युष्मदनुष्ठीयमानं स्वैरकर्मसह पारमहंस्यं नाम किमपि दृश्यते ।

ननु ये बहिर्विषयविमुखतया निषिद्धनिवृत्तविरक्त-लिङ्गधारिणः त एव साक्षात्परमहंसाभिधानब्रह्मविद्, वयन्तु नाममात्रधारिण इति चेन्न;— तैरप्याश्रमविशेषनियतलिङ्गविशेषस्य धर्मविशेषस्य चापरित्यागात् । यच्च तेषां विषयवैमुख्यं निषिद्धनिवृत्तिकारणमुक्तम्, तदपि किं निश्शेषशब्द स्पर्शादिवैमुख्यरूपम्, उत कतिपयवैमुख्यरूपमिति ? नाद्यः, कबलग्रहणादौ कस्यचिदप्यंशस्य न्यूनत्वादर्शनात् । मिथ्यैतदिति चेत् ? शान्तं पापम्, कृतघ्नोसि । ये भवन्तु ब्रह्मवित्त्वेन बम्भ्रम्यमाणाः प्रतिदिनमग्रासने कृत्वा यथाभिलापं चतुर्विधमन्नमुपहरन्ति, ते पुनरेवंविधं वाक्यमाकर्ण्य कथं न परिद्वेषेरन् । येन च प्रमाणेन ब्रह्मविद्भोगानां मिथ्यात्वापादनं तेनैवाब्रह्म विद्भोगानामपीति सर्वेषामनायासेन विषयवैमुख्यं समर्थितम् । द्वितीयेपि यत्किञ्चिद्विषयवैमुख्यमात्ररूपम्, उत निषिद्धवैमुख्यरूपमिति ? पूर्वत्रान्येषा मपि तत्सम्भवेन पुनरप्यविशेषः । उत्तरत्रापि तन्निषिद्धवैमुख्यं किं अनिष्ट स्वभावात्, उत शास्त्रसिद्धानर्थहेतुत्वाध्यवसायेन ? नाद्यः, विकल्पासह त्वात् । अनिष्टत्वमपि गन्धाभिरुण्टकादिवत्सर्वप्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा ब्रह्मवि

स्प्रातिकूल्यत्वोपलम्भाद्वा, आनुकूल्यानुपलम्भनमात्राद्वा? न प्रथमः, सर्वलोकोपलम्भविरोधात् । अत एव नापरः, ब्रह्मविदां स्वात्मप्रत्यक्षविरोधात् । न हि मांसादिषु संस्कृतेषु ब्रह्मविदामपि निम्बादिवत् प्रातिकूल्यादिबुद्धिः । परेषां तु चेष्टाकारलिङ्गकानुमानविरोधः । शैलूषादिचेष्टादिवदिहापीति चेन्न ;—परविप्रलम्भपरानन्दजननादिप्रयोजनायोगेन तथाविधबुद्धिपूर्वकत्वानुपपत्तेः । स्वार्थताबुद्धिपूर्वकत्वे तु वैमुख्यासिद्धेः, भक्षणाद्यर्थप्रवृत्तेरबुद्धिपूर्वकत्वायोगात् । निषिद्धार्थप्रवृत्तिरेव तेषां नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति चेत् ? प्रामादिकनिषिद्धप्रवृत्तेर्ब्रह्मविदामपि सम्भवात् । बुद्धिपूर्वकनिषिद्धप्रवृत्त्यभावस्तु शास्त्रसिद्धनर्थहेतुत्वाध्यवसायेनैवेति द्वितीयः कल्पस्स्यात् । तथा च निषेधशास्त्रकिङ्करत्वेनाविशेषात् विधिशास्त्रमप्यनुबध्नातीति दुरन्तता । नचैतदुभयं भवताभिष्टम् । यदाहुः " दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः । वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिङ्करः " इति । अत्याश्रमपक्षेयम्, आश्रमपक्षे तूभयमपीष्टमिति चेत् ? तर्हि यथाविधि लिङ्गाचारमनुवर्तस्व । तदातु न विवदामहे । शास्त्रवश्यत्वाभावेपि ज्ञानिनोऽत्यर्थनिषिद्धनिरोधवासनाबलादेव बुद्धिपूर्वनिषिद्धनिवृत्तिरिति चेन्न;—निषिद्धविरोधवासना हि निषिद्धे प्रवृत्तिं निवर्तयति । नचाब्रह्मविदो निषिद्धं ब्रह्मविदोपि निषिद्धं भवति, अतिप्रसङ्गात् । अतश्चानिषिद्धत्वात् प्रवृत्तिरेव स्यात् । अन्यथा ब्रह्मचर्यावस्थानिषिद्धतत्सन्निरोधवासनया उत्तरेषामाश्रमाणामनारम्भप्रसङ्गात्। विधिवशात्तत्र पुनः प्रवृत्तिरिति चेन्न ;—ब्रह्मचारिनिषिद्धेषु गृहस्थादीनाम विहिताप्रतिषिद्धेषु केषुचिदन्तर्माल्यादिष्वप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यदि च प्राङ्निषिद्धत्वमात्रेण तदानीमनिषिद्धेपि वासना विरोधिका, तदा ब्रह्मविदो न काचिदपि प्रवृत्तिः स्यात्, सर्वेषामपि कर्मणामधिकारिभेदेन देशकालादिभेदेन वा निषिद्धत्वात् । अस्तु तादृशो निरीहोऽस्माकं ब्रह्मविदिति चेन्न,—समाधिं स्नापादिकं वान्तरेण तादृगवस्थत्वासिद्धेः । न च समाधिश्च तथा

विधं प्रतिक्षिपामः । तस्याप्युत्थानकाले विधिनिषेधौ शास्त्राहिणावेव । अस्तु तर्हि लोकसंग्रहार्थं निषिद्धवैमुख्यमिति ? तर्हि न वैमुख्यमपि तु चलाविरोधः । तथा च विहिताभिमुख्यमप्यभिमुखीभवति । । लोकसंग्र-होऽपि लोकक्षोभजन्यपापभयादेवेति तदेव शास्त्रवश्यत्वम् । ब्रह्मानुभवरसव शादेव निषिद्धक्षुद्ररसवैमुख्यमस्त्विति चेन्न; अविहिताप्रतिषिद्धेऽप्यप्रवृत्ति-प्रसङ्गात् । साच सत्यपि समाधिदशैवेति प्रागेवोक्तम् । एतेन जरठवज्जी-यतुरवशक्तिवैकल्यात् ब्रह्मविदो भोगवैमुख्यमिति च प्रत्युक्तम् । अलभान्नि वारकराजादिभयाद्वा तद्वैमुख्यमिति तु स्यात् । तदेतदुरन्नमब्रह्मचर्यम्, निर्विघ्न लाभदशायां तु स्वैरमेव ह्यायातम् ।

एतेनात्याश्रमपक्षेऽपि निषिद्धवैमुख्यं दूषितम् । अनाश्रमित्वावस्था च किं विधायकशास्त्रबलादङ्गीक्रियते, लिङ्गदर्शनमात्राद्वा, तदशक्त्या वा, अन्यतो वा कुतश्चिदिति ? न प्रथमः, विधायकादर्शनात् ; प्रत्युत "अ-नाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज" इत्यादिस्मृतिशतैर्निषेधात् । नचैत-दविद्वद्विषयं मन्तव्यम्, सङ्कोचकाभावात् । अनाश्रमित्वविधिदर्शने हि तत्सङ्कोचः । ज्ञानिनामपि नाश्रमो निषिध्यते, अपि तु स्वैराचारः । यथा—" नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैन माप्नुयादि " ति ।

ननु " तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते । " " अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् । " इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानिन उत्तराघाश्लेषः श्रूयत इति चेन्न;—दुश्चरिताविरतिपरश्रुतिबलादेवा-श्लेषश्रुत्यादेरबुद्धिपूर्वविषयत्वात् , आपद्विषयत्वाच्च । सूत्रितं च—"सर्वा-न्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनादि " ति , ' शब्दश्चातो कामकार ' इति च । ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ' इत्युक्त्वा ' न कर्म

लिप्यते नर ' इति वचनाद्बुद्धिपूर्वकर्मणा ऽप्यश्लेषः श्रुत इति चेन्न;—तस्य वाक्यस्य विद्याङ्गभूतासङ्गकर्मविषयत्वात् । विद्यास्तुत्यर्थत्वाद्वा । तथाचासूत्रयत् ' ' नाविशेषादि ' ति, ' स्तुतयेऽनुमतिर्वे ' ति च । अन्यथा पूर्वोक्तविरोधात् । दुश्चरितविरतिश्रुतिरेव किमन्यपरतया न निरूप्यत इति चेन्न;—तस्यास्तात्पर्यविषयस्यान्यस्यादर्शनात् । विज्ञानविरोधादेव तत्रापि तात्पर्यमिति चेन्न;—ज्ञानस्य दुश्चरितविरामाद्यभावे स्वसाध्यसाधकत्वाभावलक्षणवैकल्यप्रतिपादनमुखेन दुश्चरितादिनिन्दारूपतया तदभाव-विशिष्टत्वेन विशेष एव वाक्यस्य तात्पर्यात् । ज्ञाननिष्पत्त्यर्थं दुश्चरितादिनिवृत्तिर्निष्पन्नज्ञानस्य तु निरपेक्षतया स्वैरानुमतिरिति चेन्न;—दुश्चरित-प्रभृतीनां ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वेन ' नैनमाप्नुयादि ' ति प्रतिपादनात् । न ह्यत्र ' नाविरतो दुश्चरितात् ' ' प्रज्ञानमाप्नुयादित्युच्यते । ' ' नागुरुस्सम्पन्नमश्नाती ' त्यत्र क्षीरादिसम्पद्रूपविशेषनिषेधवत् प्रज्ञाननिषेधे तात्पर्यमिति चेन्न ;—पूर्वापरभावसहकृतकरणश्रुतिबलादेव सिद्धत्वप्रतीतेः साध्यत्वविवक्षायास्तद्विरुद्धत्वात्, स्वारस्याभावाच । अत एव 'नागुः क्षीरेण भुङ्क्त ' इति वदिति प्रत्युक्तम्, भोजनवत् ब्रह्मप्राप्तेरन्यतः प्राप्त्यभावाच । साध्यत्वाविवक्षायामपि ज्ञानस्याप्रयाणादनुवर्तनीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । प्रति-दिवसमुपचीयमानानुवृत्तज्ञानसिद्ध्यर्थं दुश्चरितविरामादेरप्यामोक्षादनुवर्तनीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो यावज्जीवं स्वैरनिषेधे अनन्यथासिद्धे सति ' कुर्वन्नेवे ' त्यादिकं ज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानाङ्गकर्मविधिपरं वेति नेतव्यम् ।

अत एव ' अपिचेदसि पापेभ्यस्सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ' ' यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमान् लोकान् न

हन्ति न निहन्यते ' इत्यादीन्यपि क्रियमाणे कर्मणि फलसङ्गकर्तृत्वादि प्रतिषेधपरतया ज्ञानविशेषमाहात्म्यप्रतिपादनादिपरतया वा न स्वैरानुमति लिङ्गानि । अत एव ' अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि स ' इत्युक्त्वा, अनन्तरमेव ' क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं स गच्छति ' त्यादिना समाधीयते ।

' तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदि ' ति विदुषो बाल्यविधिबलात्कामचारवादकामभक्षत्वादिप्राप्तिरिति चेत् ?—न हि तत्र बाल्यशब्दो बालभावपरः, स हि वयोवस्थाविशेषरूप उपादातुं न शक्यते । अतः स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं बालकर्म उपादातुं शक्यत इति तद्विषयोयं विधिः । अन्यथा प्रागुक्तविरोधात् । सूत्रितं च ' अनाविष्कुर्वन्नन्वयाद ' ति । योगिनां च स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण जडवदाचरणं योगोपकारकतया स्मर्यते,—यथा—

" जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ।
सम्मानना परां हानिं योगर्धेः कुरुते यतः ॥ " इत्यादि ।

सनत्सुजातेपि —

" य इमं सर्वदा भूतेष्वात्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किन्नु[स] शोचेत्ततः परम् ।
अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ।
पितामहोस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ॥
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं च नाप्यहम् ।
आत्मैव स्थानं मम जन्मचात्मे " त्यादिना सर्वान्तरात्म

भूतब्रह्मसाक्षात्कारिणं सर्वजननिरुपाधिकसुहृदं ब्रह्मनिष्ठं प्रस्तुत्य,—

' तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैवं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनामि '' त्यादिना तस्य
स्वाकारगोपनं विधाय ,

' यश्चैवमन्तरात्मानं ब्रह्मणो हन्तुमर्हति ।
निर्लिङ्गमचलं सिद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् '

इत्यादिना परिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानं च विधाय,

' योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।'

इत्ययथाभूतात्मवेदिनं विनिन्द्य,

' अश्रान्तस्यावनावात्मा सम्मतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो नशिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ '

इति विशिष्टस्यैव सतस्तस्यावमानसिद्ध्यर्थमविशिष्टवदभिनय एवाभिधीयते । व्यज्यते हि तत्रैव—

' सम्मानपरिहारार्थं स्ववीर्यस्य हि गोपनम् ।
ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमबुद्धये ॥
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ।
नवै मानं च मौनं च सहितौ चरतस्सदा ।
अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुरि ' ति ॥

उक्तं हि तैत्तिरीयके— ' तस्मादेवं विद्वान् । वीव नृत्येत् । प्रेव चलेत् । व्यस्येवाक्ष्यौ भाषेत । मण्ठयेदिव । क्राथयेदिव । शृङ्गायेतेव । उतमेऽपवदेयुः । उतमे पाप्मानमपहन्युरिति ' इति । अत्रापि पापनिवृत्त्यर्थं परिभवनीयत्वसिद्ध्यर्थं मुन्मत्तत्वादिसमानव्यापार एव हि विधीयते , न पुनः परमहंसानां परदारादिगमनरूपनिषिद्धकरणम्, नापि नित्यनैमित्तिकत्यागः।

उक्तं च मनुना—

' सम्मानात् ब्राह्मणो नित्यं उद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ' इति ।

अयमेवार्थः स्मृत्यन्तरेष्वप्युच्यते—

'यन्न सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं नबहुश्रुतम् ।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै द्विजः
गूढं समाश्रितो विद्वानज्ञातश्चरितं चरेत् ॥
अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ।
स्वाचारस्यापरित्यागः स्वप्रभावस्य गोपनम् ॥
अपरिग्रहशीलत्वं पावनानि प्रचक्षते ।' इत्यादिभिः ।

एतेन द्वितीयोपि हेतुः प्रत्युक्तः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे प्राप्त्यभावेच लिङ्गदर्शनमकिंचित्करमेव । न च तदस्ति । आदिभरतोपि हि योगसिद्ध्यर्थं जडवदाचारमात्रे प्रवृत्त इति तत्रैव व्यक्तम् । तथाहि श्रीविष्णुपुराणे—आदिभरतोपाख्याने—

" तत्र चोत्सृष्टदेहो सौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।
सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ।
सर्वविज्ञानसम्पन्नस्सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
अपश्यत्सच मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ।
आत्मनोधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।
सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श सदात्मनः ।
न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनश्श्रुतिम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥
उक्तोपि बहुशः किञ्चिज्जडवाक्यमभाषत ।
तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम्
अपध्वस्तवपुस्सोथ मलिनाम्बरधृग्जटी ॥

क्लिश्नदन्तान्तरस्सभ्यैः परिभूतस्स नागरैः ।
सम्मानना परां हानिं योगर्धेः कुरुते यतः ।
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ।
तस्माच्चरेत वै योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ।
जना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ।
हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः ।
आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ।
भुङ्क्ते कुल्माषवाट्यादि शाकं वन्यफलान् कणान् ।
यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम् ।
पितर्युपरते सोथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः ।
कारितः क्षेत्रकर्माणि कदन्नाहारतोषितः ।
सरूक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि ।
सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ।
तं तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचेष्टितम् ।
क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत " ॥ इति ।

तथोत्तरत्र—

" योगिनो विविधैरूपैर्नराणामुपकारिणः ।
भ्रमन्ति पृथिवीमेता मभिज्ञातस्वरूपिणः " इति ॥

नह्यत्राधर्मानुष्ठानं किञ्चिदुक्तम् , न च धर्मोपप्लवः । कर्माणि तु यज्ञादीनि ब्रह्मचारित्वादेव नाग्रहीत् । अत एव तत्र " सतां वर्त्म न दूषयेत् " इत्युक्तम् । भागवते च तस्य यज्ञोपवीतादिधारणादिकथनादाश्रमित्वमेव प्रतीयते । यथोक्तम्—"कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोवधूत " इति । अत्र निगूढश्चरसीति स्वमाहात्म्यानाविष्कारो व्यक्तः । अत एव ' न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ' इत्यत्रापि

कृतोऽनयनत्वं न निषिध्यते । अनुच्चारणपरित्यागेऽपि जन्मान्तरसंस्कारोद्बोधनादिना वेदानां स्वतःप्रकाशात् । अथवा एकवारश्रवणमात्रेण वेदधारणात् । दुर्वासःप्रभृतीनामुन्मत्तव्रतादिकमपि कादाचित्कमाश्रमधर्मनिष्ठानामेव लोकोपहास्यतादिफलावसितम् । न पुनः सर्वाश्रमत्यागात्मकम् । अत एव दुर्वाससः पश्चात्सन्न्यासानुप्रवेशः काषायदण्डादिमत्त्वं च स्मर्यते। ऋभु-शुकसंवर्तादिषु ब्रह्मचर्यादिदर्शनादनाश्रमित्वमवगम्यत इति चेन्न;—ब्रह्मचर्याद्या अपि वर्षवातातपादितितिक्षालक्षणकम्बलकवलिताशेषविशेषाकारपुरातनाधिकारिविशेषविषयव्रतविशेषपरूपत्वात् । आश्रमित्वाभावे कथं वाताशनस्यैव संवर्तस्य महीभृता ऋत्विक्त्वेन वरणम् । अतस्सर्ववर्णाश्रमसाधारणव्रतविशेष एव ब्रह्मचर्या । गृहस्थस्यैव ह्यार्त्विज्यादिकम् । पूर्वं विधुरस्यापि कार्यार्थं दारक्रियादिपूर्वकमार्त्विज्यं युज्यते ।

ननु 'पुरः पञ्चशतं नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन्' इत्यादिना 'तस्य मुक्तवतस्तात तदन्तः पुरकाननम् । सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारते' इति तस्य ब्रह्मविदो महर्षेः शुकस्य वारमुख्यासु गणिकासु भोजनमप्युक्तमिति चेन्न;—ब्राह्मणादिपरिपक्वोपनीतान्नभोजनेन तासां परिजनतया भोजनानन्तरं तालवृन्तादिग्रहणादिमुखेनावस्थानेऽपि तद्भवपदेशोपपत्तेः । शुकस्य ब्रह्मचर्यादिपरीक्षणमात्रे हि तत्र तात्पर्यमिति सुव्यक्तम् । नैतन्निषिद्धान्नभोजनलिङ्गम् । उत्तरत्र च—

"विज्ञाते तु परे तत्वे प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं हि वस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।

इति शुकेन पृष्टे, जनकेन तेषामेवाश्रमधर्माणां सङ्गत्यागपूर्वकमनुष्ठानमेवोक्तम् ।

यच्च तत्र—

' न विना ज्ञानविज्ञानान्मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसम्बन्धात् ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥
आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥
त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यजे' त्युक्तम्, तत्र

'तीर्णस्तदुभयं त्यजेदि' त्यनेन आमोक्षात्तदुपायभूतज्ञानाचार्ययोरनुवर्तनीयत्वमेवोक्तम् । ' त्यज धर्ममधर्मं चे ' ति श्लोकस्तु—

' त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्वा बुद्धिं परमनिश्चयाम्' ॥ इत्यनेन

श्लोकेन व्याख्यातार्थत्वात् नासौ त्वदनुगुणः ।

यत्पुनः श्रीभागवते शुकस्य परमहंसस्य वेषानुक्त्वा—

' तत्रागमत् भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥
तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुबाहंसकपोलगात्रम् ।
चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननं कम्बुसुजातकण्ठम् ।
निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसं सावर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च ।
दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशं श्यामं सदा पिच्छिलयाङ्गलक्ष्म्या ॥
स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन प्रलम्बबाहुं सुकुमारोत्तमाङ्गम् ।
प्रत्युत्थिता मुनयस्स्वासनेभ्य ' इत्यादि, अत्र नग्नचर्यापरत्वालिङ्गस्य

निगूहनमलक्ष्यलिङ्ग इत्युक्तम् ।

यत्पुनराश्वमेधिके प्रोक्तं—'राजन्नाङ्गिरसः पुत्रस्संवर्तो नाम धार्मिकः ।
दिशश्चङ्क्रमते सर्वा दिग्वासा मोहयन् प्रजाः ॥
उन्मत्तवेषं बिभ्रत्स चरन् वै तु यथासुखम्

वाराणसीं तु नगरीं अभीक्ष्णमुपसेवते ॥

नैव धर्मी नचाधर्मी नचापि हि शुभाशुभीत्या दि, तत्रापि धार्मिक इत्युपक्रमात् पुण्यक्षेत्रनिरन्तरसेवनरूपधर्मविशेषनिष्ठत्वस्य चाभिधानात् उन्मत्तवेषधारणमात्रमेवोच्यते ।

यत्पुनरजगरोपाख्यानं स्वैरानुरूपमुपवर्णयन्ति; तदप्यसत् । तथाहि-

' केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।
किञ्च कुर्वन् नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ '

इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः प्रत्याह—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवाद मुनेरजगरस्य च ।
चरन्तं ब्राह्मणं कञ्चित्कल्यचित्तमनामयम् ॥
पप्रच्छ राजन् प्रह्लादो बुद्धिमान् प्राज्ञसत्तमः ।

प्रह्लादः—

' स्वस्थः शुक्तो मृदुर्दान्तः निर्विवित्सोऽनसूयकः ।

सुवाग्बहुमतोलोके प्राज्ञश्चरसि बालव दि'त्यादिना पूर्वं प्रह्लादप्रश्नेन ब्राह्मणस्य मुमुक्षूपादेया गुणाः प्रदर्शिताः । यत्पुनस्तत्रोक्तम्—'धर्मार्थकाम कार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे । नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ॥' इति; तदपि काम्यकर्मादिविषयमेव, अन्यथा उत्तरत्र धर्मोपभोगप्रतिग्रहवचन विरोधात् । प्रह्लादानुयुक्तो हि ब्राह्मणस्तत्र सर्वपदार्थानामनित्यत्वमुक्त्वाह—

'उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ।
सर्वभूतानि सम्पश्यन् अनुरक्तानि मृत्युना ।
सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृत्याकृत्यसुखं स्वपे ॥
सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥

आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
पुनरल्पं पुनस्स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ।
कणान् कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् पुनः ।
धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च ।
महार्हाण्यपि वासांसि धारयाम्यहमेकदा ।
शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनश्शये ।
प्रासादे वापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ।
न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
प्रत्याचक्षे नचाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ।
अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।
हृदयसुखमसेवितं कदर्यैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्वबुद्ध्या व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि॥

'अनियतशयनासनप्रकृत्येत्यादि, अत्र यथालब्धवृत्तित्वेपि प्रपञ्चमाने धर्म्यमिति धर्मादनपेतत्वमेव सावधानेनोक्तम्, उत्तरत्रापि निरपेक्षत्वमात्रेण यदालब्धवृत्तित्वं सम्माननपरिहरणमात्रं चोपदिश्यते ।

' निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ।
येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ॥

शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
यस्मिन् वाचः प्रणश्यन्ति कूपे प्रास्ताश्शिला इव ।
वक्तारं न पुनर्यान्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्यशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं तद्देवा ब्राह्मणं विदुः ।
योहेरिव गणाद्भीतस्सन्मानान्मरणादिव ।

कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुरित्यादि—गृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूवेत्यादिना जडादिवद्भावनामात्रमभिधीयत इति सुव्यक्तम् ।

यच्च तत्र विपरीतमिव किञ्चिदुक्तम्— * यर्हि वा व ■ भगवान् लोकमिमं योगस्युत्थाप्रतीपमिहचक्षाणस्तत्प्रकृतकर्मभवासितमाजगरं नामावस्थितश्शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहती ' त्यादि, यच्चैवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः काकमृगगोवच्चरति पिबत्यवमेहतीत्यादि, तदप्यखिलमजगरगोमृगचर्यारूपलोकावज्ञाहेतुभूतयोगोपकारकव्रतविशेषविषयम्। तत एव च तथाविधस्यैव ऋषभस्य विधिनिषेधकिङ्करत्वमेव ज्ञापितमिति न विरोधः । अत एव हि भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यं ' धर्ममुपशिक्षमाय ' इत्युपक्रमेऽप्युक्तम् ।

यथोत्तरत्र—' अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।
कविं निरीक्ष्य रमणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ।
कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन् अकर्तुस्सुविशारदा ।
यामासाद्य भवांल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ।
प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः ।
हेतुनेहसमीहन्ते आयुषो यशसश्श्रियः ।
त्वं तु कल्पः कविर्दक्षस्सुभगोमितभाषणः ।
न कर्तुमीहसे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ।
जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।

---

* अत्र सायर्थे शुद्धः पाठो नोपलभ्यते । विमृशन्तु विचक्षणाः ॥

न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भस्स्थ इव द्विपः ।
त्वं हि नः पृच्छता ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् ।
ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ।"

इति पृष्टेनावधूतेन ब्राह्मणेन—

"सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोहमिह तान् शृणु ।
पृथिवी वायुराकाश आपोग्निश्चन्द्रमा रविः ।"

इत्युपक्रम्य,

'एते मे गुरवो राजन् चतुर्विंशतिराश्रिताः ।'

इति गुरुवर्गमुक्त्वा,

"विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्येत वायुवत् ।
तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।
सर्वभक्षोपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ।
क्वचिच्छन्नः क्वचित् स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।
भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥'

इत्याद्युक्तम् ,

तदप्युक्तेनैव न्यायेन योगनिष्ठप्रशंसारूपातिवादात्मकमिति अपिशब्दादिभिरेव लिङ्गैर्व्यक्तम् । उपक्रमे प्रश्नवाक्येनापि निष्परिग्रहत्वनिरभिमानत्वादिकं हि दर्शितम्, तदेव ह्युत्तरेणाप्यभिप्रेतम् । अतो यादृच्छिकसगुणविगुणान्नविवेकत्यागे सर्वभक्षोक्तेस्तात्पर्यम् । यत्र यादृच्छिकान्नव्यतिरेकेणापि पाणिपात्रभोजनमपि दृष्टमित्युच्यते, यथा—

"स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासान् देहो वर्तेत यावता ।
गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ।

सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितम् ।
पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ।
गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
न तेषु सज्जते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ।"

इत्यादि ; तदपि स्थाल्पुपात्रपरित्यागादौ तत्परम् । परिव्राजां भिक्षाकाले शीर्णपर्णपुटेनापि भिक्षणस्य कैश्चिदनुमतेः । यच्च तदुत्तरत्रेत्युपात्तम्—

"ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः ।
सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ।
बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् ।
वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् ।
यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतावरम् ।
तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ।"

इत्यादि, तदपि क्रियमाणेष्वेवाऽकर्तृत्वानुसन्धानविधौ तत्परमिति प्रागुक्तनयेन नेतव्यम् । अन्यथा तत्रैव कथं "अविधिगोचरश्चरेदि" त्य.दिविधिर्घटेत ।

यत्तु वाररुचे स्वरूपग्रन्थ इत्युपात्तम्—

"देहजात्यादिसम्बन्धान् वर्णाश्रमसमन्वितान् ।
भावानेतान् परित्यज्य स्वं भावं भवियेद्बुधः ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं यन्निरन्तरम् ।
तद्ब्राह्मणमिति ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेदि"ति,

तदपि वररुचेः ऋषिभ.वनयोपदेशपरं चेत् परिगृहीततमऋष्यन्तरस्मृत्यन्तरादिवचनाविरोधेन यथावस्थितपरिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मविशेषविधिपरतया योज्यम् । उपपत्तिपरं चेत् सर्वधर्मोपप्लवमूलकुतर्ककल्कफलितत्वेन प्रामाणिकैर्भिरसनीयम् । बृहस्पतिप्रणीतलोकायतादिग्रन्थवत् । विदुरवृत्तान्तोपि प्रागुक्तन्यायेन व्याख्यातः ।

यद्यपि "जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्यामन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षाडि " त्यादि स्त्रीशूद्रादिषु भर्तृ—त्रैवर्णिकशुश्रूषाबहिर्भूतजपतपःप्रभृतिषु पतनस्मृतिः, तथापि क्षत्रियविशेषस्य सन्न्यासाभ्यनुज्ञानवच्छूद्रादेरपि केषुचिद्व्रतेष्वनुज्ञानमस्ति। न च तस्य यज्ञोपवीतादिपरित्यागलक्षणदोषावकाशः, प्रागेव तदभावात्। ये च नग्नचर्यामातिष्ठन्ते महात्मानः ते हि ब्रह्मचर्यकाष्ठामधिष्ठाय तथा भवन्ति। " ऋषयो वातरशनाः " "वातरशना ह वा ऋषयश्श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिन" इति हि श्रूयते। न पुनर्भवन्त इव पट्टांशुकादिभाण्डागारशालिनः क्षितिसुरचण्डालक्षीरसुरादिभेदत्यजः परकलत्रशरणाः पशुमृगसधर्माणः प्रजननसन्तताः श्रूयन्ते। सनत्कुमारादीनां नग्नता नित्यबाल्यावस्थतया, केवलब्रह्मभावना—भावितात्मानः कुमारा हि ते महात्मानः श्रूयन्ते। पशुपतेर्नग्नचर्या तु पाशुपतव्रतविशेषाङ्गरूपत्वात् तत्र धर्मत्वसदसद्भावयोरपि त्रयीधर्मनिष्ठैरनुपादेयैव। यत्पुनर्मुग्धेन्दुशेखरस्य मुनिधर्मदारमोहनादिकमवैदिकाचारजालम्, तत्र वैराग्यशालिनस्तस्य मोहनाभिसन्धिविरहः प्रस्पष्टं पठितः। अन्यथापि तस्येश्वरत्वमभ्युपगच्छतामीश्वरत्वादेव परिहृतम्। " न देवचरितं चरेदे " ति ह्याहुः। लोक वेदविरुद्धयोरप्यलेपः स्वतन्त्रश्चेति हि महापाशुपताः प्राहुः। अनीश्वरत्वपक्षे तु तेजोविशेषेणैव सोढव्यम्। स्मरन्ति हि ' दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषां तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरज ' इत्यादि।

एतेन सर्वेश्वरस्य भगवतो वसुदेवनन्दनस्य स्वच्छन्दलीलया गोपवधूदर्शनव्याकुलीकरणं व्याख्यातम्। परिहृतं चैतदकर्मवश्यतया भगवत्पराशरादिभिः, ' कामाद्गोप्य ' इति भगवत्यनुरागानुवृत्तिरपवर्गायैव जायत इति चोक्तम्। ननु धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवस्तत्संक्षोभकरणं चेति कथमिदमुपपद्यते ? न, उक्तोत्तरत्वात्। नन्दगोपनन्दनत्वाभिमानमभिनयतस्तस्य न तावत्तदानीं वर्णाश्रमाचारानुवृत्तिनियमः। आभीरकन्यका अपि भगवन्तमेव

भर्तारमभ्यर्थ्य जन्मान्तरचरितव्रता दिव्यप्रकृतय एवेति तास्वप्सरस्समाधिरनुसन्धेयः । तत्तदभिमतफलप्रदानं चेश्वरस्यादोषायेति । यदा तु भगवान् वसुदेवतनयतया प्रतिबोधमभिनयन् यदुवंशोचितं क्षत्रधर्ममनुप्राविशत्, तदा सावधान एव सर्वदा सर्वान् धर्मानन्वपालयत् । तथाहि सर्वत्र कथ्यते

' न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणी ' ति । तथा
कृतोदकः कृतजपो हुताग्निस्समलंकृतः ।
तत उद्यन्तमादित्यमुपातिष्ठत माधव इति,

तथा अश्वत्थामास्त्रपावकप्लुष्टविराटतनयागर्भसञ्जीवनावसरे साधिकषोडशस्त्रीसहस्ररासको वृन्दावनविहारी वल्लवीवृन्दानिविष्टयौवनारम्भो भगवान् स्वयमेवावोचत्—

' यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात् सत्यं च मयि तिष्ठति ।
अव्याहतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः । ' इति ।

ननु श्वेताश्वतरोपनिषदुपसंहारे तदधिकारितया अत्याश्रमित्वोपपादनादत्याश्रमित्वेन तद्विधिरिति चेन्न;—अतिशयिताश्रमविशेषनिष्ठ इति वा, ब्रह्मचर्यादिश्रयातिक्रान्ताश्रमविशेषनिष्ठ इति वा, अन्येन वा केनचिदविरुद्धेन निमित्तेन तन्निर्वाहात् । अन्यथा स्फुटतरार्थश्रुतिस्मृतीतिहासादिशतकोपप्रसङ्गः । ' शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् ' ' सर्वारम्भपरित्यागी ' ' सर्वधर्मान् परित्यज्ये ' त्यादिभिस्सर्वधर्मपरित्यागोक्त्या चानाश्रमित्वसिद्धिरिति चेन्न;—फलसङ्गकर्तृत्वादिविषयतया वा विधीयमानधर्मव्यतिरिक्तविषयतया वा यथा सम्भवं तद्व्यवस्थापनस्य तत्र तत्रैवोपक्रमादिभिर्व्यक्तत्वात् । ' सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ' इति सन्न्यासत्यागतत्त्वबुभुत्सयोपसेदुषे धनञ्जयायोक्तं भगवता—

" एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ' इति ।

एतेन—

" यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ।
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः "

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सर्वकार्यस्वरूपनिषेधपराण्यपि मुक्तदशां समाधिदशां वाऽऽश्रित्य निर्वाह्याणि । अतो यथायथमाश्रमविशेषविषयो वा फलसङ्ग कर्तृत्वादिविषयो वा सन्न्यासपरित्यागादिवादः , न पुनस्स्वैरपर्यवसितम् इति सिद्धम् ।

एतेन ' न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ' ' न्यास एवात्यरेचयत् । ' ' तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः ' इत्यादि, ' किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्मा ब्रह्मलोक ' इत्यादिकमपि धर्मविशेषादिविषयतया तत्रत्यात्मसमर्पणादिविषयतया वा यथायथं निर्वोढव्यम् । अतस्सर्वाश्रमपरित्यागोक्तिसम्भवेपि प्रागुक्त एव न्यायः । न च तथास्ति, अपि तु ' त्रयो धर्मस्कन्धा ' इत्याश्रमान्विधाय ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती ' त्याश्रमनिष्ठानामेव ब्रह्मविदाममृतत्वं श्रूयते । ' स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ' इति यावज्जीवं गृहस्थधर्मनिष्ठस्य ब्रह्मविदोऽपुनरावृत्तिराम्नाता । ' यो वा एतदक्षरं गार्गि ' त्यादौ च ज्ञानरहितकर्मणामन्तवत्फलसाधनत्वं ज्ञानपूर्वककर्मणां स्थिरफलसाधनत्वं चोक्तम् । अतो न कदाचिदपि यावज्जीवं स्ववर्णाश्रमोचितधर्मस्वरूपत्यागसम्भवः । यानि चान्यानि वाक्यानि सम्पातिपक्षनिम्मृतिस्वदरव-

मानानि स्वाचारानुरूपमतपरिचर्यया केषुचिदप्रसिद्धेषु वा नष्टकोशेषु वा अनिरूपितमूलाग्रेषु वा पुराणेषु प्रक्षिप्य पठन्ति पापिष्ठा स्तानि प्रत्यक्षश्रुत्या दिर्परिशीलनशालिनीषु गरिष्ठगोष्ठीषु नावकाशं लभन्ते ; तत्प्रामाण्येपि प्रसिद्ध विरोधेन नेतव्यमित्यत एवैतान्यपि निर्व्यूढानि ।

न च तृतीयः, अनाश्रमित्वाक्षेपकवचनादर्शनात् । जीवन्मुक्ते श्रुत्यर्थापत्त्यैवानाश्रमित्वसिद्धिरिति चेन्न;—तद्दूषणादेव तदसिद्धेः । अस्तु नित्यमुक्तिवशात्सर्वाश्रमत्याग इति चेन्न;—तस्या अपि मोक्षोपायोपदेशकशास्त्रादेव विस्तरतस्तत्प्रकरणे निषेधात् । चतुर्थस्तु विपरीत एव ।

अथ गौडपादहरिप्रभृतिभिराचरितत्वात्सर्वाश्रमपरित्यागोऽस्माभिः स्वीकृत इति चेत् ? हन्त सदाचारनिदर्शनतया महान्त इमे दुर्ब्राह्मणशूद्रसन्तानादयः शिष्टा निर्दिष्टाः, यदनुविधायिनोपि यूयं शिष्टैर्बहिष्क्रियन्ते । हन्तैवं सति धर्मकीर्तिप्रभृतिभिः परिगृहीतत्वात्सौगतलोकायतिकादिसमय एव किं न स्वीक्रियते । न च तत्तत्परिग्रहेपि मुक्तिः प्रतिबध्यते। सत्यम् , तथापि येनाकारेण यावज्जीवं जीवनाय लोको रञ्जयितुं शक्यः तेन यथायथं वर्तामह इति चेत्, सत्यमिदमन्तर्गतमुद्गीर्णं भवता, तदेव चार्वाकसमयरहस्यमिति तत्प्रहारेण प्रहृतमिदम् । न हि चार्वाकान् भवन्तोपि गोष्ठीषु व्यक्तमन्तर्भावयन्ति । भजन्तु वा प्रकाशं चार्वाकाभिरूशम् । ननु ब्रह्मविच्छब्दोऽस्मासु प्रयुज्यमानो दुरपह्नव इति चेत् ? सत्यम् , भ्रान्तिमूलतया निरर्थकोऽयमिति ब्रूमः । दिगम्बरादिष्विदानींमृष्यादिशब्दप्रयोगवत् । तत्त्वविद इति भवता स्वयं स्थानेषु समाहूयामह इति चेत् ? किमतः? तत्त्वविस्त्वमेवेति चेन्न;—तस्य विडम्बनपरत्वात् , भवदधीनकार्यलाभकालप्रतीक्षणाद्धेति ।

नापि पञ्चमः, अधर्मत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि स्वाश्रमधर्मानुष्ठानक्लेशादात्मानुसन्धानविच्छेदभयेन सर्वधर्मपरित्याग इति तु यथाहृदयं सत्यं वचः, तथापि श्रुतिस्मृत्यादयः शक्तानां धर्मलोपे प्रकुप्यन्त्यथ प्रायश्चित्तेन प्रति

सन्धानं वा निरयपतनं चाऽवश्यम्भावीति निश्चीयताम् । अयं हि राजस–त्यागः । यथोक्तं " दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभे " दिति ।

षष्ठस्तु हेतुस्तदा शोभते, यद्यशक्तिरनाहार्या परमार्थभूता स्यात् ? नह्यशक्तमधिकृत्य शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । न च तत्त्वतोऽशक्तिः, अन्येभ्यः शक्तेभ्योऽनुतिष्ठद्भ्यो विशेषादर्शनात् । स्वहृदयविसंवादाच्च । सन्ति च धर्मसाक्षिणोऽन्येपि—" आदित्यचन्द्रावनिलो ऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमि " ति। विधुरत्वादिदशास्वपि सर्वसामान्यधर्मादेरनुवर्तनीयत्वं तच्चलने च प्रायश्चित्तं तदकरणे प्रत्यवायश्चेति ।

नापि सप्तमः, सामान्यनिर्देशमात्रेण तदसिद्धं विशेषतस्तदनिरूप णादिति न कदाचिदपि बुद्धिपूर्वपापानामलेपसम्भव इति ।

ननु भवन्तोऽप्यन्त्यजपर्यन्तान्भगवद्भक्ता इति धावन्तरसमाचार–विप्लवाय जायन्त इति समोयम्, अस्माकं पुनः को विशेष इति चेत् ? नैवम्; किं त्वया मुक्तानां तेषां प्रतिष्ठार्चनादिरूपसम्भावनमुपप्लवकारणतयो पन्यस्तम्, उत जीवतामेवावज्ञादिपरिहारेणान्येभ्य उत्कर्षभावनमिति । न प्रथमः, तेषां भगवदुपासनप्रभावविहितनिश्शेषितविद्याकर्मवासनादेहस–म्बन्धादीनामाविर्भूतभगवत्साम्यानां जातिविशेषसम्बन्धाभावेपि भक्तप्रतिष्ठा–र्चनशास्त्रैः पुरुषान्तरव्यावर्तनाय पूर्वाकारमुपलक्षणीकृत्य तत्समाने बिम्बे सन्निधाप्य सभाजनविषयतया प्रतिपादितानां तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यानुसारेण तत्तदुचितसभाजनं विधीयमानं कथं पुनरुपप्लवकारणमुक्तं भवता । मुक्ता ह्यनन्तगरुडविष्वक्सेनतुल्या " इमा ल्लोकानि " ति श्रुत्या भगव–दनुसञ्चरणादिकं कुर्वन्तीति सिद्धम् । नापि द्वितीयः, अनेनैव शरीरेण विद्यमानेपूपप्लवपर्यन्तसम्भावनस्य तेष्वभावात् । तथाविधेभ्यो ऽन्येभ्यस्तेषु

भगवद्भक्त्या सञ्जातमतिशयमाद्रियामहे, न पुनर्जात्यादिभेदमेव भवन्त इव स्वरूपतो निह्नवामहे, येनाचारविप्लवस्स्यात् । न च जात्याद्यनुरूपसम्बन्धादिवर्जनाद्भगवद्भक्तेष्वपि तेष्ववज्ञादिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ;—तत्कालोचितस्पर्शवर्जनेपि स्त्रीधर्मिण्यामात्मजनन्यामिव मानसिकवाचिकसम्भावनासामर्थ्यवैभवेन पुराणेतिहासभगवद्वाक्यशतनिर्णीतेन शास्त्रानुसारिणामवज्ञाप्रसङ्गाभावात् । उक्तं च भगवता ' मद्भक्तान् शूद्रसामान्यान्नावमन्येत बुद्धिमानि ' ति । यथा--मतङ्गजतुरङ्गमविहङ्गमगोमृगादिषु पुरोहितामात्यसामन्तान्तःपुरकुब्जकिरातवामनबधिरादिषु च महीपतिसमाश्रयणमहनीयतां गतेषु विशेषादनवमन्तव्येषु तत्तज्जातिगुणानुगुणवैषम्यन्व्यवस्थितमेवानुपाल्यते तथा भगवत्समाश्रितेष्वपीति न कश्चिद्दोषः । राजाधिराजस्य भगवतो राजवदुपचार इति न्यायात् । आदिभक्तानां अनन्तगरुडादीनामिच्छावतारभेदा इति पुराणप्रसिद्धम् । तेन तेषां प्रतिष्ठार्चनादिकं रामकृष्णादिभगवदवतारादीनामिवेति भक्तप्रतिष्ठाशास्त्रानुसारेण निर्णेतव्यमिति ।

इति शतदूषण्यां अलेपकमतभङ्गो नाम

पञ्चषष्टितमो वादः ॥६५॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ षट्षष्टितमो वादः ॥

नमोऽस्तु ब्रह्मणे तस्मै बादरायणरूपिणे ।
यस्यैव ब्रह्मसूत्राणां रचना सगुणायते ॥

अद्वैतमतनिष्ठानामनुष्ठानप्रपाकृतम् ।
ब्रह्मसूत्रार्थवैरूप्यं तेषामथ निरूप्यते ॥

यदाहुः—आपादचूडं ब्रह्मसूत्रेषु निर्विशेषं ब्रह्मैवार्थः प्रपञ्चमिथ्यात्वं च स्पष्टमुपपाद्यते, तथाहि - यद्ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं तदेव हि नाना नास्तीति श्रुतिप्रामाण्यप्रागल्भ्यात्तदनुसारिसूत्रस्वारस्याच्च निर्विशेषमिति निश्चिन्वन्ति महान्तः। तत्र बहुषु सूत्रेषु तद्विषयभूतासु श्रुतिषु च एकवचनान्तनिर्देशादात्मैक्यं स्वरसतः प्रतीयते, सचात्मा पुनः "न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि" इत्यादिभिस्सूत्रकलापैर्निर्गुणत्वेन निर्णीतः ; "भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्" "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्" "आह च तन्मात्रम्" इत्यादिभिरनेकेष्वधिकरणेषु भेदप्रसङ्गो निराकृतः; ब्रह्मव्यतिरिक्तानाम्पदार्थानां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि" इत्यादिभिर्निपुणतरमुपपादितम् ; "सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दादि" ति मुक्तस्य स्वरूपाविर्भावमुपपाद्य, "अविभागेन दृष्टत्वा" दिति ब्रह्मस्वरूपाविभाग एव फलतया निर्दिष्टः ; इत्थमापादचूडं शारीरकशास्त्रे बहुषु सूत्रेषु निष्प्रपञ्चनिर्विशेषब्रह्मात्मैक्यस्य प्रतिपन्नत्वादुपास्यकतिपयसूत्रव्यतिरिक्तानि सूत्राण्यपि निर्विशेषमेव परं ब्रह्मोपपादयन्तीति नीतिविदां निर्णयः ; यानि पुनस्सगुणब्रह्मप्रतिपादकानि वाक्यानि, तानि गरुडमात्मानं जानीयादित्यादिष्विव तत्तदुपासनार्थकल्पिताकारविशिष्टब्रह्मपराणि क्रममुक्तिन्यायेन परम्परया मोक्षविश्रान्तानि ; कचित्तु

कल्पितेनाकारेण शाखाचन्द्रोपदेशन्यायेन उपलक्षणतया दर्शनेन ब्रह्मस्वरूपोपदेशपराणि; व्यास एवास्माकं आदिगुरुरुपनिषदनुसारिभिस्सर्वैरेवास्माभिरनुसर्तव्यः ; न च प्रमाणविरोधात् ब्रह्मसूत्राणामप्रामाण्यमन्यपरत्वं वा, तद्विरुद्धानामेव प्रमाणानामप्रमाणत्वात् ; अन्योन्यतस्तेषामाभिमानिकप्रमाणानां विरोधाच्च ; अभिमानप्रतिष्ठितं हि तत्तत्सिद्धान्तपरिगृहीतानां प्रमाणानां प्रामाण्यम् ; अन्यथा स्वसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात् ; ततश्च प्रमाणविरोधेप्यविरोधेपि सूत्रस्वारस्यानुरोधेन बादरायणसिद्धान्तोऽयमिति निश्चिते तिष्ठ वा तत्र हृदयाक्रोशेन, तत्परित्यागेन वा हृदि विन्यस्तहस्तः पक्षान्तराण्यधिशेष्वेति ।

अत्रोच्यते, " अथातो ब्रह्मजिज्ञासे " ति सूत्रमेव तावदद्वैतिनां न घटते, चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविषयतया जिज्ञास्यत्वायोगात् ; आरोपितगुणविग्रहादिविशिष्टस्याविद्यापरिणतिरूपत्वेन सुतरां जिज्ञास्यत्वायोगात् ; ब्रह्मशब्दार्थानुपपत्तेः प्रागेव प्रपञ्चितत्वाच्च ।

तथा " जन्माद्यस्य यत " इति सूत्रमपि ब्रह्मस्वरूपलक्षणोपदेशपरम्, लक्षणं चासाधारणधर्मः, स कथं निर्विशेषे संघटते : उपलक्षणत्वेपि सुतरां सविशेषत्वमेव । उपलक्षणाकारोपलक्ष्याकारपूर्वप्रतिपन्नाकारविभागविरहात् निर्विशेषस्योपलक्ष्यत्वमपि न सम्भवतीति प्रागेव प्रपञ्चितम् । सामानाधिकरण्यस्य सविशेषार्थनिष्ठत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सत्यज्ञानादिवाक्ये स्वरूपलक्षणवर्णनापटाटोपोप्युत्पाटनीय इत्युक्तं प्रागेव ।

शास्त्रयोन्यधिकरणमपि शास्त्रगम्यत्वाभावादेव निरस्तम्, तद्गम्यत्वे वा प्रमाणविषयत्वात् दृश्यत्वमेव पार्ष्णिं गृह्णाति । व्यावहारिकशास्त्रगम्यत्वं तु व्यावहारिकानुमानगम्यत्ववदपध्वस्तम् । भवता च प्रमाणप्रमेयखण्डनात् शास्त्रप्रामाण्यमपि पाषण्डवादैस्सपिण्डीकृतमेव । वेदान्तशास्त्रस्यापि तर्कारम्भकत्वात्तर्काणां स्वरूपलक्षणादिखण्डनमात्रव्यसनमेव शरणयतां का कथा किं

चा तदधीनार्थतत्वव्यवस्थापनं कथञ्च तत्वावेदकता तत्वमस्यादिवाक्यानामिति परिपश्य । तथाच सर्वशास्त्रकुक्षिंभरिमाध्यमिकोक्तिरेव विजयते ।

समन्वयसूत्रं च समन्वयमेव हेतुत्वेनोपाददाति, अन्वयस्तु भेदस्य प्राणबन्धुरिति सर्वलोकविदितमेतत् ।

आनन्दमयाधिकरणे प्राचुर्यार्थमयट्—प्रयोगादानन्दाभ्यासस्य हेतुत्वेनोपादानाच्च भेदवाद एव साम्राज्यमाटीकते ।

ईक्षत्यधिकरणेपि तदेवानुविदधाति, ईक्षणादिगुणयोगस्य मुख्यतयाभिधानात् ।

आकाशप्राणाधिकरणयोरपि ब्रह्मलिङ्गमेव पुरस्क्रियते, लिङ्गं पुनरसाधारणधर्मः, निर्विशेषे किं लिङ्गं किञ्च वा साध्यमिति स्वयमेव विचारय।

ज्योतिरधिकरणे चरणाभिधानं मरणायते मृषावादस्य, निर्विशेषस्य कथ्चरणः का वा दीप्तिरनुत्तमेषु लोकेषु ।

इन्द्रप्राणाधिकरणेपि "प्राणस्तथानुगमादि" त्युपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतमहावाक्यसामर्थ्यादिन्द्रान्तर्यामिणो महापुरुषस्यैव प्रसाधनात्सविशेषपरत्वमेव । वाक्यं तावदन्विताभिधानेप्यभिहितान्वयेपि सविशेषपरमेवेति तत्र तत्र क्रियासमभिहारेण साधितम् । वाक्यार्थोपि प्राणेन्द्राविशिष्ट्यात्मकत्वात्सविशेषरूप एवेति निरूपितः ।

एवं शारीरोपक्रमसूत्राणां सगुणब्रह्मैदम्पर्ये समर्थिते त्रिपाद्यामपि अनेनैव न्यायेनार्थतत्वं निर्णेतव्यमधिगुणैरन्तेवासिभिः ; स्थालीपुलाकन्यायानुसारस्य न्याय्यत्वात् । अविरोधाध्यायसूत्राणां आदिमाध्यायशेषत्वाच्च पृथगभिधेयं तात्पर्यमवशिष्यते । वैराग्योभयलिङ्गपादयोस्संसरतो जीवस्य संसारनिवर्तकस्य च परमात्मनो मिथो वैषम्यमुच्यते, स एव भेदवादः । गुणोपसंहारपादस्य नामैव निर्गुणवादस्य हृदयशल्यम्, अङ्गाङ्गिभाववादोपि तस्यैव ऋणज्वरः। तेन त्रिभिरध्यायैस्सगुणमेव निर्णीयते । फलाध्याये तु फलनिर्देशा

एव निर्गुणवादिनां निष्फलं प्रलापमाविष्करोति, परमात्मसेविनो जीवस्यैवं सांसारिकफलसाधनपुण्यपापरूपकर्माश्लेषविनाशौ देहादुत्क्रमणमर्चिरादिना देवयानेन गमनं परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरपुनरावृत्तिश्चेति शारीरकपञ्चमाध्याये निर्गुणमशरीरमलक्ष्मिकमपरिवारकमविभूतिकं चिन्मात्रमिति पारिभाषिकं ब्रह्म प्रतिपाद्यनाम् ।

यदुक्तं जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मैव "नात्माश्रुतेरि" त्यादावपि प्रतिपाद्यत इति । तदसत्, "ज्ञोत एव" "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" "परात्तु तच्छ्रुतेरि" त्यादिभिस्तत्रत्यैस्सूत्रैरात्मशब्दनिर्दिष्टस्य तस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वपरमात्मायत्तत्वादिप्रतिपादनात्, तस्य च सर्वस्य त्वदभिमतेऽस्मदभिमते वा ब्रह्मण्यसम्भवात् । अन्यथा सम्भवतीति चेन्न;—परिशुद्धस्वरूपोपदेशदशायां प्रतिपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकस्य भ्रान्तिसिद्धाकारसमर्थनस्य विरुद्धत्वात् । अन्यथा "नात्माश्रुते" रित्यधिकरणेपि यथालोकमुत्पत्तिविनाशयोरेव समर्थनप्रसङ्गात् । यदि तत्र लोकसिद्धाकारप्रतिषेध उपचिकीर्षितः तर्हि लोकसिद्धं कर्तृत्वादिकमपि नास्तीत्येवोपदेष्टुं युक्तम् । यदि तत्रैवं सूत्राणां तात्पर्यमिति मनुषे, तदा प्रारब्धं त्वयैव सूत्रान्यथाकरणम् । अस्तु तत्समासान्तरमिह कथं परीक्ष्यत इति चेन्न;—"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" त्यत्रैव विषयतया ब्रह्मण इव अधिकारितया मुमुक्षोः प्रकृतत्वात्, तस्य च स्वरूपज्ञानावश्यम्भावित्वेन क्वचित्स्वरूपस्यावश्योपदेष्टव्यत्वात् । व्यवच्छेद्यतया प्रधानमिव जीवोपि प्रथमाध्याये सर्वत्र प्रकृतः । यदि विषयत्वेनाप्रकृतत्वादपरीक्षणीयता, तदा वियत्प्राणादेरप्यपरीक्षणप्रसङ्गः ।

"यथैवं जिज्ञासमानस्य तत्सम्बन्धिनिरूपणम् ।
यथैवं ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तं जीवनिरूपणम् ॥"

किञ्च "असम्भवस्तु सतोनुपपत्तेरि" त्यत्रैव सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यादिप्रतिषेधात् "नात्माश्रुते" रिति निरर्थकः पुनरारम्भः ।

अतो नात्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मात्मशब्दनिर्दिष्टम्, अपि तु जिज्ञासाकर्तृतया प्रस्तुतो जीवः ।

यत्पुनरुक्तं एकवचनान्तनिर्देशादात्माद्वैतस्वारस्यमिति । " तदपि न, " श्रुतश्च " त्यादिसूत्रेष्विव जात्यैक्यविवक्षया तत्प्रयोगसम्भवात् । तदुक्तमंशाधिकरणे " नात्माश्रुतेरित्यत्राप्येकवचनं जात्यभिप्राय " मिति । याश्च तत्सूत्रविषयतया " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना " मित्यादिश्रुतयं उपादीयन्ते, ताभिरपि सौत्रस्यैकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वं व्यक्तम् ।

यच्चुद्देश्यगतत्वेन बहुत्वमविवक्षितम् ।
य एक इति निर्दिष्टमेकत्वं किं विवक्ष्यते ।

अत एव "बालो नित्य" इत्यादिश्रुत्यन्तरमपि निर्व्यूढम् ।

यत्तूभयलिङ्गाधिकरणे समस्तविशेषशून्यत्वं प्रत्यपादीति । तदप्यसत्, तत्र हेयगुणनिषेधेन समस्तमङ्गलगुणविशिष्टस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तदाह—" सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यती " ति । वाक्यस्थोभयलिङ्गशब्दानादरेणासन्निहितदोषस्यनिषेध्याध्याहारो न युक्त इति चेन्न;— स्ववाक्यस्थस्यापि गुणस्य स्वरूपेण एव निषेधानुपपत्तेः । न हि गुणो गुणत्वादेव निषेध्यः ? वैपरीत्यात् । न च दोषकोटिनिक्षेपेण तन्निषेधः, सर्वज्ञत्वादेर्दोषत्वस्य प्रमाणाभावात् । अतः पारिशेष्याद्दोष एव निषेध्य इति स्थिते जागरितस्वप्नाद्यवस्थासु जीवस्य ये दोषाः पूर्वेष्वधिकरणेषु प्रकृताः त एवात्र निषेध्यतया सूत्रकृदभिप्रेता इति स्पष्टमेव ज्ञातुं । ततश्च "भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचना " दित्यादिसूत्रेष्वपि नाप्रस्तुतानुपयुक्तत्वदभिमतार्थसिद्धिः । अन्यथा " प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय " इति समनन्तरसूत्रविरोधः । न हि तत्र प्रकृतं प्रतिषेधतीत्युक्तम्, अपि तु प्रकृतैतावत्त्वमिति । एतेन निषेधानां सर्वेषां शिष्टानुरोधेन विषयव्यवस्था कर्तव्येति दर्शयति ।

सामान्यस्य निषेधस्य विहितव्यतिरेकतः ।
निर्वाहस्सूत्रसिद्धश्च निगमैश्चावगम्यते ॥

अत एव सन्ध्याधिकरणेऽपि "मायामात्रन्तु" इत्यादिना न प्रपञ्चमिथ्यात्वं विवक्षितमिति गम्यते । मायाशब्दस्य च न मिथ्यात्ववाचित्वमिति ग्रन्थान्तरे विशदं द्रष्टव्यम् । आह च—"मायामात्रमित्यपि च स्वाप्नानामर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थवैधर्म्यमात्रेण मायामात्रत्वमुच्यते" इत्यादि । "मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिः" इत्यारभ्य "विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः" इत्यादिषु मायाशब्दस्य विचित्रसृष्टिविशेषपरत्वमेवेति मुख्यक्तमुपपादितम् । अस्तु वास्य मिथ्यार्थवाचित्वम्, तथाप्यस्मिन् सूत्रे स्वाप्नार्थानामेव मिथ्यात्वमुच्यते, "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" इति पूर्वपक्षसूत्राभ्यां स्वाप्नार्थानामेव प्रकृतत्वस्य भवद्भिरपि व्याख्यातत्वात् । सत्यं स्वाप्नार्थमिथ्यात्वमधिकरणसाध्यम्, तत्र कैमुत्यन्यायात् जागरितानामपि मिथ्यात्वं "कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि" त्यनेन प्रदर्श्यत इति चेन्न;—विश्वमिथ्यात्वसिद्धौ स्वाप्नार्थसत्यत्वपूर्वपक्षानुत्थानात् । अथ विश्वमिथ्यात्वमेव स्वाप्नार्थमिथ्यात्वप्रदर्शनद्वारा अत्रैव प्रसाध्यत इति मन्यसे? तदप्यसत्, प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रस्तुत्य स्वाप्नार्थनिदर्शनस्योचितत्वात् । प्रथमसूत्र एव विश्वमिथ्यात्वप्रसाधनमुखेन विश्वस्य ज्ञानबाध्यतया ज्ञानप्रधानं शास्त्रमारम्भणीयमिति भवद्भिस्समर्थनाच्च । अथ वक्ष्यमाणोपजीवनेन शास्त्रारम्भमात्रं तत्र समर्थ्यत इति पश्यसि? तदा नीतिनिबन्धनात्मकस्य सूत्रस्य व्युत्पाद्यमतिमन्दं स्यात् । किञ्च "कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि" त्यत्र न जागरगन्धं पश्यामः । "कार्त्स्न्यशब्देन तस्यापि सङ्ग्रह इति चेन्न;—प्रकृतैकदेशाबहिष्कारे तस्य व्युत्पत्तेः, ततश्च स्वाप्नार्थानां सर्वेषामेव मिथ्यात्वं विवक्षितं स्यात्; अन्यथा स्वाप्नार्थमिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय जागरितार्थानामनभिव्यक्तस्वरूपत्वं हेतुरुच्यत इति

व्यधिकरणं स्यात्। अतः स्वामार्थमिथ्यात्वसाधनाय तन्निष्ठमेवानभिव्यक्त स्वरूपत्वं हेतुतया सुव्यत इति नात्रापि विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादनकथापि।

यत्पुनः मोक्षोपायोपदेशदशायां "आत्मेति तूपगच्छन्ति" इति ब्रह्मात्मैक्यानुसन्धानं सूत्रितमिति, तदपि न पश्यामः, आत्मशब्दस्य नानार्थरूढत्वात्, शरीरप्रतिसम्बन्धिनि रूढिप्रकर्षाच्च, ततश्शरीरीत्यनुसन्धानं सूत्रितं स्यात्। युक्तं चैतत्, ब्रह्मणस्सर्वशरीरित्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादिषु प्रपञ्चितत्वात्। यद्यपि स्वपर्यायोऽयमात्मशब्दो भाष्येऽन्वारूढः, तथाप्यन्ततोऽयमेवार्थः प्रपञ्चयिष्यते। अत्राप्यधिकरणे वक्ष्यति—"इदमेव शरीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यमात्मेति तूपगच्छन्तीति वक्ष्यती" ति। विपरीतश्चायं व्यपदेश आयुष्मतः, अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं ह्यत्र व्याख्यायते, तच्च भ्रान्तिरूपमिति भवतेष्टव्यम्, विलुप्ताहम्भावाविप्लवसंविन्मात्ररूपत्वाभ्युपगमात् ब्रह्मणः; ततश्च मोक्षोपायतया भ्रान्तिरेव सूत्रितेत्यायातम्। शालग्रामादिन्यायेन विवक्षितपर्यवस्थापनं तु सूत्रस्वारस्योपन्यासदशाविरुद्धम्। किञ्च इतिकरणस्वारस्यादत्र दृष्टिविधिसूचनमेव स्वरसम्, तथैव हि श्रुतिरपि "आत्मेत्येवोपासीते" ति, वाक्यं च "आत्मेत्येव तु गृह्णीया" दिति, प्रसिद्धश्चायमर्थः स्मृतिष्वपि—"ब्रह्माहमिति भावयेदित्या" दिषु, तन्त्रेषु च "देवोऽहमिति भावये" दिति। अतोऽत्र इतिकरणस्वारस्यात् "मनो ब्रह्मेत्युपासीते" त्यादाविव दृष्टिविधित्वमात्रसिद्धौ उपास्यस्य दृष्टिविशेषणस्य चात्यन्तभेदस्य सार्वत्रिकत्वात् अत्रापि जीवब्रह्मणोर्भेद एवान्ततस्सूत्रितस्स्यादिति नात्र भवतः कश्चिदवकाशः।

यत्तु फलदशाया "अविभागेन दृष्टत्वा" दित्यविभागानुभवस्सूत्रित इति, तदपि मन्दम्, अविभागशब्दस्य स्वरूपैक्यनियतत्वाभावात्। विभागो हि परस्परसम्बन्धपरिपन्थिधर्मविशेष इति विदुषां प्रसिद्धिः, तेनाविभागोऽप्यपृथक्सिद्धिरेवेति सिध्यति, न पुनः स्वरूपैक्यम्, तत्र तद्व्यवहारश्चो

पचारिकः। अस्तु वा मुख्यः, तथाप्यनियतत्वादन्यथासिद्धः, वाङ्मनःप्रभृति सम्पत्तिवदवस्थाविशेषमात्रविवक्षया " अविभागो वचनादि " त्यसूत्रयत् , अत्र तु यथाप्रमाणमपृथक्सिद्धत्वविवक्षयायमविभागशब्दः, अन्यथा प्रमाण विरोधादुपपत्तिविरोधाच्च ; प्रयुञ्जते च मध्यस्था दण्डो देवदत्ताद्विभक्तः शुक्लत्वादिकं स्वविभक्तमिति च । यद्वा विभागो भेद एवास्तु, अविभागश्च भेदनिवृत्तिः, तथापि स्वरूपभेदोऽत्र निषिध्यत इत्यत्र न प्रमाणं पश्यामः, प्रत्युत पूर्वापरसूत्रशतपरामर्शात्–" भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे " ति उपान्त्य-सूत्रसंवादाच्च किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वपरिमितसुखत्वनिरतिशयानन्दत्वादिवैधर्म्य लक्षणभेद एव निषिध्यत इति स्वरसतः प्रतीयते, तत्क्रतुन्यायोऽपि कृशोदरी गाडुनिहितकीटवदादिभरमृगत्वादिवच्च साम्यापरत्वैव समञ्जसयितुं शक्यः। अन्यथा दृष्टान्त एव तत्र प्रतिदृष्टान्ततामश्नुते ।

तदेवं भूयसां न्यायमसन्तमिव कृत्वा त्वदुपन्यस्तानि कतिपयानि सूत्राणि त्वदभिमतप्रतीपानि निदर्शितानि । ततश्चान्यपरानन्यपरविभागोऽपि विलीनः । अत एवान्येषां भूयसां सूत्राणां कल्पिताकारपरत्वमुपलक्षणतरत्वं वा नोत्प्रेक्षितुं शक्यम् । अन्यानि तु सूत्राणि सगुणं सविभूतिकं च ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थस्त्वयापि दुरपह्नवः ।

अर्थवत्त्वेऽपि सूत्राणामन्योन्यार्थविभागतः ।
सगुणं ब्रह्म वेद्यं स्यान्नचेत्सूत्रकथा मुधा ॥

आह च जन्माद्यधिकरणे–" ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति तन्मते " ब्रह्मजिज्ञासा " " जन्माद्यस्य यत " इत्यसङ्गतं स्यात् , " निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मे " ति निर्वचनात् , तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च ; एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृताः श्रुतयश्च न तत्र प्रमाणमि " त्यादि । अयमभिप्रायः–प्रथमाध्याये सर्वत्र " ईक्षतेर्नाशब्दं " " आन-

न्दमयोभ्यासात् " " अन्तस्तद्धर्मोपदेशा " दित्यादिषु ब्रह्मणस्तद्धर्मविशेषै- र्वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते, एवं जीवादिभ्यो भेदश्च प्रतिपाद्यते, " भेदव्यपदेशा- च्चान्यः " " कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च " " उभयेपि हि भेदेनैनमधीयते " " विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ " " भेदव्यपदेशात् " " आका- शोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् " " सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन " इत्यादिषु सूत्रेषु तत्तच्छ्रुतिगतो भेदनिर्देश एव स्वशब्देन सूच्यते। " जीवमुख्यप्राणलि- ङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् " " न च स्मार्तमत- द्धर्माभिलापाच्छारीरश्च " " नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च " " जीवमुख्य प्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातं " इत्यादिषु प्रधानादिवत् जीवः स्वशब्देनो पादाय व्यवच्छिद्यते, " गुहां प्रविष्टा वात्मानौ हि तद्दर्शनादि " त्यादिषु स्फुटः ; अतः प्रथमाध्याये सर्वत्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दगुणविशिष्टं प्रकृतेरिव पुरुषादपि विलक्षणं च प्रत्यपादि, अयमेवार्थः, स्थूणानिखननन्या येन द्वितीयाऽध्याये स्थिरीकृत इति सोपि तद्विषय एवेत्युक्तम्। तत्र च " इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः " इति जीवैक्यव्यपदेशमूलानेक दोषानाशङ्क्य " अधिकं तु भेदनिर्देशात् " " अश्मादिवच्च तदनुपपत्ति " रिति सूत्राभ्यां पर्यहार्षीत्। तत्र चाभाष्यत-"ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्याविमु क्तावस्थामभिप्रेत्य इमं भेदं वर्णयन्ति, तेषामिदं सर्वमसङ्गतं स्यात्, न हि तदव- स्थस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि सन्ति, अनेनैव रूपेणाभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते, तत्सर्वं ह्यविद्यापरिकल्पितं त्वन्मते, नचाविद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्ति कारजतमरीचिकाजलादिभेदवत्परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेणाधिकं तु भेदनिर्देशा दित्यादिषु प्रतिपाद्यते, ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वं तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहा रश्च क्रियत" इति स्पष्टम्। अतोध्यायद्वयं विशिष्टपरमिति स्थितम्। तृतीं

ग्रहविशेषादिभिराप्तोक्तत्वनिश्चये मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रादिष्वपि । काचि-
त्कवेदविरोधादेर्यथाकथञ्चिदुपशमयितव्यत्वात् । अत एवाह " सति सम्भव "
इति । श्रुतिसूत्रयोरविरोधे सूत्रेष्वध्याहारादिकमन्याय्यम्, विरोधप्रसङ्गे
पुनरध्याहारादिभिस्सूत्रं श्रुत्यनुगुणतया नेतव्यम् । नचासौ विभ्रम इति श-
ङ्कितुमपि शक्यम्, सकलवेदशाखाप्रवर्तनाधिकृतत्वात्कचिदपि प्रमाणविरु
द्धार्थादर्शनात् परिग्रहातिशयाच्च । अतस्तदुक्तेषु सूत्रेषु यत्र क्वचित्प्रमाण
विमर्दे यथ थाशक्तिसमाधातव्यम्, नचास्ति विसंवाद इति दर्शितमिति॥

कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां परमते सूत्रस्वारस्यभङ्गः
षट्षष्टितमो वादः ॥६६॥

समाप्ता च शतदूषणी ।

